

HISTORICKÝ ČASOPIS

HISTORICKÉHO ÚSTAVU SAV

ISSN 0018-2575

ROČNÍK 58 * 2010 * ČÍSLO 3

SLOVAK ACADEMIC PRESS, spol. s r. o., Bratislava

HISTORICKÝ ČASOPIS

HISTORICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

813 64 BRATISLAVA, KLEMENSOVA 19

e-mail: histcaso@savba.sk

<http://www.historickycasopis.sk>

Hlavný redaktor: Dušan Kováč

Redakčná rada: Jozef Baďurík, Valerián Bystrický, Miloslav Čaplovič, Viliam Čičaj, Vojtech Dangi, Ivan Kamenec, Eva Kowalská, Jozef Leikert, Ján Lukačka, Slavomír Michálek, Jan Pešek, Pavol Petruš, Ján Steinhübel a Dušan Škvarna.

Redakčný kruh: Blanka Brezováková, Katarína Hradská, Tünde Lengyelová.

Medzinárodná redakčná rada:

Peter Bugge (Aarhus), Stanisław Bylina (Warszawa), Moritz Csáky (Wien/Graz), Robert J. Evans (Oxford), Frank Hadler (Leipzig), Horst Haselsteiner (Wien), Peter Haslinger (Marburg), Catherine Horel (Paris), George J. Kovtun (Washington), Francesco Leoncini (Venezia), Jiří Malík (Brno), Antoine Marès (Paris), Jaroslav Pánek (Praha), Jan Rychlík (Praha), Mark Stolarik (Ottawa), Martin Schulze Wessel (München), Arnold Suppan (Wien), László Szarka (Budapest), Ela Zadorožňuk (Moskva).

Výkonná a jazyková redaktorka: Miroslava Fabriciusová

Vychádza štyrikrát ročne. Rozširuje, objednávky a predplatné vrátane zo zahraničia prijíma SAP – Slovak Academic Press, spol. s r. o., P. O. Box 57, Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava. Objednávky do zahraničia prijíma a vybavuje SLOVART G. T. G. Ltd., Krupinská 4, P. O. Box 152, SK – 852 99, Bratislava. Internetový objednávkový formulár nájdete na adrese: <http://www.historickycasopis.sk>. Nevyžiadané rukopisy nevraciamy. Evidenčné číslo: EV 3084/09

Distributed by SAP – Slovak Academic Press, Ltd., Nám. slobody 6, 810 05 Bratislava, Slovakia. Distribution are held by KUBON and SAGNER, P. O. B. 34 01 08, W – 8000 München, Germany.

© Historický ústav SAV, 2010

OBSAH

Štúdie

Fundárková, Anna: Význam vzdelania a študijných ciest v rode Pálffyovcov v 16. – 17. storočí	393
Chvojka, Michal: Študenti, obchodníci, obchodní cestujúci a remeselnícki tovariši pod drobnohl'adom habsburskej pasovej politiky v rokoch 1815 – 1848	415
Bystrický, Valerián: Vojenský zásah ústrednej vlády na Slovensku 9. – 11. marca 1939	439
Nižňanský, Eduard: Rokovania nacistického Nemecka o deportáciách Židov v roku 1942 – príklad Slovenska, Rumunska a Maďarska	471
Dejmek, Jindřich: Ministr zahraničních věcí Vladimír Clementis, jeho úřad a jeho diplomaté	497

Archív

Baka, Igor – Tulkiová, Jana: Vstup Slovenskej republiky do vojny proti ZSSR v dokumentoch nemeckej proveniencie	533
--	-----

Diskusia

Uličný, Ferdinand: O pôvode a význame slov ves, dedina, mesto	575
---	-----

Recenzie

Letz, Róbert – Mulík, Peter a kol.: Pohľady na osobnosť Andreja Hlinku (Roman Holec)	583
Husson, Edouard: Heydrich et la solution finale (Lucia Galibert)	588
Hlavinka, Ján – Nižňanský, Eduard: Pracovný a koncentračný tábor v Seredi 1941 – 1945 (Ľudovít Hallon)	592
Labischová, Denisa – Gracová, Blažena: Příručka ke studiu didaktiky dějepisu (Július Alberty)	594

Glosy	597
-------------	-----

Kronika	608
---------------	-----

Obhájené práce	616
----------------------	-----

CONTENTS

Articles

Fundárková, Anna: The importance of education and study tours in the Pálffy family in the 16th-17th centuries	393
Chvojka, Michal: Students, businessmen, commercial travellers and craftsmen under the scrutiny of Habsburg passport policy in the period 1815-1848	415
Bystrický, Valerián: The military intervention of the central government in Slovakia, 9-11 March 1939	439
Nižňanský, Eduard: The discussions of Nazi Germany on the deportation of Jews in 1942 – the examples of Slovakia, Rumania and Hungary	471
Dejmek, Jindřich: Minister of foreign affairs Vladimír Clementis, his office and his diplomats	497

Archives

Tuláková, Jana – Baka, Igor: The entry of the Slovak Republic into the war against the USSR in documents of German origin	533
--	-----

Discussion

Uličný, Ferdinand: On the origin and meaning of the words: ves, dedina, mesto	575
--	-----

REVIEW-ANNOTATIONS-BIBLIOGRAPHY-CHRONICLE INHALT

Studien

Fundárková, Anna: Die Bedeutung der Bildung und der Studienreisen der Familie Pálffy im 16. und 17. Jahrhundert	393
Chvojka, Michal: Studenten, Kaufleute, Handelsreisende und Handwerksgehlen unter der Lupe der Habsburger Passpolitik in den Jahren 1815 – 1848	415
Bystrický, Valerián: Militärischer Eingriff der zentralen Regierung in der Slowakei am 9. – 11. März 1939	439
Nižňanský, Eduard: Verhandlungen des nazistischen Deutschlands über die Judendeportationen im Jahr 1942 – am Beispiel der Slowakei, Rumänien und Ungarn	471
Dejmek, Jindřich: Der Außenminister Vladimír Clementis, sein Amt und seine Diplomaten	497

Archiv

Tuláková, Jana – Baka, Igor: Eintritt der Slowakischen Republik in den Krieg gegen die Sowjetunion in den Dokumenten der deutschen Provenienz	533
---	-----

Diskussion

Uličný, Ferdinand: Über die Herkunft und Bedeutung der Worte Ortschaft, Dorf, Stadt	575
--	-----

KRITIK-GLOSSEN-BIBLIOGRAPHIE-CHRONIK

Š T Ú D I E

VÝZNAM VZDELANIA A ŠTUDIJNÝCH CIEST V RODE PÁLFFYOVCOV V 16. – 17. STOROČÍ

ANNA FUNDÁRKOVÁ

FUNDÁRKOVÁ, Anna. The importance of education and study tours in the Pálffy family in the 16th-17th centuries. *Historický časopis*, 2010, 58, 3, pp. 393-413, Bratislava.

The aim of the study is to present the aims, content, course and results of foreign study tours by aristocrats from the Kingdom of Hungary in the early modern period, specifically in the case of the representatives of the Pálffy family. The parents of young aristocrats expended considerable financial resources so that their offspring could be educated in the best schools at home, and could later go on tours of foreign countries. The most popular destinations for Hungarian noblemen were usually Germany and Italy. Only the richest could afford a Grand Tour according to foreign examples, involving travel through various countries and education at so-called knight's academies. Young men aiming at a church career studied theology at leading theology faculties, among which the most famous and prestigious was the Collegium Germanicum et Hungaricum in Rome.

Aristocracy of Hungary in the 16th-17th centuries. Upbringing and education of noblemen. Foreign study tours. Kavalierstour and Grand Tour – the “travelling court” of the aristocrat. Paternal instruction. Financing of travel. Knight's academies.

„Nelutujte môj pán brat peniaze, ktoré miniete na jeho štúdium, pretože mu nemôžete zanechať väčší a trvácnejší poklad ako dobré vzdelanie.“ Citát z listu Pavla Pálffyho bratovi Štefanovi z roku 1645 je výstižným zhrnutím ideálnej predstavy o podstate zahraničných študijných ciest mladých šľachticov v ranom novoveku.¹ Jeho slová v nás nevyhnutne evokujú obraz mladého šľachtica, ktorý vďaka znalostiam nadobudnutých počas štúdií dosiahne závažnú kariéru. Zodpovedala však táto predstava skutočnosti? Skutočne museli urodzení chlapi sedieť v tvrdých školských laviciach spolu s neurodzenými vrstovníkmi, aby dosiahli najvyššie pozície v stoličnej správe, v krajine alebo na viedenskom dvore? Navyše, ak sa šľachtický mladík vydal na cestu po Európe, minul nie malé čiastky a to aj v prípade, ak sa vzdelávacím inštitúciám snažil vyhnúť

1 List Pavla Pálffyho Štefanovi Pálffymu, Viedeň, 26.8. 1644. Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Familienarchiv Pálffy, A. I, L. IV, F. 5, Nr. 269, Karton Nr. 9 alebo JEDLIČSKA, Pál. *Eredeti részletek gróf Pálffy család okmánytárához 1401-1653, a gróf Pálffyak életrajzi adatai*. Budapest 1910, s. 387.

veľkým oblúkom. Prečo napriek tomu investovali šľachtici obrovské sumy do svojich ratolestí aj v prípade, ak tí nemali príliš veľký záujem o vzdelávanie a nenadchla ich predstava spoznávania cudzích krajov? Aké „vzdelanie“ mal na mysli Pavol Pálffy v hore uvedenom citáte? V nasledujúcej štúdii hľadáme odpovede na tieto otázky, pričom budeme sledovať štúdium troch generácií pálfyovských mužských potomkov v období od konca 16. storočia až do sklonku 17. storočia. Nemali sme síce k dispozícii úplný archívny materiál, aby sme poskytli celkový obraz o výchove a vzdelaní v tomto uhorskom magnátskom rode, no na základe zachovanej korešpondencie a účtovných záznamov sa nám predsa len podarilo aspoň sčasti zrekonštruovať niektoré etapy prípravy a priebehu zahraničných študijných ciest.

V zahraničí sprevádza výskum uvedenej problematiky už niekoľko desaťročí pretrvávajúci intenzívny záujem bádateľov.² O výchove a vzdelávaní predstaviteľov uhorských rodov vznikli edície prameňov i vedecké štúdie už v období pred druhou svetovou vojnou.³ Moderné systematické bádanie zahraničného štúdia rozličných vrstiev uhorskej spoločnosti však odštartovalo v porovnaní so západnou Európou s niekoľko desaťročným oneskorením, až od konca osemdesiatych rokov minulého storočia.⁴ V dôsledku toho o vzdelávaní mladíkov z aristokratických rodov v cudzine nemáme ani zďaleka

- 2 Na tomto mieste uvedieme zo širokého výberu rakúskej a nemeckej literatúry iba tie publikácie, ktoré sme pri spracovaní témy použili: LOEBENSTEIN, Eva-Marie. *Der adelige Kavalierstour im 17. Jahrhundert. Ihre Voraussetzungen und Ziele*. Dissertationsarbeit. Wien 1966; HEISS, Gernot. *Bildungsverhalten des niederösterreichischen Adels im gesellschaftlichen Wandel: zum Bildungsgang im 16. und 17. Jahrhundert*. In KLINGENSTEIN, Grete – LUTZ, Heinrich. *Spezialforschung und „Gesamtgeschichte“*. Beispiele und Methodenfragen zur Geschichte der frühen Neuzeit. Wien : Verlag für Geschichte und Politik, 1981; CONRAD, Norbert. *Ritterakademien der Frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jahrhundert*. Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1982; STANNEK, Antje. *Telemachs Brüder. Die höfische Bildungsreise des 17. Jahrhunderts*. Frankfurt; New York : Campus Verlag, 2001; LEIBETSEDER, Mathis. *Die Kavalierstour. Adlige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert*. Köln; Weimar; Wien : Böhlau Verlag, 2004; BABEL, Rainer – PARAVICINI, Werner (Hrsg.). *Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Ostfildern : Thorbecke, 2005; GERSMANN, Gudrun – LANGBRANDTNER, Hans-Werner (Hrsg.). *Adelige Lebenswelten im Rheinland. Kommentierte Quellen der Frühen Neuzeit*. Köln; Weimar; Wien : Böhlau Verlag, 2009.
- 3 Pozri napr.: FRAKNÓI, Vilmos. *A hazai és külföldi iskoláztatás története*. Budapest : F. Eggenberger, 1873; HELLEBRANDT, Árpád. *Az Olmüczben tanult magyarok 1590-1664*. In *Történelmi Tár*. Budapest 1888; VERESS, Endre. *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai (1264-1864)*. Budapest 1915; VERESS, Endre. *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai (1221-1864)*. Budapest 1941
- 4 ZSOLDOS, Attila. *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635-1701*. Budapest : Eötvös Lóránt Tudományegyetem, 1990; SZÖGI, László. *Az olmüctzi egyetemen tanult magyarországi, erdélyi és horvátországi születésű hallgatók 1576-1850*. In E. KOVÁCS, Péter – KALMÁR, János – V. MOLNÁR, László. *Unger Mátyás Emlékkönyv. Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történeztanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából*. Budapest : MTA Történettudományi Intézete; Eger : Heves Megyei Levéltár, 1991; BITSKEY, István. *Hungariából Rómába. A római Collegium Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*. Budapest : Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996; VARGA, Júlia. *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemén és akadémiáin. 1560-1789*. Budapest : Eötvös Lóránt Tudományegyetem Levéltára, 2004; BITSKEY, István. *Studenten aus den Ländern der Stephanskronen an katholischen Universitäten des Heiligen Römischen Reiches deutscher Nation im 17. Jahrhundert*. In FATA, Márta – KURUCZ, Gyula – SCHINDLING, Anton. *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2006

k dispozícii také množstvo spracovaní ako v západoeurópskych krajinách.⁵ Navyše rodové archívy sú roztrúsené po viacerých krajinách a archívne materiály o *Kavalierstour* sa nezachovali v takej kompletnej podobe, ako to často vidíme v prípade rakúskych, nemeckých, francúzskych alebo anglických šľachtických rodín.

Čo sa týka slovenskej historiografie, zatiaľ nebola uverejnená ani jedna vedecká monografia alebo štúdia o zahraničných študijných cestách aristokratov, napriek tomu, že v slovenských archívoch sa nachádzajú pramene k dejinám viacerých významných uhorských aristokratických rodov.⁶ V slovenskej historickej terminológii neexistuje dokonca ani výraz, ktorým by sa dala adekvátne pomenovať táto dôležitá etapa výchovy a vzdelávania šľachticov. V nemeckej literatúre sa tieto cesty spomínajú pod názvom *Kavalierstour*, ktorý vznikol v 19. storočí, teda v období, keď zahraničné štúdium mladých šľachticov už „vyšlo z módy“. Pritom používanie tohto pojmu má svoje opodstatnenie, pretože v listoch mladých urodzených cestujúcich a ich dvormajstrov sa označenie *Kavalier* sťahovalo na určitú skupinu cestujúcich, teda konkrétne na mladých mužov, ktorí cestovali a študovali. Rovnako sa však toto označenie vzťahovalo na mladých pánov, ktorí boli takpovediac na „začiatku svojej kariéry“ a ešte nedosiahli významné pozície na nejakom dvore.⁷

V nemeckej, ale najmä v anglosaskej literatúre sa často vyskytuje pojem *Grand Tour*, ktorý cestovatelia používali už od začiatku 17. storočia.⁸ Okrem toho sme sa stretli v literatúre aj s pomenovaním *peregrinatio academica*. Keďže tento názov slúžil na označenie zahraničných univerzitných štúdií všetkých vrstiev spoločnosti, v prípade ranonovekých študijných ciest ich môžeme použiť iba vtedy, ak sa urodzený mladík v cudzine skutočne venoval výhradne štúdiu na jednej alebo na viacerých univerzitách. V prevažnej miere sa to však týka iba tých šľachticov, ktorí chceli nastúpiť na cirkevnú dráhu.⁹ Z uvedených

5 FRAKNÓI, Vilmos. *Rewai Ferencz nádori helytartó fiának hazai és külföldi iskoláztatása. 1538-1555*. Budapest 1873; ÖTVÖS, Péter. *Széchenyi Zsigmond itáliai körútja 1699-1700*. Peregrinatio Hungarorum 1. Szeged : József Attila Tudományegyetem, 1988; SZELESTEIN, László. *Batthyány Kristóf európai utazása (1657-1658)*. Peregrinatio Hungarorum 2. Szeged : József Attila Egyetem, 1988; SZILASI, László. „Vitéz vagy ájtatos?” I. Batthyány Ádám s „némely fontos kicsisége”. Peregrinatio Hungarorum 3. Szeged : József Attila Egyetem, 1988; FAZEKAS, István. Batthyány I. Ádám és gyermekei. In PÉTER, Katalin. *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „Adott Isten hozzánk való szeretetéből egy fraucimmerecskét nekünk.”* Budapest : MTA Történettudományi Intézet, 1996, s. 91-114; TOMA, Katalin. Nádasdy István európai tanulmányútja. A Kavalierstour alkalmazása a magyar főúri nevelési gyakorlatban. In G. ETÉNYI, Nóra – HORN, Ildikó. *Idővel paloták...Magyar udvari kultúra a 16.-17. században*. Budapest : Balassi Kiadó, 2005, s. 192-214.

6 V každom prípade si však zasluhuje pozornosť zborník z medzinárodnej konferencie *Cestopisy v novoveku* (Bratislava, 3. – 5. novembra 2003), ktorý obsahuje príspevky o ranonovekej mobilite aj od slovenských historikov: FRIMMOVÁ, Eva – KLECKER, Elisabeth. *Itineraria Posoniensia*. Bratislava : Academic Press, 2005.

7 LEIBETSEDER, ref. 2, s. 22. Ako jeden z množstva príkladov z pálfyovskej korešpondencie uvedieme nemecký úryvok z listu dvormajstra Philippa Ernsta Baira Mikulášovi Pálffymu, Nijmegen, 7. 9. 1677: „Ihro gnaden herr graff Franz und alle andere cavalier miessen den ganze tag bey hoff vorbleiben [...]“. Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Familienarchiv Pálffy, A. I, L. VI, F. III., Fr. 95.

8 LEIBETSEDER, ref. 2, s. 19.

9 LEIBETSEDER, ref. 2, s. 38.

dôvodov sme sa rozhodli prevziať pojmy zo zahraničnej literatúry a tiež používať slovenské označenie „zahraničná študijná cesta“ alebo „cesta po cudzine“.

Pálffyovci spoznali výhody a nevýhody zahraničných ciest už v 16. storočí vďaka „rábskemu hrdinovi“ Mikulášovi (II.) Pálffymu (1552 – 1600). Ako 12-ročný sa dostal na dvor Maximiliána II., kde slúžil ako páža arcikniežaťa Rudolfa. V jeho sprievode sa na konci 60-tych a začiatkom 70-tych rokov 16. storočia zúčastnil na cestách po Nizozemsku a Španielsku, pričom si osvojil viacero jazykov.¹⁰ Porovnávacie štúdie preukázali, že otcovia, ktorí sa zúčastnili zahraničných študijných ciest, poslali aspoň najstarších synov na *Kavalierstour*.¹¹ Nečudo, že aj Mikuláš Pálffy založil „akúsi“ tradíciu cestovania do cudziny vo svojom rode, pretože nasledujúce pokolenia pálfyovských chlapcov taktiež poslali ich otcovia do ďalekej cudziny, aby sa vzdelávali alebo strávili istý čas na popredných dvoroch.

Prvá generácia Pálffyovcov, ktorých rodičia poslali študovať do cudziny, boli štyria synovia Mikuláša Pálffyho a Márie Fuggerovej, Štefan, Ján, Pavol a Mikuláš. Podrobnosti o tom, ako sa im darilo v hlavnom meste habsburskej monarchie, sa dozvedáme z účtovných záznamov, ktoré zhotovil prefekt červenokamenského panstva Ján Körmendy, ktorý počas viedenského pobytu plnil funkciu dvormajstra a z pravidelných správ preceptora Jána Szekeresa.¹²

Podľa školských pomôcok a učebníc, ktoré Körmendy uviedol vo svojich účtovných záznamoch, sa zdá, že pálfyovskí chlapci navštevovali vo Viedni jezuitskú školu. Zoznámili sa totiž s dielami Cicerona, Ovídia a Júlia Caesara, s latinskou gramatikou a s Bonfiniovými dejinami Uhorska. Základ jezuitského školského systému a vyučovania tvorilo dielo *Ratio et institutio studiorum Societatis Jesu* z roku 1588, ktoré vzniklo za generalátu Klaudia Acquavivu. Jezuitské školy nebrali školné za štúdium, prijali však milodary. Štúdium na jezuitských kolégiách sa delilo na dva stupne: prvý, nižší stupeň, ktorý trval päť až šesť rokov, sa delil na tri triedy. V „prvej triede“, ktorá trvala dva roky, sa žiaci naučili základy latinského jazyka (*grammatika infima*). V „druhej triede“, ktorá tiež trvala dva roky, si mali študenti dokonale osvojiť latinský jazyk a základy gréčtiny. Práve v tejto triede boli obsahom výuky už spomínané diela Cicerona, Ovídia a Júlia Caesara. Podľa svedectiev matrik sa väčšina ratolestí uhorských šľachticov uspokojila práve s absolvovaním týchto dvoch tried na nižšom stupni.¹³ Tretia, tzv. rétorická trieda tiež trvala dva roky a žiaci si mali osvojiť teóriu a prax rétoriky, ďalej sa mali venovať štúdiu filozofie, dejín a literatúry. Na vyššom stupni jezuitských kolégií, ktoré vo svojej podstate zodpovedali dnešnému vysokoškolskému štúdiu, sa dali získať akademické tituly. Štúdium filozofie trvalo tri roky, teológia štyri roky. Obsahom výuky bola Aristotelova logika, fyzika a metafyzika.

10 JEDLICSKA, Pál. *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához*. Eger 1897, s. 5; PÁLFFY, Géza. A Pálffy család felemelkedése a 16. században. In FUNDÁRKOVÁ, Anna –PÁLFFY, Géza. *Pálffyovci v novoveku. Vzostup významného uhorského šľachtického rodu*. Bratislava; Budapešť : Academic Press, 2003, s. 31; PÁLFFY, Géza. A magyar arisztokrácia a 16.-17. század fordulóján. In *Századok*, 2009, roč. 143, č. 4., s. 862.

11 Pozri LEIBETSEDER, ref. 2, s. 25-39.

12 JEDLICSKA, ref. 1, s. 6-15 alebo SNA, ÚPA, A. VIII, L. I, F. 1, Nr. 1.

13 Platí to napr. v prípade detí Adama Batthyányho, Krištofa a Pavla. FAZEKAS, ref. 5, s. 96-99.

Okrem nadobúdania teoretických vedomostí, ktoré zodpovedalo klasickému študijnému plánu na jezuitských školách, sa pálffyovskí chlapci venovali aj rôznym druhom umenia, ktorých rozvíjanie taktiež podporovalo jezuitské školstvo. Ján Pálffy hral na lutnu a všetci chlapci sa učili maľovať, o čom svedčia výdavky na maliarske potreby (farby, štetce) a zmienky o ich vlastnej výtvarnej produkcii. Ján a Štefan Pálffyovci vyhotovili svoje autoportréty a darovali ich škole.¹⁴ Nevieme, či učitelia v každom prípade napísali pravdu, no v hláseniach ich rodičom nešetřili chválou na adresu svojich zverencov: „*Moji malí páni sú v dobrom zdraví, dobre sa učia a slúžia vo všetkom Vašej milosti*“ – dočítame sa v jednom z listov Jána Szekeresa.¹⁵ Pokroky v učení chlapcov však nechválili iba učitelia. Štefan Hirtházi, provizor Štefana Illésházyho, sa uznanlivo vyjadril o písme 13-ročného Štefana Pálffyho: „*Váš syn Istók mi napísal list, neveril som, že vie tak pekne písať, má krásne písmo [...]*“.¹⁶

Po skončení štúdií vo Viedni sa cesty bratov Pálffyovcov rozdelili. V tomto období už usmerňovala študijné cesty ich matka Mária Fuggerová, keďže Mikuláš Pálffy roku 1600 zomrel. Pre chýbajúce materiály nevieme, či túto úlohu zvládla sama, alebo jej pomáhali poručníci detí alebo príbuzní. O stredoškolskom vzdelaní dvoch starších pálffyovských chlapcov, Štefana a Jána, sme nenašli údaje. Roku 1606 Pavol a Mikuláš pokračovali vo vzdelávaní v bavorskom Ingolstadte, kde navštevovali triedu *syntax*. Spolu s nimi je v matrike uvedené meno istého Stephanusa Nagovithiusa, ktorý začal študovať logiku.¹⁷ Je zaujímavé, že mladí Pálffyovci sa vzdelávali práve tu, pretože po tom, čo sa univerzita v Ingolstadte dostala roku 1556 pod kontrolu jezuitov a stala sa akýmsi „protipólom“ univerzity vo Wittenbergu, sa prílív uhorských študentov podstatne znížil.¹⁸ Od roku 1609 sa Mikuláš a Pavol Pálffyovci stali žiakmi olomouckého jezuitského kolégia.¹⁹ Toto vzdelávacie centrum vzniklo z podnetu olomouckého biskupa Viliama Prušinovského a bola to prvá jezuitská univerzita na území habsburskej monarchie. Olomoucké kolégium nedosiahlo úroveň pražskej ani viedenskej univerzity, no jeho regionálny význam presiahol hranice Moravy a v niektorých obdobiach aj hranice ostatných dŕžav monarchie. Je dôležité vyzdvihnúť, že predstavitelia vysokej šľachty posielali svojich potomkov do Olomouca. Ich počet dosiahol v ranom novoveku 103 osôb, čo predstavo-

14 JEDLICSKA, ref. 1, s. 14 alebo SNA, ÚPA, A. VIII, L. I, F. 1, Nr. 1.

15 Ján Szekeres Márii Fuggerovej, Viedeň, 3. 2. 1603. Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv Pálffy, A. I., L.IV. F. I, Karton Nr. 8, Fr. 47.

16 Štefan Hirtházi Márii Fuggerovej, Pezinok, 2. 8. 1600. Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv Pálffy, A. I., L.IV. F. I, Karton Nr. 8, Fr. 33.

17 Univerzita v Ingolstadte bola založená roku 1472 a na otvárací slávnosti aj vyslanec kráľa Mateja Korvína. Záujem o štúdium na tejto univerzite prejavili viacerí študenti z Uhorska. Najznámejším z nich bol polyhistor, lekár a básnik Ján Sambucus (1531 – 1584). BITSKEY, Studenten aus den Ländern, ref. 4, s. 131.

18 BOEHM, Laetitia – SPÖRL, Johannes. (Hrsg.). *Die Ludwig Maximilians Universität in ihren Fakultäten*. Quellenausgabe, Bd. I, Berlin 1972, s. 1 308; FRENINGER, Franz Xavier (Hrsg.). *Das Matrikelbuch der Universität Ingolstadt, Landshut, München 1472-1872. Rectoren, Professoren, Doctoren 1472-1872*. Friedberg : Eichleiter, 1872.

19 Zápis v matrike kolégia: Extraordinarie inscripti Illustres et Magnifici Domini D. etc.; Magnif. D. Paulus Palfy ab Erdöd, dominus in Vereskio et Stompha, Ungarus; Mag. D. Nicolaus Palfy lib. baro etc. praepositus Posoninensis, Ungarus, HELLEBRANDT, ref. 3, s. 201 a SZÖGI, ref. 4, s. 201; VARGA, ref. 4.

valo 13,5 % zo všetkých študentov.²⁰ Okrem Pavla a Mikuláša Pálffyovcov treba medzi aristokratickými študentmi spomenúť Františka Illésházyho (zapísal sa r. 1597), Františka, Michala a Štefana Pethőovcov (zapísali sa r. 1614), Františka Wesselényiho (zapísal sa r. 1616) alebo Mikuláša Pázmánya – synovca ostrihomského arcibiskupa (zapísal sa r. 1638).²¹ Významná je aj skutočnosť, že olomoucké kolégium spolu s viedenskou univerzitou zohrávali poprednú úlohu vo výchove a vzdelávaní uhorskej katolíckej inteligencie. Záujemcovia pre svetskú dráhu tu mohli nadobudnúť solídne základy pre štúdium práva, kým budúci cirkevní činitelia sa tu mohli pripraviť na univerzitné štúdium teológie.²²

Po skončení stredoškolských štúdií sa pálffyovskí chlapci vydali na cestu po Taliansku. *Giro d'Italia* patrila medzi tie „európske cesty“, o ktoré v priebehu raného novoveku prejavili uhorské aristokratické rodiny najväčší záujem. Zo synov Mikuláša Pálffyho absolvovali študijnú cestu po Taliansku traja: Štefan, Ján a Pavol. Bohužiaľ, okrem záznamov v matrikách univerzít sa nezachoval pramenný materiál, ktorý by nám prezradil podrobnosti tejto dôležitej etapy ich vzdelávania, preto sa musíme uspokojiť s vymenovaním strohých údajov. Štefan a Ján Pálffyovci sa zapísali na univerzitu v Perugii 6. decembra 1603. O pol roka neskôr, 6. júla 1604, sa ich mená objavili v matrike univerzity v Siene.²³ Pavol Pálffy nastúpil na študijnú cestu po Taliansku o osem rokov neskôr. Šiesteho novembra 1611 si zapísal meno do matriky univerzity v Perugii, ktorú opustil 30. novembra a odtiaľ odišiel do Neapola. Potom pokračoval v ceste do Ríma, kde sa zdržal až do 28. októbra 1612. Vo „večnom meste“ vyhľadal Pálffy aj Collegium Germanicum et Hungaricum,²⁴ stredisko študentov teológie pochádzajúcich zo strednej Európy. O štyri dni neskôr si zapísal meno do matriky univerzity v Siene, kde sa zdržal viac, než rok.²⁵

Oveľa viac informácií ako o študijnej ceste Štefana, Jána a Pavla Pálffyovcov máme o zahraničných štúdiách nasledujúcich dvoch generácií Pálffyovcov, vďaka čomu ich Kavalierstour môžeme podrobiť dôkladnejšej analýze. Ďalšími predstaviteľmi tohto významného uhorského magnátskeho rodu, ktorí sa vydali na štúdium do ďalekej cudziny, boli syn Štefana Pálffyho Mikuláš (IV.) a jeho bratranec Tomáš Pálffy. Ten pochádzal z „vedľajšej“ línie rodu a keďže jeho otec Michal buď v tom čase zomrel, alebo sa nedokázal postarať o financovanie jeho škôl, starostlivosť o jeho vzdelanie prevzali na seba Štefan a Pavol Pálffy. Nešlo však o žiadnu „dobročinnosť“. V rámci rodinnej stratégie ranonovekých aristokratických rodov bolo bežné, že predstavitelia „úspešnej“ línie rodu sa postarali aj o budúcnosť svojich menej solventných príbuzných. Pred tým, ako mladíkov poslali na štúdiá, muselo padnúť rozhodnutie o ich ďalšom profesijnom smerovaní, či

20 SZÖGI, ref. 4, s. 193.

21 SZÖGI, ref. 4, s. 199-207.

22 Z množstva známych vzdelancov, ktorí absolvovali štúdium v Olomouci spomenieme aspoň Laurinca Ferencfýho, ktorý sa stal kráľovským sekretárom, Jána Hmiru, neskoršieho rektora viedenského Pázmánya alebo Martina Borkowicza, ktorý sa stal generálom rádu pauliánov a tiež podporoval pauliánsku historiografiu. BITSKEY, *Studenten aus den Ländern*, ref. 4, s. 126.

23 VERESS, *Olasz egyetemeken* ref. 3, s. 315.

24 Podrobnosti o tejto vzdelávacej inštitúcii: BITSKEY, *Hungáriából Rómába*, ref. 4.

25 VERESS, *A paduai egyetem*, ref. 3, s. 339.

nastúpiť na svetskú alebo na cirkevnú dráhu. Dôležitým kritériom týchto úvah bolo poradie synov podľa narodenia a tiež smerovanie rodinnej politiky konkrétneho rodu. V niektorých prípadoch sa tiež bral ohľad na individuálne potreby a túžby mladých šľachticov, preto existujú príklady aj na to, že chlapci sa rozhodli vybrať si dráhu podľa vlastných predstáv. Nie vždy to však išlo ľahko, ako to znázorňuje prípad čanádskeho a jágerského biskupa Ferdinanda Pálffyho (1620 – 1680). Študoval v Trnave u jezuitov, kde ukončil štúdiá roku 1640 a získal titul magistra „slobodných umení“. Už v tomto čase mienil vstúpiť do jezuitského rádu, jeho otec Ján Pálffy však mal iné plány so svojím jediným synom a chcel ho nasmerovať na svetskú dráhu. Ferdinand preto dlhú dobu svoj zámer zatajoval. Keď sa napokon otcovi priznal, ten a mnohí príbuzní sa ho snažili odradiť, ale nepodarilo sa im to. Tvrdohlavý mladík dokonca odišiel z rodičovského domu, čo napokon Jána Pálffy prinútilo, aby súhlasil s voľbou svojho syna.²⁶

Mikuláš a Tomáš sa začali vzdelávať na trnavskom jezuitskom kolégiu pravdepodobne niekedy na začiatku tridsiatych rokov 17. storočia. Matrika spomína meno Mikuláša Pálffyho až od roku 1641,²⁷ jeho prvý list datovaný z Trnavy však pochádza už z roku 1634.²⁸ Mladému šľachticovi sa v učení darilo, otcovi sa dokonca chválil, že hoci sa blíži obávaná skúška z latinčiny, on sa jej nebojí. Dodal však, že k dobrým výkonom ho motivuje aj kôň a luk, ktoré mal dostať ako odmenu za úspešne zloženú skúšku.²⁹ O výkonoch Tomáša Pálffyho sa z jeho listov dozvieme podstatne menej. Na strýka Štefana sa obrátil najmä vtedy, keď niečo potreboval, napríklad látku na oblečenie.³⁰

Na jeseň roku 1641 ukončil Mikuláš štúdium v Trnave a tak sa stala aktuálnou otázka jeho ďalšieho vzdelávania v zahraničí. Nielen rozhodovanie o budúcej kariére mladíka, ale aj plánovanie a priebeh zahraničných študijných ciest bolo výsledkom „tímovej spolupráce“ rodičov, synov, príbuzných a tiež „priateľov rodiny“. Tými boli buď vzdialenejší príbuzní, členovia spriaznených rodov, ale taktiež vplyvné osoby vo vysokých krajinských alebo dvorských funkciách. Dôležité bolo predovšetkým zhromaždiť informácie o krajinách a univerzitách, ktoré mal mladík navštíviť, aby sa mohlo rozhodnúť o celkovom priebehu a financovaní zahraničnej cesty.³¹

Hoci Štefan Pálffy mal bohaté skúsenosti so štúdiom v cudzine, organizovanie ciest Mikuláša aj Tomáša Pálffyho prevzal do svojich rúk jeho činnorodý brat Pavol. Zrejme v tom zohrávala dôležitú úlohu okolnosť, že predseda Uhorskej komory mal vplyvnejšie kontakty na viedenskom dvore a jeho manželstvo s Františkou Khuenovou de Belasi bolo v tom čase ešte bezdetné. Podľa zachovaných listov sa zdá, že všetky tieto okolnos-

26 Bolo by zaujímavé nájsť korešpondenciu k prípadu Ferdinanda Pálffyho, zatiaľ sa nám to nepodarilo. JEDLICSKA, ref. 1, s. 502.

27 ZSOLDOS, ref. 4, s. 29.

28 Mikuláš Pálffy Štefanovi Pálffymu, Trnava, 26. 12. 1634. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. VII, Fr. 29, Karton Nr. 9 alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 137, č. 255/r.

29 Mikuláš Pálffy Štefanovi Pálffymu, Trnava, 8. 9. 1636. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. VII, Fr. 36, Karton Nr. 9 alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 166, č. 316.

30 Tomáš Pálffy Štefanovi Pálffymu, Trnava, 10. 7. 1641. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. VII, Fr. 60., Karton Nr. 9 alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 296, č. 578.

31 LEIBETSEDER, ref. 2, s. 48.

ti prispeli k tomu, že Pavol prakticky prevzal taktovku nad organizovaním synovcovej študijnej cesty, kým Štefanovi pripadla viac-menej úloha „platiteľa účtov“.

Prvoradou povinnosťou bolo zabezpečiť pre mladého šľachtica príslušný sprievod, ktorý počas cesty plnil funkciu akéhosi „pojazdného dvora“. Predovšetkým bolo treba dôkladne zvážiť, ako bude vyzeráť jeho personálne zloženie. Členmi sprievodu boli dvormajster (prefekt), vychovávatelia (preceptori), sluhovia a niekedy aj duchovní. V každom prípade však počet sprievodcov závisel od postavenia a finančných možností cestujúceho.

Najviac starostí znamenal výber tútora alebo dvormajstra, ktorý v zahraničí reprezentoval hlavu rodiny.³² Kým v stredoveku bol dvormajster nositeľom funkcie a hodnosti na panovníckom dvore, v priebehu raného novoveku sa za dvormajstra považovala osoba, ktorá vyučovala deti šľachticov alebo mešťanov.³³ Počas zahraničnej cesty bolo jeho úlohou dohliadať na to, aby každý člen sprievodu dodržiaval otcovské inštrukcie, rozhodoval o výdavkoch a kontroloval financie. Musel to byť rozhodný a autoritatívny človek, lebo počas ciest nemohol čakať na priame rozkazy otca.³⁴ V niektorých prípadoch bol dvormajster zároveň aj pedagógom, ktorý vyučoval mladého šľachtica. V každom prípade však musel istým spôsobom zastúpiť neprítomných rodičov a nebolo na škodu, ak sa do istej miery vyznal aj v liečení.³⁵ Jeho úloha však bola často nevdáčna, lebo bol spoločensky nižšie postavený ako jeho zverenci, čo tí často zneužili a spochybniť jeho autoritu. Ak sa mu však podarilo získať si priazeň mladých šľachticov, mohlo to vyvolať žiarlivosť hlavy rodiny, ktorá sa obávala straty autority pred vlastnými deťmi na úkor neurodzeného dvormajstra. Napriek tomu sa vyskytli i prípady, a to najmä vtedy, ak dvormajster nebol oveľa starší, že medzi ním a mladým šľachticom sa vytvoril vyslovene priateľský vzťah.³⁶

Náročnej úlohy nájst vhodného dvormajstra a zároveň preceptora, ktorý by sprevádzal Mikuláša Pálffyho po zahraničí, sa zhostil Pavol Pálffy. Prvý pokus získať takéhoto vzácneho človeka mu nevyšiel, hoci mu sľúbil vysoký plat, „*najal si ho pán Wirtemberg, hlavný kancelár Ferdinanda II. a potom mladý pán Löbl*“. Ako prechodné riešenie navrhol poslať za Mikulášom do Trnavy svojho provizora, Pavla Kelia.³⁷ Trvalo ďalšie dva mesiace, kým Pavol Pálffy konečne našiel ideálneho dvormajstra pre svojho synovca. Nešetril chválou na jeho adresu a zároveň v tejto charakteristike opísal aj vlastné predstavy o dobrom učiteľovi: „*Zohnal som pre môjho pána brata preceptora, s ktorým som sa dohodol, že na rok mu zaplatím sedemsto zlatých a bude mať sluhu, ktorý však zároveň bude slúžiť aj mladému pánovi. Je to človek, ktorý už pochodil cudzie krajiny a získal veľa skúseností, vie dobre po taliansky a po francúzsky, je doktorom práv, nie je*

32 O funkcii dvormajstra detailne: GARMS-CORNIDES, Elisabeth. Hofmeister auf Grand Tour. In BABEL, Rainer – PARAVICINI, Werner (Hrsg.). *Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Thorbecke : Ostfildern 2005, s. 255-273.

33 LEIBETSEDER, ref. 2, s. 87.

34 TOMA, ref. 5, s. 200-201.

35 FAZEKAS, ref. 5, s. 96.

36 STANNEK, ref. 2, s. 204.

37 ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. V, Nr. 173, Karton Nr. 9, List Pavla Pálffyho Štefanovi Pálffymu. Viedeň, 13. 11. 1641. alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 321, č. 627.

príliš mladý, ale v najlepších rokoch. Odvážim sa mu zveriť Mikuláša Pálffyho, ako keby išlo o moje dieťa. Verte mi, milý brat, že nič iného sa pri ňom nenaučí, iba dobré a čestné veci a bude pri ňom prosperovať. Ten preceptor býval aj u mňa tri alebo štyri roky, napísal som, aby prišiel, sľúbil, že príde, akonáhle sa bude dať plaviť po rieke.“³⁸ Bohužiaľ, meno tohto vynikajúceho vzdelanca sme sa z dostupných prameňov zatiaľ nedozvedeli.

Veľmi dôležitou a nevyhnutnou súčasťou príprav na cestu bolo zabezpečenie jej finančnej stránky. Nosiť so sebou peňažnú hotovosť bolo jednak nebezpečné kvôli lupčákovi a taktiež aj nemožné, pretože napr. tisíc rýnskych zlatých vážilo približne 29 kilogramov.³⁹ Šľachtické rodiny sa z tohto dôvodu obrátili na veľké bankové domy. Tie jednak spravovali peniaze, ktoré im šľachtici zverili, resp. im poskytli pôžičky. Napríklad krajiný sudca František Nádasdy sa obrátil na služby bankového domu Pestalozzi.⁴⁰ Dohoda obsahovala, akú sumu si mohol mladý šľachtic a jeho sprievod za zmenku (*cambium*) vyzdvihnúť v zahraničí, samozrejme podľa kurzu, ktorý si určila banka a po odpočítaní určitých poplatkov. Zmenka vlastne predstavovala možnosť platenia bez hotovosti a jej posielanie z jedného miesta na druhý uľahčila okolnosť, že v priebehu 16. storočia sa vybuďovala po Európe sieť kuriérov a poštová sieť.⁴¹ Bohužiaľ, v pálffyovskom archíve sme nenašli zmluvu uzavretú s niektorým z bankových domov.

Mechanizmus posielania zmenky nebol práve najflexibilnejším spôsobom financovania zahraničných ciest. Povinnosťou otca bolo zmenky v pravidelných intervaloch zaplatiť, preto uložil u obchodníkov alebo bankárov istú finančnú hotovosť.⁴² Ako protihodnotu dostal zmenku, ktorú poslal synovi. Tá potom putovala cez ruky sprostredkovateľov až do rúk mladého šľachtica. Čím viac ľudí bolo zapojených do procesu jej odovzdania konečnému adresátovi, tým väčšia bola pravdepodobnosť, že sa cestou stratí, čo sa v mnohých prípadoch aj stalo.⁴³ Prechodným „deponovaním“ zmienek boli často poverení jezuiti, pretože ich súčasníci považovali za dôveryhodné a spoľahlivé osoby. Pálffyovci o takúto láskavosť často požiadali žilinského rodáka Jána Hmiru, ktorý bol v tom čase rektorom viedenského Pázmánea.⁴⁴ Na druhej strane však mala zmenka aj svoj „pedagogický účel“. Otec neposielal naraz veľkú sumu peňazí, aby jednak neutrpel veľké straty, keby sa zmenka stratila, a na druhej strane tým tiež udržal kontrolu nad výdavkami svojho syna. Ak sa mladík nesprával vhodne počas cesty, otec mu prestával posilať peniaze a „neposlušný študent“ sa musel vrátiť domov.⁴⁵

Zahraničnú cestu bolo treba zabezpečiť aj po materiálnej stránke a urodzený mladý pán sa nemohol vybrať do cudziny bez príslušnej výbavy. Prípravy na štúdium Mikuláša Pálffyho za hranicami Uhorska prebiehali vo Viedni, kam si ho pozval Pavol Pálffy,

38 ÖStA, HHSTA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. V, Nr. 173, Karton Nr. 9 alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 332. List Pavla Pálffyho Štefanovi Pálffymu. Viedeň, 26. 1. 1642.

39 STANNEK, ref. 2, s. 182.

40 TOMA, ref. 5, s. 196.

41 LEIBETSEDER, ref. 2, s. 65.

42 TOMA, ref. 5, s. 197 a STANNEK, ref. 2, s. 197.

43 LEIBETSEDER, ref. 2, s. 66-68.

44 Tomáš Pálffy Štefanovi Pálffymu, Rím, 17. 3. 1645. ÖStA, HHSTA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. VII., Fr. 93, Karton Nr. 9 alebo JEDLIČKA, ref. 1, č. 797, s. 398.

45 LEIBETSEDER, ref. 2, s. 68.

ktorý z vlastnej skúsenosti vedel, čo všetko potrebuje mladý aristokrat na študijnej ceste: „*Pánom Mikulášovi Horváthovi a Štefanovi Csáktornyaimu sme rozkázali, aby kúpili u Ainzena látku na ošatenie mladého pána. Milý pán brat, poručili ste iba toľko, aby sme kúpili súkno, no neuviedli ste, kde a ako ho máme zaobstarať. Pani Elnazová nám dala plátno, no k tomu treba dať vyrobiť čipky a niečo také potrebuje aj preceptor.*“ Štefan Pálffy podľa všetkého nevedel, aké čiastky treba minúť na výbavu mladého šľachtica, preto ho brat musel energicky napomenúť: „*Na cestu i iné prípravy potrebujeme peniaze, Vaša milosť by mala uvážiť, máte iba tohto jediného syna a je vo Vašom záujme, aby študoval. Preto ho musíme čím skôr poslať na cesty, pretože každý ďalší deň je iba márnenie času. Ani striebro, ktoré ste poslali, nie je dostačujúce, museli sme ho doplniť, a tak sme opäť zbytočne vydali peniaze.*“⁴⁶

Rovnako prísne však pristupoval aj František Nádasdy k otázke vystrojenia Krištofa Batthyányho pred cestou na korunováciu Leopolda za českého kráľa. Jeho otcovi Adamovi Batthyánymu napísal: „*[...] keďže Vašu milosť tam poznajú, Vaša milosť tam má aj príbuzných, bolo by to proti urodzenosti domu Vašej milosti a aj nás všetkých z Uhorska, keby ste tam odišli taký zanedbaní. Pán Puchheim*“⁴⁷ istotne prejaví voči Vašej milosti svoju dobrú vôľu, ale nepatrí sa, aby takýto vyspelý mladík hral sluhu Jeho milosti a bol každý deň pri jeho stole, ale musí sa správať, ako syn urodzeného pána a k tomu potrebujete viac financií. Ja veľmi dobre viem, čo znamená bývať na dvore, pretože svojho času som bol tiež v Prahe. Verte mi, treba mať sedemnásť osôb, osem koní, Vaša milosť bude musieť vydať ešte viac peňazí, lebo by to bolo nepekné, keby tam hore musel strádať. Vaša milosť dobre vie, ako sa kamarátia Nemci.“⁴⁸ Aj z týchto riadkov vidno, že mladí šľachtici neprezentovali na cestách len svoj vlastný rod, ale aj krajinu, z ktorej pochádzali. Ich urodzenosť, spoločenské postavenie a dobrá výchova sa mala prejavíť aj v ich zovňajšku a výbave ich sprievodu. Zo zahraničia však poznáme aj prípady, keď niektoré šľachtické rody mali tendenciu prehnať starostlivosť o svojich potomkov, ktorí vláčili so sebou celkom zbytočné veci. Tak napríklad mladí grófi z rodu Dernath vliekli so sebou po cudzích krajinách piatich psov, jedného páva, exotické vtáky a niekoľko veвериčiek.⁴⁹ Naopak, poľský princ Vladislav Wasa nemohol niekoľko dní opustiť mestečko Neiße, lebo mu neposlali včas vytúžené zahraničné oblečenie a on sa hanbil ukázať na nemec-kých dvoroch vo svojom poľskom odevu.⁵⁰

Po normatívnej stránke zabezpečovali priebeh zahraničnej cesty otcovské inštrukcie, ktoré hlava rodiny (alebo poručníci či matka) vyhotovila pre synov, dvormajstrov a služobníctvu. Je celkom isté, že ani Pálffyovci nepustili svoje ratolesti do ďalekých krajov bez odovzdania svojich dobre mienených rád, zatiaľ sme však nenašli ani jeden z týchto dôležitých dokumentov. Z otcovských inštrukcií sa dozvieme, ako mali urodzení mladíci dbať na každodennú pobožnosť, na dodržiavanie pravidiel spoločenského správania

46 ÖStA, HHSTA, FA Pálffy, A. I, L. IV., F. V., Nr. 201, Karton Nr. 9 alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 352. List Pavla Pálffyho Štefanovi Pálffymu, Viedeň, 12. 6. 1641.

47 Predseda Dvorskej vojenskej rady a dobrý priateľ Adama Batthyányho Johann Christoph von Puchheim sprevádzal Krištofa Batthyányho na jeho ceste do Prahy.

48 FAZEKAS, ref. 5, s. 102.

49 STANNEK, ref. 2, s. 173.

50 STANNEK, ref. 2, s. 171.

a tiež obsahovali návod, ako cestujúci mali postupovať v nebezpečných situáciách.⁵¹ Boli teda akýmsi zhrnutím ideálu výchovy a vzdelávania mladých šľachticov.⁵² Inštrukcie sa však často týkali aj celkom každodenných záležitostí, ako napríklad jedálnička chlapcov. Adam Batthyány napríklad určil, že jeho synovia Krištof a Pavol mali jesť veľa jahňaciny, teľaciny a hydiny.⁵³ Skutočnú „záplavu“ inštrukcií vyhotovil palatín Mikuláš Esterházy, ktorý mal jasnú predstavu o výchove a vzdelávaní svojich synov a neváhal ich zvečniť na papieri. Z nich vychádza najavo, že kladol veľký dôraz na osobnú hygienu a svojho syna Štefana nabádal, aby si po každom jedle umyl ruky.⁵⁴ Mladých neskúsených cestovateľov však otcovia varovali aj pred nástrahami iného druhu: „*môj syn nech sa vyhýba ženám a dievčatám a neslušnej konverzácii s nimi*“ – upozornil Juraj Széchenyi svojho jediného syna Žigmunda pred cestou do Florencie.⁵⁵ Predstavitelky nežného pohlavia znamenali v niektorých prípadoch naozaj reálne nebezpečenstvo pre nezodpovedných mladíkov. Známy je prípad Krištofa Batthyányho, ktorý sa počas štúdií v Štajerskom Hradci zaplietol do „škandalózneho vzťahu“ s istou slečnou Stumbergerovou.⁵⁶

Po mesiacoch dôkladných a všestranných priprav sa Mikuláš Pálffy v septembri 1642 konečne vybral na dlhú cestu do Ingolstadtu. Podľa svedectiev zachovaných listov sa v tomto meste intenzívne venoval štúdiu, dokonca u istého „doktora Lassiga“ sa musel naučiť „veľmi ťažkú látku“. V tejto súvislosti sa vynára otázka, aké predmety študovali mladí šľachtici a nakoľko mali možnosť prehĺbiť si svoje vedomosti v určitom vednom odbore? Záznamy v univerzitných matrikách totiž mnohokrát zvädzajú k domnienke, že urodzení mladíci absolvovali „vysokoškolské štúdium“. Pozornejší pohľad do zachovanej korešpondencie alebo do cestovných denníkov však odhalí skutočnosť, že mladík a členovia jeho sprievodu sa často iba zapísali do matrik a cestovali ďalej. Preto v každom prípade zvlášť treba dôkladne zvážiť, či sa šľachtic naozaj venoval štúdiu počas svojho pobytu v zahraničí. Tento jav však v žiadnom prípade nesúvisel s nejakým „odporom“ šľachticov voči univerzitnému štúdiu, ale s celkovým zameraním a podstatou *Kavalierstour*-u. Od urodzených mladých pánov sa totiž očakávalo, aby študovali „*kavaliersmässig*“, teda na spôsob „*Kavalier*“-a. To znamenalo, že sa nemali príliš zahĺbiť do „*filozofických ničomností*“ alebo „*do vedomostí, ktoré im budú aj tak nanič*“.⁵⁸

Skutočne „užitočné“ a z hľadiska súčasníkov „potrebné“ poznatky mali mladí šľachtici možnosť osvojiť si na tzv. rytierskych akadémiách (*Ritterakademien*). Prvá takáto inštitúcia vznikla roku 1532 v Neapole a jej cieľom bolo hlavne sprostredkovať mladým adeptom umenie jazdectva. Onedlho sa návšteva rytierskych akadémií stalo pevnou sú-

51 TOMA, ref. 5, s. 197.

52 LEIBETSEDER, ref. 2, s. 40-46.

53 FAZEKAS, ref. 5, s. 94.

54 FEJES, Judit. Az Esterházyak házassági politikája 1645 után. In PÉTER, Katalin. *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „Adott Isten hozánk való szeretetéből egy fraucimmerecskét nekünk”*. Budapest : MTA Történettudományi Intézet, 1996, s. 120-122.

55 ÖTVÖS, ref. 5, s. 13.

56 FAZEKAS, ref. 5, s. 101.

57 Mikuláš Pálffy Štefanovi Pálffymu, Ingolstadt, 16. 4. 1644. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. VII. Fr. 78 alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 382, č. 760.

58 LEIBETSEDER, ref. 2, s. 105.

časťou študijnej cesty. Po talianskom vzore vznikli takéto vzdelávacie inštitúcie aj vo Francúzsku a v priebehu 17. storočia pre menej solventných študentov aj v Nemeckej ríši. Návštevníci akadémií sa okrem jazdeckta zdokonalili aj v šermi a v tanci, mali možnosť naučiť sa hrať na hudobných nástrojoch a získali poznatky z fortifikácie, matematiky, fyziky, metafyziky, logiky, dejín a z geografie. Na francúzskych akadémiách si prehĺbili znalosti z francúzštiny, na talianskych z taliančiny. To znamenalo, že rovnaký dôraz sa kládol na telesný i duševný rozvoj urodzených študentov. V priebehu 17. storočia „rytierske cvičenia“ zahrnuli do svojho programu aj viaceré katolícke i protestantské univerzity.

Kým v zahraničných šľachtických rodinách bolo bežné, že v priebehu 16. a 17. storočia svoje ratolesti posielali na rytierske akadémie, v Uhorsku zatiaľ poznáme podstatne menej príkladov. Zrejme to súviselo s enormnými finančnými čiastkami, ktoré toto špecifické štúdium pohltilo. Napríklad mesačný pobyt na parížskej rytierskej akadémii, kam poslal študovať svojho syna Štefana krajinský sudca František Nádasdy, stál 267 livre-ov.⁵⁹ Žigmund Széchenyi bol študentom florentskej rytierskej akadémie a Krištof Batthyány sa počas svojej sedemmesačnej cesty po Európe taktiež musel venovať „rytierskym cvičeniam“.

Mikuláš Pálffy bol však prvým uhorským aristokratom, o ktorom máme doložené, že študoval na rytierskej akadémii. Pred odchodom do Talianska si ho starostlivý strýko Pavol opäť pozval k sebe do Viedne, aby mu zaobstaral potrebné veci. Okrem iného mu bolo treba nájsť aj nového dvormajstra, lebo ten predošlý nepoznal umenie jazdeckta a ani ostatné „rytierske cviky“. Navyše, Mikuláš ho prestal poslúchať.⁶⁰ Vybavený novými šatami, sprievodom a dobrými radami svojho otca i strýka, sa mladý Pálffy vybral na ďalšie štúdiá začiatkom roku 1645. Jeho cesta viedla z Neapola do Ríma, kde sa vo februári začal venovať jazdecktu.⁶¹

Vo „večnom meste“ sa stretol Mikuláš s bratrancom Tomášom, ktorý tu študoval teológiu na Collegium Germanicum et Hungaricum. O jeho štúdiu máme k dispozícii podstatne menej prameňov, ale aj tak je zaujímavé aspoň v krátkosti predstaviť inštitúciu, kde sa vzdelával, pretože zohrávala významnú úlohu vo výchove a vzdelávaní uhorského katolíckeho kléru v ranom novoveku. Založenie prvého jezuitského kolégia s názvom Collegio Romano roku 1551, ktoré vzniklo ako výsledok dlhoročných snáh svätého Ignáca z Loyoly, sprevádzali nasledovné slová pápeža Gregora XIII.: „*Kolégium pre každý národ*.“ Podľa vzoru tohto kolégia otvorilo o rok neskôr svoje brány aj Collegium Germanicum, ktorého poslaním bolo vychovať pre protestantskú Nemeckú ríšu duchovenstvo verné pápežovi. Začiatky novovzniknutej inštitúcie neboli ľahké, jednak pre malý záujem nemeckých študentov a taktiež pre finančné problémy. Túto situáciu radikálne zmenila pápežská bula Gregora XIII. z roku 1573, ktorá položila nové základy fungovania kolégia. Pápež určil, aké predmety sa mali na univerzite vyučovať,

59 TOMA, ref. 5, s.

60 ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. 5, Nr. 269 alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 387. List Pavla Pálffyho Štefanovi Pálffymu, Viedeň, 26. 8. 1644.

61 ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. V, Nr. 279. List Pavla Pálffyho Štefanovi Pálffymu, Plavecký hrad, 26. 8. 1644.

postaral sa o stále finančné zdroje na zabezpečenie jeho prevádzky a ako sídlo mu dal k dispozícii kostol San Apollinare s príslušným palácom.

Záujem o štúdium na Collegium Germanicum prejavili od počiatku aj študenti z Uhorska. Dokonca jezuitský vzdelanec Štefan Szántó sa pokúsil o založenie samostatného Collegia Hungaricum. Tieto snahy však zmarila ďalšia bula Gregora XIII. z roku 1580, následkom ktorej bolo Collegium Hungaricum zlúčené s Collegiom Germanicum. Toto zjednotenie odôvodnil tým, že Nemeckú ríšu a Uhorsko vnímal ako krajiny rovnakou mierou ohrozené protestantizmom. V bule bolo zakotvené, že na kolégiu môže študovať dvanásť mladíkov z Uhorska, no vzhľadom na vojnové pomery a na neutešenú situáciu katolíckej cirkvi sa dlhé desaťročia nepodarilo obsadiť tieto miesta. Až vďaka enormnému úsiliu Petra Pázmánya sa začala éra vzdelávania uhorských teológov v Ríme. Činorodý kardinál sa predovšetkým snažil o zjednodušenie podmienok prijatia študentov a tiež o vybudovanie finančnej základiny pre zabezpečenie ich štúdiá. Spomedzi troch vzdelávacích inštitúcií, o ktorých fungovanie sa Pázmány zaslúžil (viedenské Pázmáneum, Trnavská univerzita a Collegium Germanicum et Hungaricum), sa práve rímska inštitúcia stala miestom vzdelávania špičkových predstaviteľov uhorského katolíckeho kléru. Vďaka Pázmányovej podpore mohli v Ríme študovať: neskorší ostrihomskí arcibiskupi Juraj Lippay a Juraj Szelepcshény, nitriansky hlavný opát Štefan Bosnyák, jágorský biskup Benedikt Kisdy i vesprémsky biskup Juraj Jakusith.⁶² Vyslaním Tomáša Pálffyho na Collegium Germanicum et Hungaricum sledovali jeho príbuzní jasný cieľ: mať predstaviteľa v radoch vysokého duchovenstva a takto zvýšiť prestíž rodu.⁶³

Súčasnú financovanie nákladných zahraničných štúdií dvoch mladíkov bolo z času na čas nad možnosti Štefana Pálffyho. Takáto situácia nastala aj na jar roku 1645, keď sa začali množiť prosebné listy od Mikuláša a Tomáša Pálffyho na jeho adresu. Nečudo, veď len na hodiny jazdectva na talianskej rytierskej akadémii žiadal Pavol Pálffy pre svojho synovca tisíc zlatých.⁶⁴ Navyše, v rovnakom čase prosil od svojho strýka peniaze aj Tomáš Pálffy, ktorého štúdium teológie na rímskom Collegium Germanicum et Hungaricum sa blížilo ku koncu. Na Veľkú noc mal mať svoju prvú verejnú omšu, ktorú však musel zaplatiť z vlastného vrečka, ináč hrozilo, že ju bude musieť absolvovať niekde v „kútiku nejakého kostola“, čo by bola preňho „veľká hanba a potupa“. ⁶⁵ V júni 1645 sa situácia vyhrotila a Pavol Pálffy stratil trezlosť so svojim bratom, ktorý nebol ochotný alebo nedokázal zaplatiť účty. Dvadsiateho júna napísal Štefanovi až tri listy, v ktorých sa mu vyhrážal, že ak nesplatí svoj dlh, prestane sa starať o štúdiá svojho synovca.⁶⁶

62 BITSKEY, István. *Pázmány Péter*. Budapest : Gondolat, 1986, s. 168-186.

63 Bol to vlastne druhý takýto „pokús“ Pálffyovcov, keďže najmladšieho syna „rabskeho hrdinu“ Mikuláša Pálffyho, Mikuláša III. (1593 – 1621), taktiež nasmerovali na cirkevnú dráhu. Od roku 1615 bol bratislavským prepoštom a mal iba 22 rokov, keď sa ho dôverník cisára Mateja II., arcibiskup Melchior Khlesl neúspešne snažil presadiť ako kandidáta na ostrihomského arcibiskupa proti Petrovi Pázmánymu. Možno však Mikuláš III. Pálffy viac inklinoval k vojenskej dráhe, pretože od začiatku Bethlenovho povstania sa aktívne zúčastnil bojov. Padol v bitke pri Filákove 3. júla 1621. JEDLICSKA, ref. 1, s. 498.

64 ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. 5, Fr. 279, Karton Nr. 9. List Pavla Pálffyho Štefanovi Pálffymu, Viedeň, 17. 2. 1645.

65 List Tomáša Pálffyho Štefanovi Pálffymu. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. VII, Fr. 97, Karton Nr. 9. alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 401, č. 808.

66 Listy Pavla Pálffyho Štefanovi Pálffymu, Viedeň, 20. 6. 1645. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. V,

Nevieme, čo napokon prinútilo bývalého novozámockého hlavného kapitána zohnať peniaze, ale napokon synovi peniaze do Ríma poslal.⁶⁷ Tomáš však mal svoju prvú omšu až koncom júna a navyše si na ňu musel od niekoho požičať peniaze. Opäť však prosil Štefana, aby mu aspoň pokryl náklady na cestu domov.⁶⁸

V tejto súvislosti vzniká otázka, koľko asi stála zahraničná študijná cesta mladého šľachtica. Zistiť odpoveď na túto otázku je náročná úloha, keďže nielen v Uhorsku, ale aj v celoeurópskom meradle existuje len málo prípadov, keď sa zachovala kompletná dokumentácia cesty. Lenže, aj keď máme k dispozícii všetky účtovné knihy, účty a zmenky, prepočítanie súdobých kurzov a mien na dnešné peniaze by bolo riadnym hlavolamom i pre skúsených finančných expertov.⁶⁹ V prípade Pálffyovcov opäť vyvstáva problém, pretože sa nezachovali kompletné účtovné záznamy. Niektoré listy však obsahujú konkrétne údaje o tom, aké položky sa minuli a na aké účely. V jednom z listov Pavla Pálffyho bratovi Štefanovi sa o výdavkoch Mikuláša Pálffyho dozvedáme: „Z tých 500 a potom 200 zlatých, o ktorých som môjmu pánovi bratovi prednedávnom napísal, som 300 poslal do Ingolstadtu, z ktorých hneď minuli 150. Gabanimu bolo treba kúpiť ako výplatu koňa za 6 zlatých, potom sme kúpili mladému pánovi súkno za 70 zlatých a na cestu sme ešte vydali 374 zlatých. Tých 100 zlatých, ktoré mi pán brat poslal pred tromi dňami, som hneď uložil istú sumu u pána Ottho, môj pán brat dobre vie, že cudzinci chcú mať peniaze okamžite [...]“.⁷⁰

O takmer tridsať rokov neskôr, hlavný aktér cesty do Ingolstadtu a na talianske rytierske akadémie, vtedy už vplyvný politik Mikuláš Pálffy, minul na zahraničné štúdium svojho syna Františka ešte vyššie sumy, ako vyplýva z hlásenia dvormajstra Philipa Ernsta von Baera: „Posielam Vašej milosti účty z prvého mesiaca, ostatné dva pošlem Vašej grófskej milosti až tesne pred tým, ako toto miesto opustíme. Z nasledujúceho môžete milostivo vidieť, že z tých 1850 zlatých, ktoré nám pán vyslanec vlastnoručne odovzdal a z ktorých som 700 dal poslať zmenkou z Amsterdamu do Londýna, nezostane veľa nazvyš, hoci ‚Sempeni‘⁷¹ povedal, že má ešte celých tisíc zlatých.“⁷² O dva mesiace neskôr však vyšlo najavo, že plánovaná suma na cestu Františka Pálffyho z Nizozemska do Anglicka nebude stačiť: „[...] pred tromi dňami som bol opäť v Amsterdame a vzal som odtiaľ 200 zlatých. Domnieval som sa, že s predošlými 600 zlatými vystačíme až po Londýn, ale nebude to možné, ak jeho milosť pán gróf František bude chcieť držať krok s ostatnými ‚cavaliermi‘.“⁷³

Fr., 297, 298 a 299. Karton Nr. 9. alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 404-405, č. 816 a 817.

67 List Pavla Pálffyho Štefanovi Pálffymu, Viedeň, 24. 6. 1646. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. V., Fr. 302, Karton Nr. 9. alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 406, č. 819.

68 List Tomáša Pálffyho Štefanovi Pálffymu, Rím, 1. júla 1645. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. VII., Fr. 99, Karton Nr. 9. alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 407, č. 820.

69 STANNEK, ref. 2, s. 188.

70 ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. V., Nr. 201, Karton Nr. 9 alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 372, č. 733. List Pavla Pálffyho Štefanovi Pálffymu, Viedeň, 14. 5. 1643.

71 Meno „Sempeniho“ alebo „Sämpániho“ sa v listoch Františka Pálffyho i Philipa Ernsta von Baera viackrát vyskytuje, jeho identitu a funkciu sa nám však nepodarilo zistiť.

72 ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I., L. VI. F. III., Karton Nr. 14, Fr. 84. Philip Ernst von Baer Mikulášovi V. Pálffymu, Würzburg, s.d.

73 ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I., L. VI. F. III., Karton Nr. 14, Fr. 95. Philip Ernst von Baer Mikulášovi V.

Práve pre nedostatok zachovaných účtov si celkový obraz o ceste vytvoríme skôr na základe toho, ako dlho trvalo štúdium, resp. cestovanie po Európe a na čo sa jednotlivé položky minuli. Z porovnávacích štúdií vyšlo najavo, že asi štvrtinu výdavkov pohltili náklady na ubytovanie a jedlo, z tretiny peňazí sa financovala výplata dvormajstra, preceptoru a členov sprievodu. Zaujímavé je, že pomerne malý podiel, v priemere okolo 4 – 5 %, minuli šľachtici na samotný obsah vzdelávania, teda na platy učiteľov jazyka, tanca a hudby a tiež na učebnice. Výdavky na oblečenie predstavovali okolo 10 percent celkovej sumy. Peniaze sa tiež utratili na lekárov, almužnu a darčeky.⁷⁴ O tom, koľko finančných prostriedkov vynaložili uhorskí šľachtici na štúdiá svojich potomkov, zatiaľ nemáme ani zďaleka toľko informácií, ako o ich zahraničných rovesníkoch. Katalin Toma, ktorá mala k dispozícii pomerne veľa materiálu k študijnej ceste Štefana Nádasdyho, odhaduje, že krajinský sudca František Nádasdy minul na svojho syna v priemere 150 – 200 rýnskych zlatých. Pritom je potrebné zdôrazniť, že patril k najbohatším a najvplyvnejším uhorským aristokratom. Táto suma približne zodpovedala tým čiastkam, ktoré utratili predstavitelia ríšskych grófskych rodov na cesty svojich ratoleští.⁷⁵ Aristokratické rody z Nemeckej ríše, Anglicka alebo z Francúzska však venovali oveľa viac prostriedkov na štúdium svojich detí. Tak napríklad Earl of Salisbury utratil počas ciest až 426 zlatých mesačne a to po dobu 31 mesiacov.⁷⁶

Okrem nadobudnutia teoretických a praktických poznatkov dôležitou súčasťou *Kavalierstouru* bolo naučiť mladých šľachticov spôsobom správania sa na dvoroch, dvorskú konverzáciu a etiketu. Pojem *konverzácia* v ranom novoveku neznamenal iba rozhovor, ale aj primeraný spôsob udržiavania kontaktov v najvyšších vrstvách spoločnosti.⁷⁷ Táto časť cesty si vyžadovala tiež dôkladnú prípravu, pretože audiencia na dvoroch panovníkov a vysoko postavených svetských a cirkevných hodnostárov sa dala získať len na základe známostí, ktorými disponovali rodičia a príbuzní mladého šľachtica. Pri plánovaní, organizácii a realizácii ciest do zahraničia vonkoncom nebolo na škodu, ak mal uhorský aristokrat vplyvných patrónov na viedenskom dvore. Vysoko postavení predstavitelia cisárskeho dvora mohli pre mladých uhorských aristokratov sprostredkovať prístup na dôležité dvory v zahraničí. Adam Batthyány požiadal svojho blízkeho priateľa, predsedu Dvorskej vojenskej rady a tajného radcu, Johanna Christopha Puchheima, aby sa postaral o jeho syna Krištofa počas cesty na pražskú korunováciu Leopolda I. Vďaka nemu získal mladý Batthyány audienciu na dvore saského kniežat'a.⁷⁸ Pálffyovci, ktorí sa vďaka svojej sobášnej politike dostali do príbuzenstva s viacerými predstaviteľmi viedenskej dvorskej aristokracie a viacerí z nich dosiahli v službách Habsburgovcom vysoké krajinské i dvorské funkcie, mali samozrejme aj viac možností vybaviť pre svojich potomkov audiencie na zahraničných dvoroch. Pavol Pálffy zapojil do plánovania študijnej cesty sy-

Pálffymu, Nijmegen, 7. 9. 1677.

74 Túto skutočnosť potvrdzuje aj účet Franza Josepha Wolffa Metternicha z jeho študijného pobytu v Leide-
ne z roku 1729. GERSMANN – LANGBRANDTNER, ref. 2, s. 53. Ďalšie príklady uvádza: STANNEK,
ref. 2, s. 187-195.

75 TOMA, ref. 5, s. 207.

76 LEIBETSEDER, ref. 2, s. 63.

77 LEIBETSEDER, ref. 2, s. 39.

78 FAZEKAS, ref. 5, s. 102.

novca Mikuláša, svojho švagra Maximiliána von Trauttmansdorffa (1587 – 1650), ktorý zastával funkciu predsedu Tajnej rady, hlavného dvormajstra Ferdinanda III. a bol vedúcou postavou habsburskej diplomacie.⁷⁹ Zo zachovanej korešpondencie však máme len útržkovité informácie o tom, ktoré osobnosti vyhľadal Mikuláš počas svojej *Kavaliers-tour* v Bavorsku a v Taliansku.⁸⁰

Oveľa viac príkladov na *konverzáciu* v cudzích krajinách prináša študijná cesta Františka Pálffyho (? – 1687), syna Mikuláša (IV.). Ten v rokoch 1677 – 1679 absolvoval so svojim sprievodom Grand Tour po viacerých európskych krajinách. V uhorskom meradle sa týmto Pálffyovci znovu zaradili medzi „výnimočné prípady“, keďže takúto rozsiahlu okružnú cestu si mohlo dovoliť len málo uhorských aristokratov. K nim patrila aj viackrát spomínaný Štefan Nádasdy, ktorý vyhľadal Nemecko, Holandsko, Francúzsko a keby prísny otec nezmenil svoj pôvodný úmysel, mladý Štefan by bol spoznal aj Taliansko a Anglicko.⁸¹

František Pálffy začal svoje štúdiá v zahraničí roku 1676 v Štajerskom Hradci (Graz), kde sa pod vedením istého profesora Grönsfelta venoval „rytierskym cvičeniam“.⁸² O rok neskôr sa vybral so svojim sprievodom, z ktorého menovite poznáme len dvormajstra grófa Ernsta Philippa von Baera,⁸³ na svoju veľkú cestu po Európe. Dňa 1. júla 1677 prišiel do Norimbergu, kde ho zaujala miestna zbrojnica a tiež fortifikácia mesta.⁸⁴ Následne sa premiestnil do Würzburgu, kde sa zdržal dva mesiace na dvore kniežacieho biskupa biskupstiev Bamberg a Würzburg Petra Philippa von Dernbacha (1619 – 1683).⁸⁵ Život v jeho rezidencii Marienburg bol mimoriadne rušný a tak mal mladý Pálffy možnosť zoznámiť sa s viacerými významnými osobnosťami. K nim patrila napríklad aj biskup z Gurku, Johann Freiherr von Goes (1611 – 1696), ktorý prišiel do mesta urovnať svoj spor s tunajšou kapitulou. František Pálffy bol svedkom jeho slávnostného príchodu do Würzburgu: „[...] kniežací biskup⁸⁶ ho prijal pred mestom a z pevnosti sa ozvali tri salvy [...]“. Hneď nasledujúci deň mu kniežací biskup poslal kočiar, aby sa mohol zúčastniť na prijatí v rezidencii a bol tiež pozvaný na obed s urodzenými osobnosťami.⁸⁷

79 ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. 5, Nr. 269 alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 387, č. 774. List Pavla Pálffyho Štefanovi Pálffymu, Viedeň, 26. 8. 1644.

80 Napríklad v liste z 8. 4. 1645 Mikuláš píše, že odovzdal odkaz istému „kardinálovi Ballottovi“. List Mikuláša Pálffyho Štefanovi Pálffymu, Benátky, 8. 4. 1645. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. IV, F. VII., Fr. 96 alebo JEDLICSKA, ref. 1, s. 399, č. 803.

81 O európskej študijnej ceste mladého Nádasdyho pozri: TOMA, ref. 5, s. 192-214.

82 List Františka Pálffyho Mikulášovi Pálffymu, Štajerský Hradec, 2. 7. 1676. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. VI., F. II., Fr. 54.

83 V texte uvádzame podobu jeho mena, ako sme sa s ním stretli v archívnych prameňoch. Zatiaľ sa nám viac o ňom nepodarilo zistiť, je však pravdepodobné, že pochádzal z baltického nemeckého rodu von Baer.

84 List Františka Pálffyho Mikulášovi Pálffymu, Norimberg, 11. 7. 1677. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I, L. VI., F. III., Fr. 85.

85 Peter Philipp von Dernbach (1619 – 1683) – študoval v Bambergu a na rímskom Collegium Germanicum et Hungaricum teológii. Roku 1672 ho pápež Klement VII. vymenoval za biskupa z Bambergu a o tri roky neskôr za biskupa z Würzburgu. GATZ, Erwin. *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches 1648-1803*. Berlin : Dunckel und Humbolt, 1990.

86 Peter Philipp von Dernbach.

87 List Philippa Ernsta von Baera Mikulášovi Pálffymu, Würzburg, 14. 7. 1677. ÖStA, HHStA, FA Pálffy,

Dianie v rezidencii biskupa z Würzburgu však nebolo z každého hľadiska primerané pre mladého šľachtica, ktorý si mal počas zahraničnej cesty osvojiť zásady počestného života. Nie nadarmo dostal Dernbach prezývku „Veselý Peter“, keďže bol známy tým, že z času na čas otvoril svoje pivnice a pozval tam svojich poddaných. Rovnako rád však popíjal aj so svojimi spoločensky vysoko postavenými hosťami, preto starostlivý dvormajster von Baer nenechal svojho zverenca prenocovať v rezidencii a za príbytok v dobe pobytu vo Würzburgu radšej zvolil hostinec, aj keď s tým Mikuláš Pálffy nesúhlasil.⁸⁸ Na sklonku augusta sa František a jeho sprievod premiestnil do holandského Nijmegen, kde sa v lete roku 1677 začali prípravné diplomatické rokovania pred uzavretím mierových zmlúv, ktoré napokon ukončili francúzsko-holandskú vojnu (1672 – 1679). Vyslanci z rôznych európskych krajín si doslova podávali kľučky, jedna audiencia nasledovala druhú a František Pálffy sa vďaka priazni biskupa z Gurku stal ich očitým svedkom. „*Včera začali návštevy a hneď skoro ráno mal prijatie španielsky vyslanec a poobede ho vyhládalo naše knieža, aby ho pozdravilo. Dnes zrána mali audienciu pápežský nuncius a anglický vyslanec, dopoludnia prídu francúzsky, dánsky a brandenburský vyslanec. Zajtra ich návštevy opätuje Jeho výsosť knieža z Gurku. Jeho milosť pán František a ostatní ,cavalieri‘ musia celý deň zostať u dvora*“ referoval dvormajster von Baer Mikulášovi Pálffymu.⁸⁹

Počas pobytu v Nijmegene sa Františkovi podarilo získať dôležité písomnosti pre jeho cestu do Anglicka. Biskup z Gurku Johann Freiherr von Goes mu napísal odporúčací list, v ktorom sa o ňom vyjadril len v tom „najlepšom“.⁹⁰ Vďaka anglickému vyslancovi Jenckinsovi⁹¹ sa stal vlastníkom *pasbriefu*, cestovného dokladu podobného dnešným cestovným pasom.⁹² Koncom septembra sa František Pálffy spolu so sprievodom vydal do Amsterdamu, kde sa zdržal dva dni. Odtiaľ jeho cesta pokračovala do Haagu a napokon sa začiatkom októbra dostal do Rotterdamu.⁹³ Následne ho čakala strastiplná plavba do Anglicka: „*[...] štyri dni a noci sme boli na mori, lebo fúkal silný protivietor a preto sme všetci na lodi ochoreli [...]*“⁹⁴ Veľká škoda, že z anglického pobytu sa zachovali dokopy len dva listy, z nich sa však aspoň dozvieme, že František Pálffy chcel získať audienciu na dvore „princa Roberta“,“⁹⁵ ktorý sa však rovnako ako kráľ Karol II. prá-

A. I., L. VI., F. III., Fr. 86.

88 List Philippa Ernsta von Baera Mikulášovi Pálffymu, Nijmegen, 20. 8. 1677. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I., L. VI., F. III., Fr. 86.

89 List Philippa Ernsta von Baera, Nijmegen, 7. 9. 1677. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I., L. VI., F. III., Fr. 95, Karton Nr. 14.

90 List Johanna Freiherra von Goesa Mikulášovi Pálffymu, Nijmegen, 20. 8. 1677. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I., L. VI., F. III., Fr. 94, Karton Nr. 14.

91 O jeho osobe sa nám nepodarilo nič bližšie zistiť.

92 List Františka Pálffyo Mikulášovi Pálffymu, Nijmegen, 17. 9. 1677. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I., L. VI., F. II., Fr. 68, Karton Nr. 14.

93 List Františka Pálffyo Mikulášovi Pálffymu, Amsterdam, 28. 9. 1677. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I., L. VI., F. II., Fr. 69, Karton Nr. 14.

94 List Philippa Ernsta von Baera, Londýn, 8. 10. 1677. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I., L. VI., F. III., Fr. 100, Karton Nr. 14.

95 Jeho identitu sa nám zatiaľ nepodarilo zistiť.

ve zdržiaval na vidieku. Cestovatelia z Uhorska sa tiež stali svedkami veľkého požiaru v meste, našťastie sa im však nič nestalo.⁹⁶

S Františkom Pálffyom sa opäť stretávame na jar roku 1678, keď začal svoju cestu po Taliansku. Obzrel si pamätihodnosti Modeny a v Parme sa stretol s mladými páňmi „Pöttingen“, ktorí sa v tunajšom kolégiu zdokonaľovali v „rytierskych cvičeniach“. Dvorný majster von Baer tiež poznamenal, že „poriadok a požiadavky“ kladené na šľachtických študentov v Parme nie sú až také prísne, ako sa o tom hovorí v Nemeckej ríši.⁹⁷ Nie náhodou sa informoval o štúdiách na tunajšom kolégiu, v tomto čase tu už študoval Ján Pálffy (1663 – 1751), najmladší syn Mikuláša Pálffyho. Budúci významný palatín a dôverník Márie Terézie však očividne tento názor nezdieľal. Z jeho listu otcovi sa totiž dozvedáme, že „*učenie mu nejde a ani sa nechce učiť, lebo ho vždy len zbijú*“. Preto prosil otca, aby ho vzal domov.⁹⁸

František po Parme vyhľadal Florenciu a napokon sa 7. mája 1678 premiestnil do Ríma, aby sa, rovnako ako pred tridsiatimi rokmi jeho otec, aj on zdokonalil v „rytierskych cvičeniach“ na tunajšej známej akadémii. Okrem toho sa mal venovať štúdiu jazykov, osvojiť si dvorský tanec a prehliť svoje znalosti z práva.⁹⁹ Audiencie na dvoroch významných osobností však narušila nepríjemná okolnosť zapríčinená tým, že Mikuláš Pálffy neposielal včas svojmu synovi požadované sumy. Ako sme už spomínali, príslušné obkľečenie bolo nevyhnutnou podmienkou pre absolvovanie „dvorskej konverzácie“. Keďže František nemal peniaze na zaobstaranie si čierneho odevu, nemohol prijať pozvanie „kardinála Caraffu“ a ani „kardinála Pia“, ktorý bol cisárskym vyslancom pri pápežskej stolici. Obidvaja cirkevní hodnostári vyjadrili svoje počudovanie, prečo vlastne syn popredného „ministra“ na cisárskom dvore nenavštívi ich dvor.¹⁰⁰ Hodiny strávené s cvikmi a učením vysriedala zábava. Dňa 25. júna 1678 sa František Pálffy v spoločnosti mladých páňov Saurau a Herberstein vydali do Frascati, malého mestečka neďaleko Ríma, ktoré bolo známe ako letovisko urodzených talianskych rodov. Dvadsiateho deviateho júna, na sviatok svätého Petra a Pavla si najprv pozrel ohňostroj pri Anjelskom hrade v spoločnosti grófa Nostitza. Potom sa pridali ku grófovi Montecuccolimu, s ktorým si vychutnali tento zážitok na Španielskom námestí. V závere dňa usporiadali ďalší ohňostroj na Námestí Svätého Petra, ktorý poctil svojou účasťou aj pápež.¹⁰¹

Aký zmysel však mali mesiace a roky strávené v ďalekej cudzine štúdiom, „rytierskymi cvikmi“ a namáhavým premiestňovaním sa z jedného miesta na druhé z hľadiska

96 List Philippa Ernsta von Baera, Londýn, 8. 10. 1677. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I., L. VI., F. III., Fr. 100, Karton Nr. 14.

97 List Philippa Ernsta von Baera, Parma, 21. 4. 1678. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I., L. VI., F. III., Fr. 104, Karton Nr. 14.

98 List Jána Pálffyho Mikulášovi Pálffymu, Parma, 29. 5. 1679. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I., L. VI., F. II., Fr. 89, Karton Nr. 14.

99 List Philippa Ernsta von Baera, 7. 5. 1678. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I., L. VI., F. III., Fr. 105, Karton Nr. 14.

100 List Františka Pálffyho Mikulášovi Pálffymu. Rím, 25. 6. 1678. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I., L. VI., F. III., Fr. 105, Karton Nr. 14.

101 List Philippa Ernsta von Baera, 2. 7. 1678. ÖStA, HHStA, FA Pálffy, A. I., L. VI., F. III., Fr. 106, Karton Nr. 14.

ďalšej kariéry mladého šľachtica? Všetko naznačuje tomu, že v rode Pálffyovcov každá jedna zahraničná študijná cesta, ktorú sme v tejto štúdii predstavili, splnila svoj účel, pretože z každého mladého cestovateľa sa neskôr stala významná osobnosť politického života. Starostlivý strýko Pavol Pálffy dosiahol všetky významné uhorské krajinské hodnosti: bol predsedom Uhorskej komory (1625 – 1646), krajinským sudcom (1646 až 1649) i palatinom (1649 – 1653), navyše, roku 1646 bol ako prvý uhorský aristokrat vymenovaný za skutočného člena Tajnej rady. Jeho synovec Mikuláš (IV.) Pálffy sa stal strážcom koruny, uhorským kráľovským radcom a tiež hlavným komorníkom. František Pálffy bol komorníkom na dvore Leopolda I. a slúžil v pluku Jána Karola IV., kde dosiahol najprv hodnosť plukovníka a potom generála. Predčasná smrť mu zabránila v tom, aby dosiahol ešte vyššie stupne na rebríčku kariéry.

Tieto úvahy by nás mohli ľahko zvieŕť k nesprávnemu záveru, že medzi zahraničnými študijnými cestami a budúcou kariérou šľachtica existovala úzka súvislosť! Odborníci na problematiku *Kavalierstour* upozorňujú, že musíme striktné rozlíšiť, či sa šľachtic pripravoval na svetskú alebo na cirkevnú dráhu.¹⁰² Rovnako ako v ostatných krajinách, aj v Uhorsku sa považovalo štúdium teológie za nevyhnutný predpoklad pre dosiahnutie vysokých funkcií v cirkevnej hierarchii. Čo sa však týka svetských povolání, situácia je omnoho zložitejšia. Je totiž rozdiel, či hodnotíme kariéru šľachticov, ktorí sa zaslúžili o vzostup svojho rodu medzi spoločenskú, politickú a hospodársku elitu krajiny, alebo ide o členov etablovaného rodu. Aj v Uhorsku máme totiž príklady na to, že predstavitelia strednej šľachty patrili k úradnícko-vzdelaneckej vrstve a vďaka službám panovníkovi alebo mocnému magnátovi, vybudovaniu „užitočnej siete“ kontaktov a výhodnému sobášu postúpili medzi magnátov.¹⁰³ Ani v ich prípade však neplatilo, že stačilo štúdium a vzdelanie, aby dosiahli výrazný postup smerom hore na rebríčku spoločenskej hierarchie! V nasledujúcej generácii však dedičné tituly a funkcie otcov získali najstarší synovia bez ohľadu na to, či podstúpili náročné štúdium, alebo nie. Napríklad už spomínaný Krištof Batthyány bol už počas svojich štúdií v Štajerskom Hradci vymenovaný za komorníka. Nečudo, že mesiace strávené v školských laviciach považoval za „rekreáciu“.¹⁰⁴

Je nepopierateľné, že zvýšený záujem predstaviteľov urodzených vrstiev o vzdelávanie na stredných alebo aj vysokých školách súvisel so zmenami v chápaní riadenia štátu v ranom novoveku. Modernizácia byrokratického aparátu v centrálnych úradoch kládla čoraz vyššie nároky na vzdelanie a pripravenosť úradníkov, ktorí pochádzali v prevažnej väčšine z radov šľachty.¹⁰⁵ Porovnávacie štúdie však taktiež poukazujú na to, že aj šľachtici, ktorí nezískali hlbšie vzdelanie, úspešne zvládli úlohy súvisiace so svojim úradom.¹⁰⁶ Z tohto poznatku však vyplýva, že význam zahraničných študijných ciest

102 LEIBETSEDER, ref. 2, s. 24.

103 Pozri napr. Kubinyiovci, Révayovci alebo Czoborovci. Podrobnejšie: PÁLFFY, Géza. *Különleges úton a magyar Királyság arisztokráciájába: a Révay család a 16. században*. In *Történelmi Tár*, 2009/1, s. 1-20.

104 FAZEKAS, ref. 5, s. 101.

105 HEISS, ref. 2, s. 140-141.

106 KELLER, Katrin. Von der Nützlichkeit des Reisens. In PARAVICINI, Werner (Hrsg.). *Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Ostfildern : Thorbecke, 2005, s. 429-443.

by sme nemali hodnotiť predovšetkým z hľadiska toho, aká súvislosť existovala medzi vzdelaním šľachtica a jeho budúcou kariérou.¹⁰⁷ Zahraničné študijné cesty totiž tvorili vo svojej podstate kultúrny fenomén. Starostlivé prípravy, tímová spolupráca rodiny, jej príbuzných a vplyvných známych, vyhotovenie otcovských inštrukcií, naplánovanie cesty, nadviazanie kontaktov s významnými osobnosťami v cudzine – to sú všetky prvky, ktoré sú dodnes zaujímavé z hľadiska dejín kultúry a vzdelanosti. Navyše, mladí šľachtici, ktorí boli vnímaví voči štúdiu a spoznávaníu cudzích krajín, si doniesli domov z ciest množstvo nových poznatkov, ktoré mohli využívať pri vlastnej mecenáskej činnosti alebo pri výstavbe svojich honosných príbytkov. Cestovanie po cudzích krajinách, rovnako ako dnes, rozšírilo obzor ľudí, naučili sa jazyky a spoznali iné zvyky a mravy. Nesmieme zabudnúť ani na kultivačný prvok, keď jedným z hlavných cieľov pobytov v cudzine bolo, aby si mladíci osvojili pravidlá dvorskej etikety a správania primerané ich spoločenskému postaveniu. Aj keď zahraničné cesty nemuseli mať priamy vplyv na budúcu kariéru šľachtica, v každom prípade zvýšili jeho osobnú prestíž, pretože ich spomenuli v životopise a v listinách o udelení titulov a vyznamenaní. Jedincovi tiež priniesli akúsi „posmrtnú slávu“, lebo aj v pohrebnej reči autori vyzdvihli, ktoré krajiny šľachtic za svojho života navštívil, kde všade študoval a v ktorých vedách sa vyznal.¹⁰⁸

Kavalierstour taktiež môžeme vnímať ako ranonovekú formu iniciácie mladíkov do sveta dospelých. Cesta po cudzine dávala totiž mladým mužom možnosť dozrieť, získať skúsenosti, zdokonaľiť sa v určitých zručnostiach a tiež uvedomiť si svoje špecifické spoločenské postavenie. Počas pobytu v zahraničí sa mladíci naučili riešiť problémy najrozličnejšieho druhu, museli sa presadiť v spletitej dvorskej spoločnosti, prekonať prekážky – takže rovnako, ako v dobových výchovných románoch, ideálnym cieľom *Kavalierstour-u* bolo vychovať z nezrelých chlapcov skúsených dospelých mužov.¹⁰⁹

DIE BEDEUTUNG DER BILDUNG UND DER STUDIENREISEN DER FAMILIE PÁLFFY IM 16. UND 17. JAHRHUNDERT

ANNA FUNDÁRKOVÁ

Die Kavalierstour – ausländische Studienreisen der Adeligen waren in der frühen Neuzeit ein fester Bestandteil der Erziehung und Bildung junger aristokratischen Männer. Von der akademischen Peregrination der anderen Gesellschaftsschichten unterschieden sie sich vor allem durch ihre Zielsetzung, den Inhalt und den gesamten Verlauf einer solchen Reise. Die ausländische Reise begann erst nach einer gründlichen Vorbereitung, da für den jungen Herren ein geeigneter Hofmeister (Tutor) und Begleitpersonen ausgewählt, materielle Ausstattung und finanzielle Mittel hergeschafft und auch eine väterliche Instruktion gefertigt werden musste, die eine Art vom Erziehungs-

107 Pozri tiež: LEIBETSEDER, ref. 2, s. 180-195, TOMA, ref. 5, s. 194.

108 Pozri: KELLER, ref. 106, s. 429-443.

109 HEISS, Gernot. Bildungs- und Reiseziele österreichischer Adelige in der Frühen Neuzeit. In PARAVICINI, Werner (Hrsg.). *Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Ostfildern: Thorbecke, 2005, s. 234.

und Bildungsprogramm der ganzen Kavalierstour darstellte. Im Unterschied zu einer „klassischen akademischen“ Peregrination, während der die Jünglinge tatsächlich an den Universitäten studierten und sich ebenfalls um einen Titel bemühten, trugen die jungen Adeligen lediglich nur ihre Namen in die Universitätsmatrikeln ein. Spezielle Bildungsanstalten, die sich auf die Erziehung und Bildung der reichsten und höchsten Gesellschaftsschichten spezialisierten, waren nämlich die sogenannten Ritterakademien, wo sich die Junglinge nicht nur theoretische, sondern auch praktische Kenntnisse aneigneten, die unerlässlich waren, um die Hofetikette zu beherrschen. Unter anderem wurden sie auch im Tanzen und Musizieren unterrichtet. Die Besonderheiten der ausländischen Bildungsreisen stellten wir auf dem Beispiel von vier Generationen der Mitglieder des mächtigen Magnatengeschlechts Pálffy vor. Es ist interessant, dass parallel mit dem Aufstieg der Familie Pálffy auch der Verlauf und der Inhalt ihrer Studienreisen immer aufwendiger wurde. Während der Held von Raab Nikolaus Pálffy die Kavalierstour in Begleitung des Erzherzogs Rudolf absolvierte, wurde der Grand Tour seines Urenkels Franz Pálffy von der Familie finanziert. Die Tatsache, dass er Audienz bei den wichtigsten weltlichen und kirchlichen Würdenträgern in Europa erhielt, ist ein deutlicher Beweis für die Bedeutung der Familie Pálffy, nicht nur innerhalb der Habsburgermonarchie, sondern auch im Ausland. Zum Schluss muss man betonen, dass man die Kavalierstouren vordergründig nicht nach dem Kriterium beurteilen sollte, inwieweit die Studienreise die zukünftige Karriere der adeligen Jünglinge positiv oder negativ beeinflusste. Es handelte sich nämlich um ein Kulturphänomen, dessen Besonderheit und Einzigartigkeit gerade in der Vorbereitung, dem Verlauf sowie den Erwartungen, die die Familie und Bekannten an die hoffnungsvollen politischen, militärischen oder kirchlichen Vertretern des Landes stellten, lag.

POD ZÁSTAVOU CISÁRA A KRÁLE

VOJTECH DANGL

ŠTUDENTI, OBCHODNÍCI, OBCHODNÍ CESTUJÍCÍ A REMESELNÍCKÍ TOVARIŠI POD DROBNOHLADOM HABSBURSKÉJ PASOVEJ POLITIKY V ROKOCH 1815 – 1848

MICHAL CHVOJKA

CHVOJKA, Michal. Students, businessmen, commercial travellers and craftsmen under the scrutiny of Habsburg passport policy in the period 1815-1848. Historický časopis, 2010, 58, 3, pp. 415-437, Bratislava.

This study is concerned with the analysis and interpretation of Habsburg policy on passports and foreign visitors in relation to four specific groups. It enables us to penetrate into the “everyday” struggle of the Austrian police to preserve the status quo in the Habsburg Monarchy in the period of formation of the ideologies of liberalism, nationalism and communism. Thorough verification of people entering the territory of the Austrian Empire, careful investigation of all possible “harmful” influences from which it was necessary to protect the population, “hermetic” closure of frontiers on one side, and the economic pressures of international cooperation, development of intellectual culture, national movements, bureaucratization with typical “holes in the laws” and expressions of official sloppiness on the other, represent the main limits within which Austrian passport policy moved in the first half of the 19th century.

History of the Habsburg Monarchy. History of policy on passports and foreigners. Vormärz period. Commis voyageurs.

„Pasová polícia patrí k hlavným a výsostným právam štátu, predstavuje prostriedok legitímnej vlády a je súčasne výrazom kultúry štátu, jeho pohostinnosti a spôsobu zaobchádzania s cudzincami.“¹

I. Úvod

Po zriadení centralizovaného policajného systému v habsburskej absolutistickej monarchii koncom 18. storočia na čele s Policajným a cenzúrnym dvorským úradom vo Viedni, ktorému bolo podriadené Vrchné policajné riaditeľstvo vo Viedni a policajné riaditeľstvá v metropolách ostatných habsburských provincií,² sa pasové záležitosti a kontrola osôb stali jednou z najdôležitejších úloh politickej polície. Len vo Viedni pôsobilo asi 17 inštitúcií, ktoré mali oprávnenie vydávať pasy – tak napr. Štátna kancelária ich vydávala diplomatom, Dvorská vojenská rada osobám podliehajúcim vojenskej jurisdikcii a Uhorská dvorská kancelária uhorským poddaným a cudzincom cestujúcim do Uhorska, nie však remeselníckym tovarišom. Do kompetencie pasového úradu Vrchného policajného

1 BURGER, Hannelore. Passwesen und Staatsbürgerschaft. In: Grenze und Staat. Passwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatsrecht und Fremdenrecht in der österreichischen Monarchie 1750 – 1867. Zost. Waltraud Heindl, Edith Saurer. Wien; Köln; Weimar : Böhlau Verlag, 2000, s. 3.

2 Napr. Brno pre provinciu Morava-Sliezsko, Praha pre Čechy, Lvov pre Halič, Graz pre Štajersko, Linz pre Horné Rakúsko, Miláno pre Lombardiu atď.

riaditeľstva spadali „*Rakúšania, Česi, Moravania, Štajeráci, Slezania, domáci a zahraniční remeselníci tovariši*“. Cudzinecká komisia Vrchného policajného riaditeľstva zasa vybavovala žiadosti „*Talianov, Ilýrov, Grékov, Mohamedánov, Vorarlberčanov, Židov, ale aj Uhrov, Galicijčanov, Rusov, Prusov, študentov, hercov a všetkých rakúskych poddaných, ktorí prichádzali do Viedne kvôli procesným záležitostiam*“.³ Vzhľadom na politickú relevantnosť kontroly pohybu osôb do a z habsburskej monarchie po období napoleonských vojen to však boli predstavitelia Štátnej kancelárie a Policajného dvorského a cenzúrneho úradu, ktorým vyššie menované inštitúcie pravidelne zasielali informácie o pasoch a vízach, resp. podklady na rozhodnutie a ktorí sa, ako uvidíme, intenzívne zaoberali pasovými a cudzineckými záležitosťami.

Po právnej stránke habsburské pasové predpisy v prvej polovici 19. storočia vychádzali z tzv. pasovej inštrukcie z 25. marca 1801⁴ a z nej odvodennej pasovej smernice (*Passnormale*) z 1. marca 1809.⁵ Na tomto základe mali guvernéri jednotlivých provincií Rakúskeho cisárstva im podriadeným policajným riaditeľstvám, krajským úradom, magistrátom a taktiež colným úradom „klásť dôrazne na srdce“, aby čo najpresnejšie dodržiavali všetky predpisy týkajúce sa verejného poriadku a bezpečnosti.⁶ Cudzinci tak mohli pricestovať do habsburskej monarchie len s náležitým predpísaným cestovným pasom, ktorý si mohli vyžiadať u príslušných c. k.⁷ vyslancov alebo konzulov v zahraničí (§ 1 pasovej inštrukcie). Každý pas musel obsahovať presný popis držiteľa i jeho podpis (§ 3), pričom bolo povinnosťou cestujúceho cudzinca, nechať si skontrolovať víza na každom lokálnom úrade v rámci presne predpísanej trasy (§ 5). Podľa paragrafu 10 sa mal každý cudzinec ihneď po svojom príchode do Viedne hlásiť na Vrchnom policajnom riaditeľstve (*Polizei – Oberdirektion*), v hlavných mestách jednotlivých provincií na policajných riaditeľstvách, na iných miestach na príslušných magistrátoch, ďalej upovedomiť ich o účele svojej cesty a poskytnúť im všetky potrebné informácie o svojej osobe. Až po absolvovaní tejto procedúry sa tomu-ktorému cudzincovi udeľovalo dlhšie alebo kratšie povolenie na pobyt.

Michael Forcher vo svojej práci výstižne poznamenáva, že všetci cudzinci boli už od začiatku „podozriví“.⁸ Aj z tohto dôvodu boli cudzinci okrem pasovej a cudzineckej kontroly podrobovaní opakovanému hláseniu sa na jednotlivých úradoch a samozrejme nepretržitému sledovaniu, najmä s ohľadom na ich možné „pochybné“ zámery, „dvoj-

3 FAULLER, Chrysostomus. *Gesetze, Verordnungen und Vorschriften für die Polizei-Verwaltung im Kaiserthume Oesterreich*, zv. 3 (L – R), Wien : Geistinger'sche Buchhandlung, 1827, s. 229-231.

4 Pozri Moravský zemský archív (ďalej MZA) Brno, Moravsko-sliezske gubernium – prezídium (ďalej MSGP), kartón (ďalej k.) 357, č. 336 (tlačená pasová smernica z 25. 3. 1801 od štátneho a policajného ministra grófa Johanna Antona von Pergena spolu so vzorom cestovného pasu.

5 GEBHARDT, Helmut. *Die Grazer Polizei 1786 – 1850. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Sicherheitswesens im aufgeklärten Absolutismus und im Vormärz*. Graz : Leykam-Verlag, 1992, s. 176. Pozri aj FAULLER, ref. 3, s. 258-261.

6 MZA Brno, MSGP, k. 357, č. 336, prípis grófa Pergena moravsko-sliezskemu guvernérovi Ugartemu z 30. 3. 1801.

7 Cisársko – kráľovských, t. j. habsburských.

8 FORCHER, Michael. *Die geheime Staatspolizei im vormärzlichen Tirol und Vorarlberg*. Dizertácia. Innsbruck 1966, s. 339. Porovnaj aj TURNBULL, Peter Evan. *Oesterreichs sociale und politische Zustände*. Leipzig : J. J. Weber Verlag, 1840, s. 190 nn.

značné“ výroky alebo správanie sa, štát „ohrozujúce“ princípy, podozrivé kontakty doma i v rakúskom vnútrozemí, resp. kvôli „nevysvetliteľným“ pohnútkam ich pobytu v Rakúskom cisárstve.⁹ Pokiaľ sa rakúskej polícii podarilo objaviť akékoľvek náznaky politických zámerov, bolo jej úlohou okamžite informovať najvyššieho policajného šéfa vo Viedni (prezidenta policajného a cenzúrneho dvorského úradu), ktorý v týchto otázkach rozhodoval spoločne s ministrom zahraničia. Podľa závažnosti jednotlivých deliktov, resp. ako dôsledok falšovania pasov, odbočenia od predpísanej cestovnej trasy (*Marschroute*) alebo kriminálnych priestupkov ako napr. potulovanie, žobranie, podvodná činnosť atď. mohlo nasledovať vykázanie, resp. vypovedanie z krajiny (tzv. *Abschaffung*) alebo dokonca súdny proces a s ním súvisiace potrestanie.¹⁰ O vypovedaní cudzincov sa mala podať nielen správa na policajný dvorský úrad (*Polizeihofstelle*) do Viedne, ale zároveň pravidelne (štvrtročne) zasielať zoznamy vypovedaných cudzincov.¹¹

Aj pre domáce obyvateľstvo platili v habsburskej monarchii prísne pasové predpisy, a to nielen pri cestách do zahraničia, ale aj do iných rakúskych provincií. Uchádzači o pasy si mohli cestovné doklady vyžiadať u „domovského“ krajinského úradu, účel i cieľ ich cesty však vždy muselo preveriť policajné riaditeľstvo. V prípade jeho nejednotnosti s miestodržiteľstvom sa žiadosť o pas predložila policajnému dvorskému úradu do Viedne na definitívne rozhodnutie. Na jednej strane existovali osobitné predpisy pre diplomatov, úradníkov, vojakov či šľachticov, na strane druhej cestovné obmedzenia pre študentov, Židov, podomových obchodníkov a dokonca aj pre mladých príslušníkov šľachty.¹² Po revolučnej vlne na začiatku 30. rokov 19. storočia sa rigorózne pasové predpisy ešte viac sprísnil.¹³

Obráťme teraz našu pozornosť na niekoľko konkrétnych zaujímavých cieľových skupín v rámci pasovej a cudzineckej polície, a síce – v súlade s našim zameraním – najskôr na študentov.¹⁴

II. Mladé študentské duše vo svete pasov, víz a byrokracie

Už v rámci osvietenského absolutizmu sa v pasovej polícii presadila o. i. zásada rozlišovania „užitočných“ a „neužitočných“ ciest. Štúdium v zahraničí bolo už vtedy z hľadiska štátnej i vzdelávacej politiky čoraz menej žiaduce a táto tendencia výrazne zosilnela v nasledujúcom predmarcovom období, keď politická vrchnosť habsburskej monarchie na základe hnutí študentov, telocvičných spolkov (*Turnerbünde*) a najmä tzv.

9 FORCHER, ref. 8, s. 342; MZA Brno, MSGP, k. 357, č. 336, prípis grófa Pergena moravsko-sliezskemu guvernérovi Ugartemu z 30. 3. 1801.

10 FORCHER, ref. 8, s. 343.

11 Ref. 10. Pozri aj FAULLER, ref. 3, zv. 1 (A – F), s. 13 nn.

12 GEBHARDT, ref. 5, s. 177.

13 Porovnaj CHOJKA, Michal. *Joseph Graf Seldnitzky als Präsident der Polizei- und Zensurhofstelle in Wien (1817 – 1848). Ein Beitrag zur Geschichte der Staatspolizei in der Habsburgermonarchie*. Dizertácia. Opava 2007, s. 310-327.

14 Vzhľadom na povahu preštudovaného archívneho materiálu sa nebudeme venovať (užšiemu) národnostnému hľadisku a v jeho rámci rôznym profesiám, ale dôraz položíme na štyri vybrané profesie, aby tak v rámci jednej rovnakej kategórie mohli vyniknúť determinanty pasovej politiky voči viacerým národnostiam.

buršenshaftov¹⁵ videla v každom študentovi minimálne „romantického rojka“, ak nie priamo „demagóga“ alebo „jakobínsko – republikánskeho revolucionára“.¹⁶ Nielen rakúskemu policajnému prezidentovi grófovi Jozefovi Sedlnickému, ale aj ministrovi zahraničia kniežaťu Metternichovi vyrývalo hnutie nemeckých buršenshaftov do tváre čoraz hlbšie vrásky, pričom posledne menovaný vzhľadom na rast počtu buršenshaftov poukazoval tak na „veľmi nebezpečnú tendenciu tohto spolku“, ako aj na „znepokojujúcu“ skutočnosť, „že táto fanatizovaná mládež bude mať prvé nároky na úrady vo všetkých nemeckých štátoch“.¹⁷

Reakcia strážcov verejnej bezpečnosti a poriadku v Rakúskom cisárstve na seba preto nenechala dlho čakať a sprísnené pasové predpisy sa dotkli domácich i zahraničných študentov. Rakúsky policajný prezident Sedlnický zaujal negatívny postoj proti štúdiu katolíckych i protestantských študentov z habsburskej monarchie na univerzitách v Tübingene, Halle, Berlíne i Greifswalde a podľa rezolúcie rakúskeho cisára Františka I. nemohli spomenutí študenti cestovať do zahraničia ani cez prázdniny.¹⁸ Študenti nemeckých univerzít mohli naproti tomu získať pasy do Rakúskej monarchie len vtedy, ak preukázali svoju „úplnú neškodnosť“.¹⁹

Gróf Sedlnický si dal v tomto ohľade mimoriadne záležať na dôkladnej kontrole patričných pasových predpisov. Koncom septembra 1822, napr. kritizoval postup c. k. vyslanectva v Berlíne, ktoré jednotlivým „cestovateľom označovalo ako zbytočnú povinnosť kontroly víz na jednotlivých c. k. zahraničných zastupiteľstvách v rámci predpísanej trasy na ich pase“.²⁰ Šéf rakúskej polície zdôraznil, že kontrola víz počas cesty garantuje oveľa väčšiu mieru „neškodnosti“ (*Unbedenklichkeit*) cudzincov prichádzajúcich do Rakúskeho cisárstva a vyzval kancelára Metternicha, aby v tomto zmysle inštruoval rakúske zastupiteľstvá v zahraničí.²¹

X X X

15 Buršenshafty (*Burschenschaften*) boli študentské spolky na nemeckých univerzitách, ktoré sa usilovali – sklamané výsledkami Viedenského kongresu (1814/1815) – o zjednotenie a oslobodenie nemeckého národa a predstavovali tak ranú formu „meštianskej“ opozície voči absolutistickým režimom v jednotlivých štátoch Nemeckého spolku. Porovnaj napr. ASMUS, Helmut (zost.). *Studentische Burschenschaften und bürgerliche Umwälzung*. Berlin 1992; DOBLINGER, Max. *Der burschenschaftliche Gedanke auf Österreichs Hochschulen vor 1859*. In *Quellen und Darstellungen zur Geschichte der Burschenschaft und der deutschen Einheitsbewegung*, zv. 8. Zost. Hermann Haupt. Heidelberg : Winter Verlag, 1925; HEER, Georg. *Geschichte der deutschen Burschenschaft. Die Demagogenzeit. Von den Karlsbader Beschlüssen bis zum Frankfurter Wachensturm (1820 – 1833)*, zv. II. In *Quellen und Darstellungen zur Geschichte der deutschen Burschenschaft und der deutschen Einheitsbewegung*, zv. X. Zost. Hermann Haupt. Heidelberg 1927 a iné.

16 BURGER, ref. 1, s. 35 n.

17 Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (ďalej HHStA), fond Staatskanzlei, Noten an die Polizeihofstelle (ďalej StK, NaP), k. 8, nóta z 27. 10. 1818 (z Aachenu).

18 HHStA Wien, fond Staatskanzlei, Noten von der Polizeihofstelle (ďalej StK, NvP), k. 36, nóty zo 6. 4. a 12. 11. 1819).

19 HHStA Wien, StK, NvP, k. 36, nóta z 10. 5. 1819; HHStA Wien, StK, NvP, k. 8, nóta z 19. 5. 1819.

20 HHStA Wien, StK, NvP, k. 38, nóta z 28. 9. 1822.

21 Ref. 20.

Karlovarské články²² z roku 1819 a s nimi súvisiaca činnosť Ústrednej vyšetrovacej komisie v Mohuči²³ (*Mainz*) však neprivodili úplný zánik buršenshaftov v Nemeckom spolku, čo dokumentuje nielen zorganizovanie „všeobecného dňa buršov“²⁴ v Drážďanoch na jeseň 1820, ale aj ďalšia aktivita tzv. užších spolkov. Tieto „užšie spolky“ viedli jednotlivé buršenshafty na nemeckých univerzitách²⁵ a v prípade, že vládny nátlak nútil lokálne buršenshafty k rozpusteniu spoločenstva, bolo ich úlohou ďalej pokračovať v činnosti. Ich členovia sa však nezaoberali iba rozširovaním myšlienky zjednotenia nemeckého národa na univerzitách na báze slobodnej ústavy, ale diskutovali aj o politických, filozofických a historických otázkach. Postupne sa vytvoril tzv. spolok mládencov (*Jünglingsbund*),²⁶ ktorý možno pokladať za tajný spolok v tajných užších spolkoch.²⁷ Metternich považoval objavenie tohto tajného spolku²⁸ v lete 1823 za potvrdenie legitimity represívnych opatrení voči nemeckým univerzitám,²⁹ najmä keď cieľom „spolku mládencov“ bolo „vyvrátenie vtedajších vlád, aby si ľud mohol prostredníctvom zvolených zástupcov dať ústavu“.³⁰ Kancelár Metternich informoval grófa Sedlnického o priebehu tzv. Köpenického vyšetrovania³¹ proti členom tejto tajnej spoločnosti, ako aj o sprísnených opatreniach Pruska v rámci obmedzovania zahraničných ciest svojich študentov a s uspokojením poukázal na skutočnosť, „že dovtedajšie výsledky vyšetrovania nepriniesli žiadnu stopu rozšírenia tohto spolku na rakúske univerzity“.³² V tomto ohľade sa však veľmi mylil, pretože rakúsky vyslanec v Berlíne, gróf Zichy, vo svojich správach spomínal návštevy pražských univerzitných študentov v Lipsku, Halle i v Jene počas letných mesiacov od roku 1820, ako aj ich účasť na tamojších buršenshaftoch, avšak bez predloženia presných dôkazov ich prijatia do študentských spolkov alebo iných „pozitívnych deliktov“. Medzi týmito študentmi sa spomína aj mladý gróf Colloredo,

22 Tieto ustanovenia, ktoré ako reakciu na radikalizáciu hnutia buršenshaftov a zavraždenie konzervatívneho spisovateľa a publicistu, Augusta Fridericha v. Kotzebua demokraticky zmýšľajúcim študentom Karlom Ludwigom Sandom v marci 1819, presadili Rakúsko a Prusko, priniesli zosilnenie cenzúry, prísnu kontrolu univerzít a zriadenie tzv. Ústrednej vyšetrovacej komisie v Mohuči.

23 Pozri WEBER, Eberhard. Die Mainzer Zentraluntersuchungskommission. In *Studien und Quellen zur Geschichte des deutschen Verfassungsrechts*, zv. 8. Zost. H. Konrad, G. Kleinheyder a U. Scheuner. Karlsruhe : C. F. Müller Verlag, 1870.

24 Der Bursche – mladík, mládenec, v tomto zmysle člen niektorého z buršenshaftov.

25 Napr. v Göttingene, Halle, Jene alebo v Lipsku.

26 Porovnaj HARDTWIG, Wolfgang. Protestformen und Organisationsstrukturen der deutschen Burschenschaft 1815 – 1833. In *Demokratische und soziale Protestbewegungen in Mitteleuropa 1815 – 1848/49*. Zost. Helmut Reinalter. Frankfurt am Main : Suhrkamp Verlag, 1986, s. 50 nn.

27 V decembri 1823 a januári 1824 došlo k prvým zatýkaniam jeho členov. Porovnaj HARDTWIG, ref. 26, s. 51; HEER, Georg. Geschichte der deutschen Burschenschaft. Die Demagogenzeit. Von den Karlsbader Beschlüssen bis zum Frankfurter Wachensturm (1820 – 1833). Zv. II. In *Quellen und Darstellungen zur Geschichte der deutschen Burschenschaft und der deutschen Einheitsbewegung*, zv. 10. Zost. Hermann Haupt. Heidelberg 1927 s. 120 nn.

28 HEER, ref. 27, s. 120 nn.; pozri aj HHStA Wien, StK, NaP, k. 11, nóta z 10. 2. 1824.

29 HHStA Wien, StK, NaP, k. 11, nóta z 6. 8. 1824.

30 HEER, ref. 27, s. 110 (porovnaj bod I ich programu).

31 Köpenick – miestna časť Berlína v jeho juhozápadnej časti v okrese Treptow-Köpenick na sútoku riek Spree a Dahme.

32 HHStA Wien, StK, NaP, k. 11, nóty z 24. 3., 22. 6. a 6. 8. 1824.

ktorý bol už roku 1819 v Prahe z podobných dôvodov dočasne vo väzbe.³³ S ohľadom na „uskutočnené udusenie ducha doby, šíriaceho sa epidemickou silou a rýchlosťou medzi študujúcou mládežou“, navrhol knieža Metternich čo možno najviac obmedziť kontakty rakúskych študentov so susednými krajinami.³⁴ Gróf Sedlnický, ktorý už v marci 1824 zaslal guvernérom v Prahe, Brne, Linzi, Innsbrucku, Miláne a Benátkach zoznamy členov dvoch buršenshaftov v Berlíne a nariadil im prísne kontroly cudzincov a sledovanie týchto študentov,³⁵ takisto presadzoval prísnejší kurz pri udeľovaní pasov a víz zahraničným študentom, najmä v súvislosti s vývojom hnutia buršenshaftov a po predĺžení platnosti Karlovarských článkov v auguste 1824.³⁶ Začiatkom októbra 1824 oznámil svoje názory k tejto problematike štátnemu kancelárovi v dvoch hlavných bodoch:

a) žiadnemu študentovi, ktorý sa v zoznamoch Ústrednej vyšetrovacej komisie v Mohuči usvedčuje z aktivity v rámci buršenshaftov alebo je z nej podozrievaný, by nemali byť zo strany rakúskych zahraničných zastupiteľstiev potvrdené víza na vstup do Rakúskeho cisárstva, nech by mal akýkoľvek pas a odporúčanie;

b) všetkým ostatným študentom by sa mohli víza v legálnych pasoch vydaných ich domovskými krajiniskými úradmi potvrdiť až po predložení legálneho osvedčenia, podpísaného kurátorom a vládnym komisárom dotýčnej univerzity, ktoré by výslovne zaručovalo „mravnosť“ a politickú „nezaujatosť“ uchádzača o pas.³⁷

Len takéto obmedzenia považoval rakúsky šéf polície za dostatočnú záruku, aby sa vstup do Rakúskeho cisárstva povolil iba „neškodným“ študentom a aby sa zároveň obmedzil príliš veľký počet takýchto cestovateľov, ako aj kontakt medzi nimi a rakúskymi študentmi. Pokiaľ by sa niektorá zo susedných „nemeckých“ krajín rozhodla prijať podobné recipročné opatrenia, nevnímal by to gróf Sedlnický podľa vlastných slov negatívne, skôr naopak, veľmi by to privítal. Kancelár Metternich s týmito názormi policajného prezidenta plne súhlasil a vydal na ich základe 31. októbra 1824 nariadenie vo forme cirkulára pre všetky c. k. zastupiteľstvá, ktoré boli v kontakte s nemeckými univerzitami.³⁸ Táto inštrukcia sa taktiež dostala do rúk jednotlivých rakúskych guvernérov s dodatkom, aby žiadnemu rakúskemu poddanému, ktorý by napriek všeobecnému zákazu študoval na niektorej zahraničnej univerzite, nebol vydaný alebo potvrdený pas na cestu do habsburskej monarchie.³⁹

33 HHStA Wien, StK, NaP, k. 11, nóty z 5. 4., 17. 4., 24. 9., 25. 9. a 11. 12. 1824. Ďalším menovaným študentom bol istý Fischer, pravdepodobne Karl Heinrich Fischer, ktorý 1818/19 spoločne s Adolfom Maria Pinkasom navštívil Heidelberg. Porovnaj DOBLINGER, Max. Der burschenschaftliche Gedanke auf Österreichs Hochschulen vor 1859. In *Quellen und Darstellungen zur Geschichte der Burschenschaft und der deutschen Einheitsbewegung*, zv. VIII. Zost. Hermann Haupt. Heidelberg 1925, s. 39.

34 HHStA Wien, StK, NaP, k. 11, nóta z 22. 6. 1824.

35 Pozri Allgemeines Verwaltungsarchiv (ďalej AVA) Wien, Polizeihofstelle (ďalej PHS), k. 1 066, č. 9 415 ex 1823.

36 HEER, ref. 27, s. 6; METTERNICH – WINNEBURG, Richard (zost.). *Aus Metternich's nachgelassenen Papieren*, zv. 4. Wien 1881, s. 115 nn.

37 HHStA Wien, StK, NvP, k. 39, nóta z 10. 10. 1824.

38 HHStA Wien, StK, NaP, k. 11, nóty z 31. 10. a 9. 12. 1824.

39 MZA Brno, MSGP, k. 358, prípis grófa Sedlnického moravsko-sliezskemu guvernérovi Mitrovskému z 30. 1. 1825.

Keď knieža Metternich požadoval od policajného prezidenta zoznamy účastníkov na buršenshaftoch z Ústrednej vyšetrovacej komisie v Mohuči, aby sa novovydaná inštrukcia mohla ujať v praxi, odpovedal mu gróf Sedlnický v osobitnej nóte, že sprísnené pasové predpisy sa majú týkať iba tých nemeckých študentov, o ktorých už rakúska polícia záznamy vlastnila.⁴⁰ V priebehu nasledujúcich rokov a s pribúdajúcimi vyšetrovaniami sa tento – pre c. k. vyslanectvá plánovaný – hlavný zoznam⁴¹ študentov zapletených do aktivít v buršenshaftoch stále doplňoval, a to prostredníctvom nových a nových zoznamov z nemeckých univerzít.⁴² Skutočnosť, že gróf Sedlnický na popud kniežaťa Metternicha z hlavného zoznamu vyškrtol študentov „zaťažených“ menšou vinou,⁴³ hovorí v prospech štátnického rozhl'adu a schopnosti reálne zhodnotiť situáciu u rakúskeho kancelára. Metternich si v tomto zmysle ďalej žela, aby sa robil podstatný rozdiel pri zaobchádzaní s členmi „užších spolkov“ a s ostatnými členmi buršenshaftov, „pretože zoznam mladých ľudí, ktorí sa podieľali na buršenshaftoch na rôznych nemeckých univerzitách, stále narastá, ale samotné buršenshafty už zďaleka nemajú tak nebezpečnú tendenciu, ako ich „užšie spolky [...]“.⁴⁴

Zatiaľ čo v Rakúsku gróf Sedlnický sprísnenie pasových a cudzineckých kontrol urýchl'oval, zdá sa, že spoluprácu s Pruskom v tejto oblasti brzdila jeho prislovečná byrokratická strnulosť. Metternich musel viackrát forsirovať vybavenie pruských žiadostí o informácie a na nótu z marca 1824 dostal odpoveď až v októbri toho istého roku.⁴⁵ Takýto časový sklz bol však pre rakúsky byrokratický systém typický. Ani Ústredná vyšetrovacia komisia v Mohuči však nepriniesla želané výsledky a taktiež nedisponovala potrebnou mocou a autoritou, aby mohla úspešne fungovať ako sprostredkovateľ medzi jednotlivými vládami Nemeckého spolku.⁴⁶

40 To znamená študentov, ktorí sa nachádzali v zoznamoch buršenshaftu v Berlíne, rozpusteného roku 1819, ďalej v berlínskom študentskom spolku Arminia, ako aj v zozname osôb, ktoré boli do 10. októbra 1824 podozrievané z účasti na „spolku mládenčov“ a ktorý zaslal kniežaťu Metternichovi apelačný radca v. Wagemann, ktorý bol zároveň rakúskym komisárom pri Ústrednej vyšetrovacej komisii v Mohuči. Pozri HHStA Wien, StK, NaP, k. 11, nóty z 24. 9. a 9. 12. 1824; HHStA Wien, StK, NvP, k. 39, nóta z 30. 12. 1824; AVA Wien, PHS, k. 1 066, č. 9 415 ex 1823.

41 HHStA Wien, StK, NvP, k. 39, nóta z 30. 5. 1825 (tzv. *Verzeichnis derjenigen Studierenden und sonstigen Individuen, welche in die, auf mehreren deutschen Universitäten bestanden revolutionären und burschenschaftlichen Umrrieben verflochten sind*, fólia 175-186, spolu s menami, miestom narodenia, miestom a druhom štúdia, posledným známym miestom pobytu a poznámkami).

42 Väčšinou sa jednalo o zoznamy študentov vylúčených v určitom období z univerzít v Lipsku a Jene (HHStA Wien, StK, NaP, k. 11, nóty z 13. 6., 17. 11. 1825, k. 12, nóty z 9. 1., 15. 5. a 14. 11. 1826) alebo o zoznamy objavených členov buršenshaftov v Aschaffenburgu a Fulde (HHStA Wien, StK, NaP, k. 11, nóta z 24. 11. 1825), Marburgu (HHStA Wien, StK, NaP, k. 11, nóta z 24. 11. 1825), Karlsruhe (HHStA Wien, StK, NaP, k. 12, nóta z 19. 1. 1826), Freiburgu (HHStA Wien, StK, NaP, k. 12, nóta z 8. 5. 1826), Bonne (HHStA Wien, StK, NaP, k. 12, nóta z 24. 7. 1826), Würzburgu, Tübingene a Erlangene (HHStA Wien, StK, NaP, k. 12, nóta z 24. 8. 1826, k. 13, nóty z 13. 4., 19. 4., 24. 6. 1828) alebo v Halle (HHStA Wien, StK, NaP, k. 12, nóta z 22. 12. 1826, k. 13, nóty z 27. 4., 21. 5., 30. 6. 1829).

43 HHStA Wien, StK, NaP, k. 11, nóta z 4. 3. 1825; HHStA Wien, StK, NvP, k. 39, nóta z 30. 5. 1825.

44 HHStA Wien, StK, NaP, k. 12, nóta z 9. 1. 1826.

45 HHStA Wien, StK, NaP, k. 11, nóty z 6. 3., 24. 3. a 11. 11. 1824. Porovnaj aj EMERSON, Donald E. *Metternich and the Political Police. Security and Subversion in the Hapsburg Monarchy (1815 – 1830)*. The Hague : Nijhoff Verlag, 1968, s. 128 nn.

46 WEBER, ref. 23, s. 45 nn; EMERSON, ref. 45, s. 130.

Cisár František I. sa napokon koncom roku 1825 rozhodol zahraničným študentom úplne zakázať štúdium v Rakúskom cisárstve, pokiaľ by sa niektorý z guvernérov nenašiel z pádných dôvodov o udelenie výnimky.⁴⁷ Toto mimoriadne prísne rozhodnutie trochu zmiernila rezolúcia z 27. apríla 1827, na základe ktorej boli tí zahraniční študenti, ktorí na c. k. školách poberali „štipendium pre cudzincov“, výnimočne pripustení k štúdiu v Rakúsku, ale pravdaže až po predchádzajúcej porade so študijným riaditeľstvom a najmä príslušným policajným úradom.⁴⁸

V porovnaní s prvou polovicou dvadsiatych rokov 19. storočia bola tá druhá oveľa pokojnejšia. Už neprichádzalo toľko znepokojivých správ o študentoch z Nemeckého spolku a cisár František I. tak mohol roku 1827 v klúde povýšiť lýceá v Olomouci, Innsbrucku a v Gazi opäť na univerzity. Aj rakúske autority považovali situáciu za „viditeľne priaznivejšiu“, čo sa spolu s obzvlášť dobrými vzťahmi s Pruskom prejavilo v zmierení pasových predpisov voči pruským študentom, pre ktorých už neplatila smernica z 31. októbra 1824, ale bežné normy pre cestujúcich. Gróf Sedlnický videl v tejto súvislosti dostatočnú záruku najmä v „časovo primeranej prísnosti, s akou sa pruská vláda snaží odstraňovať machinácie demagógov z tamojších univerzít“, ako aj v „zavedení prísnejších policajných opatrení pri cestách pruských študentov na územie c. k. monarchie“.⁴⁹ Ako sa dalo predpokladať, udelenie takejto výnimky malo svoju odozvu a už začiatkom decembra 1828 žiadal rakúsky generálny konzul v Lipsku, barón v. Berks, o také isté „pasové zvýhodnenie“ pre tamojších (saských) študentov.⁵⁰

III. Uhorské výnimky?

Roku 1829 sa pokúsila aj uhorská dvorská kancelária vyťažiť maximum zo všeobecne priaznivej situácie a dosiahnuť zrušenie zákazu zahraničného štúdia v prospech uhorských a sedmohradských študentov protestantskej teológie.⁵¹ Štátna kancelária sa zdráhala udeliť takéto povolenie, pretože si bola dobre vedomá minimálnych možností na sledovanie týchto študentov na zahraničných univerzitách a navyše sa jej princípy a spôsob výuky na navrhnutých univerzitách v Oxforde, Halle, Jene, Lipsku, Tübingene, Göttingene, Marburgu a Greifswalde nezdali byť v súlade s rakúskymi štátnymi záujmami.⁵² Donald Emerson vo svojej práci o rakúskej politickej polícii konštatuje, že policajný prezident na nótu v tomto zmysle kniežaťu Metternichovi neodpovedal

47 HHStA Wien, StK, NvP, k. 40, nóta z 28. 10. 1827; FAULLER, ref. 3, zv. 4 (S – Z), s. 266; GEBHARDT, ref. 5, s. 171.

48 HHStA Wien, StK, NaP, k. 12, nóty z 10. 6. a 3. 8. 1827; HHStA Wien, StK, NvP, k. 40, nóta z 28. 10. 1827.

49 HHStA Wien, StK, NvP, k. 40, nóta z 8. 11. 1828; HHStA Wien, StK, NaP, k. 13, nóta z 22. 11. 1828.

50 HHStA Wien, StK, NaP, k. 13, nóta z 8. 12. 1828. V rámci korešpondencie medzi štátnou kanceláriou a policajným a cenzúrnym dvorským úradom vo Viedni som odpoveď grófa Sedlnického na tento prípis nenašiel. Môžeme sa len dohadovať, či to nebolo spôsobené „chceným“ zadržiavaním alebo len pomalosťou grófa Sedlnického, v každom prípade by ma kladná odpoveď policajného prezidenta skôr prekvapila. Blízkosť „buršiackej“ metropoly Jena, hojné vyšetrovanie a vylučovanie študentov v Lipsku, ako aj nasledujúci vývoj sú určitými argumentami, ktoré podporujú takúto domnienku.

51 Podľa Maxa Doblingera bolo v rokoch 1827 – 1828 štúdium na zahraničných univerzitách evanjelickým teológom z Uhorska a Sedmohradska povolené. Porovnaj DOBLINGER, ref. 15, s. 78.

52 HHStA Wien, StK, NaP, k. 13, nóty z 18. 8. a 23. 11. 1829.

a vypuknutie júlovej revolúcie v Paríži roku 1830 postavilo rakúske autority pred riešenie úplne iných problémov.⁵³ V tejto súvislosti však nemožno hovoriť o žiadnom takomto zlyhaní, resp. zanedbaní si svojej povinnosti u grófa Sedlnického. Ten nechal síce štátneho kancelára čakať tri mesiace na odpoveď, ale po prosbe o urýchlenie už v decembri 1829 predniesol jasným a obsiahlym spôsobom svoje „osvedčené“ stanovisko. Policajný prezident bol presvedčený, že štátu musí záležať v prvom rade na tom, aby títo študenti⁵⁴ „navštevovali iba tie zahraničné univerzity, na ktorých budú uchránení pred pochybnými názormi filozofického materializmu a náboženského racionalizmu alebo mysticismu na jednej strane, na strane druhej však nebudú ani vydaní napospas revolučným dogmám takzvaného liberalizmu a revolučného princípu, ktorý je výsledkom skazeného ducha doby. Súčasne by mali byť uchránení aj pred nešvármi, ktoré v radoch zahraničnej akademickkej mládeže spôsobuje korporáčny duch sprevádzaný ‚landsmanšaftmi‘,⁵⁵ buršensšaftmi a ďalšími tajnými spolkami.“⁵⁶

Skutočnosť, že na väčšine zahraničných protestantských univerzít existovali štipendiá pre uhorských a sedmohradských študentov so zameraním na protestantskú teológiu, považoval Sedlnický v porovnaní so „zodpovednosťou“ vlády za týchto študentov vo vyššie uvedených oblastiach za úplne vedľajšiu. Z čisto policajného hľadiska dokonca nemohol „žiadnu zahraničnú univerzitu, a najmenej tie nemecké, prehlásiť v uvedených oblastiach za úplne neškodné.“⁵⁷ Gróf Sedlnický nezabudol zdôrazniť, že ani tie univerzity, ktoré boli predtým v rakúskych vládných kruhoch považované za „neškodnejšie“, ešte zďaleka neposkytujú plné záruky do budúcnosti, pretože to prirodzene závisí od individuality profesorov, od príslušných vlád, ich možností a v neposlednom rade aj od ich ochoty ovplyvňovať vývoj a smerovanie tej-ktorej univerzity. Aby sa však stanovili presné hranice pre prípadné povolenie štúdia na zahraničných univerzitách, označil policajný prezident univerzity v Utrechte, Cambridge a Marburgu pre reformovaných a univerzity v Halle, Lipsku, Göttingene a v Greifswalde pre evanjelických študentov augsburského vyznania ako „momentálne najmenej nebezpečné“. V prípade, že by študenti teológie z Uhorska a Sedmohradska dali štúdiu na týchto univerzitách prednosť pred protestantským teologickým vzdelávacím ústavom vo Viedni, mali by si zvoliť len jednu z menovaných univerzít a obdržať príslušný cestovný doklad. Svojevoľné navštevovanie akejkoľvek inej univerzity sa malo týmto študentom čo najprísnejšie zakázať, pretože – podľa vlastných slov grófa Sedlnického – „všetky ostatné univerzity, a obzvlášť tie v Tübingene a Jene, neposkytujú vzhľadom na princípy, ktoré tam študenti nasávajú, absolútne žiadnu záruku“.⁵⁸

Vypuknutie spomínanej revolúcie v Paríži koncom júla 1830 a následné povstania v Spojenom nizozemskom kráľovstve, v saskom kráľovstve a v ruskom zábore Poľska (tzv. Kongresovke) znamenali rýchle ukončenie „pokojnej“ druhej polovice 20. rokov 19. storočia. Otázka obmedzenia zahraničného štúdia pre „mladých a ľahko ovplyvni-

53 EMERSON, ref. 45, s. 132.

54 Uhorskí a sedmohradskí so zameraním na protestantskú teológiu.

55 Krajinské spolky.

56 HHStA Wien, StK, NvP, k. 41, nóta z 12. 12. 1829.

57 Ref. 56.

58 Ref. 56.

teľných študentov“, najmä na nemeckých univerzitách, ktoré silno zasiahli ideologické vplyvy revolučných nepokojov, sa opäť stala programom dňa v rakúskych vládnych kruhoch. Tentoraz však išlo všetko ukázkovo rýchlo: 9. marca 1831 kontaktovala štátna kancelária policajného prezidenta s jasným cieľom – bez zbytočného rozruchu spomaliť proces povoľovania zahraničného štúdia pre protestantských teológov z Uhorska a Sedmohradska.

Už o týždeň obdržal Metternich podporu v tejto otázke od grófa Sedlnického a koncom marca 1831 boli všetky podobné študijné cesty a pobyty cisárskou rezolúciou suspendované až do „neurčitého“ okamihu, „*keď zmizne v tomto momente oprávnená obava, že títo mladí ľudia tam budú skazení*“.⁵⁹ Policajný prezident prirodzene neopomenul okamžite túto rezolúciu rozoslať zodpovedným guvernérom a vyzvať ich k jej presnému dodržiavaniu. Uhorskej dvorskej kancelárii sa napriek tomu podarilo dosiahnuť zvýhodnenie ohľadne pokračovania v zahraničnom štúdiu pre tých protestantských študentov z Uhorska a Sedmohradska, ktorým štátna kancelária vystavila príslušné cestovné pasy ešte pred publikovaním všeobecného cisárskeho zákazu z 31. marca 1831.⁶⁰

Aj v nasledujúcom období to boli predovšetkým študenti protestantskej teológie z Uhorska a Sedmohradska, pre ktorých ich „domovské“ úrady dokázali prostredníctvom opakovaných intervencií vo Viedni vymôcť „staronové“ výhody. Štátna kancelária sa v tomto ohľade začiatkom mája 1833 sťažovala policajnému prezidentovi Sedlnickému, keďže pod „tlakom“ oboch dvorských kancelárií⁶¹ dokonca urobila pri „niekoľkých prípadoch hodných zohľadnenia“ výnimku z cisárskeho zákazu a udelila pasy pre štúdium v Berlíne.⁶² Týmto spôsobom však „podávala prst a mohla stratiť celú ruku“, pretože napriek jej presviedčaniu o pretrvávajúcom „neusporiadanom“ stave väčšiny zahraničných univerzít, zostala obzvlášť uhorská kancelária tvrdošíjnym zástancom zrušenia⁶³ akýchkoľvek cestovných obmedzení pre študentov protestantskej teológie, v tomto prípade do Jeny, Halle, Tübingenu, Göttingenu, Heidelbergu, Marburgu, Lipska, Wittenbergu a Berlína. Až takýto ústupok sa prirodzene uhorskej dvorskej kancelárii nepodarilo dosiahnuť, ale príklad Ľudovíta Štúra⁶⁴ nám o. i. ukazuje, že sa protestantským študentom z Uhorského kráľovstva sem-tam umožnilo študovať mimo hraníc Rakúskeho cisárstva. Takéto lastovičky však neznamenal „skorý príchod leta“, pretože tak možnosti cestovania, ako aj zahraničného štúdia pre rakúskych študentov boli v priebehu celého „predmarcového obdobia“ (1815 – 1848) viac-menej obmedzené. Vo všeobecnosti viedla každá nová revolučná vlna k znovuzavedeniu predchádzajúcich, resp. skorších naria-

59 HHStA Wien, StK, NaP, k. 14, nóty z 9. 3. a 4. 4. 1831.

60 MZA Brno, MSGP, k. 358, príписы grófa Sedlnického moravsko-sliezskemu guvernérovi grófovi Inzaghyemu z 5. 4. 1831 a 21. 5. 1831; HHStA Wien, StK, NvP, k. 42, nóta z 9. 2. 1832.

61 T. j. uhorskej i sedmohradskej dvorskej kancelárie.

62 HHStA Wien, StK, NaP, k. 15, nóta z 5. 5. 1833.

63 Uhorská dvorská kancelária sa pritom opierala o bezpodmienečný prísľub v 26. článku a paragrafe 5 z ustanovení celokrajinského snemu z roku 1791, ktorý protestantským študentom povoloval bez prekážok navštevovať zahraničné vzdelávacie ústavy a požívať výhody pre nich z toho plynúce. Ref. 62.

64 Táto vedúca osobnosť slovenského národno-empanciálneho hnutia v 40. rokoch 19. storočia študovala v rokoch 1838 – 1840 na univerzite v Halle.

dení o „*neudeľování cestovních pasov do zahraničia pre domácich študentov*“, ⁶⁵ ako aj príkazov o „*obmedzení potvrzovania pasov do Rakúskeho cisárstva pre zahraničných študentov*“. ⁶⁶

Prejdime teraz od študentov a univerzít k ďalšej zaujímavej vybranej cieľovej skupine v rámci pasovej a cudzineckej polície – k obchodníkom.

IV. Privilegovaní obchodníci a podozrievaní obchodní cestujúci

V duchu merkantilizmu ⁶⁷ sa mal štát všemožne snažiť o podporu obchodu a tých odvetví výroby, ktoré zvyšovali jeho aktívnu obchodnú bilanciu. V tomto zmysle zaznelo aj v dekrété Márie Terézie z roku 1752, „*aby sa mladí občania, obchodníci a remeselníci*“, ktorí „*sa kvôli rozvoju komercie, ďalej svojej profesie a remesla cítia nútení vycestovať mimo krajinu*“ ⁶⁸ všemožne podporovali zo strany štátu. Obzvlášť obchodníci a veľko-obchodníci predstavovali z tohto dôvodu v oblasti činnosti pasovej polície značne privilegovanú skupinu. Príslušnými kompetenciami vybavené miestodržiteľstvá a krajské úrady ⁶⁹ im pritom nemali robiť žiadne prekážky, ani spomaľovať vybavovanie ich žiadostí. Obchodníci tak v porovnaní s inými uchádzačmi o cestovné pasy do zahraničia požívali oveľa väčšiu slobodu, ktorá sa navyše prejavovala aj v dlhších povoleniach na pobyt v zahraničí. ⁷⁰

Vo vlastnoručnom prípise cisára Františka I. zo 7. decembra 1809 sa napr. hovorilo, „*že tak s ohľadom na potrebu bezprostredného obmedzovania peňažných tokov do zahraničia, ako aj z iných dôvodov sa pri povoľovaní cesty do zahraničia mala nevyhnutnosť cesty dôkladne prešetriť a okrem obchodníkov, ktorí cestujú kvôli svojim obchodom, tzv. sujets mixtes, ktorí sú na ceste do oblastí, kde preukázateľne vlastnia majetok a obyvatelov pohraničia, ktorí cestujú len na krátky čas a na malú vzdialenosť, sa nikomu nesmie udeliť povolenie na cestu do zahraničia bez súhlasu Jeho Veličenstva*“. ⁷¹ V podobnom a pre cestujúcich obchodníkov priaznivom znení boli vydané aj najvyššie kabinetné prí-

65 BURGER, ref. 1, s. 37 n. – Ako vzorový príklad nám môže poslúžiť napr. zákaz štúdia rakúskych študentov na univerzite v Krakove roku 1837 v súvislosti s „demagogickými machináciami“ tamjších študentov i kvôli celkovým „revolučno – protirakúskym“ náladám v bašte poľského národného hnutia (HHStA Wien, StK, NvP, k. 45, nóty zo 6. 2., 27. 4., 26. 5., 9. 6. a 24. 7. 1837).

66 Tak napr. ani študentom zo spriateleneho Pruska nebolo dlhší čas povolené cestovanie do Rakúskej monarchie (HHStA Wien, StK, NaP, k. 15, nóty z 20. 8. 1833, 14. 2. a 4. 8. 1834, k. 16, nóty z 11. 8. 1836 a 12. 9. 1836; MZA Brno, MSGP, k. 358, prípis grófa Sedlnického moravsko-sliezskemu guvernérovi, grófovi Ugartemu, z 24. 9. 1836), pokiaľ sa k zmierneniu cestovných obmedzení nesiahlo na základe „zaručenej neškodnosti“ takýchto študentov zo strany Pruska (MZA Brno, MSGP, k. 358, č. 4 402, Sedlnický Ugartemu z 23. 8. 1838) alebo na základe „zlepšenej“ politickej atmosféry v danej krajine (MZA Brno, MSGP, k. 358, prípis Sedlnického moravsko-sliezskemu guvernérovi, grófovi Stadionovi, z 5. 4. 1846).

67 Ekonomická teória, ktorá sa vo forme tzv. kameralizmu uplatňovala v 18. storočí v habsburskej monarchii.

68 BURGER, ref. 1, s. 57.

69 Podľa paragrafu 2 tzv. obnovennej pasovej smernice z 1. marca 1809 si mali obchodníci zamýšľajúci navštíviť výročné trhy vyžiadať pas na okresnom úrade toho okresu, kde sa daný jarmok konal, resp. na miestnom magistráte. Porovnaj FAULLER, ref. 3, zv. 3 (L – R), s. 259.

70 FAULLER, ref. 3, s. 57 nn.

71 MZA Brno, MSGP, k. 357, prípis policajného viceprezidenta, baróna Hagera, moravsko-sliezskemu guvernérovi, grófovi Lažanskému z 19. 12. 1809 a 19. 10. 1810, resp. nóta Chorinskému z 27. 4. 1815.

pisy z 18. októbra 1810 alebo 23. apríla 1815.⁷² Taktiež je viditeľná tendencia rakúskej vlády uľahčovať zahraničným obchodníkom podmienky pre vstup do rakúskych provincií alebo cestovanie v nich. V januári 1817 sa napr. policajný prezident Sedlnický a knieža Metternich zhodli na tom, že udelia obchodníkom z ruského záboru Poľska, ktorí často cestovali v súrnych obchodných záležitostiach do rakúskej provincie Halič, výnimku a nechajú ich prekročiť rusko – rakúsku hranicu s ich ruskými pasmi. Tí sa tak nemuseli zdržiavať vybavovaním cestovného pasu u príslušného rakúskeho zahraničného zastupiteľstva. Ako odplatu za takéto úľavy však rakúske autority očakávali recipročné nariadenie zo strany cárskeho Ruska v prospech haličských obchodníkov.⁷³ Taktiež pri overovaní pasov sa častokrát bral ohľad na zahraničných obchodníkov. Dvorská a štátna kancelária síce nastolila zásadu, „*že len to c. k. zastupiteľstvo [zahraničné – M. CH.] dokáže najlepšie posúdiť, či sa tomu-ktorému uchádzačovi má potvrdiť pas na vstup do rakúskych provincií, ktoré sídli na mieste, kde sa dotýčný dlhší čas zdržiaval, resp. pobýval*“,⁷⁴ ktorú podporil gróf Sedlnický a navrhol jej prijatie do pasovej inštrukcie pre c. k. vyslancov. Policajný prezident zároveň poukázal na niekoľko výnimiek hodných zohľadnenia. V prvom rade sa to – podľa názoru Sedlnického – týkalo obchodníkov, u ktorých sa často mohlo stať, „*že hlavný účel ich cesty smeroval na miesto mimo Rakúskej monarchie, ale v dôsledku nepredvídateľnej zhody okolností boli nútení pokračovať v ceste cez c. k. provincie*.“⁷⁵ Na písomnú žiadosť štátnej kancelárie tak gróf Sedlnický v tomto zmysle prepracoval paragraf 5 vyššie spomenutej pasovej inštrukcie.⁷⁶

Skupina cudzích „obchodných cestujúcich“ (nazývaných tiež *Handlungskommissen*, resp. *commis voyageurs*) sa zďaleka netešila takej priazni rakúskych pasových úradov. Už vo viackrát spomenutých direktívnych pravidlách pre rakúskych vyslancov sa jasne uvádzalo, že posledne menovaní nemali obchodným cestujúcim najmä z menších, resp. málo známych obchodných domov, udeľovať žiadne pasy, ale mali ich inštruovať, aby sa o ne uchádzali vo Viedni alebo u iných rakúskych vnútrozemských úradov.⁷⁷ Takíto cestujúci boli už vopred označení ako „vzoroví jazdci“ (*Musterreiter*), ktorí nevykonávajú žiadne presne určené obchodné zámery, ale podieľajú sa na čiernom obchode a pod ich

72 Ref. 71, č. 4 763/1-9, Hager Lažanckému, 19. 10. 1810, resp. č. 2 040/1-9, nóta Chorinskému z 27. 4. 1815.

73 HHStA Wien, StK, NaP, k. 6, nóta z 15. 1. a 23. 6. 1817; HHStA Wien, StK, NvP, k. 33, nóta z 16. 6. 1817. Roku 1820 vyšlo dokonca nariadenie, ktoré zrovnoprávňovalo poľských poddaných v ruskom zbere Poľska s rakúskymi poddanými v pasových otázkach, na základe ktorého sa mal povoliť vstup a pobyt v Rakúskom cisárstve tým poľským poddaným, ktorí sa mohli preukázať pasmi kráľovského poľského miestodržiteľa alebo policajného ministra. Pokiaľ sa jednalo o osoby „vojenského charakteru“, postačovali im pasy vydané miestodržiteľom alebo veľkokniežatám Konštantínom, resp. pasy niektorých z ôsmich palatínálnych komisií v Kongresovke, ktoré sa tak postavili na roveň pasom rakúskych gubernií. Porovnaj HHStA Wien, StK, NvP, k. 36, nóta z 14. 4. 1820; MZA Brno, MSGP, k. 357, č. 3 683/1-9, prípis Sedlnického moravsko-sliezskému guvernérovi Mitrovskému z 1. 8. 1820.

74 HHStA Wien, StK, NvP, k. 34, nóta z 29. 8. 1817.

75 HHStA Wien, StK, NvP, k. 32, nóta z 27. 2. 1817.

76 HHStA Wien, StK, NvP, k. 34, nóta z 29. 8. 1817, spolu s prípisom grófa Saurau z 29. 7. 1817 a Sedlnického návrhom paragrafu 5. K direktívnym pravidlám pre rakúskych vyslancov porovnaj MZA Brno, MSGP, k. 357, č. 2 674/1-9, prípis Hagera Lažanckému z 13. 8. 1808.

77 MZA Brno, MSGP, k. 357, č. 2 674/1-9, prípis Hagera Lažanckému z 13. 8. 1808, direktívne pravidlá pre rakúskych vyslancov, paragraf 7.

maskou sa často skrývajú „špióni“. Okrem toho sa pokladali za neprijemnú hospodársku konkurenciu pre rakúskych obchodníkov, pretože vykonávali na ich úkor špedičnú činnosť pre zahraničné obchodné domy.⁷⁸

Po revolúciách v kráľovstve oboch Sicílií a v Piemonte začiatkom 20. rokov 19. storočia rakúska polícia sprísnila opatrenia proti aktivite tajných spoločností a ďalším „machináciám“ liberálnej a demokratickej opozície, ktorých činnosť mala podľa strážcov absolutistických režimov vychádzať nielen z územia Nemeckého spolku, talianskych štátov alebo Švajčiarska, ale najmä z Francúzska. Hypotéza kniežata Metternicha a grófa Sedlnického, že v Paríži sídli a pôsobí tzv. Generálny výbor (*Comité directeur*) ako vedúci orgán dobre organizovanej „sektu“, ktorej cieľom je zvrhnutie všetkých „legitímnych“ absolutistických vlád, začala nadobúdať presnejšie kontúry práve v tomto období.⁷⁹ Šéf rakúskej polície Sedlnický síce neustále upozorňoval príslušné úrady „na protištátne machinácie, ktoré revoluční koryfejevia realizujú prostredníctvom tzv. obchodných cestujúcich alebo *commis voyageurs*“, ⁸⁰ ale až správy o existencii súkromnej „kuriérnej inštitúcie“ v Paríži ho primáli vydať guvernérom v Lombardii, Benátkach, Tirolsku, na Istrii, v Hornom Rakúsku a v Čechách prísne direktívy ohľadne kontroly a styku s týmito súkromnými, resp. obchodnými kuriérami. Sedlnický v nich totiž videl „jeden z najnebezpečnejších prostriedkov tajného generálneho výboru v Paríži na uskutočňovanie svojich prevratných plánov a utajovanie svojich machinácií“⁸¹ a usiloval sa toto hroziace nebezpečenstvo odvrátiť presnými inštrukciami pre guvernérov západných provincií habsburskej monarchie. Rakúskeho policajného prezidenta okrem toho znepokojovala skutočnosť, že na čele tejto kuriérnej inštitúcie pod záštitou francúzskej vlády stálo „individuum menom Marce, označované samotnou parížskou políciou za mimoriadne podozrivé“.⁸² Z tohto dôvodu Sedlnický zaslal vyššie uvedeným guvernérom cirkulár, ktorým ich dôrazne nabádal presne dodržiavať nasledovné ustanovenia:

1. Každý takýto súkromný alebo obchodný kuriér má byť vybavený vlastným cestovným pasom vydaným francúzskou políciou alebo vládou.

2. Každý takýto cestujúci má súčasne na cestu obdržať samostatné tlačené povolenie vo forme doložky od parížskej policajnej prefektúry.

3. Vydanie takéhoto povolenia sa má uskutočniť len na základe žiadosti daného obchodného domu, resp. obchodníka, ktorý chce vyslať obchodného cestujúceho vo svojom obchodnom záujme.

4. Takýto cestujúci si nemá uzurpovať titul a charakter kuriéra, ale má sa vyslovene označiť ako obchodný cestujúci.

⁷⁸ Ref. 77.

⁷⁹ Porovnaj HHStA Wien, StK, NvP, k. 38, nóty z 12. 3. a 31. 5. 1823; HHStA Wien, StK, NaP, k. 13, nóta z 11. 10. 1830. Pozri aj REINALTER, Helmut. Österreich: Vormärz und 1848/49. In *Die Anfänge des Liberalismus und der Demokratie in Deutschland und Österreich 1830 – 1848/49. Schriftenreihe der Internationalen Forschungsstelle „Demokratische Bewegungen in Mitteleuropa 1770 – 1850“*, zv. 32. Zost. Helmut Reinalter. Frankfurt am Main : Peter Lang Verlag, 2002, s. 279 n.

⁸⁰ HHStA Wien, StK, NvP, k. 38, nóta z 30. 4. 1823.

⁸¹ Ref. 80, cirkulár Sedlnického guvernérom v Miláne, Benátkach, Innsbrucku, Terste, Linzi a Prahe z 30. 4. 1823.

⁸² Ref. 81.

5. *Cestovný pas i spomenuté povolenie takéhoto obchodného cestujúceho majú platiť len na jednu jedinú cestu, ktorú uskutočňuje.*

6. *Tento obchodný cestujúci má transportovať len jeden jediný obchodný list ako depešu, v žiadnom prípade nie viaceré listy, a už vôbec nie depeše a listiny iného ako obchodného charakteru.*⁸³

Obchodní cestujúci totiž často odišli z Paríža bez toho, aby si vyzdvihli nový predpísaný pas a uvedené tlačené povolenie. Takto podnikli viacero ciest so starými cestovnými dokladmi a argumentáciou, že sa tak stalo len „kvôli momentálnej nutnosti a časovému tlaku“ sa stávali v očiach mimoriadne opatrného a precízneho grófa Sedlnického ešte podozrivejšími. Túto okolnosť ešte znásobovala skutočnosť, že súkromné osoby zneužívali meno toho-ktorého parížskeho obchodníka – či už s jeho vedomím alebo bez neho – a získavali tak od parížskej polície cestovné doklady a povolenia vystavované len pre obchodných cestujúcich. Takýmto spôsobom mohol „takzvaný“ obchodný cestujúci prenášať okrem obchodného listu (ak vôbec) aj „nebezpečnú protištátnu“ korešpondenciu. Sedlnický v tejto súvislosti zdôrazňoval, že obchodní cestujúci nemajú v žiadnom prípade nárok na privilégiá diplomatických alebo kabinetných kuriérov⁸⁴ zakotvené v medzinárodnom a štátnom práve a tak by sa mali na hraniciach podrobovať detailnej colnej kontrole. Pokiaľ by sa „u nich našli zapečatené listy alebo dokonca listiny očividne podozrivého obsahu, resp. ďalšia batožina nejakého pochybného charakteru“, mali sa na základe uplatnenia poštových a policajných predpisov zabaviť a poslať príslušnému krajinskému guvernérovi na bližšie overenie.⁸⁵ Podľa závažnosti podozrenia, ktoré proti obchodnému cestujúcemu vypývalo z nájdených listín, mohol byť dotýčny zatknutý a bezpečne dopravený na policajný úrad provincie, kde sa mal následne podrobiť prísne-
mu vyšetrovaniu. Inak sa mu – v prípade, že by nemohol pokračovať v ceste do Rakúskej monarchie – ponechalo na výber, aby počkal na vrátenie svojich zabavených vecí na pohraničnej stanici alebo na nejakom inom mieste v cudzine. Pokiaľ sa mu povolil vstup alebo prechod cez rakúske územie, polícia mala starostlivo sledovať jeho spoločenské kontakty, správanie i činnosť. Gróf Sedlnický upozornil jednotlivých guvernérov aj na tzv. peších poslíčkov (*Fußboten*), ktorých mohli obchodní cestujúci, resp. tzv. cestujúci poštoví doručovatelia (*préposés, Geldbriefträger*) využiť na oklamanie rakúskej colnej a pasovej kontroly. Vyskytli sa totiž prípady, že si obchodní cestujúci krátko pred vstupom na rakúsku hranicu naverbovali takéhoto poslíčka, aby im prepašoval „háklivé“

83 Ref. 81, cirkulár grófa Sedlnického guvernérom v Miláne, Benátkach, Innsbrucku, Terste, Linzi a Prahe z 30. 4. 1823.

84 Títo nemali nič spoločné s kabinetom rakúskeho cisára a tento názov ich mal len odlišiť od poštových kuriérov. V medzinárodnom práve sa rozlišovalo medzi „riadnymi“ a „mimoriadnymi kuriérmi“, pričom teritórium suverénneho štátu žiadna krajina nemohla „samovoľne využiť na svoje účely“, t. j. ani pre svojich riadnych kuriérov. Na rozdiel od nich sa tzv. mimoriadni kuréri mohli pohybovať voľne a bez prekážok z krajiny do krajiny. Porovnaj MAYR Josef K. *Geschichte der österreichischen Staatskanzlei im Zeitalter des Fürsten Metternich*. Wien : Selbstverlag des Haus-, Hof- und Staatsarchivs, 1935, s. 100 nn.; MAYR, Josef K. *Metternichs geheimer Briefdienst. Postlogen und Postkurse*. Wien : Selbstverlag des Haus-, Hof- und Staatsarchivs, 1935, s. 33 n.

85 HHStA Wien, StK, NvP, k. 38, nóta z 30. 4. 1823, cirkulár grófa Sedlnického guvernérom v Miláne, Benátkach, Innsbrucku, Terste, Linzi a Prahe z 30. apríla 1823.

listiny alebo batožinu cez hranicu a potom im ju tajne odovzdal na dohovorenom mieste na rakúskom území. Policajný prezident doporučoval zmať takúto leť prostredníctvom poštového kočiša, ktorý mal obchodných cestujúcich nenápadne, no zato pozorne sledovať, resp. urobiť tak, pokiaľ boli k dispozícii, za pomoci a spolupráce príslušných colných, poštových a policajných agentov. Sedlnický napokon dôrazne vyzval guvernérov, aby mu v každom podobnom vyšetrovacom procese s obchodnými cestujúcimi čo najskôr predložili výsledky v dôkladne rozpracovanej obširnej správe.⁸⁶

Početné podnety na podobné zásahy vznikli v dôsledku júlovej revolúcie v Paríži roku 1830 a s ňou súvisiacimi revolúciami v Nizozemsku, Sasku a ruskom zábore Poľska, ktorých cieľom bola revízia európskeho status quo zavedeného na Viedenskom kongrese 9. júna 1815. V korešpondencii medzi kniežat'om Metternichom a grófom Sedlnickým sa nachádzajú viaceré aktové spisy, ktoré sa zaoberajú spôsobom zaobchádzania s podozrivými alebo z kriminálneho deliktu usvedčenými francúzskymi obchodnými cestujúcimi. Policajný prezident sa síce radil so štátnym kancelárom o možných politických dôsledkoch vykázania, resp. vypovedania všetkých podozrivých cudzincov z hranice alebo z krajiny,⁸⁷ ale bol presvedčený o tom, „že každej vláde prislúcha neobmedzené právo vypovedať zo svojho územia cudzincov“.⁸⁸ Okrem toho sa snažil dôkladne dodržiavať nariadenie cisára Františka I., aby sa všetkým podozrivým a z revolučných krajín prichádzajúcim cudzincom zamedzil vstup do Rakúskeho cisárstva a ak by sa tam už nachádzali, mali byť po prvom podozrivom prejave z habsburskej monarchie vykázaní. Tak napr. korešpondencia obchodného cestujúceho Heinricha Städela s francúzskym bankárom a politikom Jacquesom Lafittom o udalostiach na uhorskom sneme v Bratislave bola dostatočným dôvodom na vypovedanie Städela,⁸⁹ francúzski obchodní cestujúci Gauthier a Sauvat boli zasa vykázaní z Milána kvôli účasti na „nepokojoch, ktoré vzplanuli v Itálii“.⁹⁰ Knieža Metternich prihliadal v tejto súvislosti na neustále reklamácie francúzskeho veľvyslanca v Rakúskom cisárstve, markíza Maisona, kvôli vypovedaniam, vykázaniam alebo odmietnutiu vydávať pasy francúzskym občanom, ale len do tej miery, že povolil Gauthierovi v júli 1831 vstup do Milána.⁹¹ Pokiaľ sa jednalo o „neškodného“ obchodného cestujúceho – ako v prípade Francúza Jauvala Chambrea na jeseň 1831 – ten bol síce podrobený mimoriadne prísnej cudzineckej kontrole, ale rakúska polícia ho následne nechala, aby sa nerušene venoval svojim obchodným záležitosťami v Lombardsko-benátskom kráľovstve.⁹²

Obchodného cestujúceho Hansa Georga Fellmanna však policajný prezident Sedlnický oprávnenne podozrieval, že je emisárom parížskeho revolučného „Generálneho výboru“, pretože jeho pas bol vystavený 11. decembra 1830, keď sa už v Paríži vedelo o novembrovom povstaní vo Varšave, na cestu z Paríža do Viedne, Gdaňska a Varšavy, ale on napriek tomu meral svoju cestu cez „menej kontrolované“ Prusko a navyše sa

86 Ref. 85.

87 Porovnaj CHVOJKA, ref. 13, s. 318 nn.

88 HHStA Wien, StK, NvP, k. 41, nóta z 10. 11. 1830.

89 Ref. 88; HHStA Wien, StK, NaP, k. 13, nóta z 15. 11. 1830.

90 HHStA Wien, StK, NaP, k. 14, nóta z 3. 3. 1831; HHStA Wien, StK, NvP, k. 42, nóta z 15. 3. 1831.

91 HHStA Wien, StK, NvP, k. 42, nóta z 9. 11. 1831.

92 Ref. 91.

z neho „vykľul“ priateľ veľkého sympatizanta a podporovateľa poľskej revolúcie, grófa Jelského v Brne. Okrem toho brnenská polícia intercipovala⁹³ list jeho milenky, ktorá ho úpenlivo nabádala, aby sa neexponoval tak ako v Paríži, z čoho sa prirodzene dala vyvodiť jeho silná zaangažovanosť v rámci júlovej revolúcie v Paríži. Fellmann navyše nedokázal „vydokladovať“ a preukázať svoje obchodné zámery a gróf Sedlnický mu tak nielenže zakázal cestu do Viedne, ale nariadil aj jeho vypovedanie z habsburskej monarchie.⁹⁴

Taktiež švajčiarskym obchodným cestujúcim, ktorí plánovali cestovať do talianskych provincií Rakúskeho cisárstva, venoval gróf Sedlnický a rakúska polícia mimoriadnu pozornosť. Podľa mienky policajného prezidenta obmedzenie potvrdzovania pasov pre túto skupinu sa mohlo dosiahnuť tým spôsobom, že by c. k. vyslanec vo Švajčiarsku vyžadoval od každého obchodného cestujúceho, ktorý si zažiadal o víza do habsburskej monarchie, „dôkaz“ o jeho obchodných úlohách predložením dokladu od tamojšieho obchodného domu. V každom prípade však videl dostatočnú garanciu v tom, že vyslanec, pokiaľ bol presvedčený o politickej „nespôahlivosti“ takéhoto cestujúceho, mal jasnú povinnosť odprieť mu udelenie víz. Ak rakúsky zahraničný zástupca vo Švajčiarsku pochyboval o politickej „spôahlivosti“ uchádzača o cestovné víza, mal upozorniť príslušného guvernéra na príchod dotyčného obchodného cestujúceho prostredníctvom predpísaného „znamenia“⁹⁵ alebo v osobitnej správe s cieľom jeho dôkladného sledovania.⁹⁶

Aj v nasledujúcich rokoch dochádzalo opakovane k prípadom, keď boli obchodní cestujúci kvôli „ľahkovážnemu správaniu“, „skazeným politickým zásadám“, resp. policajným priestupkom nielen vykázaní⁹⁷ alebo nevypustení do Rakúskeho cisárstva,⁹⁸ ale aj prísne sledovaní⁹⁹ kvôli možnosti rozširovania „revolučných a demagogických názorov“.

93 T. j. urobila výpisky (tzv. intercepty) z jeho korešpondencie.

94 Porovnaj HHStA Wien, StK, NvP, k. 42, nóta z 26. 3. 1831; HHStA Wien, StK, NaP, k. 14, nóty z 24. 3. 1831 a 1. 4. 1831.

95 Rakúski vyslanci boli inštruovaní, aby v prípadoch, keď sa nemohli vyhnúť udeleniu cestovných dokladov alebo potvrdeniu víz „podozrivej osobe“, dátum vystavenia alebo potvrdenia cestovného dokladu neuviedli arabskými číslicami ako zvyčajne, ale aby ho vypísali celým slovom. Porovnaj MZA Brno, MSGP, k. 357, č. 2 674/1-9, direktívne pravidlá pre c. k. vyslancov, paragraf 10.

96 HHStA Wien, StK, NvP, k. 42, nóta z 21. 6. 1832; HHStA Wien, StK, NaP, k. 14, nóta z 27. 6. 1832. Lombardský guverné, gróf Hartig, síce trval na nevyhnutnosti dokladovať nielen ten obchodný dom, z ktorého bol ten-ktorý švajčiarsky obchodný cestujúci vyslaný, ale aj ten, s ktorým mal vstúpiť do obchodného styku. Gróf Sedlnický spoločne s kniežaťom Metternichom však z „vyšších politických a komerčných ohľadov“ túto požiadavku zamietol. Dokladovanie obchodných domov na území habsburskej monarchie sa mohlo napokon ľahko zistiť prostredníctvom policajného úradu na tom mieste, kde sa chcel dotyčný obchodný cestujúci zdržiavať a od ktorého úradu sa mal zároveň vyžadovať aj posudok, či a aký dlhý pobyt sa dotyčnému môže udeliť. Porovnaj HHStA Wien, StK, NvP, k. 43, nóta z 25. 10. 1832; HHStA Wien, StK, NaP, k. 15, nóta z 18. 11. 1832.

97 HHStA Wien, StK, NvP, k. 43, nóta z 6. 10. 1832 (vypovedanie Georga Zorna z Milána); HHStA Wien, StK, NvP, k. 44, nóta z 1. 9. 1835 (vypovedanie Francúza Eduarda Bourgeoisa z Milána).

98 HHStA Wien, StK, NvP, k. 43, nóta z 15. 3. 1834 (nepovolenie cesty do Milána pre francúzskeho obchodného cestujúceho Foresta z dôvodu podozrenia na revolučné machinácie); HHStA Wien, StK, NvP, k. 45, nóta z 9. 6. 1837 (vyhlásenie obchodného cestujúceho Alexandra J. Riehma za *personu non grata* v Rakúskom cisárstve).

99 Porovnaj MZA Brno, MSGP, k. 870, č. 1 727 ex 1823.

rov“, ako aj kvôli poškodzovaniu domácich rakúskych obchodníkov a štátnych príjmov (prostredníctvom čierneho obchodu).

V. Remeselníci tovariši a dvojtvárnosť habsburského absolutizmu

Od privilegovaných obchodníkov a ostro sledovaných obchodných cestujúcich teraz prejdeme k poslednej cieľovej skupine v rámci tejto štúdie, a síce k tzv. remeselníckym tovarišom, na ktorej sa dá zreteľne rozpoznať ambivalentný charakter realizovania pasovej polície v predmarcovom období. Na jednej strane sa ich vandrovanie (vandrovka) v súvislosti so získavaním a prehlbovaním odbornej remeselnej kvalifikácie podporovala a vyžadovala, na strane druhej bol ich často viacročný pobyt v zahraničí podozrivý z politických dôvodov – mladí remeselníci tovariši tam totiž mohli prísť do styku s názormi „nebezpečnými pre štát“ a „privodiť si morálnu skazu“. ¹⁰⁰ Samozrejme, že tí remeselníci tovariši, ktorí podliehali brannej povinnosti, museli pred nástupom na vandrovku na krajskom úrade predložiť povolenie svojho domovského vojenského úradu (okresné verbovacie komando – *Werbbezirkskommando*) a okrem toho si ešte museli na základe ustanovení jozefínskeho vysťahovaleckého patentu z roku 1784 zadovážiť okrem vandrovných knížiek aj pasy, ktoré im bezplatne vystavil krajský úrad alebo krajské gubernium. ¹⁰¹ V zmysle štátneho utilitarizmu sa však malo zamedziť ich úplnému vysťahovaniu, resp. ich „naverbovaniu“ zahraničnými cechmi. Pristáhovávanie a imigrácia cudzích remeselníckych tovarišov sa naopak všemožne podporovali. ¹⁰² Na základe pasovej smernice z roku 1801 dokonca posledne menovaní nepotrebovali na vstup do habsburskej monarchie a vandrovanie po nej ani rakúsky pas. Úplne stačilo, keď sa preukázali svojimi vandrovnými knížkami, ktoré mali byť vystavené podľa predpisov a nemali mať príliš starý dátum vydania. Pravda, do 14 dní si museli nájsť prácu, inak by ich považovali za „vagabundov“ alebo „dvojznačných ľudí“ a v tom zmysle by sa s nimi aj zaobchádzalo. ¹⁰³

Po skončení napoleonských vojen možno z početných rakúskych pasových dekrétov vyčítať tendenciu štátu získať úplnú kontrolu nad vandrujúcimi remeselníckymi tovarišmi. Štátne úrady mali dávať v prvom rade pozor na to, aby títo tovariši boli okrem vandrovných knížiek, ktoré im vystavili cechy, vybavení aj predpísanými riadnymi pasmi. Veľký dôraz sa prirodzene kládol aj na zamedzovanie falšovania vandrovných knížiek. ¹⁰⁴ Vandrovne knížky, ktoré boli v Rakúskom cisárstve bežné, však vystavoval každý majster osobitne a remeselníci tovariši tak mohli získať viacero vandrovných knížiek. Aby sa predišlo ich prípadnému zneužitiu, zaviedli sa v habsburskej monarchii na podnet pre-

100 BURGER, ref. 1, s. 63.

101 BURGER, ref. 1, s. 63 n.

102 V direktívnych pravidlách pre rakúskych vyslancov sa výslovne uvádzalo, že pristáhovávanie remeselníckych tovarišov sa má podporovať, pretože mnohým majstrom chýbali uční a tovariši a majstri navyše uprednostňovali zahraničných tovarišov pred domácimi, pretože boli častokrát usilovnejší a šikovnejší. Zahraniční remeselníci tovariši okrem toho nepodliehali ani domácej brannej povinnosti. Porovnaj MZA Brno, MSGP, k. 357, č. 2 674/1-9, direktívne pravidlá pre rakúskych vyslancov, paragraf 4.

103 Porovnaj MZA Brno, MSGP, k. 357, č. 2 687/1-9, Hager Lažanzkému z 21. 8. 1808; FAULLER, ref. 3, s. 261 (paragraf 9 obnovené pasovej smernice z 1. marca 1809).

104 BURGER, ref. 1, s. 65 n.; FAULLER, ref. 3, s. 261 n.

zidia Komerčnej dvorskej komisie (*Kommerz – Hofkommission*) v roku 1820 vandrovné knižky, ktoré mali zároveň platiť ako cestovné pasy. Ich vystavovaním boli poverené okresné úrady, ktorých povinnosťou bolo potom zaslať zoznamy udelených vandrovných knížiek krajinskému guberniu.¹⁰⁵ Revolučná vlna 30. rokov 19. storočia so sebou priniesla podstatné sprísnenie cestovateľskej slobody pre remeselníckych tovarišov. Gróf Sedlnický už v septembri 1830 nariadil sprísnený dozor nad prichádzajúcimi tovarišmi, „aby nemohli škodiť a aby sa tak zabránilo šíreniu skazených princípov, ktoré snád mohli nasat' v Paríži.“¹⁰⁶

Špeciálnym trňom v oku rakúskych reprezentantov „poriadku a bezpečnosti“ bolo územie Švajčiarska (tzv. švajčiarske sprisahanectvo, *Schweizer Eidgenossenschaft*), najmä kvôli liberálnym zákonom (v porovnaní s habsburskou monarchiou) a poskytovaniu azylu pre politických utečencov. Do revolučných aktivít talianskych,¹⁰⁷ poľských a nemeckých utečencov sa postupne zapájali aj remeselnícki tovariši (najmä nemeckí).¹⁰⁸ Koncom júla 1834 sa v Steinhölzli v kantóne Bern konala verejná slávnosť nemeckých remeselníkov, kde sa na základe správy rakúskeho vyslanca „viedli povstalecké reči proti nemeckým kniežatám, zneuctili sa ich vlajky a štátne farby a vztýčili sa vlajky takzvanej nemeckej republiky [...]“.¹⁰⁹ Keďže kantónálna vláda v Berne tento „hrubý prečin“ neodsúdila a neprijala opatrenia proti jeho zopakovaniu, rakúsky cisár František I. prostredníctvom c. k. vyslanectva odvolal v lehote 8 dní všetkých rakúskych remeselníckych tovarišov z mesta a kantónu Bern, aby ich „uchránil pred nebezpečenstvom morálnej nákazy“. Okrem toho sa na podnet kniežaťa Metternicha nariadilo všetkým rakúskym guberniám, aby „rakúskym remeselníckym tovarišom až do ďalšieho nariadenia udeľovali pasy do Švajčiarska s vylúčením kantónu Bern.“¹¹⁰ Podľa prezidiálneho predpisu z 27. januára 1831 „sa cesty do kantónu Bern, ktorý sa v súčasnosti považuje za hlavné sídlo radikalizmu a revolučných machinácií, ak nie sú motivované preukázanými a dô-

105 FORCHER, ref. 8, s. 389 n.

106 GEBHARDT, ref. 5, s. 178.

107 V januári 1834 stroškotal pokus Giuseppe Mazziniho, liberálno-demokratického revolucionára a zakladateľa tajnej spoločnosti Mladé Taliansko (*La Giovine Italia*) realizovať vpád do Savojska zo Švajčiarska a pomôcť tak vznikajúcim revolučným pohybom v Alessandrii a Janove. Mazzini založil vo Švajčiarsku ešte jeden tajný spolok – Mladú Európu (*La Giovine Europa*, 1834), ktorý mal spoločne so svojimi talianskymi, nemeckými a poľskými podzemnými organizáciami vytvoriť jadro plánovaného spolku slobodných národov. Porovnaj napr. MÜLLER, Harald. Im Widerstreit von Interventionsstrategie und Anpassung. Die Außenpolitik Österreichs und Preußens zwischen dem Wiener Kongress und der Februarrevolution 1848. In *Studie zur Geschichte* 12 – 13, 2. časť. Berlin 1990, s. 307; GRUNER, Erich. Die Schweizerische Eidgenossenschaft von der Französischen Revolution bis zur Reform der Verfassung. In *Geschichte der Schweiz*. München : Dt. Taschenbuch-Verlag, 1991, s. 121; LILL, Rudolf. *Geschichte Italiens in der Neuzeit*. Stuttgart : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998, s. 114; PROCACCI, Giuliano. *Dějiny Itálie*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 1997, s. 238.

108 Začiatkom roka 1834 vznikol vo Švajčiarsku tajný spolok Mladé Nemecko, ktorého cieľom bolo odstránenie panstva šľachty a oslobodenie národov spod cudzieho útľaku. Na základe využitia liberálnych ústav niektorých švajčiarskych kantónov, ktoré nemeckým remeselníckym tovarišom a emigrantom priznali právo zhromažďovania, sa podarilo vytvoriť určitú jednotnú organizačnú štruktúru a zvýrazniť vplyv proletárskych remeselníckych tovarišov na Mladé Nemecko. Porovnaj MÜLLER, ref. 107, s. 310 nn.

109 MZA Brno, MSGP, k. 358, Mitrovský Inzaghyemu, 1. 10. 1834.

110 Ref. 109. Porovnaj aj BURGER, ref. 1, s. 67.

ležitými záujmami, za daných podmienok nepovoľujú.“¹¹¹ Reštriktívne pasové zákony sa osobitným cisárskym nariadením z 29. augusta 1834 rozšírili i na majstrov, pričom všetci guvernéri o tom dostali správu vo forme cirkulára. Týmto spôsobom sa malo predísť všetkým možným diskrepanciám a rozdielom pri pasovom styku s remeselníckymi tovarišmi a majstrami, ako aj zamedziť možnému obídeniu zákazu vandrovky v kantóne Bern, pokiaľ by sa niektorí tovariši chceli dostať do tohto kantónu zneužitím majstrovských titulov. Akoby toho všetkého nebolo dost, rakúska vláda vyhlásila aj zákaz vandrovania do Švajčiarska a prerušila vzťahy s kantonálnou vládou v Berne.¹¹²

Rovnako prísny meral v septembri 1835 gróf Sedlnický remeselníckych tovarišov, ktorí prichádzali zo Švajčiarska alebo boli „nejakým spôsobom“ podozriví. Rakúska polícia mala nielen dôkladne kontrolovať ubytovne, ale najmä zabráňovať vzniku remeselníckych spolkov. Policajný prezident sa takto snažil eliminovať akýkoľvek možný vplyv „revolučným duchom nasiaknutých“ švajčiarskych remeselníkov, ktorí nielenže vytvárali revolučné spolky, ale dokonca mali – podľa správ zo Švajčiarska – uskutočňovať cvičenia so zbraňami za účelom prípravy revolučného vpádu na územie Nemeckého spolku.¹¹³

V druhej polovici 30. rokov 19. storočia sa situácia v dôsledku opatrení zo strany švajčiarskych úradov proti politickým utečencom vo Švajčiarsku, pravda pod tlakom európskych absolutistických mocností, zlepšila. A keď sa obávané revolučné vplyvy na rakúskych remeselníckych tovarišoch prejavili len v minimálnej miere a navyše hospodárske tlaky vylučovali úplné odvolanie rakúskych remeselníkov zo Švajčiarska a trvalý zákaz vandrovania v tejto alpskej krajine, rozhodla sa rakúska vláda v júni 1838 toto reštriktívne opatrenie pre kantón Bern zrušiť.¹¹⁴ Zaujímavé je, že toto nariadenie nebolo – na cisársky rozkaz – verejne vyhlásené. Za tým treba hľadať tzv. „vyššie“ policajné dôvody. Gróf Sedlnický totiž získal informácie o liberálnych sklonoch niektorých rakúskych remeselníckych tovarišov, vandrojúcich v zahraničí a obával sa rozšírenia týchto „skazonosných“ názorov po ich návrate do vlasti. Preto výslovne nariadil prostredníctvom gubernií všetkým príslušným policajným, pohraničným a dozorným orgánom, aby sa pri kontakte s remeselníckymi tovarišmi presne riadili predpismi zo septembra 1830 a vyslovil želanie, „aby tým rakúskym remeselníckym tovarišom, u ktorých by sa pre ich mladý vek, neusporiadané správanie alebo iné dôvody dalo predpokladať, že by mohli byť prístupní skazonosným názorom, nepovolili vandrovať do tých zahraničných štátov, v ktorých došlo k revolučným ľudovým hnutiam.“¹¹⁵

Takáto opatrnosť policajného prezidenta nebola až taká neopodstatnená, pretože na začiatku 40. rokov 19. storočia sa vo Francúzsku a Švajčiarsku začala výrazne rozširovať nová – podľa slov dobového policajného žargónu – „štátu nebezpečná sekta“ tzv.

111 MZA Brno, MSGP, k. 358, Mitrovský moravskému zemskému guberniu, 6. 12. 1834. Pozri aj BURGER, ref. 1, s. 67.

112 MZA Brno, MSGP, k. 358, č. 922/1-9, Inzaghy Ugartemu, 21. 3. 1835; MÜLLER, ref. 107, s. 312.

113 FORCHER, ref. 8, s. 361 n., 391 nn.

114 MZA Brno, MSGP, k. 358, Inzaghy moravskému zemskému guberniu, 10. 7. 1838; porovnaj tiež S 22 IV 1838; MÜLLER, ref. 107, s. 312 nn; FORCHER, ref. 108, s. 389, 396 n.

115 MZA Brno, MSGP, k. 358, prípis Sedlnického moravsko-sliezskému guvernérovi Ugartemu zo 16. júla 1838.

komunistov. Na základe správ, ktoré obdržal gróf Sedlnický, si tamojší revolucionári kládli za cieľ „*vplývať prostredníctvom tejto sekty na nižšie spoločenské vrstvy, najmä na početných a ľahko ovplyvniteľných robotníkov a remeselníkov a získať ich za sľub materiálnych výhod pre svoje revolučné plány na zvrátenie existujúceho status quo.*“¹¹⁶ So zreteľom na rozširovanie komunizmu, ktoré sa o. i. prejavovalo vo veľkom počte remeselníckych spolkov, redakcií komunistickej tlače (napr. časopis *Hülferuf der deutschen Jugend*, resp. kniha *Garantien der Harmonie und Freiheit* od Wilhelma Weitlinga)¹¹⁷ alebo aktívnej činnosti ich agentov, vyzýval gróf Sedlnický jednotlivých guvernérov, aby podobné „nešváry“ potláčali už v zárodku a rozposlal im pre tento účel zoznamy prívržencov komunizmu a cudzích remeselníkov, ktorých pre komunistické „machinácie“ vypovedali z kantónu Zürich.¹¹⁸ Všetkým týmto osobám sa mal v každom prípade zamedziť vstup do c. k. provincií a úlohou všetkých policajných a dozorných orgánov bolo „*podrobiť priselcov zo Švajčiarska, Francúzska a Nemecka, ktorí pochádzali zo stredných, živnostenských a obzvlášť remeselníckych vrstiev, mimoriadne prísnej cudzi-neckej kontrole a konať presne a prísne podľa litery zákona, pokiaľ by sa u nich našli komunistické časopisy.*“¹¹⁹ Tieto opatrenia sa mali uplatniť aj na tých rakúskych poddaných, ktorí boli označení ako prívrženci komunizmu a objavili by sa v tej-ktorej oblasti. Podozrivým zahraničným remeselníckym tovarišom hrozilo trvalé vykázanie z územia habsburskej monarchie, samozrejme pokiaľ sa proti nim nemohol uplatniť ešte prísnejší postup. Policajný prezident Sedlnický napokon nariadil krajiniským guvernérom, aby izolovali c. k. provincie od všetkých produktov revolučnej komunistickej tlače a aby všetky osoby, ktoré by sa zaplietli do jej rozširovania a kolportovania potrestali podľa najprísnejších možností zákona.¹²⁰ Šéf rakúskej polície sa s kniežaťom Metternichom radil aj ohľadne opakovaného zavedenia obmedzenia vandrovy do Švajčiarska, ale napokon neprijal žiadne podobné opatrenie.¹²¹

V januári 1844 oznámil gróf Sedlnický moravsko-sliezskemu guvernérovi, grófovi Ugartemu (a taktiež ostatným guvernérom západných provincií Rakúskeho cisárstva) osobný popis jedného z najaktívnejších komunistických agentov, Wilhelma Weitlinga, ktorého zatkli v Zürichu a odsúdili na 10-mesačné väzenie, s následným 5-ročným vyhostením zo Švajčiarska. Ak by sa objavil na c. k. hraniciach alebo dokonca na rakúskom

116 MZA Brno, MSGP, k. 878, č. 278/g, Sedlnický Ugartemu, 16. 9. 1843.

117 Krajčírsky tovariš z Magdeburgu, ktorý redigoval spomenutý časopis a zakladal komunistické spolky vo Švajčiarsku. Odvolával sa na prirodzené právo a plánoval „revolucionizovať“ vládnuce majetkové vzťahy. Spoločenská zmena sa mala uskutočniť prostredníctvom revolúcie. Tamtiež; FORCHER, ref. 8, s. 397 n.; REINALTER, ref. 79, s. 280. Pozri aj BRUGGER, Otto. *Geschichte der deutschen Handwerker-verbindingen in der Schweiz 1836 – 1843. Die Wirksamkeit Weitlings 1841 – 1843*. Bern : Haupt Verlag, 1932; RUCKHÄBERLE, Hans – Joachim (zost.). *Bildung und Organisation in den deutschen Handwerks-gesellen- und Arbeitervereinen in der Schweiz*. In *Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Lite-ratur* 4. Tübingen 1983.

118 MZA Brno, MSGP, k. 878, č. 278/g, Sedlnický Ugartemu, 16. 9. 1843. Porovnaj tiež FORCHER, ref. 8, s. 363 nn., 399 nn.

119 Ref. 118. Pozri aj GLOSSY, Karl (zost.). *Literarische Geheimberichte aus dem Vormärz*. Wien : Konegen Verlag, 1912, s. LXXX n.; REINALTER, ref. 79, s. 287.

120 MZA Brno, MSGP, k. 878, č. 278/g, Sedlnický Ugartemu, 16. 9. 1843.

121 FORCHER, ref. 8, s. 399.

území, mali ho miestne autority na základe uvedených pasových predpisov okamžite poslať späť alebo na mieste vykázať.¹²² Michael Forcher sa vo svojej dizertácii zmieňuje, že rokovania o opatreniach proti šíreniu komunistických a iných revolučných ideí a princípov, ktoré sa predĺžili až do roku 1846, sa vzťahovali hlavne na remeselníkov z Tirolska a Vorarlberska cestujúcich do Švajčiarska, resp. na ich švajčiarskych kolegov cestujúcich opačným smerom.¹²³ Tirolské a vorarlberské Gubernium bolo kvôli svojmu bezprostrednému susedstvu so Švajčiarskom prirodzene najviac vystavené možným komunistickým vplyvom. V Bregenzi roku 1844 odhalili spoločnosť tovarišov vo forme speváckeho spolku, vo februári 1845 zasa spolok remeselníckych tovarišov rôznych povolání a v innsbruckom hostinci „U slona“ začiatkom roku 1846 dokonca zárodok komunistického spolku.¹²⁴ Gróf Sedlnický nepodceňoval ani nebezpečenstvo hroziace ostatným provinciám habsburskej monarchie. Moravsko-sliezsky guvernér, gróf Ugarte, mu síce v júli 1844 hlásil, „*že sa medzi tamajším obyvateľstvom doteraz neprejavili žiadne sympatie ku komunizmu [...] a nebol zaznamenaný ani žiadny pokus, prostredníctvom zahraničného pôsobenia získať prívržencov pre túto sektu*“,¹²⁵ ale policajného prezidenta znepokojovali dôverné informácie, že na území Čiech, Sliezska a Haliče majú existovať početné a dobre organizované kontaktné skupiny napojené na „parížske centrum európskej revolučnej propagandy“ a „*že stále aktívnejšie robotnícke bunky v Nemecku, ktorých vznik aspoň sčasti podnikli komunistické machinácie, sú len predzvesťou omnoho väčších a rozsiahlejších povstaní*“.¹²⁶

Keďže aj kancelár Metternich dostával z Mohuča stále nové správy o rozširovaní a činnosti komunistov vo Švajčiarsku i v oblasti Bodamského jazera a innsbrucký policajný riaditeľ Martinez taktiež vyjadril obavy z vplyvu komunistov na rakúskych remeselníkov, začali sa rakúske úrady opäť zaoberať myšlienkou reštriktívnych pasových opatrení.¹²⁷ Tirolský guvernér, gróf Brandis, navrhol 15. apríla 1846 úplný zákaz vandrovania do Švajčiarska, čím si „vyslúžil plný súhlas“ policajného prezidenta. Po rokovaníach so štátnou kanceláriou tak mohol gróf Sedlnický v októbri 1846 oznámiť novoprijaté ustanovenia dvorskej kancelárie. Pasy do Švajčiarska sa mohli udeľovať presne tak, ako predtým len osobám s dobrou „vizitkou“, ale odteraz už len na presne určené miesta. K tomu ešte pribudol fakt, že záujemcovia o cestovný doklad z radov remeselníkov už museli mať vo Švajčiarsku zabezpečenú prácu. Pasy a vandrovné knižky na hľadanie práce sa tým pádom prestali udeľovať. Zákaz vandrovania rakúskych remeselníkov do Švajčiarska sa tak nezrealizoval a takisto švajčiarski remeselníci mohli aj naďalej prichádzať do Rakúskeho cisárstva, museli však uviesť a zdokladovať miesto i druh zamestnania a preukázať sa náležitými cestovnými dokladmi, pokiaľ možno opatrenými vízom rakúskeho vyslanca.¹²⁸ Aj napriek týmto obmedzeniam patrili remeselníckí tovariši v čase

122 MZA Brno, MSGP, k. 878, č. 278/g, Sedlnický Ugartemu, 21. 1. 1844, spoločne s osobným popisom spomenutého Wilhelma Weitlinga.

123 FORCHER, ref. 8, s. 364.

124 FORCHER, ref. 8, s. 403 nn.

125 MZA Brno, MSGP, k. 878, č. 278/g, Sedlnitzky an Ugarte, 1. 8. 1844.

126 Ref. 125.

127 FORCHER, ref. 8, s. 402, 407 nn.

128 FORCHER, ref. 8, s. 365, 410 n.

svojej „výuky“ či vandrovky, spoločne s tirolskými a vorarlberskými remeselníkmi kvôli nedostatku práce v ich domovine a hospodárskym výhodám vandroviek do Švajčiarska, skôr k tým privilegovanejším skupinám rakúskeho obyvateľstva v oblasti slobody „po-hybu“ v rakúskom predmarcovom období.

VI. Záver

Zaobchádzanie s uvedenými cieľovými skupinami nám umožňuje preniknúť do každodenného zápasu rakúskej polície o zachovanie status quo v habsburskom súštátí v období formujúcich sa ideológií liberalizmu, nacionalizmu či komunizmu. Dôkladné preverovanie osôb prichádzajúcich na územie Rakúskeho cisárstva, starostlivé zohľadňovanie všetkých možných „škodlivých“ vplyvov, voči ktorým bolo „nutné“ chrániť vlastných obyvateľov, „hermetické“ uzavretie hraníc na jednej strane a hospodárske tlaky zahraničnej spolupráce, rozvoj duchovnej kultúry, národných hnutí, byrokratizácia s typickými „dierami v zákonoch“ i prejavmi úradníckeho šlendriánstva na strane druhej tvoria hlavné mantinely, v rámci ktorých sa pohybovala rakúska pasová politika v prvej polovici 19. storočia. Spoločným menovateľom týchto tendencií bolo vytvorenie prísneho policajného režimu v tomto období, ktorý sa stal hlavnou „nálepkou“ habsburskej monarchie, podobne ako sa samotná monarchia v predmarcovom období stala symbolom „reštauratívnej strnulosti“ a potlačania všetkého, čo by znamenalo zmenu status quo.

STUDENTEN, KAUFLEUTE, HANDELSREISENDE UND HANDWERKSGESELLEN UNTER DER LUPE DER HABSBURGER PASSPOLITIK IN DEN JAHREN 1815 – 1848

MICHAL CHVOJKA

In dieser Studie befasst sich der Autor mit der Problematik der Habsburger Pass- und Fremden Gesetze, mit deren Anregungen und mit der Durchführung der Kontrolle von Reisenden nach dem Wiener Kongress. Er konzentriert sich konkret auf vier Zielgruppen – Studenten, Kaufleute, Handelsreisende und Handwerksgesellen. Aufgrund der amtlichen und polizeilichen Quellen präsentiert er die Passpolitik als ein hoheitliches und legitimes Mittel zur Bewahrung „des Friedens und der Ordnung“ in dem Österreichischen Kaisertum. Er weist auf die Tatsache hin, dass man durch ihre konkreten Beispiele den Charakter dieses Staates erschließen und vor allem verstehen kann.

Wir können Zeugen sein: von der strengen Einschränkung und Kontrolle der Studenten und ihrer Auslandsaufenthalte, der Privilegierung von Kaufleuten und der strengen Überwachung von Handelsreisenden, von den fast ambivalenten Kontrollen der Habsburger Passpolizei in der Vormärzzeit von Handwerksgesellen, die einerseits viel wandern mussten, um die fachmännische handwerkliche Qualifikation zu erlangen und zu erweitern, aber andererseits war ihr mehrjähriges Aufenthalt im Ausland aus politischen Gründen verdächtig. Die jungen Handwerksgesellen, ähnlich wie ihre studierenden Altersgenossen, wurden dort mit Ansichten konfrontiert, die sich von der absolutistischen Staatsideologie unterscheiden, und nach der Rückkehr stellten sie eine „Gefahr“ für die Legitimität der heimischen politischen Macht.

Die Vertreter der Habsburger Vielnationalitäten-Monarchie versuchten mit allen Mitteln diese zentrifugalen Tendenzen zu eliminieren, ob durch die Vereinheitlichung der Passgesetzgebung und die Zentralisierung der Entscheidungsprozesse, durch die wiederholte Meldepflicht der Reisenden bei den einzelnen Pass- oder Fremdenämtern und durch höchst konsequente Überwachung der Ausländer, durch strenge Bewertung bzw. Ablehnung ihrer Studienanträge, Einschränkung, Auswahl und Verbot des Studiums der Habsburger Untertanen im Ausland, weiter durch spezielle Anweisungen angesichts der Passerfordernisse der Handelsreisenden, durch die Einführung und genaue Evidenz der Wanderbücher als Ersatz des Passes für die Handwerksgesellen oder sogar durch ihr Zurückrufen vom Ausland und das Wanderverbot.

Auf dem Hintergrund der Bewertung und des Zugangs der österreichischen Behörden zu den einzelnen Zielgruppen bemüht sich der Autor ebenfalls die Einstellungen und Einsichten der Hauptvertreter des Habsburger Regimes – vom Fürst Metternich, Außenminister des Österreichischen Kaisertums, und vom Graf Sedlnický, Polizeipräsident der Donaumonarchie, zu präsentieren, ihre Gedankenflüsse und ideologische Ausgangspunkte bzw. Meinungsunterschiede, die aber durch die gemeinsamen Bemühungen, die „unerwünschten Elemente“ zu paralysieren und Status quo in der Habsburger Monarchie zu bewahren, völlig überdeckt wurden.

číslo 3-4 ■ 2009 ■ 9. ročník ■ cena 3,30 € (100,- Kč)

História

REVUE O DEJINÁCH SPOLOČNOSTI

Genéza dávných národov / Svet stredovekých rytierov / Uhorská móda /
Grandiózny Suezský prieplav / Ostne maďarskej karikatúry / Slováci v Pešťbudíne /
Prezident Masaryk v Nitre / Ambície komunistických miestodržiteľov

VOJENSKÝ ZÁSAH ÚSTREDNEJ VLÁDY NA SLOVENSKU 9. – 11. MARCA 1939

VALERIÁN BYSTRICKÝ

BYSTRICKÝ, Valerián. The military intervention of the central government in Slovakia, 9-11 March 1939. *Historický časopis*, 2010, 58, 3, pp. 439-469, Bratislava.

The military intervention of the Prague central government in Slovakia during the days from 9 to 11 March 1939 was intended to prevent the internal disintegration of Czecho-Slovakia. It would achieve this by replacing the autonomous government of J. Tiso and limiting the separatist tendencies of the radical members of Hlinka's Slovak People's Party and the para-military Hlinka Guard. However, the military coup was not thoroughly prepared from the military, political or propaganda points of view. After the initial successes of the Czech gendarmes, who penetrated into Slovakia on the evening of 9 March, the Hlinka Guard began to organize resistance and present the coup as an attempt to reverse the results of the Act on the Autonomy of the Slovak Region from 2 November 1938 and return to the centralist regime in Slovakia. In the struggle for public opinion, the Prague government could not convince the public about its intentions, and pressure from the People's Party and Hlinka Guard forced it to hand over power to the political representatives of the Slovak region on the afternoon of 11 March. During the evening of 11 March President E. Hácha appointed K. Sidor as the new premier of the autonomous government. Sidor began the work of political consolidation. He enforced the release of imprisoned members of the Hlinka Guard and representatives of the People's Party. He also forced the government in Prague to make various political concessions, which increased the legal powers of the autonomous government in Bratislava. The military intervention in Slovakia worsened relations between the Czechs and Slovaks. Adolf Hitler used the situation to achieve the internal break up of the republic. Berlin unambiguously supported the demand for the creation of a Slovak state. The Parliament of the Slovak Region declared an independent state on 14 March 1939. This began the process of internal disintegration of Czecho-Slovakia, which led to the occupation of Sub-Carpathian Ruthenia by Hungary and the occupation of Bohemia and Moravia by Nazi Germany on 15 March.

Hlinka's Slovak People's Party. Hlinka Guard. Central government in Prague. Autonomous government in Bratislava. Military intervention of Czech gendarme and army units in Slovakia. Origin of the Slovak state. Occupation of the Bohemia and Moravia by Nazi Germany.

Začiatkom októbra 1938 došlo v dôsledku vývoja medzinárodnej situácie a s ňou spojenými vnútropolitickými konfliktami k zhoršeniu česko-slovenských vzťahov. Už Žilinská dohoda slovenských politických strán (6. októbra 1938) vyvolávala v Prahe obavy, že by sa mohla začať cesta Slovenska k samostatnosti. Negatívne sa tiež vnímala skutoč-

nost', že sa na spoločnom postupe dohodli bývalí politickí protivníci a to v otázkach, ktoré donedávna medzi nimi vyvolávali ostré boje. Aj z týchto dôvodov považovali niektorí českí politici uzavretú dohodu za krok k „úplnému odtrhnutiu Slovenska“.¹

Spochybnili sa záruky, ktoré dávali agrárici, sociálni demokrati a ďalšie menšie strany ako protiváhu prípadným možným separatistickým ambíciám časti členov ľudovej strany. A takéto tendencie niektorí ministri ústrednej vlády videli pri hodnotení vývoja na Slovensku. Veľmi pozorne sa registrovalo pôsobenie nacistických agentov v slovenskom prostredí, hoci v Prahe nemali presné a hodnoverné informácie o ich kontaktoch s radikálmi z HSĽS.²

Súčasne však niektorí ministri ústrednej vlády mali už začiatkom januára 1939 k dispozícii správy, že časť radikálov ľudovej strany rokuje s Nemcami o odtrhnutí sa od republiky, resp. že riša sa chystá novým spôsobom „riešiť“ existenciu československého štátu. Zaznamenali sa aj kontakty politických predstaviteľov ľudovej strany v Nemecku, o ktorých nikto nikdy neinformoval Ministerstvo zahraničných vecí Česko-Slovenska.³ Súčasne sa pozorovala mediálna kampaň Vojtecha Tuku, Alexandra Macha o výhodnosti a nutnosti utvorenia samostatného štátu. Nepriaznivo pôsobila aj skutočnosť, že na Slovensku sa zabúdalo na všetky klady, ktoré priniesla republika a zdôrazňovali sa len nepriaznivé stránky česko-slovenského pomeru, často úplne bezvýznamné.⁴

Pražská vláda mala takú sumu informácií, že nebolo žiadnych pochybností; na Slovensku sa v časti radikálnych členov ľudovej strany zosilňuje hnutie za vyhlásenie samostatného štátu. Karol Sidor tiež potvrdil ministrovi Jiřímu Havelkovi, že je za samostatné Slovensko.⁵ Rovnako A. Mach uisťoval vraj väčšinu ministrov ústrednej vlády, že časť vedúcich činiteľov ľudovej strany je rozhodnutá vyhlásiť samostatnosť.⁶ Premiér ústrednej vlády Rudolf Beran dokonca hovoril, že vo „všetkých pražských vyslanectvách vedia presný termín vyhlásenia samostatného slovenského štátu“.⁷

Na zasadnutí ústrednej vlády 9. marca 1939 došlo navyše k prevrapujúcemu odhalieniu, že Hermann Göring v priebehu rozhovorov so slovenskou hospodárskou delegáciou

- 1 MASÁŘIK, Hubert. *V proměnách Evropy. Paměti československého diplomata*. Praha; Litomyšl : Paseka, 2002, s. 278. Uvedeným stavom bol rozčarovaný aj E. Beneš, najmä politikom agrárnej strany na Slovensku po Mnichove. BENEŠ, Edvard. *Dopisy bratru Vojtovi*. Ed. Viera Olivová. Praha : Společnost Edvarda Beneše, 1998, s. 20.
- 2 Národní archiv Praha, Archiv ministerstva vnitra (ďalej AMV) (1936 – 1940) 225, kartón (ďalej k.) 1 212, č. 18 675. Brno 30. 12. 1938; RYCHLÍK, Jan. *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1914 – 1945*. Bratislava : Academic Electronic Press, s. 161 a n.
- 3 LUKEŠ, František. *Podivný mír*. Praha : Svoboda, 1968, s. 295; TULKISOVÁ, Jana. Informovanost' česko-slovenskej diplomacie o kontaktoch slovenských autonomistických politikov s nacistami v období pomnichovskej republiky. In *Historický časopis*, 2009, roč. 57, č. 3, s. 565-591.
- 4 Archiv Národního muzea (ďalej ANM) Praha, č. 139. KLUMPÁR, Vladislav. Paměti, část II., s. 1.
- 5 SIDOR, Karol. *Denníky 1930 – 1939*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2010, s. 394. K. Sidor ďalej o postavení Čechov na Slovensku 10. februára 1939 povedal: „Výsťahujeme ich všetkých.“
- 6 MACH, Alexander. *Z ďalekých ciest*. Martin : Matica slovenská, 2008, s. 147. „Neraz som hovoril [...] temer zo všetkými ministrami druhej republiky. Vedeli priamo odo mňa, že sme rozhodnutí vyhlásiť samostatnosť Slovenska. Bol som presvedčený, že k rozchodu príde po dobrom na švédsko-nórsky spôsob.“
- 7 SIDOR, Karol. *Takto vznikol Slovenský štát*. Poznámky a komentáre F. Vnuk. Bratislava : Odkazy. Ozveň, 1991, s. 77.

na prelome februára a marca podmieňoval poskytnutie ekonomickej pomoci Slovensku len v prípade jeho osamostatnenia.⁸

Nahromadenie konfliktov medzi ústrednou a autonómnou vládou, snaha obmedziť zákon o autonómii Slovenskej krajiny a posilniť mocenský vplyv ústrednej vlády, no na druhej strane pokusy rozšíriť kompetencie nových vládcov Slovenska a spory v otázkach financií⁹ viedli k sústavnému zvyšovaniu vnútropolitického napätia. A keď „*nechajúc Prahu Prahou sami sme išli do Berlína rokovat' [...] tieto momenty prispeli k tomu, že vnútorná situácia sa naplnila elektrinou*“.¹⁰ Pri schvaľovaní programového vyhlásenia vlády Jozefa Tisa sa deň pred jeho prednesením (20. 2. 1939) predsedníctvo ľudovej strany „*jednohlasne postavilo za myšlienku nezávislého štátu, ale jeho vyhlásenie odložilo na neurčitý a neskorší čas*“.¹¹ Začiatkom roku 1939 vo vzťahu k budúcnému štátoprávnemu postaveniu Slovenska a rozbitiu, rozdeleniu alebo zachovaniu Československa bol rozdiel medzi jednotlivými frakciami ľudovej strany v tom, že radikáli chceli utvoriť samostatný štát v čo najrýchlejšom čase bez ohľadu na formu a umiernené krídlo v perspektívne nedefinovanom čase a evolučným – legálnym spôsobom. Požiadavky adresované ústrednej vláde v otázkach povýšenia slovenských dôstojníkov, budovania slovenských plukov, utvorenia slovenského veliteľského zboru, zvyšovania kompetencií štátnych tajomníkov a pod.¹² mali utvárať podmienky, aby sa v procese budovania slovenskej štátnosti v rámci republiky kladli základy pre fungovanie samostatného štátu po rozdelení alebo rozpade Česko-Slovenska.¹³ Dochádzalo k nebyválnemu zostrovaniu vzájomných vzťahov, spochybňoval sa význam republiky z hľadiska organizácie bezpečnosti jednotlivých jej častí a Slovenskej krajiny zvlášť, prejavovali sa snahy distancovať sa od neúspešnej zahraničnej politiky, budovať nové „priateľstvá“ najmä s nacistickým Nemeckom, začal sa prienik slovenských politikov do oblasti medzinárodných kontaktov nekoordinovaný s Ministerstvom zahraničných vecí Česko-Slovenska a pod. Tieto tendencie posilňovala snaha bratislavskej vlády vypovedať zo Slovenska českých štátnych zamestnancov a Čechov vôbec a z toho vyplývajúce konflikty. Ústredná aj autonómna vláda svojimi politickými krokmi porušovali ducha zákona o autonómii Slovenskej krajiny a neváhali postupovať v nesúlade s jeho princípmi, pretože nerešpektovali „rozsah

8 Delegáciu tvorili hospodársky odborníci minister M. Pružinský, P. Zat'ko, J. Balko, ale prekvapujúco aj F. Ďurčanský. BALKO, Ján. *Desať rokov v slovenskej politike*. Prešov : Vydavateľstvo Michala Vaška, 2005, s. 57-59; MATIČ, Igor-Philip. *Edmund Veessenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionpolitik*. München : R. Oldenbourg Verlag, 2002, s. 69.

9 LIPSCHER, Ladislav. *Ľudácka autonómia – ilúzie a skutočnosť*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1958, s. 280 a n. Príjmy z daní vyberaných na Slovensku nepokrývali v tomto období predpokladané výdaje. Spory sa týkali slovenských vojenských jednotiek, hospodárskych kontaktov ľudovej strany so zahraničím a pod.

10 TISO, Jozef. *Prejavy a články (1938 – 1944)*. Zv. II. Eds. Miroslav Fabricius, Katarína Hradská. Bratislava : Historický ústav SAV; AEPRESS, 2007, s. 168.

11 SIDOR, ref. 5, s. 397.

12 LUKEŠ, ref. 3, s. 257; *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939*. 1. diel. Eds. Valerián Bystrický, Róbert Letz, Ondrej Podolec. Bratislava : AEPRESS, 2007. F. Čatloš, s. 51

13 J. Tiso neskôr, 1. 10. 1939, o udalostiach v marci konštatoval: „*Iba armáda a zahraničné zastupiteľstvo nám ešte chýba, aby sme mali všetky [tie] atribúty [slovenského štátu]*“ TISO, ref. 10, s. 168.

svojich kompetencií“.¹⁴ Podstatné a rozhodujúce pre danú situáciu však bolo udržanie štátu, resp. jeho rozpad alebo rozklad vyvolaný radikálnymi ľudovej strany podporovanými nacistami. K takémuto vývoju mohlo dôjsť len v prípade konkrétneho angažovania sa nacistov na uvedenom procese.

Medzi ministrami ústrednej vlády však nepanoval jednotný názor na vzťah nacistov a časti ľudovej strany a na záujme Nemecka vyhlásiť samostatný slovenský štát. František Chvalkovský sa domnieval, že snahy o utvorenie samostatného štátu nevychádzajú zo Zahraničného úradu, t. j. oficiálnych miest, ale ich realizáciu sleduje len úzka frakcia nacistickej strany.¹⁵ Na druhej strane skupina ministrov Alois Eliáš, Vladislav Klumpár, Jiří Havelka, Dominik Čipera, Ladislav Feierabend a ďalší dospeli k názoru, že Adolf Hitler „*má nejaké plány proti Česko-Slovensku*“ a pri ich realizácii chce využiť aj ľudovú stranu.¹⁶ Súčasne sa domnievali, že sa tak deje s vedomím J. Tisa, resp. s jeho toleranciou, čím sa porušovali sľuby, ktoré dal premiér autonómnej vlády prezidentovi Emilovi Háchovi pri jeho návšteve v Tatrách na konci roku 1938.¹⁷ Na základe týchto čiastkových hodnotení a analýz prichádzali niektorí ministri úradníckej vlády Rudolfa Berana k názoru, že je nutné danému stavu zabrániť aj za cenu neobvyklého vojenského zásahu. V tomto kontexte je zaujímavé a symptomatické, že nikto sa nezaoberal tým, čo bude nutné robiť ak sa dosiahne úspech pri vojenskom zákroku na Slovensku.

Na známom stretnutí v reštaurácii Čipera v Nouzově blízko Prahy 12. februára 1939 a o tri dni neskôr v Agrárnom klube v Prahe podstatu rokovaní tvorila otázka ako zabrániť hrozbe vnútorného rozpadu republiky v dôsledku separatistických ambícií radikálov ľudovej strany.¹⁸ Minister Jiří Havelka videl východisko v eliminovaní vplyvu a pozícií Hlinkovej gardy (HG) a v zmene vlády, keď J. Tisa mal nahradiť iný politik, „katolíka“. Uvažovalo sa o Martinovi Sokolovi.¹⁹ Niektorí ministri ústrednej vlády postupne dospeli k názoru, že jediným možným a efektívnym spôsobom ako riešiť situáciu je vojenský zásah na Slovensku. Súčasťou tohto vojenského a politického kroku malo byť a aj bolo jednoznačné deklarovanie, že vojenská akcia sa nedotýka autonómie Slovenskej krajiny, čo mala dokumentovať skutočnosť, že nových ministrov malo navrhnúť predsedníctvo snemu Slovenskej krajiny. Pri odvolaní ministrov autonómnej vlády sa vychádzalo z úvahy, že tento postup je v súlade s ústavou a prezident má právo takýmto spôsobom

14 MATES, Pavel. *Mezi Mnichovem a Berlínem*. Státoprávní problémy druhé republiky. Brno : Masarykova univerzita, 1992, s. 95.

15 Obdobne neskôr posudzoval situáciu aj K. Sidor. SIDOR, ref. 7, s. 152.

16 FEIERABEND, K. Ladislav. *Ve vládách Druhé republiky*. New-York : Universum Press Co., 1961, s. 132, 139; RYCHLÍK, ref. 2, s. 165.

17 ČAPLOVIČ, Miloslav. Návšteva prezidenta dr. Emila Háchu na Slovensku 26. – 31. decembra 1938. In *Vojenská história*, 1999, roč. 3, č. 3, s. 82-102; KRÚŽLIAK, Imrich. *Úteky z tiesne. V tóni dvoch totalít*. Bratislava : Spolok slovenských spisovateľov, 2005, s. 58; LUKEŠ, ref. 3, s. 211.

18 SUK, Pavel. Prezident Emil Hácha a Slovensko v době mezi 9. – 14. březnem 1939. (Několik poznámek k méně či více známým faktům). In *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami*. Eds. Milan Pekár, Richard Pavlovič. Prešov : Prešovská univerzita, 2007, s. 403 a n; ČAPLOVIČ, Miloslav. Čs. branná moc po Mnichove : náčrt problematiky (október 1938-marec 1939). In *Viedenská arbitráž v roku 1938 a jej európske súvislosti*. Ed. Daniel Šmihula. Bratislava 2008, s. 61.

19 ANM Praha, č. 139. KLUMPÁR, Vladislav. Paměti, část II., s. 9-10. Rokování v Nouzově sa zúčastnili ministři ústřednej vlády generál A. Eliáš, J. Havelka, V. Klumpár a L. Feierabend. Z ministerstva zahraničních vecí H. Masařík, prednosta kabinetu ministra.

postupovať.²⁰ Jedným z neskorších argumentov bolo aj tvrdenie: „*I keď išlo o zákrok násilný, predsa bolo právo na našej strane, lebo sme hájili štát, v ktorom sa práve volení zástupcovia dohodli o úprave štátoprávnych pomerov a ústave, ktorá dávala Slovákom všetko, čo mohli spravodlivo požadovať, ba viacej než to. Štát, ktorý v takej dobe nemá dosť síl, aby sa zbavil rozkladných živlov, nemôže sa udržať.*“²¹

Organizátori vojenského zákroku pri hodnotení situácie vychádzali z názoru, že v prípade neúspechu akcie alebo dokonca aj v prípade jej využitia nacistickým Nemeckom je lepšie dať „*prednosť zániku republiky zásahom zvonka pred vnútorným rozpadom*“.²² Z dvoch zlých alternatív sa zo strategicko politických dôvodov považoval násilný zásah Nemecka za menšie zlo, pretože pred svetovou verejnosťou by sa prezentovala skutočnosť – Hitler donútil Slovákov aby vyhlásili samostatnosť a odtrhli sa od Čechov. Ak by došlo k vnútornému rozpadu bolo by propagandisticky ťažko dokazovať, že sa tak stalo iba v dôsledku tlaku Nemecka a naplnenia ambícií len časti radikálov a nie slovenského národa ako celku. Nezanedbateľným bol tiež fakt, že v prípade likvidácie republiky by došlo k porušeniu Mníchovskej dohody, resp. Viedenskej arbitráže, t. j. porušila by sa platnosť medzinárodných dohôd, ktoré Nemecko iniciovalo a podpísalo.

Iniciátori vojenského zásahu sa spoliehali do konca februára na armádu, pretože do uvedenej doby nemali byť demobilizované ďalšie ročníky. Bral sa do úvahy aj možný vojenský zásah nacistického Nemecka, pričom ministri ústrednej vlády ešte nekalkulovali s následnou okupáciou českých krajín. Naviac, pri posudzovaní celkovej situácie presadzoval prednosta kabinetu ministra zahraničných vecí Hubert Masařík názor, že Nemecko nebude „*zasahovať do našich vnútropolitických pomerov*“.²³ Podobné informácie prichádzali od vojenského atašé z Berlína, ktorého nemeckí diplomati ubezpečovali, že považujú česko-slovenský „*spor za našu vnútornú záležitosť*“.²⁴

Táto predpokladaná, ale ničím nepodložená téza sprevádzala postoj väčšiny ministrov ústrednej vlády, ale aj prezidenta republiky. Emil Hácha pri stretnutí s predsedom snemu Slovenskej krajiny Martinom Sokolom 10. marca 1939 povedal: „*Áno, urobili sme to s vedomím príslušných činiteľov Nemeckej ríše a tí nás ubezpečili, že to budú považovať za našu domácu záležitosť.*“²⁵

Uvedené hodnotenie podporoval F. Chvalkovský, a to aj na základe rozhovorov a ubezpečení nemeckého charge d'affaires v Prahe A. Henckeho, že nič nevie „*o akýchkoľvek politických plánoch ríšskej vlády, ktoré sa týkajú Slovenska*“. Minister zahraničných vecí súčasne vyhlasoval že ak „*Berlín chce nezávislé Slovensko, tak sa Praha bude musieť s takým riešením nejakým spôsobom vysporiadať*“, pretože „*nechce nezmyselne*

20 MASAŘIK, ref. 1, s. 279-280

21 ANM Praha, č. 139. KLUMPÁR. Vladislav. Paměti, část II., s. 11.

22 MASAŘIK, ref. 1, s. 180; FEIERABEND, ref. 16, s. 139-140; ČARNOGURSKÝ, Pavol. 14. marec 1939. Bratislava : Veda, 1991, s. 125 a n.

23 FEIERABEND, ref. 16, s. 139-141.

24 Vojenský historický archiv (ďalej VHA) Praha, Vojenská kancelář prezidenta republiky 1919 – 1939, (ďalej VKPR), kartón (ďalej k.) 199/1939, č. j. 635.

25 *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. 2 diel.* Eds. Valerián Bystrický, Róbert Letz, Ondrej Podolec. Bratislava : AEPress, 2008. M. Sokol, s. 143, G. Medrický, s. 20.

zastávať takú politiku, ktorú si Berlín neželá“.²⁶ Jánovi Lichnerovi tvrdil, že Praha má na Slovensku „voľnú ruku“ a môže si robiť poriadok.²⁷

Hlavnými iniciátormi a podporovateľmi myšlienky riešiť existujúcu situáciu mocenským zásahom bol minister dopravy divízny generál Alois Eliáš a minister bez kresla Jiří Havelka. V Nouzově a ani neskôr v Agrárnom klube (15. 2. 1939) však nepadlo definitívne rozhodnutie, pretože proti zákroku sa staval nielen F. Chvalkovský, ministerský predseda R. Beran, ale aj minister národnej obrany generál J. Syrový.²⁸ V agrárnom klube sa rozhodlo, že zákrok sa odloží, ale robili sa prípravy, aby sa akcia dala uskutočniť neskôr.²⁹ Definitívne rozhodnutie padlo až 8. marca 1939 dopoludnia na zasadnutí českých ministrov ústrednej vlády. Rudolf Beran sa rozhodol riešiť situáciu s použitím sily, k čomu prakticky dostal súhlas všetkých prítomných. Keď K. Sidor oznámil na druhý deň, že premiér J. Tiso nepríde na zasadnutie ústrednej vlády,³⁰ presvedčenie českých ministrov sa len posilnilo. V dôsledku toho sa nemohla vyriešiť otázka česko-slovenského vzťahu v zmysle požadovaného potvrdenia udržania celistvosti republiky, okolo ktorého vznikli na dôvernom zasadnutí ústrednej vlády 9. marca komplikácie. V Prahe slovenským ministrom dali na vedomie, že rokovania o usporiadaní vzájomných vzťahov nemajú akýkoľvek zmysel, nepovedú k žiadnemu výsledku dokiaľ nebude zrejmé, že Slovensko chce definitívne zotrvať v spoločnom štáte.³¹ Z rokovaní vyplynulo, že v tejto otázke nie je slovenská vláda jednotná.³² Dokonca K. Sidor odmietol 9. marca 1939 vydať vyhlásenie v uvedenom zmysle. Naviac sa otvorila otázka o rozhovoroch delegácie ministrov autonómnej vlády s H. Göringom v Berlíne a o jeho podmienke poskytnúť hospodársku pomoc Slovensku len v prípade vyhlásenia samostatnosti. Túto informáciu potvrdil aj P. Teplanský čo vyvolalo rozhorčenie veliteľa HG. Podpredseda ústrednej vlády sa svojím postupom morálne kompromitoval naviac preto, že R. Beran mal informácie o návšteve A. Seyss-Inquarta v Bratislave 7. marca, čo vyvolalo prudkú reakciu ministrov ústrednej vlády a zasadnutie malo búrlivý priebeh.³³ Minister zahraničných vecí F. Chvalkovský dokonca požiadal 9. marca (o 17,15 hod.) nemeckého charge d'affaires Andora Henckeho o informácie ohľadom návštevy slovenských ministrov v Berlíne a o plánoch ríše zachovať alebo rozdeliť republiku. Keď dostal tradične nič nehovoriacu „diplomatickú“ odpoveď, že A. Hencke nič nevie „o akýchkoľvek plánoch ríšskej vlády týkajúcich sa Slovenska“, požiadal ho F. Chvalkovský, aby si nenápadne overil tieto

26 Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945 (ďalej ADAP) Seria D (1937-1945). Die Nachwirkungen von München, Oktober 1938 – März 1939. Baden-Baden 1951, dok 184, s. 201. Praha 9. 3. 1939 o 17,15 hod.; *Das Deutsche Reich und die Slowakische Republik 1938-1945*. Band I. Buch 1. Dokumente. Hg. Ladislav Suško. Bratislava : Lúč, 2008, dok. 110, s. 239-240.

27 Archiv Ministerstva vnitra ČR. S-511-4. J. Lichner.

28 ČARNOGURSKÝ, ref. 22, s. 112-113. Autor prináša mnoho informácií o prípravách vojenského zákroku, ale niektoré jeho tvrdenia sú problematické.

29 ANM Praha, č. 139. KLUMPÁR, Vladislav. Paměti, část II., s. 9.

30 FEIERABEND, ref. 16, s. 145; SIDOR, ref. 7, s. 72.

31 ADAP-D-IV, dok. 183, s. 200.

32 KRAJČOVIČ, Milan. *Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944*. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe. Bratislava : Slovak Academic Press, 2008, dok. 68, s. 282. F. Chvalkovský.

33 LUKEŠ, ref. 3, s. 264 a n.

informácie v Berlíne.³⁴ F. Chvalkovský po návrate do ministerskej rady vyhlásil, že „*nič podobného Göring nepovedal*“. Tieto okolnosti tiež ovplyvnili rozhodnutie uskutočniť vojenský zásah na Slovensku, ale väčšina českých ministrov ústrednej vlády sa dozvedela, že k zákroku dôjde až po príchode na zasadnutie vlády 9. marca popoludní. Nik z nich nemal opustiť vládnú budovu.³⁵ Vojenský zákrok už predtým odobril prezident republiky a ministerský predseda. Nič nenasvedčuje tomu, že by sa niektorí českí ministri postavili proti tomuto rozhodnutiu. V podstate nemali ani kedy, pretože zasadnutie vlády trvalo až do neskorých hodín dňa 9. marca 1939, ale vojenský zásah nebol predmetom rokovaní, hoci už prebiehal. Generál A. Eliáš dostával priebežné optimistické správy, že akcia je úspešná, darilo sa uväzniť prominentov a pod. Dokonca R. Beran tvrdil, že „*ohromná väčšina Slovákov je s našim krokom plne spokojná*“.³⁶ Všetko sa však dialo v úplnom utajení nielen v Čechách ale predovšetkým vo vzťahu k Slovensku. Optimistické hodnotenia veľmi rýchlo vypchali.

Ministri ústrednej vlády v žiadnom prípade neuvažovali o možnosti zbaviť ľudovú stranu moci a vládu nad Slovenskom odovzdať bývalým politickým subjektom. S takouto alternatívou sa nemohlo počítať už len z jednoduchého dôvodu; bývalé strany boli v rozklade a neboli schopné aktívne politicky pôsobiť. Preto sa vôbec nepomýšľalo aktivizovať zástupcov opozície, resp. likvidovaných strán a táto časť slovenského politického spektra nebola ani informovaná o pripravovanej akcii. Možno povedať, že politikom z tohto politického spektra v Prahe prestali dôverovať, považovali ich za nie úplne hodnoverných. Možno jedine Imrich Karvaš mohol „tušiť“, že sa „*niečo chystá*“. Do Prahy však smerovali rôzne výstrahy a upozornenia v súvislosti s vývojom na Slovensku. Koncom februára písal V. Šrobár³⁷ o situácii na Slovensku (Pro memoriam) predsedovi ústrednej vlády a v písaní memoránd pokračoval I. Dérer, známy odporca ľudovej strany. V marcových dňoch dospel k názoru, že otázka riešenia spoložitia Slovákov a Čechov „*vstupuje do aktuálneho štádia*“.³⁸ Ján Lichner navštívil R. Berana a F. Chvalkovského v dňoch 7. až 8. marca 1939 a neskôr ich informoval spolu s J. Ursínym a J. Lettrichom o vývoji na Slovensku.³⁹ Premiér ústrednej vlády naznačoval, že „*sa niečo pripravuje a žiadal ma aby som zostal v Prahe, že ma snáď bude potrebovať*“. Dňa 9. marca okolo polnoci sa priamo od R. Berana dozvedel o rozhodnutí ústrednej vlády. Dostal aj ďalšie informácie o pripravovaných politických zmenách v autonómnej vláde. Súčasne ho R. Beran požiadal aby sa vrátil na Slovensko a spolupracoval s divíznym generálom Hugom Vojtom, zemským (krajinským) vojenským veliteľom v Bratislave.⁴⁰

34 ADAP-D-IV, dok. 184, s. 200-201. A. Hencke žiadne informácie zo Zahraničného úradu nedostal.

35 ANM Praha, č. 139. KLUMPÁR, Vladislav. Paměti, část II., s. 13.

36 FEIERABEND, ref. 16, s. 151.

37 Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice (ďalej ALU SNK) Martin, fond (ďalej f.) V. Šrobár. V-173, N 1.

38 *Protifašistický a národně osvobozenecský boj českého a slovenského lidu 1938 – 1945*. I. díl. Mnichov a březnová tragédie, 3. svazek, 4. sešit. Praha : Státní ústřední archiv, 1988, s. 116 a n.

39 AMZV Praha, Kabinet ministra 1939, č. 579/39; SUK, ref. 18, s. 407.

40 Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, AÚML ÚV KSS. Fond ZM. List J. Lichnera P. Čarnogurskému z 21. 1. 1967. ANM Praha. F. Milan Hodža, k. 12, b. č. J. Lichner Správa o Slovensku pre ministerskú radu. Londýn 31. 1. 1941. J. Lichner v *Pamätiach* tvrdí, že to bolo 10. marca dopoludnia. *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939*. 1. diel, ref. 12, s. 197.

J. Lichner okrem toho, že informoval blízkych spolupracovníkov a nadviazal kontakty s H. Vojtom, s ktorým debatoval o situácii, nevyvíjal žiadnu politickú aktivitu.

Obdobne sa chovali aj ďalší odporcovia nového režimu. Zásah ústrednej vlády nezískal verejnú podporu ani v týchto kruhoch. V rozhlasových správach 10. marca 1939 o 7. hodine ráno sa tvrdilo, že prezident „*vyhovel opätovným prosbám skutočných slovenských vlastencov*“ a tým zachránil „*náš slovenský národ pred nebezpečenstvom bratovražedných bojov*“, ⁴¹ ale nikto nikdy nespomenul o koho malo ísť. Aj keď v Slovenskej krajine bolo dosť tých, ktorí mali výhrady proti politike nových vládcov a najmä proti separatistickým aktivitám radikálov, zásah ústrednej vlády neprijímali a nehodnotili ho pozitívne. Vznikali obavy z narastania česko-slovenského napätia. V tom treba vidieť príčiny prečo táto časť politického spektra na Slovensku len pasívne sledovala vývoj situácie a prakticky v ničom nepodporila, ani len morálne, vojenský zásah.

V radoch opozičných síl súčasne pôsobila nielen rezignácia, frustrácia z nedávnych porážok, politické otrasy, ktorými spoločnosť prechádzala, upevňovanie pozícií ľudovej strany, podpory, ktorú dostávala od verejnosti, ale aj obavy z ťažkej situácie krajiny. A v neposlednom rade, obavy z možnosti vzniku ozbrojeného konfliktu a jeho možných dôsledkov pre teritoriálnu integritu Slovenskej krajiny. V podstate sa s úľavou a určitými sympatiami sledovala snaha K. Sidora a neskôr jeho vlády konsolidovať a stabilizovať politické pomery na Slovensku. Prípadná ostrejšia konfrontácia dávala príležitosť k vonkajšiemu zásahu. Bez ohľadu na to, že prakticky neexistovali čo len konzultácie medzi vládou v Prahe a opozičným táborom na Slovensku, ani v týchto kruhoch sa neuvažovalo o možnosti využiť vzniknutú situáciu na preskupenie politickej moci na Slovensku v zmysle nahradenia HSLS ako určujúcej mocenskej sily v krajine. Z jednoduchého dôvodu. V danej chvíli neexistovala na Slovensku konsolidovaná a stabilizovaná opozičná politická sila, ktorá by mohla prevziať moc. České médiá podporovali konsolidačné úsilie K. Sidora a jeho vlády a až do 14. marca sa neobjavovali obavy z rozbitia republiky. Schvaľovali vojenský zásah, ubezpečovali, že nesmeruje proti ohrozeniu autonómie, ale o konkrétnych príčinách a samotnom priebehu udalostí na Slovensku neprinášali veľa informácií. ⁴²

Prvé jednotky četníkov, predovšetkým z Moravy začali prenikať na západné a stredné Slovensko po dvadsiatej hodine 9. marca 1939 a ich príchod registrovali úradné miesta. ⁴³ Neurčité správy o možnom vymenovaní novej vlády na čele s generálom Rudolfom Viestom prenikli však do okruhu A. Macha z legionárskych kruhov už 8. marca večer. Generál sa mal približovať k Bratislave s českým vojskom. ⁴⁴ Karol Sidor však už dostal prvé neurčité informácie naznačujúce, že bola utvorená nová vláda na čele s generálom Viestom 9. marca 1939 o pol druhej nadržanom. ⁴⁵ K. Sidor na informáciu nereagoval. Do Viedne prišli správy o príchode četníkov na Slovensko 10. marca 1939 okolo štvrtej

41 FONTES RERUM SLOVACARUM, I. Vývoj česko-slovenských vzťahov v roku rozpadu spoločného štátu. Ed. Pavol Petruf. Trnava : FF Trnavskej univerzity, 2010, s. 84; *České slovo* 11.3.1939.

42 FONTES RERUM SLOVACARUM, I, ref. 41, s. 84-93.

43 SNA, Krajinský úrad, k. 300, 303. Určiť počet týchto jednotiek sa v súčasnosti nedá.

44 MACH, ref. 6, s. 139.

45 SIDOR, ref. 7, s. 76. A. Mach tvrdí, že túto informáciu získal už 8. 3. 1939, ale k Sidorovi sa dovolal až po polnoci, t. j. 9. 3. 1939. MACH, ref. 6, s. 139.

hodiny ráno a do Berlína o piatej hodine a dvadsiatych minútach.⁴⁶ Miroslav Arciszewski zástupca štátneho podsekretára ministerstva zahraničných vecí Poľska vraj tvrdil P. Čarnogurskému pri jeho návšteve Varšavy 10. marca 1939 o pol tretej popoludní, že na Slovensku je vyhlásený výnimočný stav a železnice, pošty obsadzuje česká armáda, ktorá zatýka všetkých predstaviteľov autonómnej vlády.⁴⁷

Z príkazu vojenských veliteľov armády na Slovensku bolo už popoludní 9. marca 1939 vyhlásené stanné právo,⁴⁸ hoci Krajský úrad dostal toto upovedomenie až na druhý deň dopoludnia. Prezident republiky zbavil funkcie „členov doterajšej vlády Slovenskej krajiny dr. J. Tisa, dr. F. Ďurčanského, dr. M. Pružinského a dr. M. Vanča“ rozhodnutím z 9. marca 1939. Súčasne bol poverený funkciou zastupujúceho predsedu autonómnej vlády Jozef Sivák.⁴⁹ Minister zahraničných vecí Česko-Slovenska F. Chvalkovský informoval o týchto zmenách správcu nemeckého vyslanectva v Prahe Andora Henckeho 10. marca 1939 predpoludním okolo pol desiatej. Súčasne mu povedal o vojenskom zákroku na Slovensku. Dôvodom malo byť: „Slováci nechceli dať prísľub k tomu, že sa zrieknu vyhlásenia nezávislosti Slovenska, v prípade, ak sa im to bude zdať nutné a tiež neboli ochotní sa zaviazat' k zastaveniu propagandistickej činnosti za nezávislosť Slovenska.“⁵⁰

Politický, ideologický a koniec koncov aj vojenský scenár zásahu na Slovensku však nebol pripravený. Dochádzalo k nepripustnej improvizácii. Panovalo jednoznačné presvedčenie, že J. Tiso musí byť odvolaný a nahradený iným politikom, k čomu došlo už 9. marca. Ale rozhodnutie vymenovať J. Siváka za predsedu autonómnej vlády padlo až v nočných hodinách toho istého dňa na návrh P. Teplanského.⁵¹

Minister L. Feierabend sa dokonca dozvedel o menovaní J. Siváka do funkcie až 10. marca napoludnie. Pritom rozhodnutie poveriť J. Siváka zastupovaním ministerského predsedu autonómnej vlády sa stalo bez jeho vedomia a súhlasu, naviac, keď bol v Ríme na korunovácií pápeža Pia XII. So Sivákom nik jeho menovanie nekonzultoval

46 IRVING, David. *Hitlerova válka a válečná stezka let 1933 – 1945*. Brno : Yota, 2000, s. 186; MUT-ŇANSKÝ, Ľudovít. *Kalendár Slovenskej pracujúcej pospolitosti na obyčajný rok 1942*. Bratislava 1941, s. 98. Ľ. Mutňanského zobudili 10. marca 1939 o pol piatej ráno so slovami: „Vstaňte rýchlo, dolu čakajú vás dvaja SS-dôstojníci s autom“, ktorí ho zaviezli za F. Hammersmidtom. Správu zrejme sprostredkoval pracovník SD vo Viedni Fridrich Polte, ktorého v hoteli Carlton informoval o 4. hod. K. Murgaš. *Vznik Slovenského štátu*. 14. marec 1939. 1. diel, ref. 12. K. Murgaš, s. 304.

47 P. Čarnogurský vo výpovedi 9. 7. 1945 tvrdil: „Vo Varšave som sa dozvedel dňa 10. 3. 1939 o stannom práve na Slovensku.“ MV-SR Štátny archív (ďalej ŠA) Bratislava. Ľudové súdy 1945 – 1948. P. Čarnogurský 9/48, 355/48. V spomienkach píše, že to bolo 9. marca a 10. marca vítal v Bratislave K. Sidora po jeho návrate z Prahy. ČARNOGURSKÝ, ref. 22, s. 178, 202 a n. Tvrdenie P. Čarnogurského o informáciach, ktoré získal vraj vo Varšave „krátko po pol tretej“ 9. marca je spochybiteľné. Celá akcia sa začala neskôr.

48 ĎURICA, S. Milan. *Jozef Tiso 1887 – 1947*. Životopisný profil. 3 vydanie. Bratislava : Lúč, 2006, s. 225. Nateraz nie je k dispozícii dokument, na základe ktorého by sa dala určiť presná hodina vyhlásenia stanného práva generálmi B. Homolom a O. Mézlom.

49 Archív ministerstva zahraničných vecí Praha (AMZV). Politická sekce II. Predsedníctvo ministerskej rady, č.j.1364/S-39 m.r. Praha 10.3.1939. Nie je uvedená hodina tohto rozhodnutia.

50 SCHVARC, Michal – HOLÁK, Martin. Marcová kríza 1939 v Československu vo svetle vybraných nemeckých dokumentov. In *Vojenská história*, 2007, roč. 11, č. 1, s. 95.

51 ČARNOGURSKÝ, ref. 22, s. 198.

a o vymenovaní sa dozvedel v Ríme z tlače.⁵² Tento krok bol veľmi problematický aj z toho dôvodu, že prezident ho menoval bez vedomia a bez poznania stanoviska snemu Slovenskej krajiny, čo bola ústavná podmienka. Jozef Sivák odmietol funkciu prijať a tak sa politicky angažoval na Slovensku len Pavol Teplanský, ktorého prezident ponechal vo funkcii. Pritom je problematické, kedy sa P. Teplanský o zákroku dozvedel. Zrejme len 9. marca po 20 hodine.

Krátko po príchode do Bratislavy, 10. marca 1939, sa dostal do sporov s divíznym generálom Hugom Vojtom, krajiniským vojenským veliteľom na Slovensku, ktorý fakticky celú akciu zabezpečoval. Teplanský zrejme znepokojený vývojom situácie popoludní 10. marca vydal písomný rozkaz „*aby četníctvo a vojenské útvary, ktoré boli disponované do Bratislavy z územia mimo Bratislavy a Slovenska boli okamžite z Bratislavy od-disponované*“ čo narazilo na nesúhlas gen. H. Vojtu,⁵³ pretože by to fakticky znamenalo kapituláciu. Momentálne nebola účinná ani telefonická intervencia v Prahe.

Teplanský sa snažil obnoviť poriadok, zabrániť demonštráciám, ukončiť vojenský zásah na Slovensku a tak stabilizovať politickú situáciu.⁵⁴ Jeho postoje a skutočnosť, že formálne reprezentoval záujmy ústrednej vlády, ale súčasne sa snažil likvidovať následky vojenského puču, vyvolávali v radoch radikálov ľudovej strany, Akademickkej gardy, HG, ale aj medzi príslušníkmi bývalých strán nielen nesúhlas, ale i odpor. Ako politik bol všeobecne neprijateľný. Na situácii nič nezmenili ani jednorazové návštevy, dalo by sa povedať skôr krátke výlety, ministrov ústrednej vlády A. Eliáša a Jozefa Kalfusa v Bratislave. Ústredná vláda situáciu postupne registrovala a realizovali sa len niektoré čiastkové opatrenia. Teplanský stratil vplyv na vývoj udalostí a do 11. marca bol len štatistom na politickej scéne.

Zemský (krajinský) vojenský veliteľ v Bratislave divízny generál H. Vojta vybudoval na Slovensku koncom roka 1938, resp. začiatkom roka 1939 spravodajskú organizačnú sieť, ktorá sledovala nielen činnosť HG, ale i predstaviteľov ľudovej strany. Vypracovali sa zoznamy prominentných osobností, nielen na Slovensku, ale aj na Morave, ktoré mali byť internované.

Spomínaná spravodajská sieť fungovala začiatkom marca 1939 aj napriek demobilizácii armády. Jej služby sa snažila využiť ústredná vláda. S vojenským zásahom na Slovensku, ako spôsobom riešiť dané problémy, sa počítalo dlhšiu dobu, pričom sa postupne realizovali niektoré opatrenia. H. Vojta oznámil 8. marca popoludní predsedovi vlády, že na Slovensku je všetko pripravené a jeho organizácia na rozkaz okamžite zasiahne.⁵⁵

Paralelne, ale zrejme bez akejkoľvek koordinácie so Zemským vojenským veliteľstvom (ZVV) Bratislava nariadil začiatkom marca minister vnútra Otakar Fišer, aby sa v Brne postupne sústredili a udržiavali v pohotovosti četnícke jednotky, ktoré by sa rýchlo mohli presunúť autobusmi na Slovensko. Už 6. marca 1939 vyslalo 2. spravodajské oddelenie Hlavného štábu na Slovensko niekoľko pozorovateľov.⁵⁶ Velenie armády do-

52 F. Ďurčanský poslal J. Sivákovi 10. marca do Ríma vraj lietadlom list, v ktorom ho žiadal aby funkciu neprijal. *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939*. 1. diel, ref. 12. V. Kovar, s. 141.

53 SNA, f. KÚ, k. 300, fonogram 21/1939, 10. 3. 1939 o 15,10 hod.

54 *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939*. 1. diel, ref. 12. J. Kirschbaum, s. 97.

55 FEIERABEND, ref. 16, s. 146.

56 ALU, SNK, f. F. Čatloš, č. 129 A7. List P. Čarnogurského z 19. 5. 1967 o informácii Františka Fáreka.

stalo príkaz od prezidenta republiky, aby z 9. na 10. marca 1939 uskutočnilo vojenský zásah na Slovensku.⁵⁷ Súčasne krajinský veliteľ na Slovensku H. Vojta dostal 8., resp. 9. marca, podrobné ústne inštrukcie od ministra národnej obrany, armádneho generála Jana Syrového, ako má konkrétne postupovať.⁵⁸ Na základe poverenia H. Vojta prikázal náčelník štábu ZVV v Bratislave plk. gšt. Bedřich Kratochvíl divíznemu generálovi Bedřichovi Homolovi, veliteľovi VII. zboru v Banskej Bystrici a veliteľovi VI. zboru v Spišskej Novej Vsi, divíznemu generálovi Ondřejovi Mězlovi, ako sa majú mimoriadne opatrenia realizovať.⁵⁹ Vyhlásenie výnimočného stavu bolo v kompetencii Zemského vojenského veliteľstva v Bratislave a obaja generáli plnili rozkazy svojho nadriadeného veliteľa, pričom ich „Vyhlášky“ boli skoro doslovne identické.⁶⁰ Generáli boli dopredu informovaní o celej akcii a dlhšiu dobu ju v úplnej tajnosti organizačne pripravovali. Je zrejmé, že politickým aspektom vojenského zásahu sa nevenovala dostatočná, resp. patričná pozornosť. Prakticky dochádzalo k improvizácii, čo sa plne odrazilo v masmedialných súbojoch a v spôsobe interpretácie celej udalosti.

O pripravovanej akcii malo informácie tiež veliteľstvo III. zboru v Brne na čele s veliteľom divíznym generálom J. Sergějom Ingrom, zemský prezident v Brne a 2. spravodajské oddelenie III. zboru v Brne. Tieto organizácie sa významne organizačne podieľali na plnení niektorých príkazov v spolupráci so Zemským četníckym veliteľstvom v Brne a brnenským policajným riaditeľstvom.⁶¹ Vojenské a spravodajské, resp. četnícke jednotky v Brne sa snažili, resp. mali príkaz sledovať vývoj situácie na Slovensku už krátko po mníchovskej katastrofe.

Četnícke jednotky z Moravy začali prichádzať na Slovensko večer 9. marca 1939 okolo 20. hodiny v smere z Kútov a Malaciek. Hlavná pozornosť sa venovala Bratislave, ktorú uzavreli zo všetkých strán. Kontrolovali železničnú trať z Břeclavi do Bratislavy.⁶² Postupne dochádzali informácie z celého Slovenska o príchode četníckych jednotiek. Na niektorých miestach (Nová Baňa) zatýkali vojaci už o 19. hod. pričom až o 21. hod. informoval pobočník posádkového veliteľa okresného náčelníka o vyhlásení stanného práva.⁶³ Na policajnom riaditeľstve v Bratislave českí četníci odzbrojili a vystriedali stráž-

Spravodajci boli rozmiestnení: „*Mjr Dítě – priester Piešťany; škpt. Fárek – priester Trenčín, škpt. Longa – priester Banská Bystrica, Turčianský Sv. Martin, škpt. Rybář – Bratislava a škpt. Olmer – Žilina.*“ Všetci okrem škpt. Olmera boli členovia pátracej skupiny 2. oddelenia. Škpt. Olmer bol odkázaný na prípadnú spoluprácu s Predsunutou agentúrou ústredňou zriadenou v Žiline, podobne ako vo viacerých mestách na Slovensku, v roku 1935.

57 FEIERABEND, ref. 16, s. 146. Pri skúmaní rozkazov četníkom a armáde nijaké relevantné dokumenty, napr. rozkazy vojenským veliteľom, četníckym oddielom kam, prečo a kedy majú zasiahnuť sa doteraz nenašli.

58 ANM, Praha, č. 139. KLUMPÁR, Vladislav. Paměti, část II., s.12; SIDOR, ref. 7, s. 95.

59 VHA, Praha. VKPR 1919 – 1939, k. 199/1939, č. j. 635. Správa č. 205 veliteľstva VII. zboru z 12. marca 1939.

60 SNA, f. KÚ, k. 300, b. č.; *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti. II.* Bratislava : Národné literárne centrum, 1998, s. 200-201.

61 Moravský zemský archív Brno, (ďalej MZA), f. Zemský úrad (ďalej ZÚ), Skup. I/1, č. 2 606, 2 598, 2 668.

62 ČARNOGURSKÝ, ref. 22, s. 186; MURGAŠ, Karol. *Národ medzi Dunajom a Karpatmi.* Bratislava 1940, s. 28. Napríklad v Trenčíne obsadili poštu okolo 20,30. hod. SNA Tnŕud, k. 30, s. 422.

63 SNA, f. KÚ, k. 300, č. 19 010. Napríklad v Čiernom Balogu doručili rozhodnutie o vyhlásení stanného

že a policajný riaditeľ Ján Jusko po nátlaku vydal zbrane a potrebné kľúče.⁶⁴ O 21. hod. vyhlásili poplach a obsadili „všetky dôležité budovy“.⁶⁵ Hodinu po polnoci nariadilo Krajské četnícke veliteľstvo v Bratislave prísnu pohotovosť vo všetkých podriadených útvaroch, pričom pôvodne dislokované jednotky nedostali žiadne inštrukcie o vzniknutej situácii. Do útvarov prichádzali „cudzí četníci“ a odzbrojili stráže, prevzali zbrane a nedovolili opustiť ubytovacie priestory.⁶⁶ Postupne po rokovaniach a po dohode s policajným riaditeľom Juskom sa vzdali možnosti trvale obsadiť policajné riaditeľstvo v Bratislave. Vďaka tomu nedošlo k nijakej zrážke medzi četníkmi a štátnou políciou. Naopak, v záujme udržania kľudu a poriadku polícia aktívne zasahovala proti manifestáciám bratislavských Nemcov 11. marca a rozohnala pripravované manifestácie 12. a 13. marca večer, ktoré zrejme organizovali príslušníci HSLS a HG. Vo viacerých prípadoch účastníci odsudzovali politické kroky vlády K. Sidora.⁶⁷

Dňa 10. marca v dopoludňajších hodinách bol odvolaný krajský veliteľ četníctva pplk. Timoteus Ištók, ktorý v priebehu toho istého dňa bol znova uvedený do funkcie. Četnícke oddiely dislokované na Slovensku, azda až na ich vedúcich veliteľov nemali informácie o cieľoch zásahu. Dokázali síce obsadiť verejné budovy, dôležité komunikačné uzly, budovy Hlinkovej slovenskej ľudovej strany, hlavnú poštu i rozhlas v Bratislave a vo väčších mestách železničné stanice, poštové úrady, okresné sudy, okresné úrady a prakticky všetky štátne úrady, ale obmedzili sa len na udržanie týchto budov. O 19. hod. prerušili telefonické spojenia, na krátku dobu ochromili spoločenský život, dopravu a normálny beh udalostí. Po Bratislave, ale aj na vidieku sa pohybovali pancierové vozy. Súčasne četnícke oddiely z Moravy a armádne jednotky dislokované na Slovensku z príkazu divízneho generála Bedřicha Homolu a divízneho generála Ondřeja Mězla intendovali funkcionárov HG, HSLS a štátnych zamestnancov vo väzniciach na Slovensku a postupne ich 10. marca odvážali z Bratislavy na Moravu.⁶⁸ V miestnych podmienkach internovanie realizovali velitelia a príslušníci četníckych staníc na príkaz nadriadených slovenských veliteľov, resp. četníckych staníc ovládaných českými príslušníkmi.⁶⁹ Vo viacerých obciach na vidieku zostali suspendovaní úradníci naďalej vo svojich funkciách, aj napriek tomu, že ich odvolali. Českí četníci do niektorých menších obcí ani neprišli a miestni četníci sa neodvážili vykonávať nariadené opatrenia, pretože sa obávali, aby nedošlo k zrážkam s HG a obyvateľstvom.⁷⁰ Symptomatické pre celkovú

práva až 10. 3. o 11. hod. SNA, f. KÚ, k. 300, č. 1075.

64 VIBOCH, Pavel. *Zpráva o vývoji poměrů na Slovensku od 6. X. 1938 do 10. XII. 1940*. Londýn 21. 9. 1941, s. 39. Archiv T. G. Masaryka. Sbírka 38 (Klecanda), sign. 516.

65 SNA, Tnřud, k. 30, s. 422. Záznam 11. 3. 1939 o 3. hod.

66 Archiv řstavu T. G. Masaryka (ďalej Ař T.G.M.), f. 38. V. Klecanda. Jak se vyvíjeli udalosti (se zřetelem k řetřnictvu) v Bratislavě od 10. března 1939 do vyhlášení samostatného Slovenského řtátu, s. 239-247.

67 *Vznik Slovenského řtátu. 14. marec 1939*. 1. díel, ref. 12. J. Kirschbaum, s. 109, 112; 2. díel, ref. 25, J. Stano, s. 166; SCHVARC – HOLÁK, Marcová kríza 1939 v řeskoslovensku, ref. 50, dok. 21, s. 109-110, dok. 37, s. 124.

68 řARNOGURSKÝ, ref. 22, s. 203.

69 V lokálních podmienkach nie je zřejmé na základe koho příkazů pracovali místne řetřnícke stanice a aké příkazy plnili. Na Slovensku ešte zostali v tomto období řeskí řetřníci, ale nemožno vylúčiť, že jednoducho řlenovia stanice bez ohřadu na národnú příslušnosť plnili příkazy nadriadených.

70 SNA, f. KÚ, k. 300.

situáciu na Slovensku po 6. októbri 1938 bolo, že v dôsledku česko-slovenských konfliktov dochádzalo k útokom proti českým četníkom, dehonestácii ich činnosti, k strate ich autority a k narastaniu obáv, aby sa prípadné zákroky proti delikventom nevysvetľovali ako protislovenská činnosť. S narastaním protičeských nálad upadala prestíž a celkové mocenskopolitické pozície českých četníkov v slovenskom prostredí, čo sa zrejme prejavovalo aj počas konfliktov v marci 1939.

Vojenský zásah sa javil spočiatku z organizačného hľadiska ako úspešný, pretože sa podarilo uväzniť mnohých vedúcich radikálnych činiteľov ľudovej strany. Podstatné pre ďalší vývoj sa ukázalo, že nižšie zložky HG a ľudovej strany dokázali mobilizovať svojich prívržencov a už v priebehu 10. marca ochromili činnosť i aktivitu českých četníckych jednotiek a armády.

V súvislosti s vojenským zásahom na Slovensku sa mali preventívne opatrenia vykonávať aj na slovensko-moravskom pomedzí. Veliteľstvo III. zboru, jeho 2. spravodajské oddelenie žiadalo 9. marca 1939 už o 18. hodine z príkazu zemského vojenského veliteľa, aby sa strážili moravsko-slovenské krajinské (zemské) hranice a kontrolovali sa prechádzajúce osoby, resp. aby prípadných kuriérov zatvorili. Oddelenie poskytlo telefonicky vo večerných hodinách 9. marca 1939 (o 19,30 hod.) Zemskému úradu v Brne zoznam 28 ľudí z okresu Uhorské Hradište, Hodonín a Kyjov a 8 osôb zo Slovenska, ktorých mali okresní hejtmani kontrolovať, resp. internovať. Momentálne sa upustilo od uväznenia podozrivých osôb.⁷¹

Zatváranie ministrov autonómnej vlády a prominentov z radov ľudovej strany uskutočnili dôstojníci obrannej sekcie.⁷² Pôvodne boli väzni sústredení v Brne, ale rýchle sa rozhodlo, že z „osôb v Brne konfinovaných majú byť prominenti konfinovaní nie vo väzniciach, ale v slušnom ubytovaní, tak aby si nemohli sťažovať“.⁷³ Niekoľkých z nich, V. Tuku, A. Macha, M. Černáka a ďalších dvadsať advokátov, funkcionárov HG, redaktorov, duchovných a pod. umiestnili v Skalnom Mlyne pri Blansku. Uväznenie prominentných väzňov zabezpečoval generál Sergěj Ingr.

Pri vyhlásení stanného práva generáli B. Homola a O. Mězl v oblasti pôsobenia ich zborov vo vyhláske autentického znenia⁷⁴ vyhlasovali, že vojenský zásah sa nedotýka a nie je namierený proti autonómii Slovenskej krajiny.⁷⁵ Ako dôvod sa uvádzal argument, že jeho príčinou bolo porušovanie česko-slovenskej jednoty. V celej nie veľmi pripravenej a systematickej ideologickej propagande sa zdôrazňovalo, že „ani autonómia ani Žilinská dohoda tým nebudú dotknuté“. V oboch vyhláškach sa konštatovalo rozhodnutie „prevziať na potrebný čas na teritóriu svojho zboru [!] všetku moc správnu a sudcovskú

71 MZA, f. ZÚ, Skup. I/1, č. 2 606.

72 STRANKMÜLLER, Emil. Československé ofenzívni spravodajstvi v letech 1937 do 15. března 1939. In *Odboj a revoluce. Zprávy 1968*. Praha 1968, č. 2, s. 63-64.

73 MZA, f. ZÚ, Skup. I/1, č. 2 668, 11. 3. 1938.

74 Z tejto skutočnosti vyplýva, že obsah vyhlášky vypracovali nadriadené vojenské zložky a nie príslušníci jednotlivých zborov. GRACA, Bohuslav. *14. marec 1939. Z dejín Komunistickej strany Slovenska*. Bratislava : SVPL, 1959, s. 104 a n.; DANÁŠ, Jozef. *Ľudácky separatizmus a hitlerovské Nemecko*. Bratislava : Vydavateľstvo politickej literatúry, 1963.

75 SNA, f. KÚ, k. 300. Vyhláška generála O. Mězla. Spišská Nová Ves 9. 3. 1939. Podobne aj B. Homola. V nariadení sa zakazovali všetky verejné zhromaždenia, „kritizovanie tohto môjho činu“, počúvanie cudzozemského rozhlasu atď. Pristihnuté osoby pri páchaní týchto činov mali byť zastrelené.

do svojich rúk“. Boli vydané už 9. marca 1939 a rovnako aj väčšina okresných náčelníkov publikovala v ten istý deň nariadenie vo svojom okrese. Na menšie a odľahlejšie dediny na vidieku sa vyhlášky dostali ráno alebo dopoludnia 10. marca 1939.⁷⁶ Na základe prípadu z Brna sa dá usudzovať, že zoznamy na uväznenie členov vlády, HG, okresných náčelníkov atď. prichádzali bezprostredne pred vojenským pučom vo viacerých prípadoch telefonicky. Nebolo tak len z dôvodu utajenia celej akcie, ale aj kvôli neustálemu pohybu osôb po Slovensku.⁷⁷ V Bratislave sa uväznenie vytýpovaných osôb uskutočnilo pod velením ZVV a na vidieku pripravili a realizovali celú akciu obaja generáli. V jednotlivých mestách a na dedinách četníci uskutočňovali zatváranie na základe telefonických pokynov a nemali žiadne písomné rozkazy. Nakrátko v miestnych podmienkach uväznili okresných náčelníkov, vedúcich notárov, miestnych veliteľov HG, funkcionárov HSL'S, ale aj politicky angažovaných katolíckych duchovných.⁷⁸ Snaha ochromiť činnosť HG, resp. štátnej správy neprinášala vo väčšine prípadov dlhodobejšie pozitívne výsledky a uväznených museli v dôsledku tlaku HG, verejnosti, resp. protestov časti miestnych občanov prepustiť. Najmä v prípadoch, keď četnícke stanice nedisponovali dostatočným mužstvom.

V podobnom duchu sa niesla aj argumentácia, ktorá smerovala do zahraničia. Ústredná vláda zdôrazňovala, že opatrenia prezidenta republiky majú za cieľ zabrániť „rozbitiu česko-slovenskej jednoty [...] a nedotýkajú sa ani slovenskej autonómie, ani Žilinskej dohody“. Pražské vládne miesta vyjadrovali pevnú vôľu posilňovať „aj naďalej autonómiu samosprávy Slovenska“. Hlavným argumentom bolo, že propaganda „proti jednote československého štátu nabrala v poslednom čase taký rozsah, že ústredná vláda a prezident republiky považovali za potrebné, v záujme uplatňovania ústavného zákona o autonómii zakročiť“.⁷⁹ Snaha dať zákroku legitímny charakter boja proti separatizmu bola evidentná, ale minula sa účinkom. Bolo však zaujímavé, že medzi zahraničnými diplomatmi v Prahe boli sympatie „takmer bez výnimky na českej strane“ a dokonca taliansky vyslanec Francesco Frasoni tvrdil, že „Slováci konali velezradne“.⁸⁰

Členom organizácie H. Vojtu sa podarilo uväzniť až na niekoľko výnimiek (napr. F. Ďurčanský) väčšinu dopredu vytýpovaných osobností. Podľa nie celkom presných informácií bolo v Skalnom Mlyne pri Blansku uväznených 23 osôb, na krajinskom súde v Olomouci 101 osôb a ďalších asi 100 osôb v Brne a Olomouci.⁸¹ Z politického, propagačného i vojensko-organizačného hľadiska bol však vývoj iný. Ústredná vláda i jej podriadení úradníci a výkonná moc realizáciu četnícko vojenského zákroku na Slovensku nezvládli z vojenskej, politickej, organizačnej a už vôbec nie z propagandisticko argumentačnej stránky. Ministerstvo vnútra vydalo síce príkaz, že sa zo zahraničnej tla-

76 SOKOLOVIČ. Peter. Hektický marec 1939 v kronikách Hlinkovej gardy. In *Pamäť národa*, 2008, roč. 4, č. 1, s. 62-69.

77 V. Tuku zatvorili v Tatrách, kde prednášal na schôdzi spišských kňazov. M. Černáka v Modrom Kameni, kde sa zúčastnil zhromaždenia a pod.

78 SNA, f. KÚ, k. 300. Hlásenia z okresov a obcí celého Slovenska.

79 SCHVARC – HOLÁK, Marcová kríza 1939 v Československu, ref. 50, dok. 5, s. 95.

80 ŠVARC – HOLÁK, ref. 78, dok. 20, s. 108.

81 NA ČR, Praha, PMR, k. 208, č. 1 442/39. Viacerí okresní velitelia HG i ďalší prominenti boli internovaní na Slovensku.

če môžu reprodukovať len správy dodané ČTK, „*majú sa prepustiť len úradné správy, komentáre v tlači majú byť stručné a nesmejú sa dotýkať Slovákov samých a smerovať proti nim*“;⁸² no súčasne sa zdôrazňovalo, že akékoľvek iné správy ako aj informácie o sústreďovaní četníctva budú „*potlačené*“. Masmédiá na Slovensku toto nariadenie neovplyvnilo. Redakcie tlačových orgánov HSES *Slovák* a *Slovenská pravda* boli obsadené českými ozbrojenými silami, ale masmediálnu „vojnu“ ústredná vláda prehrávala a prehrala. A to aj napriek tomu, že 10. marca na Slovensku nevyšli tradičné periodiká. Plne, ale zrejme oneskorene a nie preventívne a koncepčne, si situáciu začalo uvedomovať Zemské vojenské veliteľstvo v Bratislave až 10. marca 1939 večer, keď bol „stratený rozhlas“. ZVV žiadalo, aby sa priamo kontrolovalo rozhlasové vysielanie na Slovensku a vysielateľ Praha I mal okamžite pripraviť slovenský program, zabezpečiť slovenských hlásateľov a slovenské oficiálne správy. Súčasne malo dôjsť k vyradeniu miestneho programu v Bratislave a priamej kontrole rozhlasu v Banskej Bystrici a Prešove.⁸³ Redaktor denníka *Venkov* bol síce už 10. marca 1939 vyslaný do Bratislavy lietadlom, aby prevzal kontrolu nad tlačou ľudovej strany,⁸⁴ ale výsledok jeho pôsobenia sa nedostavil, o čom 13. marca referoval premiérovi Rudolfovi Beranovi.

Organizátori vojenského zákroku nemali v podstate pripravené ani premyslené zdôvodnenie príchodu českých četníkov na Slovensko. Verejnosť sa dozvedela o akcii na základe rozhodnutia ústrednej vlády až v piatok ráno 10. marca o 7. hodine z rozhlasu.⁸⁵ Bolo to v čase, keď po Bratislave, no a nielen po hlavnom meste, sa už dlhšiu dobu pohybovali ozbrojené jednotky českých četníkov. Zrejme išlo o snahu postaviť verejnosť pred *fait accompli*. Samotné zdôvodnenie vojenského zákroku bolo však značne vágne a v rozhlasovej správe sa vyzdvihovala zásada štátnej jednoty a „*nedeliteľnosť autonómnych celkov*“. Hlavným argumentom bolo, že „*v poslednej dobe sa medzi Slovákmi objavili živly, ktoré začali pracovať proti zákonu o autonómii*“ a proti týmto tendenciám „*nebolo vidieť dosť rázneho odporu zo strany niektorých činiteľov slovenskej vlády*“. V zdôvodnení sa konštatovalo, že postavenie, aké Slovensko získalo prijatím Žilinskej dohody, nebolo narušené. Správy končili konštatovaním: „*Falošný dobrodruh je ten, kto tvrdí, že Nemecko chce odtrhnúť Slovensko od Česko-Slovenskej republiky*.“⁸⁶ Hlavný zmysel zákroku sa nezdôvodňoval, prakticky len neurčito naznačoval a samozrejme takéto argumenty mohli len ťažko uspokojiť a ešte ťažšie presvedčiť verejnosť o zmysluplnosti nečakaného a drastického spôsobu riešenia politických pomerov. Bolo však prekvapujúce, že žiaden politik sa verejne nevyjadril k cieľom a zmyslu celej akcie na Slovensku. I rozhlasové komentáre mali len charakter informačných správ a nie zdôvodnenia celej akcie a jej cieľov. V tomto kontexte sa pohybovalo aj posudzovanie o zmenách na postoch autonómnej vlády.

82 MZA, f. ZÚ. Skup. I/1. č. 2 661. Informácie 10. 3. 1939 o 21,35 hod., č. 2 598 z 10. 3. 1939.

83 VHA Praha. VKPR 1919 – 1939, k. 199/1939, č. j. 635. Požiadavka Zemského (krajinského) vojenského veliteľstva v Bratislave pre Česko-Slovenský rozhlas z 10. marca 1939 vo večerných hodinách.

84 NA ČR Praha. Národní soud v Praze. TNs 1/7/47 Rastislav Korčák.

85 FEIERABEND, ref. 16, s. 151; FONTES RERUM SLOVACARUM, I., ref. 41, dok. 44, s. 84.

86 *Národné noviny* 11. 3. 1939; BYSTRICKÁ, Barbara. *Vojenský zásah na Slovensku v marci 1939*. Dipl. práca. Bratislava 1999, s.34 a n.

Ústredná vláda považovala za najdôležitejší politický krok výmenu vo funkciách autonómnej vlády. Prezident odvolal premiéra Jozefa Tisu a s výnimkou Pavla Teplanského a Jozefa Siváka aj ostatných ministrov autonómnej vlády. Nikoho z bývalých ministrov nezobrali do väzby, resp. v prípade F. Ďurčanského sa tak ani nemohlo stať v dôsledku jeho emigrácie. Následný postup bol však politicky neprehľadný. Vymenovanie J. Siváka za zastupujúceho premiéra nemohlo pôsobiť uspokojujúco, pretože bol v zahraničí. V Prahe sa snažili situáciu rýchle konsolidovať, ale bolo zrejme, že dôvera v schopnosti P. Teplanského, aj vzhľadom k jeho pozíciám v slovenskom prostredí, sa vytrácala. Ukazovalo sa, že situáciu je schopný riešiť len K. Sidor, ktorý sa v tom čase tešil pomerne veľkej dôvere v slovenskej spoločnosti. Od neho sa očakávala stabilizácia situácie, hoci donedávna bol považovaný za nebezpečného radikála. Tak ho v Prahe posudzovali a Sidor sa približne do konca roku 1938 do tejto pozície situoval. Jeho programom bolo samostatné Slovensko. Touto myšlienkou sa zaoberal už v čase Žilinskej dohody.⁸⁷ Akosi rýchle sa „zabudlo“ na uvedené hodnotenia z oboch strán a podpredseda vo vláde R. Berana sa začal javiť ako prijateľná osobnosť zo strany väčšiny aktérov, schopná riešiť danú situáciu.⁸⁸ Pozitívne zrejme pôsobilo aj to, že veliteľ HG sa korektne a ústretovo správal pri návšteve prezidenta v Tatrách koncom decembra 1938.

Karol Sidor aj v dôsledku svojej funkcie v ústrednej vláde dostal v neskorých nočných hodinách po incidente, keď ho chceli omylom zatvoriť, od premiára ústrednej vlády a následne od prezidenta E. Háchu, informácie o vojenskom zákroku a o odvolaní autonómnej vlády na čele s J. Tisom. Bolo to v čase, keď celá akcia už dlhšiu dobu prebiehala. Jeho reakcia bola samozrejmä; proti zásahu protestoval, podal demisiu, ale na naliehanie prezidenta svoju hrozbu nesplnil.

Po príchode do Bratislavy, večer 10. marca 1939, sa stal najaktívnejším politikom na Slovensku, ktorý sa snažil riešiť vzniknutú situáciu. Už 10. marca vo večerných hodinách došlo po konzultáciách s vedením snemu Slovenskej krajiny a vedúcich činiteľov ľudovej strany k vypracovaniu návrhu na menovanie novej autonómnej vlády. Výsledok rokovaní predseda snemu Martin Sokol okamžite oznámil do Prahy. Dilemou zostával predseda autonómnej vlády, pretože členovia predsedníctva snemu a ľudovej strany do tejto funkcie navrhovali opäť J. Tisa. Aktérom bolo však zrejme, že prezident len z prestížnych dôvodov nemôže akceptovať uvedený návrh. To bola zrejme príčina, že k menovaniu novej vlády došlo až o 24 hodín neskôr, potom ako prezident pozval na druhý deň o tretej hodine v noci do Prahy predsedu snemu Slovenskej krajiny Martina Sokola a podpredsedov Júliusa Stana a Karola Mederlyho. Po vzájomných dlhších konzultáciách vymenoval prezident so súhlasom prítomných slovenských reprezentantov za nového premiéra autonómnej vlády Karola Sidora. Stalo sa tak o 22 hodine 11. marca 1939.⁸⁹ Nový premiér využil situáciu a stanovil celú radu podmienok ako bolo prepuste-

87 „Tretia ríša“ a vznik Slovenského štátu. Dokumenty I, dok. 99; SIDOR, ref. 7, s. 121. SIDOR, ref. 5, s. 386.

88 *České slovo* 12. 3. 1939.

89 *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939*. 2 diel, ref. 25. K. Sidor, s. 113 a n. M. Sokol, s. 144, s. 168; SÚK, ref. 18, s. 415-416; Ministrami sa stali: M. Sokol, J. Stano, J. Sivák, P. Zatko, A. Hrnčár, G. Fritz.

nie uväznených členov ľudovej strany a HG, budovanie slovenských plukov a pod. čím podmienil prijatie novej funkcie.⁹⁰

Vo verejných rozhlasových prejavoch K. Sidora, ale aj pri rokovaní vedúcich činiteľov ľudovej strany a vedúcich predstaviteľov snemu Slovenskej krajiny rezonovala snaha stabilizovať situáciu. Malo sa tak zabrániť možným konfrontačným akciám, ktoré by mohli viesť k stratám na ľudských životoch. Začali sa rýchle a v podstate úspešné politické rozhovory a rokovania. Úsilie nového predsedu vlády smerovalo ku konsolidácii politických pomerov cestou odvolania českých četníckych jednotiek, posilnením právomoci autonómnej vlády, akceptovaním požiadavky na prepustenie uväznených, podriadením funkcionárov HG vláde, utvorením novej vlády na celonárodnom základe a pod.

Uvedené požiadavky ústredná vláda postupne akceptovala, resp. bola nútená akceptovať. Vyplývalo to aj z vývoja politickej situácie v uliciach Bratislavy i v slovenských mestách a mestečkách, kde tiež v súvislosti s uväznením Tuku, Černáka, Macha a ďalších sa začali 10. marca šíriť nepokoje. Dochádzalo k pouličným konfrontáciám, na ktoré musela vláda v Prahe reagovať a s ktorými sa musel nový premiér vysporiadať.

Vojenský zásah prekvapil politické kruhy na Slovensku bez ohľadu na ich zameranie. Rovnako a hľadám aj intenzívnejšie verejnosť. Četnícke oddiely z Moravy a Čiech nakrátko ovládli bratislavské ulice, ako aj iné mestá na Slovensku, no nie rozhodujúce masmédiá, hlavne nie rozhlas. Začali sa chovať pasívne a jednotky čs. armády odišli z ulíc a stiahli sa do kasární. Aktivitu predovšetkým vyvíjali četnícke oddiely, pričom bolo zrejme, že medzi zložkami ministerstva vnútra a armády nebola dostatočná koordinácia a spolupráca.

Vojenské jednotky vyvíjali malú aktivitu a pred obsadenými budovami, v ktorých sa zabarikádovali četníci, začala nerušene demonštrovať HG, ktorej príslušníci veľmi rýchle pochopili, že proti nim nebudú použité zbrane. Vynútili si odchod četníkov a odzbrojovali ich.⁹¹ Aktívne začala vystupovať predovšetkým HG, ktorá dokázala už do večera 10. marca 1939 ovládnuť hlavné mesto, kde sa za spevu demonštratívnym spôsobom prezentovala Akademická garda na čele s J. Kirschbaumom. „Akademici“ patrili k najaktívnejším zložkám vystupujúcim proti vojenskému zákroku a v ich radoch bolo veľa prívržencov, ktorí sa domnievali, že situáciu treba riešiť vyhlásením samostatného štátu.⁹²

Mnohé akcie súčasne organizovali nižší velitelia HG, keď aj na vidieku sa im podarilo pripraviť demonštrácie a protičeské vystúpenia.⁹³ Karol Murgaš organizoval dopravu gardistov z vidieka do Bratislavy a 10. marca ráno opäť vyhlásil pohotovosť HG.⁹⁴ Súčasne došlo k pouličnej konfrontácii, pri ktorej v Bratislave zahynuli gardista Anton Kopál pri zápase o Živnodom – sídlo veliteľstva Hlinkovej mládeže, nešťastnou náhodou

90 LUKEŠ, ref. 3, s. 269.

91 AÚ TGM Masaryka – BAR, k. 124. Několik záznamů o udalostech na Slovensku zejména od 4. 3. do 15. 3. 1939. Autor prof. Laštovka; SNA, f. KÚ, k. 300. K odzbrojovaniu četníkov došlo prakticky na celom Záhorí, ale aj na mnohých miestach po celom Slovensku.

92 *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939*. 1. diel, ref. 12. J. M. Kirschbaum, s. 95-122.

93 SOKOLOVIČ, Peter. *Hlinkova garda 1938 – 1945*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2009, s. 127.

94 SUŠKO, Ladislav. *Hlinkova garda od svojho vzniku až po salzburské rokovania (1938 – 1940)*. In *Zborník Múzea SNP*, 1969, roč. II, s. 216, 219.

trafikantka Mária Psotová⁹⁵ a neskôr, 13. marca, traja obyvatelia Bratislavy pri atentátoch organizovaných ríšskymi Nemcami. Došlo k streľbe v Prešove a k pouličným konfliktom vo viacerých mestách na Slovensku, najmä v Banskej Bystrici a v Trenčíne. České oddiely nedokázali čeliť aktivitám HG a s ňou sympatizujúcou, nie veľmi početnou, časťou obyvateľstva.⁹⁶

Pre situáciu bolo charakteristické, že tajomník odborovej organizácie HSLS Rudolf Strieženec nedokázal zorganizovať v Bratislave a okolí generálny štrajk hoci chodil po bratislavských továrňach a vyzýval robotníctvo, aby vyšlo do ulíc. Jeho výzvy podporované nacistickými agentmi nenachádzali ohlas vo verejnosti. Odborový predák Rudolf Čavojský, naopak, v súlade so snahou konsolidovať politické pomery, vyzýval k zachovaniu kľudu a k pokojnému riešeniu konfliktu.⁹⁷ Do Bratislavy dovážali na nákladných autách príslušníkov HG z okolia,⁹⁸ ktorí demonštrovali v hlavnom meste a dostávali sa do konfrontácie s četníckymi jednotkami, ale k ostrým zrážkam nedochádzalo.

Četnícke jednotky nedokázali čeliť aktivitám HG. V Bratislave bola už večer 10. marca taká situácia, že Zemské (krajinské) vojenské veliteľstvo (fakticky H. Vojta) navrhovalo (o 18,25 hod.) čs. ministromi národnej obrany celú akciu zrušiť. V návrhu sa konštatovalo: „*Pretože bez krvi preliatia, ktorému mám podľa Vášho nariadenia zabrániť, nemožno už mimoriadne opatrenia na Slovensku udržať, ak nie je v úmysle ich zachovať a nieť dôsledky z toho vyplývajúce, aby boli zrušené.*“⁹⁹ V ranných hodinách 11. marca 1939 dostal Krajský úrad informáciu od velenia 9. divízie, že četníctvo a vojenské jednotky budú do priebehu udalostí zakročovať len v prípadoch, kedy polícia by nemohla situáciu riešiť.¹⁰⁰

Obdobná situácia bola aj na území VII. zboru, kde 11. marca dopoludnia boli „*vojenské opatrenia čiastočne uvoľnené a vyvesené nové vyhlášky, ktorými sa oznamuje, že po dohode vojenských a politických úradov preberajú moc civilné politické úrady.*“¹⁰¹ Četnícke oddiely sa stiahli nielen z budov, ktoré obsadili, ale aj z ulice. Už v tomto čase sa snažila armáda, ale i vedenie četníctva vyhýbať politickým, resp. ozbrojeným komplikáciám a uvoľňovali politický priestor HG, resp. prenášali zodpovednosť za riešenie napätej situácie na policajné orgány.

Bolo však typické, že podobne ako v Bratislave aj na vidieku sa štátna polícia snažila vyhýbať konfliktom, usilovala sa o udržanie verejného poriadku a do pouličných zápasov medzi HG, Freiwillige Schutzstaffel (FS) a českými četníckymi jednotkami nezasahovala, resp. sa vyhýbala zasahovať.

95 BYSTRICKÁ, ref. 86, s. 27.

96 Documents on British Foreign Policy 1919-1939 (ďalej DBFP). Third Series. Eds. E. L. Woodward, Rohan Butler. London 1951, Vol. 4, dok. 450, s. 406-408. Bratislava 20. 3. 1939. Britský konzul Peter Pares písal, že 10. marca 1939 dopoludnia sa zúčastnilo na demonštráciách len málo osôb.

97 ČAVOJSKÝ, Rudo. *Spomienky kresťanského odborára*. Bratislava: Lúč, 1996, s. 42.

98 SNA, Tnľud, k. 30, s. 286. Hlásenia policajných úradníkov z 10. 3. 1939.

99 VHA Praha, VKPR 1919-1939, k. 199/1939, č. 635. Návrh čítal minister J. Havelka o 19,15 hod. Jeho reakcia nie je známa.

100 SNA, Tnľud, k. 30, s. 367. Bratislava 11. 3. 1939 o 7,30 hod.

101 VHA Praha, VKPR 1919-1939, k. 199/1939, č. 635. Hlásenie z Banskej Bystrice 11. 3. 1939 o 10,10 hod.

Vojenský zákrok aktívne, morálne nepodporili ani tzv. čechoslovakisti, resp. príslušníci bývalých vládnych strán.¹⁰² Udalosti prebiehali bez väčšieho angažovania sa verejnosti na jednej alebo druhej strane. HG nachádzala na vidieku určitú politicko-mocenskú podporu, ale viac-menej miestneho charakteru. K priamej vojenskej konfrontácii nedochádzalo, pretože HG nebola ozbrojená, aj keď sa postupne čiastočne ozbrojovala. Ani dodávky zbraní z Nemecka prostredníctvom ozbrojených oddielov Deutsche Partei Freiwillige Schutzstaffel nemohli podstatne zmeniť situáciu.¹⁰³ Oveľa zložitejšia bola situácia v propagandistických súbojoch.

Organizátori vojenského zásahu na Slovensku nedokázali presvedčiť slovenskú verejnosť o oprávnenosti a už vôbec nie o zákonnom podklade svojho postupu. Najmä o zákonnom odvolaní vlády Jozefa Tisa. Nedokázali presvedčiť verejnosť, že nejde o „odmontovanie“ autonómie, ale celá akcia je namierená proti separatistickým aktivitám radikálov z ľudovej strany a HG. Spôsob, akým sa riešili politické spory a konflikty vyvolával nacionalistické nálady aj v širokých vrstvách obyvateľstva.¹⁰⁴ Ústredná vláda, resp. jednotlivé vojenské a četnícke zložky nezvládli situáciu ani v propagačných aktivitách a nedokázali sa presadiť ani pri ovládnutí masovokomunikačných prostriedkov. A tak sa vo verejnosti presadzovalo propagandistické vysvetľovanie udalostí jednoznačne nasmerované na prezentáciu zásahu ústrednej vlády ako snahy odbúrať autonómiu Slovenskej krajiny. Už dlhšie ideologicky masírovanej verejnosti sa ponúkala interpretácia o snahe Čechov zvrátiť vývoj a obnoviť stav pred 6. októbrom 1938.¹⁰⁵ Rozpory a konflikty, ktoré sa permanentne opakovali v kontaktoch ústrednej a autonómnej vlády sa použili na zdôvodnenie, že vojenský puč má za cieľ presadiť požiadavky Prahy silou. V princípe sa však neuvádzali žiadne konkrétne argumenty, v ktorých paragrafoch bol porušený zákon o autonómii Slovenskej krajiny a pod. Neurobil tak ani Ferdinand Ďurčanský z Viedne, ktorý bol jedným z autorov spomínaného zákona, čo tiež naznačuje veľa o jeho odbornej kvalifikácii. A tak sa uvádzali v roku 1939 vo vyhláseniach politikov ľudovej strany, HG atď., ale tiež v súčasných prácach niektorých historikov všeobecné, naivné, neodborné, v mnohých prípadoch obranné, no v podstate populistické vyhlásenia o protiústavnom odvolaní vlády J. Tisa. Uvedené tvrdenia nemali oporu v zákone o autonómii Slovenskej krajiny.

Po vojenskom zásahu ústrednej vlády sa postupne vyhrocovali názory na zmenu štátoprávneho postavenia Slovenska. Aktivitu v zahraničí vyvíjal F. Ďurčanský, ktorý sa najmä prostredníctvom slovenského vysielania viedenského rozhlasu snažil burcovať odpor proti českým jednotkám a tým zostrovať politické napätie. V zahraničnopolitickej oblasti vyvíjal osobnú iniciatívu a už 10. marca poslal v mene svojom a ako tvrdil

102 Funkcionár sociálnej demokracie Pavol Viboch neskôr tvrdil, že zo zásahu všade „bolo mnoho radosti“ a „četníctvu a ani vojsku nikto sa nepostavil na odpor“. VIBOCH, Pavel. *Zpráva o vývoji pomerov na Slovensku od 6. X. 1938 do 10. XII. 1940*. Londýn 21. 9. 1941, s. 37. Archiv T. G. Masaryka. Sbirka 38 (Klecanda) sign. 516.

103 KOVÁČ, Dušan. *Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871 – 1945)*. Bratislava : Veda, 1991, s. 148-149; SOKOLOVIČ, ref. 93, s. 128 a n.

104 SUŠKO, Hlinková garda od svojho vzniku až po salzburské rokovania, ref. 94, s. 218.

105 ČARNOGURSKÝ, ref. 22, s. 113 a n; *Slovák* 10. – 14. 3. 1939; *Slovenská politika* 12. 3. 1939; SNA, f. KÚ, k. 311, č. 2 003/39. Rozhlasová služba, odposluch.

v zhode s premiérom J. Tisom telegram A. Hitlerovi, že Slovensko sa považuje za samostatný štát a chce úzko spolupracovať s nemeckou ríšou.¹⁰⁶ Na druhý deň pripravil koncept telegramu Adolfovi Hitlerovi o tom, že vznikol Slovenský štát, ktorý však zrejme nebol odoslaný.¹⁰⁷ Okolo Ďurčanského sa grupovali radikáli z HSĽS a HG, ktorí s pomocou a podporou agentov SD (Sicherheitsdienst), ale aj z vlastnej iniciatívy forsírovali požiadavku vyhlásiť samostatný štát. Pripravovalo sa prehlásenie samostatnosti, ktoré podpísal F. Ďurčanský a J. Kirschbaum.¹⁰⁸ Obaja niekoľkokrát žiadali K. Sidora, aby sa v tomto smere angažoval.¹⁰⁹ Pozornosť všetkých tých, ktorí videli východisko zo situácie v okamžitom vyhlásení samostatnosti sa postupne sústreďovala na novovymenovaného premiéra autonómnej vlády. Napriek týmto skutočnostiam bolo pre atmosféru doby charakteristické, že až na ojedinelé prejavy a výzvy Ďurčanského a po odvolaní vojenských opatrení ústrednej vlády vo vystúpení Murgaša¹¹⁰ vo viedenskom rozhlase sa na verejnosti jednoznačne a prednostne ako východisko z danej situácie neforsírovala požiadavka utvorenia samostatného štátu. Ďurčanský vo viacerých rozhlasových prejavoch z Viedne žiadal, aby HG prevzala moc na celom Slovensku, čo v konečnom dôsledku mohlo a malo utvárať predpoklady pre revolučné vyhlásenie samostatnosti. Celkove však činnosť F. Ďurčanského vo Viedni a jeho rozhlasové prejavy nenachádzali sympatie v radoch umierneného krídla strany, ba možno povedať vyvolávali pochybnosti. Na druhej strane u radikálov vyvolávali priam nadšenie. Postoje F. Ďurčanského, resp. K. Murgaša tlmočené rozhlasom z Viedne alebo letákmi sa stretávali s viac-menej tichým nesúhlasom K. Sidora, ministrov vlády a jemu oddaných obdivovateľov. Boli v rozpore so snahou konsolidovať politickú situáciu. Dochádzalo k obmedzeným polemickým stretnutiam medzi radikálmi v zahraničí a umiernenými v rámci ľudovej strany, ale až po odvolaní vojenského zásahu. Najtypickejším prejavom bolo zbavenie K. Murgaša funkcie náčelníka štábu HG, potom ako z Viedne 13. marca 1939 horoval za samostatný štát a útočil proti K. Sidorovi. Nahradil ho Pavol Čarnogurský. Tiež Alexander Mach a Matúš Černák po prepustení z väzenia neskrývali svoju nevládu nad postupom Karola Sidora. Rovnako „akademici“ nehodnotili prejavy K. Sidora jednoznačne pozitívne.¹¹¹ Politické postoje a postupy veliteľa HG počas vojenského zásahu a vo vzťahu k momentálnemu vyhláseniu samostatnosti trvale narušili jeho predchádzajúce dobré vzťahy s bývalými spolupracovníkmi, partnermi, najmä s A. Machom, M. Černákom, V. Tukom, K. Murgašom a ďalšími.

106 *Das Deutsche Reich und Slowakische Republik 1938-1945*, ref. 26, dok. 112, 120, s. 241-242, 251.

107 *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939*. 1. diel, ref. 12. V. Kovar, s. 145-146; SNA, f. KÚ, k. 311. Záznam prejavu F. Ďurčanského vo viedenskom rozhlase 10. 3. 1939. Minister tvrdil, že má plnú moc J. Tisa.

108 SIDOR, ref. 7, s. 125-126; *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939*. 1. diel, ref. 12. J. Kirschbaum, s. 101.

109 SIDOR, ref. 7, s. 110 a n.

110 K. Murgaš hovoril 13. marca vo viedenskom rozhlase o okamžitom vyhlásení samostatného štátu pod ochranou A. Hitlera. MURGAŠ. Karol. *Národ medzi Dunajom a Karpatmi*. Turčianský Svätý Martin : Kompas, 1940, s. 149.

111 MACH, ref. 6, s. 131 a n. *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939*. 1. diel, ref. 12. J. M. Kirschbaum, s. 100.

Na vidieku pomerne rýchlo a v Bratislave postupne sa HG darilo odzbrojiť menšie oddiely četníkov. Rovnako četníci nedokázali ovplyvniť a už vôbec nie zabrániť spoločenskopolitickým aktivitám Akademickej gardy. Postupne sa ukázalo, že ani z vojenskej stránky nie sú organizátori vojenského zásahu schopní udržať vývoj situácie pod kontrolou a armáda sa na rozdiel od četníckych oddielov chovala pomerne pasívne.¹¹²

Odpor proti vojenskému zásahu organizovala predovšetkým HG. Výdatnej pomoci sa jej dostalo zo strany vedenia Deutsche Partei a jej ozbrojenej zložky Freiwillige Schutzstaffel, ktorá si v bratislavských uliciach mohla dovoliť takmer všetko. Nadviazali sa kontakty s nemeckými dôverníkmi z SD a SS (Schutzstaffel), ktorí sľúbili zadovážiť zbrane.¹¹³ Dokonca obsadila budovu predsedníctva vlády. Mohla tak postupovať i preto, že české četnícke oddiely sa mali vyhýbať akejkolvek konfrontácie s „Nemcami“.¹¹⁴ Podstatou angažovanosti DP a FS však nebola podpora požiadaviek, návrhov, nárokov HG, resp. HSLS, ale vyvolávanie „revolučnej“ situácie, destabilizácia politických pomerov, zvyšovanie napätia. Tieto tendencie nacisti sledovali na Slovensku ako súčasť vnútorného rozkladu republiky. Celkove však politická aktivita verejnosti, s výnimkou Bratislavy, nedosiahla väčších rozmerov a vždy sa jednalo o desiatky, prípadne stovky demonštrantov.¹¹⁵ V hlavnom meste sa odohralo najviac konfliktov. Akademická garda tu pod vedením aktívneho J. Kirschbauma ovládala ulicu a prezentovala sa spevom (Rež a rúbaj do krve), sebavedomým vystupovaním, vyvolávaním hesiel „Česi von“ a pod.¹¹⁶ Aktivitu vyvíjali aj ďalší členovia ľudovej strany, HG a reprezentanti nemeckej menšiny. Na Slovensko prichádzali nemeckí agenti Edmund Veesenmayer,¹¹⁷ Werner Götsch, Helmut Naujocks, pôsobili tu novinári a súčasne agenti SD Kuno Goldbach, Lorenz Karbus a ďalší, pašovali sa zbrane a pod.¹¹⁸ Títo agenti SD neprichádzali na Slovensko v súvislosti s vojenským zásahom ústrednej vlády, ale ich akcie boli vopred plánované. Mali za úlohu vyvolať „revolučnú“ situáciu organizovaním teroristických akcií vo vopred presne určenej dobe. Aj keď sa vraj stretli s niektorými radikálmi z HSLS,¹¹⁹ spolupracovali predovšetkým s Deutsche Partei a hlavne s F. Karmasinom. Samozrejme, ich pobyt na Slovensku bol tajný. Charakteristickým znakom pre ich činnosť je skutočnosť, že najrozsiahlejšie teroristické akcie sa uskutočnili v Bratislave¹²⁰ 13. marca 1939 po 20. hodine, t. j. potom ako sa skončilo rokovanie A. Hitlera s J. Tisom. Bolo to tiež v čase, keď bol odvolaný vojenský zásah ústrednej vlády na Slovensku. Príslušníkom DP a FS a ani špeciálne vyslaným agentom z ríše, ktorí sústredili svoju činnosť takmer výlučne na Bratislavu sa nepodarilo vyvolať „revolučnú“ situáciu, čo musel neskôr konštatovať

112 SOKOLOVIČ, ref. 93, s. 132 a n.

113 SUŠKO, Hlinkova garda od svojho vzniku až po salzburské rokovania, ref. 94, s. 219.

114 KOVÁČ, ref. 103, s. 149 a n. Autor podrobne mapuje činnosť DP a jej ozbrojenej zložky.

115 KRAJČOVIČ, ref. 32, dok 72, s. 284.

116 SNA, Tnľud, k. 30, s. 286. Hlásenia z 10. 3. 1939.

117 MATIČ, ref. 8, s. 66-68.

118 SCHVARC, Michal. *Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1938 – 1944*. Bratislava : Múzeum kultúry karpatských Nemcov, 2006, s. 20 a n.

119 *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939*. 2 diel, ref. 25. A. H. Naujocks, s. 49.

120 Po teroristickej akcii boli uväznení štyria „rišskí Nemci“, ktorých neskôr museli policajné orgány na základe intervencie nemeckého generálneho konzula v Bratislave prepustiť.

i A. Hitler. Akcie agentov SD len v malej miere ovplyvnili zmýšľanie obyvateľstva na Slovensku. Väčšiu odozvu vyvolalo konsolidačné úsilie K. Sidora a neskôr jeho vlády.¹²¹ Na vidieku bola reakcia verejnosti pomerne zdržanlivejšia, o čom svedčila aj skutočnosť, že v Prešove 11. marca o 8,30 hodine poslali neznámi organizátori manifestovať do ulíc počas vyučovania školopovinnú mládež,¹²² pričom došlo k odsúdeniahodnému incidentu – k streľbe vojakov do manifestujúcich stredoškôľakov.

Politická špička ľudovej strany, okrem aktivít F. Ďurčanského a neskôr K. Murgaša z Viedne a niekoľkých poslancov sa snažila nájsť kompromisné politické riešenie vzniknutej krízy. Jozef Tiso ako podpredseda HSĽS rezignoval, akceptoval odvolanie z funkcie a chcel odísť na faru do Bánoviec už 10. marca. Nechal sa však prehovoriť poslancom Gejzom Medrickým, ktorý ho zastavil pri aute slovami: „*Tento Váš odchod by sa vysvetľoval ako nerozhodnosť. Chápem, že ste urazený, ale premôžte sa, prosím a neodchádzajte z Bratislavy [...]*“.¹²³ A tak Tiso ostal ešte jeden deň v Bratislave. Do prebiehajúcich udalostí politicky nezasahoval až do 13. marca 1939. Dôvodil, že nechce byť Kerenským v slovenskej politike.¹²⁴ Nepredniesol žiaden prejav ani sa neangažoval v masmédiách. J. Tiso nemienil využiť situáciu na vyhlásenie samostatnosti.¹²⁵ E. Veessenmayer, najaktívnejší z nacistických agentov pôsobiacich na Slovensku mu ponúkol 10. marca dve nemecké divízie proti českému vojenskému zásahu. Tento návrh bývalý premiér odmietol a rovnako bolo bezvýsledné nahováranie, aby požiadal A. Hitlera o pomoc.¹²⁶ Tiso podporoval evolučné a vždy legálne perspektívne budovanie samostatnosti.

Politickú iniciatívu prevzal K. Sidor, aktívne vystupoval tiež M. Sokol a rovnako podpredsedovia Snemu Slovenskej krajiny K. Mederly a J. Stano.¹²⁷ Výsledkom ich politického úsilia, ale aj bezbrannosti ústrednej vlády a jej neschopnosti riešiť vzniknutý konflikt silovými prostriedkami bolo rozhodnutie oznámené 11. marca 1939 odpodlunia: „*Opatrenia sborových veliteľstiev ohľadom zavedenia vojenskej diktatúry boli krajinským vojenským veliteľstvom v Bratislave odvolané a zrušené.*“ Toto rozhodnutie bolo telefonicky oznámené policajným riaditeľstvám v Bratislave, Žiline, Prešove a po 18. hodine okresným úradom.¹²⁸ Tak sa vojenský zásah ústrednej vlády skončil úplným neúspechom a jeho výsledkom a dôsledkom bolo zostrenie napätia medzi oboma vládami a verejnosťou v oboch častiach republiky. Dokonca veliteľstvo VII. zboru muselo

121 MATIČ, ref. 8, s. 75.

122 SNA, f. KÚ, k. 300, č. 21 216. Prešov 22. 3. 1939.

123 *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. 2. diel*, ref. 25. G. Medrický, s. 18-19.

124 „*Nepovedal ani do rozhlasu nič, nevedel povedať presné stanovisko ako sa zachovať.*“ Štátny archív Bratislava. Ľudové sudy v Bratislave 9/48, č. 355/48. Zápisnica s P. Čarnogurským 11. 7. 1948.

125 KIRSCHBAUM, M. Jozef. Jozef Tiso a vznik Slovenského štátu. In *Pokus o politický a osobný profil J. Tisa*. Eds. Valerián Bystrický, Štefan Fano. Bratislava : Slovak Academic Press, 1992, s. 119-120.

126 MATIČ, ref. 8, s. 72; NA, Praha, AA, č. 763, 213 510. Bratislava 10. 3. 1939; Tiež L. Karbus ponúkal K. Sidorovi „dve divízie“; SIDOR, ref. 7, s. 110; *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*. Hg. Elke Fröhlich. Teil I, Band 6, Jana Richter. München : K.G. Saur, 1998, s. 281.

127 *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. 2. diel*, ref. 25. P. Zaťko, s. 317-318.

128 SNA, f. KÚ, k. 300. Fonogram Prezídia Krajinského úradu č. 31/39; VHA, VKPR 1919 – 1939, k. 199/1939, č. j. 635. Bratislava 11. 3. 1939 o 18,25 hod.

13. marca 1939 dopoludnia konštatovať, že „všetku verejnú moc prevzala viac-menej HG“.¹²⁹

Vláda v Prahe hľadala východisko v politických rokovaníach s autonomistickou vládou v Bratislave, pričom ustupovala a prijímala požiadavky novej vlády. Už 12. marca dochádzalo k prepúšťaniu uväznených prominentov na Morave, pričom A. Macha a M. Černáka prepustili v noci z 12. na 13. marca a eskortou dopravili do Bratislavy, kde sa mali ráno stretnúť s K. Sidorom. V. Tuka sa mal vrátiť do Bratislavy zvláštnou eskortou na žiadosť M. Sokola až 14. marca popoludní.¹³⁰

Politické ukľudnenie sa začalo prejavovať po vymenovaní autonómnej vlády K. Sidora. Bolo to v čase, keď bol vojenský zásah už odvolaný. Rýchlo sa zabudlo na tvrdenia, že vláda J. Tisu bola zbavená moci protiprávne. Súčasne bolo evidentné, že ústredná vláda v Prahe sa nechystala, resp. si uvedomila, že nemôže žiadať, aby novú autonómnú vládu zostavovala iná ako ľudová strana. Zrejme pozitívne pôsobilo, že v novej vláde sa uplatnili viacerí odborníci a nedostali priestor radikálne orientovaní politici. Postupne začali odchádzať české četnícke oddiely a neskôr, po 14. marci 1939, aj vojenské jednotky. Hoci v jednotlivých prípadoch dochádzalo ku konfrontácii, odsun nesprevádzali žiadne obete na životoch.¹³¹ HG sa pokúsila četníkov v odchádzajúcich transportoch odzbrojiť v Prešove a následne v Žiline, ale Krajinský úrad (Dr. Klinovský) žiadal vedenie gardy aby sa urobili potrebné opatrenia „aby nedošlo k prípadnej strelbe, v ktorej by mohli byť aj obete na životoch“.¹³² Napriek komplikovanej situácii, vybičovaniu politických vášní, emotívnemu prístupu k riešeniu vzniknutých problémov, odchod českých četníkov a následné rozdelenie štátu nesprevádzali ozbrojené konflikty. V niektorých prípadoch – v Ružomberku – došlo k odzbrojeniu českých četníkov za protislužbu, že im bol zabezpečený nerušený odchod.¹³³ HG napr. v Piešťanoch, Banskej Bystrici uväznila osoby českej a židovskej národnosti, ale okamžite sa hľadala náprava. Táto atmosféra sa prenášala aj na stránky masmédií.¹³⁴ Rovnako sa po 14. marci HG snažila o vysťahovanie českých občanov zo Slovenska, pričom ich odchod sprevádzali neprístojnosti a násilnosti.¹³⁵

Vojenský zásah ústrednej vlády na Slovensku sa minul účinkom. Podarilo sa eliminovať vedúce kádre HG, resp. uväzniť radikálnych prívržencov strany, ale nie ovládnuť politickú situáciu a presvedčiť slovenské obyvateľstvo o ciele, zmysle a dôvodoch zákroku. Propagandisticko politická konfrontácia jednoznačne vyznela v prospech autonómnej vlády, ľudovej strany, HG so zdôvodnením už tradičného obviňovania neprajnej českej

129 VHA Praha, VKPR 1919 – 1939, k. 199/1939, č. 635. Veliteľstvo VII. zboru 13. 3. o 11 hod.

130 SNA, f. KÚ, k. 300, č. 18 987. Menovaní odišli z Brna o 1,25 hod.

131 SNA, f. KÚ, k. 303, č. 69 292. Informácia o prestrelke medzi českým četníctvom a členmi HG v Trenčianskej Tepľej 14. 3. 1939, kde boli zranení štyria slovenskí robotníci, ktorí cestovali vo vlaku s českými četníkmi do Pterova.

132 SNA, f. KÚ, k. 300, č. 19 631, 14. 3. 1939 o 18,15 hod.

133 *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. 2. diel*, ref. 25. Jozef Turanec, s. 287-288.

134 GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan. *Druhá republika 1938 – 1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha; Litomyšl 2004, s. 238; NOVOMESKÝ, Ladislav. *Slávnost' istoty*. Publicistika, zväzok IV., 1938 – 1944. Bratislava : Epoque, 1970. Nelúčenie, s. 192-194. Ohlasy nelúčenia, s. 201-204. *Das Deutsche Reich und die Slowakische republik 1938-1945*, ref. 26, dok. 153, s. 285-289; FONTES RERUM SLOVACARUM, I., ref. 41, dok. 64, 70, s. 104, 108-109.

135 SOKOLOVIČ, ref. 93, s. 143 a n.

politiky voči Slovensku. Českí občania pracujúci na Slovensku, zvlášť inteligencia pociťovali už Žilinskú dohodu ako „úplnú kapituláciu pred Slovámi“. Ťažko niesli vyhranenú protičeskú kampaň a najmä skutočnosť, že pražská vláda sa ich nechystala brániť. Z toho hľadiska mali veľké výhrady proti vojenskému zákroku ústrednej vlády, ktorý podľa ich názoru prišiel neskoro, armáda sa chovala pasívne, četníctvo nemalo presné rozkazy, nerealizovali sa propagandistické akcie a v dôsledku toho „Čechov sa zmocnila úplná panika“ a nastalo všeobecné sťahovanie. Tzv. Homolov puč negatívne vplýval na postavenie Čechov na Slovensku a česko-slovenské vzťahy.¹³⁶

Situáciu využilo nacistické Nemecko na zdôvodnenie vnútorného rozkladu republiky, čím zvrátilo pôvodné zábery organizátorov zásahu vo svoj prospech. Začal sa bezprostredný, tak želaný a koncepcie pripravený vnútorný rozklad Česko-Slovenskej republiky.¹³⁷ Všetky tieto okolnosti sa priamo odrážali v politických postojoch Tretej ríše k prebiehajúcim udalostiam.

V Berlíne okamžite reagovali na informácie o udalostiach na Slovensku. Vznikli praznivé, ba možno povedať ideálne podmienky na „revolučné“ riešenie situácie, poskytnutie prípadnej pomoci „utláčaným“ Slovákom a následnej pacifikačnej akcie v stredoeurópskom priestore. Vojenský puč dal A. Hitlerovi zámlenku k zakročeniu a tak cesta k definitívnemu zničeniu Česko-Slovenska viedla cez Slovensko.¹³⁸

Niet však konkrétnych dokumentov, ktoré by naznačovali, že nacistická tajná služba získala dopredu informácie o pripravovanom vojenskom zásahu. Nemožno ani jednoznačne povedať a už vôbec nie dokázať, že akciu vyprovokovali nacisti, hoci existujú presvedčivé dôkazy, že v Berlíne sofistifikovane a systematicky podporovali vyhrcovanie česko-slovenských vzťahov. Na otázku či očakávali takéto vyhradenie vzťahov medzi Prahou a Bratislavou sa nedá jednoznačne kladne, ale v podstate ani záporne odpovedať. Právny poradca Deutsche Partei Kurt O. Rabl už v novembri 1938 konštatoval: „*Protičeské predsudky Slovákov považujem za tak hodnotný kapitál pre nás, že by sme nemali podniknúť nič v tom smere, aby sme ich utlmili.*“¹³⁹

Dodatočne sa potvrdzovalo, že „v posledných dňoch“ boli na Slovensko transportované četnícke oddiely,¹⁴⁰ ale podstatnejšie bolo, že Berlín provokoval Prahu k takémuto postupu.¹⁴¹ Ubezpečovania, že usporiadanie napätých česko-slovenských vzťahov

136 AÚ T. G. M. – BAR, k. 124. Několik záznamů o udalostech na Slovensku zejména od 4. III. do 15. III. 1939. Autor prof. Laštovka.

137 WEIZSÄCKER, Ernst von. *Erinnerungen*. München; Leipzig; Freiburg : List, 1950, s. 216.

138 KUHN, Axel. *Hitlers Aussepolitisches Programm*. Stuttgart 1970, s. 207.

139 „*Tretia ríša*“ a vznik Slovenského štátu. *Dokumenty I*, dok. 102.

140 NA, f. AA, č. 19 564. Brno 10. 3. 1939 o 20.20 hod. HOENSCH, K. Jörg. *Slovensko a Hitlerova východná politika. Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonómiou a separatizmom*. Bratislava : Veda, 2001, s. 149 tvrdí, že prvé četnícke jednotky išli na Slovensko 8. 3. 1939.

141 V literatúre sa objavujú hodnotenia, že zákrok ústrednej vlády na Slovensku sa začal na podnet Nemecka, resp. ho do značnej miery pripravovala vláda v Berlíne. Prehľad podáva ĎURČANSKÝ, Ferdinand. *Biela kniha*. Buenos Aires : Lach, 1954, s. 57-58. Sám tento názor nepodporuje. P. Čarnogurský tvrdí, že „o pripravovanom vojenskom zásahu proti Slovensku vládni sprisahanci prostredníctvom svojho zástupcu dr. Huberta Masařika informovali 1. marca 1939 v Berlíne politického námestníka a zástupcu [Sic] von Ribbentropa dr. Altenburga, aby si takto zabezpečili súhlas Berlína“. ČARNOGURSKÝ, ref. 22, s. 260. Hodnovernosť tohto tvrdenia nepotvrdzuje záznam z rozhovoru. ADAP-D-IV., dok. 177, s.192-195. *Das Deutsche Reich und Slowakische republik 1938-1945*, ref. 26, dok. 101, s. 225-227.

sa považuje za vnútropolitický problém republiky a na druhej strane tvrdenie slovenským politikom, že Berlín nevyjadril súhlas s vojenským zásahom¹⁴² malo jednoznačný cieľ – podporovať zostrovanie vzťahov medzi ústrednou a autonómnou vládou a do určitej miery nepriamo vyvolať konfrontačné riešenie situácie. Nemecký charge d'affaires A. Hencke tvrdil čs. ministrovi zahraničných vecí F. Chvalkovskému, že otázka vzťahov medzi Čechmi a Slovákmi je v podstate vnútropolitická záležitosť, ale podpredsedovi snemu Slovenskej krajiny Júliusovi Stanovi povedal po príchode do Prahy (11. 3. 1939), že podobné správy „sú vymyslené“.¹⁴³ Súčasťou tohto zápasu bola aj interpretácia ústavnosti alebo protiústavnosti zmien v autonómnej vláde na Slovensku.

Prezident Česko-Slovenska E. Hácha odvolal 9. marca 1939 J. Tisu z funkcie predsedu autonómnej vlády v súvislosti s narastaním ambícií radikálov z HSĽS vyhlásiť samostatný štát.¹⁴⁴ Prirodzene obe strany tento akt hodnotili rozdielne a na Slovensku sa presadzovala téza, že ide o protiústavný čin, ktorého zmyslom je navrátiť situáciu pred 6. októbrom 1938. Tak sa to predkladalo verejnosti a propagandisticky využívalo, resp. zneužívalo. Skutočnosť či išlo o ústavný, alebo protiústavný akt mala aj ďalekosiahle zahraničnopolitické dôsledky a agitáciu o protiústavnosti postupu šíril v zahraničí hlavne F. Ďurčanský. Pritom bol jedným z tvorcov zákona o autonómii Slovenskej krajiny a aj v dôsledku jeho odbornej nespôsobilosti sa v uvedenom zákone neriešila otázka odvolania autonómnej vlády. V zákone nebola formulácia, že sa tak môže stať len za súhlasu snemu Slovenskej krajiny.

Nacisti sa snažili situáciu okamžite využiť na zasahovanie do vnútropolitických záležitostí a na vyvolávanie komplikácií medzi ústrednou a autonómnou vládou. Už 10. marca v ranných hodinách požiadal referent politického oddelenia Zahraničného úradu Günther Altenburg správcu nemeckého vyslanectva v Prahe, aby mu podal informácie, ktoré sú nutné na posúdenie predmetnej záležitosti, t. j. či je odvolanie vlády J. Tisa v súlade s ústavou. A. Hencke už v telefonickom rozhovore (9,40 hod.) potvrdil, že prezident E. Hácha je oprávnený „zosadiť a menovať ústrednú a krajiniskú vládu“.¹⁴⁵

Po konzultácii s „vedúcim odborníkom na štátne právo na nemeckej univerzite v Prahe“ informoval podvečer Berlín, že členovia slovenskej autonómnej vlády sú menovaní na návrh Predsedníctva snemu Slovenskej krajiny. „Odvolanie sa uskutočňuje podľa ústavnej listiny z 29. februára 1920, na základe, ktorej má prezident právo ministrov odvolávať. Pri odvolaní je potrebný spolupodpis kompetentného ministra ústrednej vlády.“¹⁴⁶

K obdobnému názoru postupne dospel aj J. Tiso: „Neskoršie som si však zistil, že to nebolo protiústavné, lebo len vymenovanie bolo viazané na súhlas a návrh snemu a nie

142 NA, f. AA, č. 76 380. Praha 12. 3. 1939; SNA, NS, Tnřud, k. 45, s. 994-996. J. Stano 6. 6. 1946; ĎURICA, Milan. *La Slovacchia e le sue relazioni politiche con la Germania (1938 – 1945)* I. Padova : Marsillio editori in Padova, 1964, dok. 37, s. 174; FEIERABEND, ref. 16, s. 146 a n.

143 SCHVARC – HOLÁK, Marcová kríza 1939, ref. 50, s. 110; *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939*. 2, diel, ref. 25, J. Stano, s. 169.

144 Dekrét o odvolaní doručili J. Tisovi až 10. marca dopoludnia.

145 ADAP-D-IV, dok. 186, s. 203.

146 SCHVARC – HOLÁK, Marcová kríza 1939 v Československu, ref. 50, s. 95, 100.

aj prepustenie.“¹⁴⁷ Aj prezident E. Hácha v rozhovore s A. Hitlerom 15. marca 1939 konštatoval: „*Som príliš právnik a príliš starý sudca aby som bol schopný protiústavného činu. Mój postup bol v plnej zhode s ústavou, ktorú v podstate formulovali Slováci sami.*“¹⁴⁸ Führer na uvedenú argumentáciu nereagoval.

Charakteristickým pre postup nacistov a samotného A. Hitlera k Slovensku, jeho osudu, významu a širším medzinárodným pozíciám bol prístup k spôsobu vyhlásenia samostatného štátu, ako mal vzniknúť a medzinárodne sa etablovať. Po predchádzajúcich intervenciách, mnohých ubezpečeniach F. Ďurčanského, V. Tuku, mediálnych vystúpeniach A. Macha a ďalších radikálnych činiteľov ľudovej strany sa mohlo zdať, a zrejme v okolí Führera sa zdalo, že stačí, ak sa vyšle signál o záujme Tretej ríše na vyhlásení samostatnosti a slovenskí politici ak nie všetci s nadšením, ale rozhodne radikálna časť ľudovej strany, možno rozhlasom alebo iným spôsobom vyhlási samostatný štát. Je však problematické či v nacistických kruhoch panovalo presvedčenie, alebo im na tom z určitých dôvodov nezáležalo, aby dávali do popredia národné ambície Slovákov. Podporovať utvorenie štátu ako práva národov na sebaurčenie, alebo ich v tomto období len lákať, či nútiť aby sa tak stalo ako alternatíva záchrany národa pred rozdelením, resp. okupáciou. Jednoducho išlo o realizáciu plánov Berlína a nad spôsobom, ako to realizovať sa príliš neuvažovalo. Ani nad budúcou prestížou takýmto spôsobom vzniknutého samostatného štátu. Vyslanie nie veľmi kompetentnej osoby, štátneho tajomníka Zahraničného úradu pre mimoriadne nasadenie W. Kepplera 11. marca 1939 do Viedne a následne v nočných hodinách 12. marca do Bratislavy naznačovali, že v Berlíne podcenili, alebo nedocenili skutočný stav vecí. Súčasne sa tým potvrdzoval postoj alebo pomer Tretej ríše k Slovensku. Zásadné rozhodnutia o budúcom osude slovenského národa sa mali riešiť na takejto úrovni. Prakticky v určitom zmysle išlo o improvizáciu, pretože A. Hitler nebol spokojný s vývojom na Slovensku a hlavne s tým, že „viedenský páni“ jednali so Slovákmí bez akéhokoľvek príkazu.¹⁴⁹ Na druhej strane sa v nacistickej tlači 11. marca 1939 výrazne zvýšil záujem o vývoj v republike a na Slovensku zvlášť, pričom sa množili útoky proti Prahe a jej násilným akciám voči Slovákom.¹⁵⁰ Verejnosti sa cieľavedome predkladali správy o úsilí Slovákov a Slovenska utvoriť samostatný štát.¹⁵¹

W. Keppler zrejme, aby urobil dojem, prišiel do hlavného mesta Slovenskej krajiny v noci 12. marca medzi tretňou a štvrtou hodinou nielen v sprievode „viedenských pánov“, ale aj uniformovaných členov stranických funkcionárov a agentov SD. Suverénnym spôsobom žiadal, bez akýchkoľvek zdôvodnení, ideologických alebo politických argumentov, len krátko predtým vymenovaného premiéra autonómnej vlády, aby

147 SNA, f. NS. Tn'ud. 6/46. J. Tiso, k. 51. Výpoveď J. Tisa od 8. 3. 1946; RYCHLÍK, ref. 2, s. 169. Poslanec Gejza Medrický ešte koncom 70. rokov minulého storočia tvrdil, že odvolanie vlády sa mohlo uskutočniť len so súhlasom predsedníctva snemu Slovenskej krajiny hoci o tom niet zmienka v zákone o autonómii z 22. 11. 1939. *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939*. 2. diel, ref. 25. Gejza Medrický, s.16. Tézu o protiústavnosti odvolania vlády J. Tisa doteraz opakujú viacerí historici a publicisti.

148 *Dokumenty z histórie československej politiky 1939 – 1943*. Díl II. Eds. L. Otáhalová, M. Červinková. Praha : Academia, 1966. s. 421. E. Hácha myslel na časť ústavy o autonómii Slovenskej krajiny.

149 MATIČ, ref. 8, s. 73

150 AÚ T.G.M., BAR, k.247, č. 695/2. Výpoveď A. Henkeho 17. 10. 1947.

151 TULKISOVÁ, Jana. Zánik ČSR – vznik Slovenského štátu v tlači nacistického Nemecka. In *Rozbitie alebo rozpad. Historické súvislosti zániku Česko-Slovenska*, rukopis v tlači, s. 4.

vyhlásil samostatnosť: „*Führerovi prichádza zo Slovenska čoraz viacej žiadostí ohľadom osamostatnenia Slovenska*“, tvrdil W. Keppler. K. Sidor v tvrdej debate poprel tieto tvrdenia a neskôr napísal: „*Začala sa vo mne búriť krv nad spoločenskými spôsobmi tohto berlínskeho Nemca*.“ Poprel aj predkladaný telegram poslaný F. Ďurčanským A. Hitlerovi, v ktorom sa tvrdilo, že vznikol slovenský štát a jeho vláda ho prosí, aby vzal Slovensko pod „*ochranu Veľkonemeckej ríše*“. Rovnako poprel tvrdenia Josefa Bůrkela, že dal súhlas J. Kirschbaumovi, aby informoval F. Ďurčanského o zostavení novej vlády samostatného Slovenska.¹⁵² K Sidor, hoci mal podľa vlastných slov samostatné Slovensko v programe a dával to v rôznych rozhovoroch otvorene najavo, odmietol za daných podmienok a v danej situácii akceptovať nátlak nacistických emisárov, aby vyhlásil samostatnosť. Všetko nasvedčuje tomu, že jeho postup nebol ovplyvnený len politickými, štátnickými úvahami a závermi, ale možno viacej aj osobnými motívmi. Bola to odpoveď na spôsob, akým byrokratickí, podľa neho nie významní úradníci Tretej ríše hovorili s premiérom autonómnej slovenskej vlády.¹⁵³ Nový ministerský predseda nebol navyiac ochotný požiadať o podporu a pomoc Tretej ríše a jeho postup aktívne smeroval k stabilizácii vnútropolitckej situácie, cieľavedomému odstráneniu nepokojov a dôsledkov vojenského zásahu ústrednej vlády na Slovensku. Ešte 13. marca sa domnieval „*že Nemecko neplánuje nič vážneho, že ide iba o akcie nezodpovedných osôb*“.¹⁵⁴

Nemecké oficiálne miesta po tom ako stroskotali rozhovory s K. Sidorom 12. marca 1939 pokračovali v rozširovaní tézy o protiústavnosti rozhodnutia E. Háchu a za legitímneho ministerského predsedu uznávali len J. Tisa. Tým sa mali vyhrocovať vzťahy medzi oboma vládami i verejnosťou. Republika sa mala prezentovať ako nekonsolidovaný a právne spochybiteľný štátny útvar. Samozrejme príslušníci HG, ale aj právnik F. Ďurčanský argumentovali obdobne ako nacisti s cieľom vyostriť situáciu. Minister dopravy pôšťa a telegrafov autonómnej vlády začal argumentáciu o neústavnosti postupu E. Háchu používať okamžite a hoci sa sám podieľal na vypracovaní zákona o autonómii Slovenskej krajiny v rozhlasových prejavoch z Viedne verejnosť zavádzal.¹⁵⁵ V Berlíne postupom času vyhlasovali, že jedinou legálnou vládou je vláda J. Tisa, v čom im sekundoval z Viedne F. Ďurčanský. Podobný účelový postup sa používal aj vo vzťahu k novovymenovanej vláde K. Sidora. Pri nočnej návšteve W. Kepplera a ďalších nacistov v Bratislave, keď ho žiadali, aby vyhlásil samostatný štát, rokovali s ním ako s premiérom, keď

152 SIDOR, Karol. Ako som sa zrazil s Nemcami v roku 1939. In *Kalendár Jednoty*. Middletown 1947; Z iného pohľadu ale zrejme zámerne veľmi stručne opisuje a hodnotí udalosti ĎURČANSKÝ, ref. 141, s. 153-154; LUKÉŠ, ref. 3, s. 273-277.

153 „*Keby boli v tú osudnú noc hovorili Nemci ako sa patrí hovoriť s ministerským predsedom Slovenska... možno ja by som bol letel do Berlína a možno by som bol aktívny býval pri vyhlásení neodvislosti Slovenska*.“ SNA, f. S-178-1. List K. Sidora K. Čulenovi 14. 4. 1939; HOLÁK, Martin – MEDVEČKÝ, Matej. Vznik Slovenského štátu v korešpondencii Karola Sidora s Konštantínom Čulenom. In *Historický zborník*. Bratislava 2007, s. 119.

154 SCHVARC – HOLÁK, Marcová kríza 1939 v Československu, ref. 50, dok. 29, s. 116.

155 SNA, f. KÚ, k. 311, č. 18 953. Prejav F. Ďurčanského z Viedne o 21 hod. 11. 3. 1939. „*Postup pražskej vlády je protizákonný. Vládu menuje prezident republiky na návrh predsedníctva snemu Slovenskej krajiny. Nedôveru môže vysloviť len zase slovenský snem a ani jeden z týchto prípadov nebol a neexistoval*.“ F. Ďurčanský aj v svojej práci *Biela kniha*, Buenos Aires 1954 veľmi jednostranne interpretuje mnohé udalosti. V podstate sa snaží dokázať, že vznik Slovenského štátu pripravili a zorganizovali výlučne slovenskí politici. Mnohé podstatné udalosti, ktorých bol účastníkom ignoruje alebo zatajuje.

odmietol, považovali jeho vládu za nelegálnu. Súčasne viedli aj psychologicko propagačný nátlak v tlači. Ich sympatie boli jednoznačne na strane „mučeníkov autonómie“ a postupne sa stupňovali útoky proti Prahe a českým politikom.¹⁵⁶ Išlo však len o krátke časové obdobie, keď viac-menej samozrejme prišlo na pretras prenasledovanie nemeckej menšiny a útoky proti nej v Čechách a na Morave, ale dokonca aj Nemcov v Kežmarku zo strany českých četníkov. Vyrábali sa fámy, podľa vzoru zo septembra 1938, o českých provokáciách, ale až do vojenského zákroku ústrednej vlády na Slovensku sa nemecká tlač systematickejšie nezaoberala problémami na Slovensku. Dokonca po 10. marci 1939, keď sa začala systematická kampaň okolo vývoja v republike, v nemeckej tlači sa forsirovala myšlienka, že vzniknuté spory majú síce svoje zahraničnopolitické aspekty, ale to nezbavuje Slovákov a Čechov, aby sa s nimi vysporiadali sami.¹⁵⁷ Do tejto atmosféry zapadlo aj chovanie Adolfa Hitlera a Josepha Goebbelsa, ktorí usilovne navštevovali divadlá, ukazovali sa na verejnosti a utvárali dojem o pokojnom vývoji v ríši.

Postoj rozhodujúcich kruhov nacistického Nemecka bol po uskutočnení vojenského zásahu ústrednej vlády na Slovensku jednoznačný. „*Teraz může sa otázka, ktorú sme mohli v októbri len polovičato riešiť, riešiť celkove.*“ „*Vodca*“ po tzv. Homolovom puči „*jasá od radosti*“, pretože „*táto partia je smrteľne istá*“. V popoludňajších hodinách 10. marca na porade A. Hitlera s J. von Ribbentropom, J. Goebbelsom a maršalom Keitlom padlo definitívne rozhodnutie „*vpadnúť pätnásteho do Prahy*“.¹⁵⁸ Postup pražskej vlády 9. až 11. marca 1939 ponúkol A. Hitlerovi „*elegantné riešenie*“ realizovať jeho cieľ: rozbiť a obsadiť Česko-Slovensko.¹⁵⁹ Vybrané armádne zbory dostali presné pokyny s časovým plánom presunov medzi 17,52 až 18,25 hod. toho istého dňa.¹⁶⁰

Príprava okupácie českých krajín sa mala naďalej udržiavať v tajnosti.¹⁶¹ Na rozdiel od „*prvej českej krízy*“ sa uskutočnila druhá „*do istej miery ako rozkladný proces vo vnútri Česko-Slovenska*“.¹⁶² Pritom „*úloha, ktorú hrali v roku 1938 sudetskí Nemci bola tento krát zverená Slovákom*“.¹⁶³ Nacistickú predstavu „*revolúcie*“, revolučných konfliktov v Čechách, na Morave a na Slovensku sa však nepodarilo naplniť. Nepodarilo sa vyprovokovať nepokoje. V tejto fáze vývoja „*sklamal*“ nielen K. Sidor, ale aj J. Tiso, ktorý nechcel vyhlásiť samostatnosť po návšteve u A. Hitlera priamo z Berlína. „*Základ budeme musieť hľadať*“ sťažoval si svojmu denníku J. Goebbels.¹⁶⁴ Na druhej strane však nacisti poskytovali podporu tej časti politického spektra ľudovej strany, najmä F. Ďurčanskému, ktorá emigrovala do Viedne. Nič však nenasvedčuje tomu, že by tejto skupine pripisovali podstatnú úlohu pri realizácii svojich plánov. Prejavilo sa to po-

156 SMETÁČEK, Zdeněk. *Od Mnichova k válce*. 2. doplnené vydanie. Praha : Práce, 1945, s. 96-71.

157 TULKISOVÁ, Jana. Zánik ČSR – vznik Slovenského štátu v tlači nacistického Nemecka, ref. 151, s. 2, rkp.

158 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, ref. 126, s. 279-280.

159 MATIČ, ref. 8, s. 71.

160 KOKOŠKOVÍ, Jaroslav a Stanislav. *Spor o agenta A – 54*. Praha : Naše vojsko, 1994, s. 120.

161 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, ref. 126, s. 279-280; IRVING, David. *Goebbels. Pán myšlenek Třetí říše*. Brno : Books, 1998, s. 402-403.

162 WEIZSÄCKER, ref. 137, s. 216.

163 BULLOCK, Alan. *Hitler a Stalin*. Paralelní životopis. Plzeň : Mustang, 1995, s. 58.

164 *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, ref. 126, s. 281

skytovaním materiálnej i morálnej podpory zo strany najkompetentnejších politických činiteľov v bývalom hlavnom meste Rakúska A. Seyssa Inquarta, J. Bűrckela a im podriadených pracovníkov. Rovnako slovenské vysielanie viedenského rozhlasu sa plne sústreďovalo na naplnenie plánov nacistického Nemecka.¹⁶⁵ Táto skupina z ľudovej strany si úplne osvojila nemecké plány, nacistickú argumentáciu a postup Berlína. A až s výnimkou pozvania nastickej armády chcela realizovať svoje ambície za pomoci Tretej ríše. Pritom vychádzala z predstavy jedinečnej dejinnej príležitosti, ktorá sa nemusí opakovať a z jedinej možnej alternatívy záchrany Slovenska alebo nájdenia východiska zo zložitej situácie. Argumentácia F. Ďurčanského vychádzala z názoru, že „*váhavosťou sa môžeme zrútiť do priepasti*“ a stratíme všetko lebo nás „*obsadia, alebo rozdelia ak sa neukážeme na výške a nevyužijeme príležitosť vyhlásiť samostatnosť*“. Táto alternatíva sa prezentovalo ako jediná cesta „*na zachránenie Slovenska pred rozdelením alebo okupáciou*“. F. Ďurčanský vo Viedni súčasne tvrdil, že „*môžeme počítať na pomoc Nemecka, keby Maďari alebo Poliaci nás chceli obsadiť*“. Boli rozhodnutí a aj sa snažili vytvoriť takú situáciu, že „*ak by nevyhlásil samostatnosť snem, vyhlásime ju na Námestí slobody*“.¹⁶⁶ V tomto období mali radikáli z ľudovej strany maximálnu podporu nacistických kruhov a najmä požívali dôveru „viedenských pánov“. Lenže v reálnej situácii sa Berlín mohol momentálne spoliehať len na F. Ďurčanského a niekoľko jeho spolupracovníkov, pretože V. Tuka, A. Mach, M. Černák a ďalší boli uväznení. Z týchto dôvodov bol bývalý minister len jednou z figuriek, s ktorou predstaviteľia Tretej ríše hrali, či manipulovali, ale jeho vplyv a pozície mali obmedzenú politickú váhu. Svedčil o tom aj fakt, že F. Ďurčanský a jeho tajomník na ministerstve J. M. Kirschbaum podpísali vo Viedni 11. marca 1939 bez akejkoľvek kompetencie text dokumentu, ktorým vyhlásili samostatnosť, ale jeho ohlas vo verejnosti bol zanedbateľný.¹⁶⁷ Bolo objektívnou skutočnosťou, že rozhodujúcimi aktérmi vyhlásenia samostatného štátu sa nestali prívrženci radikálneho krídla ľudovej strany, ale jeho umiernená časť.

Vojenský zásah ústrednej vlády na Slovensku v dňoch 9. až 11. marca 1939 nesplnil predpoklady jeho organizátorov. V svojej podstate išlo o nepripravenú akciu tak z politického, ako aj z vojenského, organizačného a ideovo-politického hľadiska. Svedčil o tom fakt, že jeho hlavný organizátor, divízny generál H. Vojta, musel priznať neúspech už po viac ako 24 hodinách od príchodu českých četníkov a navrhnuť zastavenie celej akcie. Neschopnosť verejne prezentovať ciele zásahu a tak presvedčiť slovenskú verejnosť o zmysluplnosti vojenskej akcie, kontrastovali s úspešnou agitáciou HG o snahe odbúrať vymoženosti autonómie. Z tohto hľadiska v slovenskom prostredí jednoznačne víťazila argumentácia obsahujúca silný protičeský náboj, čím došlo k zhoršeniu vzájomných vzťahov nielen medzi vládami v Prahe a Bratislave, ale aj medzi verejnosťou na

165 DELFINER, Henry. *Vienna Broadcasts to Slovakia 1938-1939. A Case Study in Subversion*. New York and London : Columbia University Press, 1974, s. 5 a n., s. 13, s. 58 a n.; SCHRIFFL, David. *Die Rolle Wiens im Prozess der Staatswerdung der Slowakei 1938/1939*. Frankfurt am Main : Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2004, s. 159 a n.

166 MACH, ref. 6, s. 102; *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939*. 1. diel, ref. 12. J. M. Kirschbaum, s. 100, 103, 107.

167 *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939*. 1. diel, ref. 12. J. M. Kirschbaum, s. 101. Dokument uvádza aj F. Vnuk v poznámkach k vydaniu spomienok K. Sidora.

oboch stranách rieky Moravy. Situáciu využilo nacistické Nemecko na realizáciu svojho plánu „vnútorne“ rozložiť republiku a na zdôvodnenie okupácie českých krajín ako procesu politickej stabilizácie stredoeurópskeho priestoru.

* Štúdia vznikla v rámci CE SAV: CEVKOMSD a grantu VEGA 2/0024/09 *Slovensko a slovenská otázka v období 1938-1939 v poľských a maďarských diplomatických dokumentoch*.

MILITÄRISCHER EINGRIFF DER ZENTRALEN REGIERUNG IN DER SLOWAKEI AM 9. – 11. MÄRZ 1939

VALERIÁN BYSTRICKÝ

Das Münchner Abkommen hatte eine internationale Schwächung der Tschecho-Slowakischen Republik und Umgruppierung des Machteinflusses der politischen Elite im innenpolitischen Leben zur Folge. Die Umwandlung des Staates in eine Föderation aufgrund des Gesetzes über die Autonomie des Slowakischen Landes vom 22. November 1938 bedeutete Stärkung des Einflusses der slowakischen Elite, Realisierung der Grundsätze des Pittsburger Abkommens in der Praxis und Möglichkeiten für den Aufbau der slowakischen Staatlichkeit innerhalb der bestehenden Republik. In der tschechischen Gesellschaft und unter der tschechischen Elite entstanden wiederum Befürchtungen vor dem Zerfall oder der Teilung des gemeinsamen Staates. Diese Ängste steigerten sich mit den wachsenden separatistischen Tendenzen unter den Mitgliedern des radikalen Flügels der Hlinkas Slowakischen Volkspartei, die in der Zeit nach dem Münchner Diktat aufgrund des Übereinkommens mit den slowakischen und tschechischen politischen Subjekten die Macht im Slowakischen Land übernahm. Die Idee der Errichtung des Slowakischen Staates wurde auch in manchen Kreisen der gerade entstehenden halbpolitischen Organisation der Hlinka-Garde stark unterstützt. Gleichzeitig kamen immer mehrere nazistische Agenten in die Slowakei, die anfangs des Jahres 1939, im Unterschied zur Vorperiode, mit der Förderung und Unterstützung der Entstehung des unabhängigen Staates begannen.

Die Entwicklung in der Slowakei bereitete den tschechischen Ministern der zentralen Regierung in Prag Sorgen. Sie begannen einen militärischen Eingriff in der Slowakei in Erwägung zu ziehen, mit dem Ziel der Eliminierung und Pazifizierung mancher radikalen Vertreter der Volkspartei, durch eine Inhaftierung und Enthebung des Ministerpräsidenten der autonomen Regierung J. Tiso und der meisten Minister seiner Regierung vom Amt. Solche radikale Lösung erwägen die tschechischen Minister am 12. Februar 1939 bei ihrem Treffen in Nouzov in der Nähe von Prag. Als sich die Beziehungen zwischen der zentralen und der autonomen Regierungen bei den Verhandlungen über die Finanzen und Errichtung der slowakischen Regimenter anfangs März zuspitzten, entschieden sich der Ministerpräsident R. Beran und der Präsident E. Hácha die Situation in der Slowakei durch einen Machteingriff zu lösen. Sie entheben den Vorsitzenden der autonomen Regierung J. Tiso seines Amtes, die Mehrheit seiner Minister wurde abberufen und es kam zur Inhaftierung von etwa 230 prominenten Mitgliedern der Hlinkas Slowakischen Volkspartei (HSĽS) und Hlinka-Garde (HG).

Die tschechischen Polizeieinheiten begannen am 9. März in die Slowakei einzudringen. In der Hauptstadt belagerten sie die öffentlichen Gebäuden, aber bereits am 10. März zeigte sich aufgrund des Widerstands der Hlinka-Garde und eines Teils der Öffentlichkeit, dass der militärische Putsch ohne Erfolg blieb. Es gelang nicht die slowakische Öffentlichkeit zu überzeugen, dass es sich

um einen Angriff gegen den abtrünnigen Tendenzen mancher Mitglieder der Volkspartei handelt. Im Gegenteil, erfolgreich wurde die Argumentation, dass der Militärangriff die Beseitigung der Autonomie der Slowakei und das Wiedereinsetzen des zentralistischen Regimes zum Ziel hatte. Infolge der politischen Machtkämpfe musste die zentrale Regierung ein Misserfolg einräumen und bereits am 11. März den militärischen Angriff beenden. Gleichzeitig kam es zur Ernennung neuer Regierung unter K. Sidor, die die Verhältnisse in der Slowakei konsolidierte und viele Forderungen, die ihre Position zum Nachteil der zentralen Regierung in Prag verstärkten, durchsetzte.

Durch den Militärangriff spitzte sich das Verhältnis zwischen den Regierungen in Prag und Bratislava zu und es wirkte sich negativ auf die tschechisch-slowakische Beziehungen aus. Diese Situation wurde vom nazistischen Deutschland ausgenutzt und durch die Unterstützung und Druck zwang einen Teil der slowakischen Politiker zur Deklaration eines unabhängigen Staates. Die endgültige Entscheidung kam nach dem Gespräch zwischen A. Hitler und J. Tiso in Berlin am 13. März 1939. Am nächsten Tag erklärte das Parlament des Slowakischen Landes die Entstehung des Slowakischen Staates. Gleichzeitig kam es zur Besetzung der Karpatenukraine durch Ungarn und am 15. März 1939 zur Besetzung von Böhmen und Mähren durch nazistisches Deutschland. In Berlin wurde dieser Prozess als innerer Zerfall der Republik präsentiert.

TÚŽBY, PROJEKTY A REALITA

Slovensko v medzivojnovom období

ALENA BARTLOVÁ

ROKOVANIA NACISTICKÉHO NEMECKA O DEPORTÁCIÁCH ŽIDOV V ROKU 1942 – PŘÍKLAD SLOVENSKA, RUMUNSKA A MAĎARSKA

EDUARD NIŽŇANSKÝ

NIŽŇANSKÝ, Eduard. The discussions of Nazi Germany on the deportation of Jews in 1942 – the examples of Slovakia, Rumania and Hungary. *Historický časopis*, 2010, 58, 3, pp. 471-495, Bratislava.

The study is an attempt to compare the discussions and resulting deportations of Jews in individual states. Nazi Germany asked more or less the same questions in these discussions, but the three states reacted differently to the possibility to deport their Jews, in spite of their home-grown policies of anti-Semitism. The rejection of deportation at this time by Rumania and Hungary did not result in the political elites of these countries losing power. Quiet collaboration of the individual countries, economic cooperation, especially in the armaments industry, and sending of military units to the Eastern Front, were much more important for Nazi Germany than the deportation of Jews.

The Holocaust. Deportation. Slovakia. Hungary. Rumania.

Jednou z možností prehĺbenia našich znalostí o holokauste je komparovanie priebehu holokaustu v jednotlivých štátoch. Ako príklad takéhoto prístupu sa pokúsim porovnať rokovania o deportáciách Židov v roku 1942, ktoré realizovalo nacistické Nemecko s tromi štátmi strednej Európy.

1. Predkladaná komparácia vychádza predovšetkým zo spojeneckého postavenia Slovenska,¹ Rumunska² a Maďarska³ vo vzťahu k nacistickému Nemecku. To znamená, že zahraničná, vojenská, ale aj hospodárska politika týchto štátov bola v danom období koordinovaná s nacistickým Nemeckom, resp. tento postoj jednotlivých štátov vychádzal z ich spojeneckých väzieb na Tretiu ríšu. Isteže, v tomto ohľade môžeme vidieť rozdiel medzi nacistickými spojencami – Rumunskom a Maďarskom a satelitným Slovenskom.

2. Všetky komparované štáty boli v danom čase (v širšom zmysle 1941 – 1943) neokupované. K tomu došlo v prípade Maďarska i Slovenska až v roku 1944.

1 Pozri napr. PETRUF, Pavol. Zahraničná politika Slovenskej republiky (1939 – 1945). In *Historické štúdie*, 38, Bratislava : Veda, 1997, s. 7-42; SUŠKO, Ladislav. Obsadenie Slovenska – posledná fáza nacistického ovládania Slovenska. In *Archeológia – história – geografia*. Nitra : Archeologický ústav SAV, 1991, s. 63-83; SUŠKO, Ladislav. Slowakische-deutsche Beziehungen 1938 – 1945 unter dem Prisma psychologischer und subjektiver Faktoren. In *Der Weg in die Katastrophe. Deutsch-tschechoslowakische Beziehungen 1938-1945*. Essen : Klartext Verlag, 1994, s. 241-244; TÖNSMEYER, Tatjana. *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939 – 1945: politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn*. Paderborn : Schöningh, 2003.

2 K postaveniu Rumunska pozri napr. BALTA, Sebastian. *Rumänien und die Großmächte in der Ära Antonescu (1940 – 1944)*. Stuttgart : F. Steiner, 2005; DiNARDO, Richard L. *Nerovní spojenci. Německo a jeho evropské spojenci od koalice ke zhroutilí*. Brno : Nakladatelství Jota, 2006.

3 K postaveniu Maďarska pozri napr. DURUCZ, Peter. *Ungarn in der auswärtigen Politik des Dritten Reiches 1942 – 1945*. Göttingen : V&R Unipress, 2006.

3. Všetky tri menované štáty (podobne ako mnohé ďalšie v Európe) realizovali už predtým autochtónnu politiku antisemitizmu⁴ – aj keď s rôznym stupňom radikalizmu.

4. Základný komparačný moment pre nami sledovaný problém vychádza z poznania, že nacistické Nemecko sledovalo inštrumentalizáciu a inštitucionalizáciu autochtónnej antisemitskej politiky v jednotlivých štátoch. Jednotlivé vyslanectvá, orgány SD (Sicherheitsdienst – Bezpečnostná služba), ako aj iné inštitúcie informovali Berlín o prejavoch tejto politiky v legislatívnej i inštitucionálnej podobe v jednotlivých štátoch (vrátane Slovenska, Maďarska i Rumunska).

5. Nacisti analyzovali tieto výsledky a na tomto základe očakávali spoluprácu – prípadne problémy pri realizácii – napr. pri deportáciách Židov.⁵

6. Komparácia je možná i preto, lebo nacistické Nemecko jednotlivým štátom predkladalo pri rokovaní o deportáciách podobné otázky, ktoré sa týkali spolupráce pri riešení konkrétnych krokov politiky antisemitizmu Tretej ríše. Tieto štáty však rozličným spôsobom odpovedali, ale aj konali vo vzťahu k nemeckým predstavám. Skráteno môžeme túto nacistickú predstavu sledovať od súpisu Židov, cez ich označenie, pauperizáciu prostredníctvom arizácie a likvidácie židovských firiem a majetku, až po deportácie do koncentračných táborov. Napriek dominantnému postaveniu nacistického Nemecka vo vzťahu k spojencom i satelitom využívala Tretia ríša aj pri rokovaní o židovskej otázke klasickú diplomáciu. Snažila sa získať podporu jednotlivých štátov pre realizovanie holokaustu, resp. pre jednotlivé kroky antisemitskej politiky. Ako príklad môžeme uviesť označenie Židov – cudzích štátnych príslušníkov v III. ríši. Aj v takejto zdanlivo nepodstatnej otázke sa nacisti neodvážili realizovať označenie židovskými hviezdami automaticky, ale nacistická diplomacia sa obrátila v podstate na všetky vtedajšie spojenecké, satelitné i neutrálne štáty v Európe, aby získala aj ich súhlas pre tento krok.

7. Komparácia je možná najmä vo vzťahu k Slovensku a Rumunsku aj preto, lebo v danom období v oboch štátoch pôsobili nemeckí beráteri (poradcovia) pre riešenie židovskej otázky. Na Slovensku Dieter Wisliceny,⁶ v Rumunsku Gustav Richter.⁷ S ich pomocou boli vytvorené inštitúcie, ktoré mali riešiť problematiku Židov (napr. na Slovensku – Ústredný hospodársky úrad, v Rumunsku – Komisariát pre riešenie židovskej otázky) ako aj povinné organizácie pre Židov (tzv. Židovské rady – na Slovensku to bola Ústredňa Židov)⁸.

X X X

4 Bližšie pozri HILBERG, Raul. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. (3. zv.). Frankfurt a. M. : Fischer Verlag, 1999, s. 811-926.

5 Môžeme to vidieť aj na konferencii vo Wannsee v januári 1942, kde sa rokovalo o deportáciách Židov z Európy smerom na východ. Pozri bližšie napr. ROSEMAN, Mark. *Setkání ve vile u jezera. Konference ve Wannsee a „konečné řešení židovské otázky“*. Praha : Dokořán, 2003. (v knihe sa nachádza aj celý protokol z konferencie).

6 Bližšie pozri HRADSKÁ, Katarína. *Prípady Wisliceny. Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku*. Bratislava : Academic Electronic Press, 1999.

7 Gustav Richter (1912 – ?), SS-Sturmbannführer, od apríla 1941 do augusta 1944 bol poradcom pre židovskú otázku v Rumunsku.

8 Bližšie pozri *Holokaust na Slovensku 8. Ústredňa Židov (1940 – 1944). Dokumenty*. Ed. Katarína Hradská. Bratislava : Dokumentačné stredisko holokaustu; Zvolen : Klemo, 2008.

Prvým problémom, ktorý nastolilo nacistické Nemecko pri rokovaní s uvedenými tromi štátmi ohľadom „riešenia“ židovskej otázky bolo označenie Židov. K tomu kroku došlo v nacistickom Nemecku v septembri 1941. Tretia ríša sa preto obrátila diplomatickou cestou na jednotlivé štáty, či súhlasia s označením Židov – svojich štátnych príslušníkov na území nacistického Nemecka (včítane Protektorátu Čechy a Morava a tzv. Ostmarky – teda bývalého Rakúska). Na túto iniciatívu pozitívne odpovedalo Chorvátsko (v tom čase už boli Židia v Chorvátsku označení) a slovenský štát (po prijatí tzv. Židovského kódexu 9. 9. 1941 – nariadenia 198/1941 Sl. z. – boli Židia označení aj na Slovensku). Roku 1941 s označením Židov na území Tretej ríše pôvodne súhlasilo i Rumunsko.

Na jeseň 1941 začali deportácie nemeckých a následne aj českých a iných Židov do koncentračných táborov, resp. giet, ktoré organizovalo nacistické Nemecko. Je preto „logické“, že sa postupne obrátilo diplomatickou cestou na jednotlivé štáty – najprv na tie, ktoré súhlasili s označením Židov, či súhlasia s „presunom“ – teda deportáciami svojich Židov „na východ“ spolu s deportovanými nemeckými Židmi z Tretej ríše (vrátane Protektorátu a Ostmarky). Nemci žiadali prostredníctvom vyslanectiev vyjadrenie jednotlivých štátov.⁹ Slovensko, Chorvátsko i Rumunsko s deportáciami Židov – svojich štátnych príslušníkov súhlasilo.¹⁰ Slovenskú stranu zaujímal len majetok týchto Židov, na ktorý si robila nároky.¹¹

9 Už 28. 10. 1941 F. Rademacher z nacistického ministerstva zahraničných vecí (MZV) napísal štátnemu sekretárovi Erichovi v. Weizsäckerovi, že sa Hlavný úrad rišskej bezpečnosti telefonicky pýtal, či do odsunu Židov z Nemecka majú byť zaradení aj Židia zo Slovenska a Chorvátska. Odporúčal, aby sa zo slušnosti táto otázka prejedнала prostredníctvom vyslanectiev v Bratislave a Záhrebe. Následne štátny podsekretár nacistického MZV M. Luther napísal 17. 11. 1941 na nemecké vyslanectvo do Bratislavy, aby sa informovali u slovenskej vlády, či táto súhlasí s deportáciami Židov slovenskej štátnej príslušnosti z nacistického Nemecka (včítane Protektorátu a Ostmark-y) do „get na Východe“, alebo týchto Židov prevezme slovenská vláda. Toto malo za následok, že: „Dňa 21. novembra 1941 oznámil legačný radca nemeckého vyslanectva Dr. Ringelmann tunajšiemu úradu, že Nemecká vláda sa rozhodla v najkratšej dobe previesť odsun všetkých Židov z Ríše i z Protektorátu na Východ. Nemecká vláda žiada okamžitú odpoveď hlavne s ohľadom na väčší počet Židov, slovenských štátnych občanov, ktorí sú usadení v Protektore, či slovenská vláda si praje, aby títo židia boli odsunutí s ostatnými Židmi z Ríše na Východ, alebo si želá aby títo Židia boli odsunutí na Slovensko. Nakoľko rišska vláda zamýšľa previesť spomenutý odsun v najkrajšej dobe je žiadúce, aby slovenská vláda odpovedala čím najskôr.“ *Holokaust na Slovensku 4. Dokumenty nemeckej proveniencie 1939 – 1945*. Ed. Eduard Nižňanský. Bratislava : Nadácia M. Šimečku, 2003, s. 107-110.

10 Telegram nemeckého vyslanca Killingera z Bukurešti do Berlína 13. 11. 1941: „Herr Antonescu, [...], erklärte mir, daß die rumänische Regierung es der Reichsregierung überlasse, die Juden rumänischer Staatsangehörigkeit gemeinsam mit den deutschen Juden in die Ghettos nach dem Osten abschieben zu lassen. Die rumänische Regierung habe keine Interesse daran, daß die rumänischen Juden nach Rumänien zurückkehrten.“ Yad Vashem Archiv, Jerusalem (ďalej YVA), fond R 1 „Auswärtiges Amt“, Inland II g 52/5 (Microfilm JM 2215). Telegram od nemeckého vyslanca Kascheho (Agram-Zagreb) do Berlína 20.11.1941. „Kroatische Regierung dankt fuer die Geste hinsichtlich der in Deutschland lebenden Juden kroatische Staatsangehoerigkeit. Sie waere aber fuer Abschiebung dieser Juden aus Deutschland nach dem Osten dankbar.“ YVA Jerusalem, fond (ďalej f.) R 1 „Auswärtiges Amt“, Inland II g 52/5 (Microfilm JM 2215).

11 Ludinov telegram do Berlína 4. 12. 1941 o deportáciách Židov slovenskej štátnej príslušnosti z nacistického Nemecka: „Slovenská vláda na otázku odpovedala, že v zásade súhlasí s odsunom Židov slovenskej štátnej príslušnosti do východných get, musí však klásť dôraz na to, aby neboli ohrozené oprávnené slovenské nároky na hnutelný i nehnuteľný majetok týchto Židov v dôsledku ich odsunu na východ. Podľa

Prejdem teraz k analýze rokovaní s jednotlivými štátmi.

Slovensko

Ako som už uviedol, slovenská strana súhlasila tak s označením Židov – slovenských štátnych príslušníkov na území nacistického Nemecka, ako aj s ich deportovaním smerom na „východ“.

Vo vzťahu k deportáciám z územia samotného Slovenska sa v literatúre o holokauste doteraz poukazovalo na význam návštevy vedúcich predstaviteľov slovenského štátu v Hitlerovom hlavnom stane v októbri 1941.¹² Ako jej následok sa interpretovala dohoda z 2. 12. 1941 medzi Vojtechom Tukom a nemeckým vyslancom v Bratislave Hannsom Elardom Ludinom, v ktorej slovenská strana súhlasila s deportáciami Židov – slovenských štátnych príslušníkov z Tretej ríše smerom „na východ“.¹³ Ak však analyzujeme situáciu v druhej polovici roku 1941 v širších súvislostiach, takýto záver by sme mohli spochybniť. Ako sme mohli vidieť, nacistické Nemecko sa obrátilo postupne na jednotlivé štáty so žiadosťou o realizáciu obidvoch problémov (označenie i deportovania na východ) aj bez toho, aby predstavitelia jednotlivých štátov navštívili Hitlera. Holokaust sa stal súčasťou nacistickej zahraničnej politiky, a preto sa Nemecko obrátilo na jednotlivé štáty, aby tento problém vyriešilo.

Keďže slovenská strana súhlasila s deportáciami Židov – svojich štátnych príslušníkov z územia Tretej ríše, logickým krokom boli potom deportácie zo samotného územia Slovenska. Nakoniec nemecká strana nepredpokladala, že by tým vznikli nejaké problémy. Pozitívna poznámka o Slovensku v januári 1942 na konferencii vo Wannsee hovorí za všetko.¹⁴

Napriek doterajšiemu rozsiahlemu výskumu nie sme dostatočne informovaní o nemecko-slovenských rokovaniach o deportáciách na začiatku roku 1942. Dobové dokumenty nám neumožňujú jednoznačne rozhodnúť o iniciatíve nemeckej alebo slovenskej strany pri deportáciách.

Historik Ladislav Lipscher písal o slovenskej iniciatíve.¹⁵ Podľa neho po tom, čo nemecká strana žiadala zvýšiť kontingent slovenských pracovných síl v Ríši, slovenský

slovenskej mienky ide takmer výlučne o Židov, ktorí sa po udalostiach v októbri 1938 presídlili z autonómneho Slovenska do Protektorátu a ich majetok si protiprávne vzali so sebou. Slovenská vláda sa pýta, či bola svojho času podrobne zaregistrovaná hodnota majetku Židov slovenskej štátnej príslušnosti v Ríši, tak že by podklady pre ďalšie jednania o spätnom prevezení tohto majetku boli k dispozícii aj po odtransportovaní Židov. Ďalej sa pýta, či z nemeckej strany existuje ochota na základe týchto podkladov zabezpečiť spätný prevod židovského majetku, prip. zaistiť jeho použitie v národohospodárskom záujme a jednať o podrobnostiach realizácie. Už som vysvetlil, že oprávnené nároky na židovský majetok budú určite v rámci možností zaistené. Žiadam o pokyn, ako v jednotlivých položkách možno zodpovedať uvedené slovenskú otázku.“ Holokaust na Slovensku 4, ref. 9, s. 111-112.

12 Bližšie pozri HRADSKÁ, ref. 6, s. 38; HRADSKÁ, Katarína. Jozef Tiso v Hitlerovom hlavnom stane a na Ukrajine roku 1941 vo svetle nemeckých dokumentov. In *Historický časopis*, 2003, roč. 51, č. 4, s. 685-694; KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Archa, 1991, s. 155.

13 *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 111-112.

14 Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ďalej ADAP), Serie E, Bd. 1, s. 272 (dokument 150) „In der Slowakei und Kroatien ist die Angelegenheit nicht mehr allzu schwer, da die wesentlichsten Kernfragen in dieser Hinsicht dort bereits einer Lösung zugeführt wurden.“ Pozri bližšie napr. ROSEMAN, ref. 5.

15 LIPSCHER, Ladislav. *Židia v slovenskom štáte 1939 – 1945*. Bratislava : Print-servis, 1992, s. 114-115.

vládný splnomocnenec po dohode s Izidorom Kosom¹⁶ ponúkol zástupcovi Ríšskeho ministerstva práce Sagerovi ako náhradu 20 000 Židov. Túto slovenskú ponuku po vojne potvrdil vo svojej výpovedi beráter Dieter Wisliceny.¹⁷

Podľa jeho tvrdenia, keď sa to dozvedel Adolf Eichmann, zavolať si ho do Berlína, kde mu povedal, že Židia budú na Himmlerov rozkaz dopravení do táborov pod správou RSHA (Reichssichererheitshauptamt – Hlavný ríšsky bezpečnostný úrad). Wisliceny mal súčasne oznámiť slovenskej strane, že Nemecko je ochotné prevziať ponúkaný počet Židov ako pracovné sily.¹⁸ Povojnové výpovede slovenských i nemeckých predstaviteľov musíme brať s rezervou. Je logické, že Nemci sa snažili zodpovednosť za deportácie prenechať Slovákom a naopak.

Môžeme to dokumentovať aj na základe výpovede nemeckého vyslanca H. Ludina, ktorý si po vojne nepamätal, že by mu Sager niečo také povedal. Vo svojej výpovedi uviedol: „*Predpokladám, že k tejto ponuke došlo na základe slovenskej iniciatívy, lebo Sager sa židovskými záležitosťami nezaoberal a podľa môjho vedomia sa žiaden nemecký úrad u slovenských úradov o niečo takéto nezasadzoval. [...] Pamätám sa, že v počiatkoch deportácie so strany oficiálnych slovenských miest nebol kladený proti deportácii odpor.*“¹⁹

Rozsiahly výskum v archíve Zahraničného úradu v Berlíne, ako aj v Spolkovom archíve v Berlíne nateraz nepriniesol dokumenty, ktoré by tento problém vyriešili. Podľa dobovej subordinácie by Sager musel informovať Berlín o slovenskej ponuke, keďže on podliehal Ríšskemu ministerstvu práce, ktoré nemalo na starosti Židov. Toto ministerstvo by muselo zase oznámiť tento problém Zahraničnému úradu v Berlíne. Takýto dokument sa nezachoval. Dôležité je aj to, že v dobových poštových knihách na Zahraničnom úrade, ktoré sa zachovali, sa nenachádza žiadna poznámka o príchode takého listu.²⁰ Vo fonde Vyslanectvo Bratislava v Politickom archíve Zahraničného úradu (PAAA) v Berlíne sa nenachádza žiadne takéto hlásenie od Sagera, hoci viackrát informoval o pracovných

Túto jeho tézu prevzali aj viacerí iní historici (napr. G. Fatranová, Y. Bauer a i.).

16 Izidor Koso v povojnovom procese na Ľudovom súde v Bratislave (proces 13/48) odmietol v zápisnici z 22. 9. 1947 svoju zodpovednosť za tento krok. „[...] nezodpovedá pravde, že by som sa bol koncom januára 1942 už či sám, alebo s inými dohodol s Wislicenym, že 20.000 občanov židovského pôvodu bude vyslaných do Nemecka na práce, lebo o tejto dohode som sa dozvedel len počas vyšetrovania [rozumej po vojne – E. N.]. Podobne nezodpovedá pravde, že by som bol spolupôsobil pri uzavieraní rámcovej dohody o prevzatí všetkých židov, ani iniciatívne som nevystupoval. Túto dohodu uzavrel Tuka sám v Berlíne a o tom, že sa bude za vyvezených platiť 500 RM som sa dozvedel ako sa pamätám, len na ministerskej rade. Koncom februára, alebo začiatkom marca mi Tuka povedal toto, ide o presídlenie na okolie Lublin – Minsk, kde budú sústredení všetci židia.“ Štátny archív Bratislava (ďalej ŠAB), f. Ľudový súd Bratislava, TnĽud 43/46-58.

17 Jeho výpoveď potvrdili po druhej svetovej vojne bývalí predstavitelia Ústredne Židov Tibor Kováč a Andrej Steiner. Dokumenty o rokovaní o deportáciách s predstaviteľmi slovenskej vlády, ktoré Wisliceny sľúbil Steinerovi, mu však nikdy nedal. Z výpovedí je ťažko určiť či im tieto informácie povedal Wisliceny už v roku 1942, alebo až v roku 1943 pred svojím odchodom zo Slovenska. Zo strany Wislicenyho, ktorý od jesene 1942 vedel, že deportovaní Židia zo Slovenska už väčšinou nežijú, to mohlo byť aj účelové dobové vystupovanie vo vzťahu k predstaviteľom ÚŽ. ŠAB, f. Ľudový súd Bratislava, proces I. Koso, TnĽud 43/46-7, 43/36-11.

18 SNA, f. Národný súd, Dr. Anton Vašek, 17/46-72.

19 ŠAB, f. Ľudový súd Bratislava, T. J. Gašpar 14/48, kartón 13.

20 Pozri Politisches Archiv des Austärtigen Amtes (ďalej PA AA), Journalbücher Inland A-B. Juden.

silách v roku 1942. Podobne vo fonde Ríšskeho ministerstva práce v Spolkovom archíve v Berlíne sa nezachovala zložka Sagera o rokovaníach o pracovných silách.

Ak by sme sledovali nemecké dokumenty – štátny podsekretár Zahraničného úradu Martin Luther²¹ v auguste 1942 napísal, že po transportoch Židov (slovenskej a inej štátnej príslušnosti) z Ríše sa ukázalo, že je málo pracovných síl a preto sa nemecká strana obrátila na slovenskú vládu s požiadavkou 20 000 židovských pracovných síl.²² Ako sme informovaní z telegramu, ktorý vyslanec H. Ludin poslal 20. 2. 1942 do Berlína: „*Slovenská strana sa návrhu s nadšením chopila. Možno začať s prípravnými prácami.*“²³ Následne nemecká strana prejavila ochotu prevziať všetkých Židov.²⁴ Nemeckú diplomatickú nótu zodpovedajúceho obsahu však doteraz nenašiel žiaden historik. Táto nóta musela prísť na Slovensko koncom februára 1942.

Protirečivosť dobových prameňov môžeme ešte doplniť o vystúpenie Alexandre Macha na zasadnutí Štátnej rady 26. 3. 1942, kde povedal: „[...] *vyšlo to od nás, teda nie Nemcov, [...]. My sme získavali pomoc Nemcov i v tejto otázke židovskej. Pomocou Nemcov chceme sa zbaviť Židov. Najväčší krok sme urobili vtedy, keď sme boli v Hlavnom stane u Führrera. Mali sme možnosť hovoriť s Himmlerom a v prítomnosti p. ministra zahraničia sa povedalo na otázku koľko je tých Židov u vás, že 90 000 povedali nám, že oni ich budú potrebovať. [...] Tak sa nadhodila tá myšlienka. Nedalo sa jej zaspáť. [...] lebo nám idú Nemci vo všetkom po ruke. [...] My túto akciu nezastavíme za žiadnu cenu.*“²⁵

Aj Mach však v tomto vystúpení hovorí priveľmi všeobecne, na to, aby sme mohli jednoznačne povedať, že iniciatíva bola na slovenskej strane, resp. že slovenská strana

- 21 Martin Franz Julius Luther (1895 – 1945), 1941 – 1943 – štátny podsekretár A. A., takisto vedúci Oddelenia D (Deutschland) na AA zodpovedný za spoluprácu s H. Himmlerom a RSHA, ako aj za Rezort D III („*Judenfrage, Rassenpolitik, Information der Auslandsvertretungen über wichtige innenpolitische Vorgänge*“). V spolupráci s A. Eichmannom sa stal spoluorganizátorom holokaustu. Zúčastnil sa aj konferencie vo Wannsee v januári 1942, ktorá sa zaoberala technickou stránkou deportácií nielen z nacistického Nemecka, ale i z nacistami okupovanej Európy.
- 22 M. Luther H. Ludinovi 16. 2. 1942: „*V návaznosti na opatrenia konečného riešenia európskej židovskej otázky je nemecká vláda pripravená prevziať 20 000 mladých silných slovenských Židov a presunúť ich na východ, kde pretrvávajú potreba pracovného nasadenia. Prosím upovedomiť o tom tamojšiu vládu. Akonáhle bude predložený zásadný súhlas slovenskej vlády, poradca pre židovskú otázku ústne objasní podrobnosti.*“ *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 113.
- 23 *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 113-114.
- 24 „*Die Zahl der auf diese Weise [rozumie cudzí štátny príslušníci z Ríše – E. N.] nach dem Osten abgeschobenen Juden reichte nicht aus, den Bedarf an Arbeitskräften dort zu decken. Das Reichssticherheitshauptamt trat daher auf Weisung des Reichsführer-SS an das Auswärtige Amt heran, die slowakische Regierung zu bitten, 20 000 junge kräftige slowakische Juden aus der Slowakei zur Abschiebung nach dem Osten zur Verfügung zu stellen. Die Deutsche Gesandtschaft Preßburg wurde zu D III 874 mit ent-sprechender Weisung versehen. Die Weisung haben abgezeichnet: Der Herr Staatssekretär; U. St. S. pol. Und Pol. IV. Die Gesandtschaft Preßburg berichtete zu D III 1002, die Slowakische Regierung habe den Vorschlag mit Eifer aufgegriffen; die Vorarbeiten könnten eingeleitet werden. Auf diese freudige Zustimmung der Slowakischen Regierung hin schlug der Reichsführer-SS vor, auch den Rest der slowakische Juden nach dem Osten abzuschieben und die Slowakei so judenfrei zu machen. Die Gesandtschaft wurde zu D III 1559 Ang. II mit entsprechender Weisung versehen, den Entwurf der Weisung hat der Herr Staatssekretär abgezeichnet, nach Abgang wurde er des Büro RAM und U. St. S. Pol zur Kenntnis gebracht.*“ *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 207-212.
- 25 *Holokaust na Slovensku* 2. *Prezident, vláda, Snem SR a Štátne rada o židovskej otázke 1939 – 1945. Dokumenty.* Eds. Eduard Nižňanský, Ivan Kamenec. Bratislava : NMŠ a ŽNO, 2003, s. 153-178.

ponúkla Židov najprv ako pracovné sily a potom aj všetkých ostatných. Na druhej strane je jednoznačné, že nemecká strana nemusela slovenských politikov tlačiť do deportácií. Vyslanec Ludin to uviedol už v apríli 1942.²⁶

Čo sa týka následného deportovania židovských rodín, D. Wisliceny vo svojej povojnovej výpovedi 25. 9. 1947 povedal:

„Milý priateľu, keby ste poznali dejiny nášho národa, vedeli by ste, že židovská otázka u nás nie je len židovských problémom, ale aj problémom národným. Pomenoval mi mená mnohých slovenských spisovateľov a hovoril, že židovstvo u nás je nositeľom cudzej štátnej ideológie a síce maďarskej. Z toho dôvodu si želá eliminovanie židov zo Slovenska, ako šéf vlády ma žiadal, aby som sa dopýtal v Berlíne, či by všetci židia nemohli byť odtransportovaní do Nemecka. Povedal som Tukovi, že v tomto smysle urobím dotaz u môjho šéfa Eichmanna v Berlíne. Predniesol som to v Berlíne ústne a potom aj písomne. Eichmann to najprv odmietol, lebo že nemá možnosti umiestniť týchto ľudí v Poľsku.

Asi 14 dní od tejto ponuky Tukovej som bol zavolaný Eichmannom do Berlína a tam mi povedal, že Himmler súhlasí s dodaním všetkých židov zo Slovenska do Nemecka, ale pod dvomi podmienkami. Za prvé, Slovenský štát musí odzbrať štátne občianstvo židov a za druhé, že Slovenský štát zaplatí za každého žida určitý presídľovací poplatok. S týmto rozhodnutím sa ihneď vrátil na Slovensko k Tukovi, k tejto rozprave zavolať Tuka potom i Dr. Kosu. Tuka prejavil súhlas s podmienkami, žiadal však, aby mu tieto veci boli sdelené v oficiálnej nóte, aby mal podklad na ministerskú radu.²⁷ [...] Eichmann potom aj cestou ministerstva zahraničia uvedené podmienky oficiálne v diplomatickej nóte sdělil.²⁸ Ministerská rada potom aj vec odhlasovala.“²⁹

26 *Holokaust na Slovensku 4*, ref. 9, s. 127-128.

27 K tomuto problému vypovedal v procese s I. Kosom aj svedok A. Steiner, ktorý bol jedným z predstaviteľov tzv. Nebenregierung v Ústrední Židov. „[...] Wisliceny z rozkazu nemeckých úradov žiadal od Macha a Kosu robotníkov pre Nemecko a to asi 15.000 mladých mužov a žien. Mach a Koso povedali Wislicenymu: Áno dáme Vám, ale budú to židia. Wisliceny potom dostal súhlas od Nemecka, že to môžu byť aj židia. Potom došlo k tomu, že bolo deportovaných 15 000 mladých mužov a žien židovského pôvodu a Wisliceny mi o tom ukázal záznam, ktorý si urobil o tom jednaní s Machom a Kosom. Podľa tohto záznamu Tuka dal k tomuto tiež súhlas. Wisliceny mi na konci chcel aj urobiť opisy takýchto svojich záznamov s jednaním so slovenskou vládou, ale potom odišiel do Maďarska prevádzať tamojšiu židovskú deportáciu, takže k tomu nedošlo, aby som si od neho zaopatril tieto opisy. [...] Tuka, Mach a Koso prišli s tým návrhom, aby sa netrhali židovské rodiny, ale aby sa deportovali celé rodiny do Nemecka. Tuka to odôvodňoval náboženskými ohľadmi, lebo vraj to nie je ani kresťanské, aby sa trhali rodiny. Wisliceny sa ironicky smial, keď mi toto hovoril. Poznamenal, že sa teší, keď ten nábožný Tuka, ktorý denne chodí do kostola do takéhoto obalu kresťanského dal tento svoj návrh.“ ŠAB, f. Ľudový súd Bratislava, proces I. Koso, 43/46-7, výpoveď A. Steinera 1. 4. 1946.

28 Spomínanú nemeckú nótu doteraz nenašiel žiaden historik. Zmienka o nej sa nachádza aj v správe štátneho podsekretára nacistického MZV M. Luthera z 21. 8. 1942. „Na nadšený súhlas slovenskej vlády [rozumej reakcia slovenskej strany na ponuku prevziať židovského „pracovné sily“ z 20. 2. 1942 – E. N.] ríšsky vodca SS navrhol, odsunúť na východ aj zvyšok slovenských Židov a dosiahnuť tak na Slovensku stav bez Židov. Vyslanectvo dostalo na D III 1559 Ang. II príslušné pokyny; návrh pokynov podpísal pán štátny tajomník, po odoslaní boli postúpené na vedomie kancelárii ríšskeho ministra zahraničia a St. S. Pol.“ *Holokaust na Slovensku 4*, ref. 9, s. 211.

29 ŠAB, f. Ľudový súd Bratislava, proces I. Koso, Tnúd 43/46-58. Výpoveď D. Wisliceného 25. 9. 1947.

Spomínané tvrdenia Wislicenyho by potvrdzovalo aj zasadnutie vlády 3. 3. 1942, kde V. Tuka a A. Mach informovali vládu o deportáciách.³⁰ Informácie máme aj z Tukovho vystúpenia 6. 3. 1942 na zasadnutí Štátnej rady, kde už hovoril aj o platení za deportovaných: „[...] *Otázka Židov má byť vyriešená postupne vysťahovaním a to do oblasti Ukrajiny. Už nám aj označili, kde majú byť umiestnení. Židia tým, že opustia územie nášho štátu prestanú byť štátnymi občanmi Slovenskej republiky. So sebou môžu vziať na 14 dní jedenia. Slovenská republika je povinná s každým Židom odovzdať 500 RM. Vysťahovacia akcia Židov začne mesiacom marcom a končí asi v mesiaci auguste 1942. Bola však z našej strany vyhradená podmienka, aby Židia, ktorí sú pokrstení boli v novom domove umiestnení vo zvláštnych osadách od ostatných Židov separovane, kde budú mať svojich duchovných a svoje kostoly.*“³¹

Hneď na začiatku deportácií 10. 4. 1942 sa uskutočnilo v Bratislave stretnutie, medzi V. Tukom a zástupcom nacistického Nemecka.³² Logika tohto stretnutia vychádzala z toho, že po deportáciách „mladých Židov na práce“, ktoré sa práve skončili, mali pokračovať deportácie aj ostatných židovských spoluobčanov.

V dokumente sa strohým úradným jazykom konštatuje, že: „*Pán predseda vlády Dr. Vojtech Tuka jednal dnes s poverencom Heinricha Himmlera, rišskeho vedúceho SS a šéfa nemeckej polície, ako poverenca rišskeho maršála Göringa, ktorý má od rišskeho kancelára a Führera Adolfa Hitlera priamy rozkaz vyriešiť otázku európskych Židov. Pri rokovaní bolo konštatované, že vysťahovanie slovenských Židov je len jedna čiastka programu. Teraz sa prevádza vysťahovanie pol milióna Židov z Európy na východ. Slovensko je prvý štát, ktorého Nemecká ríša bola ochotná prevziať. Súčasne sa prevádza aj vysťahovanie Židov z Francúzska (obsadeného územia), z Holandska, Belgicka, Protektorátu a z rišskeho územia. Židia zo Slovenska budú umiestnení na niekoľkých miestach na okolí Lublina (distrikt Lublin), kde natrvalo ostanú. Rodiny ostanú pohromade. Medzinárodno-právne a štátoprávne postavenie Židov bude také, že budú chránencami (Schutzbefohlene) nemeckej ríše. Pokrstení Židia budú separátne odtransportovaní a usídlení na zvláštnom území. (Pokrstenými Židmi rozumejú sa Židia kvalifikovaní ako pokrstení Židovským kódexom a pokrstení pred 10. septembrom 1941.³³ Najnovšie pokrstení Židia nespádajú pod tento pojem, lebo sa pokrstili z konjunktúrnych príčin.) Nemecká vláda sa postará o Židov tak humánne, ako je len možné (v auguste 1941 ministerský radca Izidor Koso videl,³⁴ ako vyzerá židovské mesto, ktoré má svoju samosprávu, radu starešinov a políciu).*“³⁵

30 SNA Bratislava, f. Národný súd, Gejza Fritz Tnľud 74/45.-27-30. Čiastočný výpis zápisnice o II/84 zasadnutia ministerskej rady dňa 3. marca 1942. „*Predseda vlády oznámil, že rišski vládni činitelia prejavili ochotu prevziať všetkých Židov, pričom určujú podmienku stratu štátneho občianstva. Minister vnútra [Alexander Mach – E. N.] podal podrobný referát o prevedení deportovania Židov, čo vláda vzala na vedomie.*“ V zápisnici sa nehovorí o platení 500 RM za každého deportovaného Žida. Pozri aj *Holokaust na Slovensku* 2, ref. 25, s. 142.

31 *Holokaust na Slovensku* 2, ref. 25, s. 146-148.

32 Doteraz nevieme určiť, kto vtedy prišiel na Slovensko. V literatúre sa traduje, že to bol Reinhard Heydrich.

33 Rozumej pred prijatím nariadenia 198/1941 Sl. z. – tzv. Židovského kódexu.

34 Návšteva v júli 1941 v Hornom Sliezsku. Pozri napr. *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 87-90.

35 YVA Jerusaleim, f. M 5/49.

V máji prišiel na rokovanie o deportáciách dokonca A. Eichmann,³⁶ ktorý však z dôvodu atentátu na Reinharda Heydricha v Prahe predčasne ukončil rokovania i pobyt na Slovensku.³⁷

Z júna 1942 je známa jediná relevantná intervencia nacistického Nemecka na pokračovanie deportácií. Došlo k nej v dôsledku toho, že 24. 6. 1942 neodišiel plánovaný transport do Lublina. Nasledujúci deň sa uskutočnilo stretnutie nacistických beráterov a vyslanca H. Ludina s Tukom. V rámci tohto stretnutia poradca pre židovskú otázku Wisliceny podrobne referoval o deportáciách. Tvrdil, že: „*Židovská akcia sa nachádza v záverečnom štádiu. 52 000 Židov bolo vyvezených,³⁸ 35 000 zostáva.³⁹ Posledne menovaní vlastnia ochranné listy, ktoré teraz treba podrobiť revízii. Toto sa má udiat spôsobom, že ich zamestnávateľ bude predvolaný a poučený o nenahraditeľnosti Židov. Určitá časť zostane aj naďalej nenahraditeľná, asi 4 000 je chránených zákonom z 15. mája.⁴⁰ Pri posledne menovaných ide o najnebezpečnejšiu časť. Oddelenie 14. ministerstva vnútra pracovalo veľmi dobre (odhliadnuc od jeho vedúceho),⁴¹ práve tak ministerstvo do-pravy.*“

Na toto vystúpenie reagoval Tuka s tým, že: „*Na včerajšej rade ministrov bolo dohodnuté, že každý minister má o udelených ochranných listoch upovedomiť ministra vnútra, ktorý vykoná revíziu.⁴² V ostatnom, ani on, ani minister Mach nepoľaví, kým táto dôležitá pracovná povinnosť nebude splnená.*“

Wisliceny sa nato zasadzoval za zotrvanie Augustína Morávka ako predsedu Ústredného hospodárskeho úradu, ktorý je „čistý a nekompromisný“.⁴³ Antona Vaška charakterizoval, na otázku Tuku, ako kompromisníka, ktorý pakuje na všetky strany, takže je teraz všade zaviazaný a preto revíziu ochranných listov nemôže uskutočniť. Vyslanec

36 Adolf Eichmann (1906 – 1962), SS Obersturmbannführer. Od roku 1934 v SD, od roku 1935 v oddelení II 112 (Juden), v auguste 1938 na čele Zentralstelle für jüdische Answanderung in Wien, ktorá násilne vysiedľovala Židov z „Ost-marky“ (nacistický názov pre Rakúsko), následne vedúci oddelenia IV B 4 v RSHA, ktoré malo na starosti deportácie Židov do koncentračných táborov. Hlavný organizátor deportácií Židov do táborov smrti.

37 *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 144-145.

38 Toto číslo bolo nadsadené. V júli 1942 odišli zo Slovenska ešte štyri transporty, v septembri dva a 20. októbra 1942 posledný. To znamená celkovo asi 58 000 deportovaných Židov. Podľa toho, v čase tohto Wislicenyho tvrdenia to bolo približne 50 000 deportovaných Židov.

39 Na Slovensku v tom čase už nebolo toľko Židov. Minimálne 5 000 – 6 000 utieklo do Maďarska a približne 2 000 sa ukrylo na Slovensku, aby získalo tzv. árijské papiere.

40 Je to ústavný zákon 68/1942 Sl. z., ktorý na jednej strane umožňoval deportovať Židov zo Slovenska a zbaviť ich pritom štátneho občianstva, na druhej strane určoval podmienky na udelenie výnimky.

41 Vedúcim XIV. oddelenia ministerstva vnútra bol Anton Vašek.

42 Podľa zápisnice zo zasadnutia vlády 24. 6. 1942: „*Vláda schválila osnovu vládneho návrhu zákona, ktorým sa vykonávajú niektoré ustanovenia ústavného zákona o vysťahovaní Židov. Pri prejednávaní tejto osnovy vláda rokovala o rodinných príslušníkoch hospodársky dôležitých Židov a rozhodla, že vo výnimočných a zvláštnych prípadoch možno odhliadnuť od vysťahovania rodičov takýchto Židov.*“ *Holokaust na Slovensku* 2, ref. 25, s. 220-221.

43 Iné hodnotenia A. Morávka posielal D. Wisliceny do Nemecka. *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 71-79, 93-102.

Ludin radil „100 %-né riešenie židovskej otázky“.⁴⁴ – to znamená deportácie všetkých Židov zo Slovenska.

Ludin 26. 6. 1942 referoval do Berlína: „*Evakuácia Židov zo Slovenska sa v tejto chvíli dostala na mŕtvý bod. V dôsledku cirkevných vplyvov a podplatením jednotlivých úradníkov dostalo asi 35 000 Židov zvláštnu legítimáciu, na základe ktorej nemusia byť evakuovaní. Vystahovanie Židov je v širokých vrstvách obyčajných slovenských ľudí veľmi nepopulárne. Tento postoj je ešte posilnený v posledných dňoch silnou anglickou protipropagandou. Predseda vlády Tuka si však predsa len želá pokračovať vo vysídľovaní Židov a prosí o podporu ostrým diplomatickým tlakom zo strany Ríše. Prosím o pokyn, či majú byť v tomto smere podniknuté kroky.*“⁴⁵

Do problému sa vložil z nemeckej strany dokonca druhý muž zahraničnej služby nacistického Nemecka – Ernst von Weizsäcker,⁴⁶ ktorý napísal Ludinovi telegram, v ktorom uviedol: „[...] *diplomatickú podporu žiadaní predsedom vlády Tukom môžete poskytnúť tým spôsobom, že sa voči prezidentovi Tisovi príležitostne zmienite o tom, že zastavenie vysídľovania Židov, a zvlášť vyňatie z odsunu tých v drôtovej správe spomínaných 35 000, by v Nemecku spôsobilo o to väčšie prekvapenie, že doterajšie spolupôsobenie Slovenska na židovskej otázke tu bolo veľmi cenené.*“⁴⁷

Ak môžeme zhrnúť tento „nátlak“, slovenská strana neobdržala žiadne verbálne nóty, v ktorých by nemecká strana oficiálne žiadala „bezodkladné a 100 %-né“ deportovanie Židov zo Slovenska. Nemecká strana nepoužila žiadne vyhrážky. Slovenskí politici nemohli mať preto obavy zo straty politickej moci v dôsledku nedostatočne rýchlych deportácií. Nakoniec po tomto „zastavení“ deportácií zo Slovenska odišlo ešte sedem deportačných vlakov. „Zastavenie“ deportácií bolo spôsobené aj tým, že mnohí Židia získali výnimky, resp. pracovné povolenia. Boli teda „hospodársky dôležití“. Ich „sociálna potrebnosť“ rozhodla o tom, že ostali na Slovensku. Toto sa týkalo napr. lekárov, zverolekárov či inžinierov, ale aj „pomocníkov“, bez ktorých arizované firmy nemohli ďalej pracovať.

Osobitnou otázkou slovensko-nemeckých rokovaní o deportáciách bolo rokovanie o platení za deportovaných Židov. Aktivita v tomto ohľade vyšla z nemeckej strany.⁴⁸ Nemecké zdôvodnenie platieb pre nevyhnutnosť preškolenia, ubytovania a podobne je ukážkou dobového cynizmu.

Nemecká strana niekoľkokrát intervenovalo ohľadom platenia.⁴⁹ Za dôležitú pokladám slovenskú verbálnu nótu z júna 1942, v ktorej slovenská vláda jasne deklarovala svoju vôľu zaplatiť za deportovaných.⁵⁰

44 *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 152-154.

45 *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 150-151.

46 Ernst Freiherr von Weizsäcker (1882 – 1951), diplomat. Štátny sekretár nacistického MZV (Auswärtiges Amt) v rokoch 1938 – 1943. Druhý muž po Joachimovi v. Ribbentropovi v tomto úrade.

47 *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 151-152.

48 *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 115-116, 135-139.

49 Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, Eduard – KAMENEC, Ivan. Poplatky za deportovaných slovenských Židov. In *Historický časopis*, 2003, roč. 51, č. 2, s. 311-342.

50 *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 150.

Na piatom spoločnom rokovaní slovenského a nemeckého vládneho výboru v septembri 1942 bol prijatý protokol, v ktorom v bode 31 sa hovorí aj o platení za deportovaných Židov, resp. o majetkových problémoch. „*Výmenou nôt medzi nemeckým a Slovenským ministerstvom zahraničia (verbálne nóty nemeckého vyslanectva z 29. apríla 1942 [...] a z 1. mája 1942 [...] – ako aj Slovenského ministerstva zahraničia z 23. júna 1942 [...]) bolo dohodnuté, že Slovenská vláda vyplatí za každého žida slovenskej štátnej príslušnosti, ktorý bol, alebo ešte len bude prevzatý na územie Ríše, čiastku 500.- RM. Nemecká vláda sa v menovaných nótach vzdáva ďalších nárokov na majetok Ríšou prevzatých židov, ktorý po ich odchode zostal na slovenskom území.*“⁵¹ Napriek uvedenému súhlasu sa slovenská strana snažila v nasledujúcich rokoch o zníženie sumy určenej za deportovaných, čo sa jej však nepodarilo.⁵²

Okrem Slovenska za deportácie Židov v Európe mali zaplatiť ešte Chorváti. Sumu 30,- rišských mariek.⁵³

Deportácie v roku 1942 pokladám sa vyvrcholenie politiky antisemizmu na Slovensku. Nemecká strana nemusela na slovenských politikov tlačiť, aby súhlasili s deportáciami.

Arizácie a likvidácie židovských podnikov, najmä v rokoch 1940 – 1941, ako aj zákaz vykonávať rozličné povolania v rokoch 1939 – 1941 spôsobili rozsiahle sociálne zmeny v židovskej komunite. Tieto zmeny sa stali na Slovensku akoby nutným „predpokladom“ pre deportácie. Vytvorenie masy pauperizovaných Židov malo za následok, že sa štát zrazu musel o nich starať, resp. vytvoriť pre nich pracovné príležitosti. Na vytvorenie get,⁵⁴ či veľkých pracovných táborov⁵⁵ však chýbali finančné prostriedky, keďže arizácie a likvidácie znamenali v podstate štátom garantované rozkradnutie židovského majetku a štát by musel dávať finančné prostriedky na užívanie masy ožobračeného židovského obyvateľstva.⁵⁶ Židia sa stali pre slovenský štát „sociálnou príťažou.“ Od jesene 1941 bola židovská otázka na Slovensku jednoducho problémom sociálnym.⁵⁷ Zodpovednosť

51 *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 217-219.

52 V zápisnici trinástej schôdzky revidujúceho výboru Slovenskej národnej banky v Bratislave, zo 14. februára 1945 možno čítať: „*Za každého deportovaného žida musel štát zaplatiť 500 RM. To nemalo žiadneho podkladu, len ten optický.*“ Archív Národnej banky Slovenska, f. Slovenská národná banka, revidujúci výbor – zápisnice 1939 – 1945. Pozri aj *Holokaust na Slovensku* 2, ref. 25, dokumenty č. 95, 121.

53 ADAP, Serie E, Band IV, s. 83. V správe vyslanca nacistického Nemecka v Chorvátsku Kascheho môžeme čítať: „*Finanzminister Košak hat sich am 9. 10. 42 bereit erklärt, dem Deutschen Reich für jeden ausgesiedelten Juden RM 30,- zur Verfügung zu stellen.*“

54 Vojtech Tuka navrhol už v roku 1940 vytvorenie židovského geta pre 10 000 obyvateľov, ktorého výstavbu mali zaplatiť Židia. Pozri *Holokaust na Slovensku* 2, ref. 25, s. 82.

55 Židovské pracovné tábory vznikli v roku 1941, resp. v roku 1942 v Novákoch, Seredi a vo Vyhniach. Okrem toho existovali viaceré židovské pracovné strediská. Bližšie pozri *Holokaust na Slovensku* 5. *Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938 – 1944. Dokumenty*. Eds. Eduard Nižňanský, Igor Baka, Ivan Kamenec. Bratislava : NMŠ; ZNO; VHÚ, 2004.

56 V dôvodovej správe vládneho návrhu zákona o Fonde pre zriaďovanie a udržiavanie podnikov pracovnej povinnosti Židov, ktorého tvorcom bolo ministerstvo vnútra 1. 4. 1942 boli vyčíslené aj náklady na udržiavanie pauperizovaných 16 000 židovských domácností – toto číslo bolo odhadnuté na 160 miliónov korún ročne (10.000,- na jednu domácnosť). Bližšie pozri *Holokaust na Slovensku* 2, ref. 25, s. 180-181.

57 Na potvrdenie tohto historického konštruktú uvediem údaje z dôvodovej správy spomenutého vládneho návrhu zákona o Fonde pre zriaďovanie a udržiavanie podnikov pracovnej povinnosti Židov, ktorého

za tento stav neniesli Židia,⁵⁸ ale exekutívne a legislatívne orgány vojnovnej Slovenskej republiky, vrátane prezidenta.

Na jeseň 1941 sa výsledky autochtónnej politiky antisemitizmu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) prekrížili s nacistickým holokaustom a výsledkom boli deportácie. Slovenská strana s nimi súhlasila a aktívne sa na nich podieľala.

Nakoniec aj nemecká strana hodnotila postoj slovenských orgánov k deportáciám veľmi pozitívne. Nemecký vyslanec Ludin už v apríli 1942 napísal do Berlína: „*Slov. vláda súhlasila s odtransportovaním všetkých Židov zo Slovenska bez akéhokoľvek nemeckého tlaku. Aj prezident osobne súhlasil s odtransportovaním, napriek zákroku slov. episkopátu. Odtransportovanie sa vzťahuje na všetkých Židov, ktorí sa podľa slovenského Židovského kódexu pokladajú za Židov. Židia stojaci mimo Židovského kódexu, teda Židia podľa rasy, ktorí boli pokrstení pred rokom 1938, a ktorých je asi 2 000, sa majú podľa oznámenia prezidenta republiky sústrediť v táboroch na území štátu. Odtransportovanie Židov prebieha plynulo, bez komplikácií.* [...]“⁵⁹ Podobne popísal úlohu slovenských orgánov aj Günther⁶⁰ z oddelenia A. Eichmanna v RSHA, keď napísal máji 1942 na nacistické ministerstvo zahraničných vecí (MZV): „*Zabezpečenie mobility [rozumej deportačných vlakov – E. N.] zo strany slovenskej vlády značne uľahčí technické zabezpečenie evakuácie, keďže Ríšske železnice by teraz z dôvodu veľkej vyťaženia len veľmi ťažko mohli dať k dispozícii zvláštne vlaky.*“⁶²

Nemecký tlak na pokračovanie deportácií poznáme len z júna 1942. Nakoniec zo správy z augusta 1942 vypracovanej štátnym podsekrétárom A.A. M. Lutherom vieme, že v pokynoch do Bratislavy, ktoré sa týkali deportácie bolo jasne povedané: „[...]“

tvorcom bolo ministerstvo vnútra I. 4. 1942. Podľa tejto správy z 88 951 (podľa vládneho nariadenia číslo 198/41 bolo Židov 89 053) Židov, ktorí tvorili približne 22 000 domácností bolo pôvodne zárobkovo činných 32 527 osôb (36,3 %). Ďalších 4 000 Židov žilo z výťažku svojho majetku bez vykonávania akejkoľvek zárobkovej činnosti. (teda spolu 41 %). Arizáciou a likvidáciou firiem a podnikov, ako aj zamietnutím pracovných povolení a inými protižidovskými opatreniami bolo vyradených 22 267 osôb a 2 500 osôb (zo 4 000) stratilo možnosť žiť z výťažku svojho majetku (24 767 – to znamená 71,7 %). Podľa dôvodovej správy bolo približne 2/3 z nich hlavami rodín, poľahke domácností. Správa uzatvára, že v podstate 16 000 domácností (teda 72 % z pôvodného počtu 22 000) ostalo bez možnosti získania obživy. Pri prepočte to znamená približne 64 000 Židov. Ak toto číslo porovnávame s počtom deportovaných – približne 58 000 a pripočítame k tomu približne 4 500 Židov, ktorí boli v židovských pracovných táboroch a židovských pracovných strediskách – prípadne slúžili v VI. pracovnom prápore v armáde, sociálny problém so Židmi, resp. ich živienim po deportáciách sa vláde podarilo vyriešiť. Bližšie pozri *Holokaust na Slovensku* 2, ref. 25, s. 180-181.

58 Ústredňa Židov (štátno vytvorená organizácia pre Židov v septembri 1940, ktorej museli byť členmi) sa snažila pomôcť, napr. prostredníctvom rekvalifikácií (len v roku 1941 cca 10 000 väčšinou mladých Židov prešlo takýmito kurzami), prípadne prostredníctvom ľudových kuchýň zabezpečiť stravu pre pauperizovaných Židov. Pozri napr. *Holokaust na Slovensku* 5, ref. 56, s. 102-108, 116-117. Pozri napr. správy ÚŽ z roku 1941 Ústrednému hospodárskemu úradu. SNA Bratislava, f. ÚHÚ, kartón 145.

59 *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 127-128.

60 Rolf Günther (1913 – 1945?), od roku 1941 zástupca A. Eichmanna v oddelení IV B 4 v RSHA, ktoré sa zaoberalo deportáciami Židov do koncentračných táborov.

61 Slovenská strana pripravila šesť súprav na deportovanie Židov. Bližšie o technickej príprave deportácií a slovensko-nemeckých rokovaníach o železničnej preprave pozri *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 116, 128.

62 *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 143-4.

v žiadnom prípade nesmie dôjsť k vnútropolitickým ťažkostiam“.⁶³ V nemecko-slovenských rokovaníach výrazný tlak na realizáciu, resp. pokračovanie deportácií v rokoch 1941 – 1942 nenachádzam. Bez pomoci slovenských správnych a policajných orgánov by sa nepodarilo nemeckej strane realizovať deportácie v roku 1942.

Roku 1943 nachádzame niekoľkokrát nemecké pokusy na znovuobnovenie deportácií zo Slovenska (ktorým slovenská strana nevyhovela) bez akýchkoľvek nacistických represívnych dôsledkov na vnútropolitickú scénu.⁶⁴

Rumunsko

Predovšetkým treba povedať, že Rumunsko realizovalo svoju autochtónnu politiku antisemitizmu, či už z hľadiska legislatívy, ale aj vlastných rumunských deportácií a vraždenia Židov.⁶⁵

Vo vzťahu k samotným deportáciám Židov z územia Rumunska je nutné pripomenúť, že Rumunsko „rozlišovalo“ medzi Židmi z historických častí Rumunska – Moldavska a Valašska, z ktorých mnohí mali rumunské občianstvo a medzi Židmi zo „získaných území“. Rumunská vláda samostatne deportovala a vraždila Židov v Bukovine, Besarábii a Transistrii najmä v rokoch 1941 a 1942.⁶⁶ K „rumunským“ Židom vláda pristupovala inak.

Dokonca v čase, keď prebiehali deportácie Židov z celej Európy do Generálneho gouvěrnamentu, rumunská strana pokračovala v divokom vyhánaní Židov zo „svojho“ územia.

Podľa Eichmannovho hlásenia zo 14. 4. 1942 rumunská strana vyhnala 10 000 Židov cez rieku Bug na Ukrajinu, ktorú ovládalo nacistické Nemecko. Eichmann prejavil s takouto nekontrolovanou a neplánovanou akciou nespokojnosť. Dňa 12. 5. 1942 v správe Franza Rademachera⁶⁷ z A. A. priamo Eichmannovi sa dokonca hovorí o vyhnaní ďalších 60 000 Židov cez Bug.⁶⁸ Posledné rumunské deportácie z Bukoviny do Transistrie sa uskutočnili v septembri 1942.⁶⁹

Z hľadiska nami sledovaných rumunsko-nemeckých rokovaní treba pripomenúť, že Rumunsko roku 1941 najprv súhlasilo s označením i deportáciami Židov, rumunských

63 *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 207-212.

64 Bližšie pozri KAMENEC, Ivan. Neúspešné pokusy o obnovenie deportácií slovenských Židov. In MILOTOVÁ, Jaroslava – LORENCOVÁ, Anna (Eds.). *Terezínske studie a dokumenty*. Praha : Academia, 2002, s. 299-315.

65 Bližšie pozri BENZ, Wolfgang. Rumänien und der Holocaust. In BENZ, Wolfgang – MIHOK, Brigitte. *Holocaust an der Peripherie. Judenpolitik und Judenmord in Rumänien und Transistrien 1940 – 1944*. Berlin : Metropol, 2009, s. 11-30; HEINEN, Armin. *Rumänien, der Holocaust und die Logik der Gewalt*. München : R. Oldenbourg Verlag, 2007; HAUSLEITNER, Mariana. Großverbrechen im rumänischen Transistrien 1941 – 1944. In *Rumänien und der Holocaust*. Hrsg. Von Mariana Hausleitner u. a. Berlin : Metropol, 2001, s. 15-24.

66 Vraždenie Židov v Rumunsku v oblastiach Bukovina, Besarábia, Transistria je odhadované na 280 000 – 360 000 Židov. Bližšie pozri BENZ, ref. 66.

67 Franz Rademacher (1906 – 1973), nacistický diplomat, v rokoch 1940 – 1943 vedúci tzv. židovského oddelenia na A. A., zodpovedný sa spolurealizáciu holokaustu.

68 PA AA Berlin, f. Inland II geheim. R. 100.883 Rumänien 1941 – 1944.

69 Bližšie pozri BENZ, ref. 66, s. 21.

štátnych príslušníkov žijúcich v Tretej ríši.⁷⁰ V priebehu roku 1942 rumunské zastupiteľské inštitúcie zmenili názor. Rumunské konzuláty podali viacero protestov.⁷¹ Verbálnou nótou z 23. 6. 1942 Rumunsko žiadalo, aby sa so Židmi – rumunskými štátnymi občanmi – jednalo ako s talianskymi, maďarskými či švajčiarskymi Židmi.⁷² Následne 21. 7. 1942 došlo k rokovaniu na A. A. medzi nemeckým zástupcom Klengenfussom⁷³ a sekretárom rumunského vyslanectva v Berlíne Valeanom. Rumunský zástupca povedal, že iný prístup k rumunským Židom, ako napr. maďarským, je chápaný zo strany Rumunska ako strata politickej prestíže a zaujímal sa aj o majetok rumunských Židov. Klengenfuss tvrdil, že je to chybný pohľad a v otázke majetku presadzoval teritoriálny princíp,⁷⁴ ktorý ale rumunská strana neprijala. Nedosiahol však zmenu rumunského postoja. Nemecká strana nežiadala výmenu rumunských konzulov, ktorí takýmto spôsobom vlastne „vystúpili“ proti predchádzajúcej dohode rumunskej vlády a nedokázala tento problém rýchlo zohodiť zo stola. Stal sa objektom vyjednávania Nemecka nielen s rumunskou, ale aj s inými vládami v Európe (napr. s maďarskou, talianskou...).

Otázka označenia a následne deportácii Židov – rumunských štátnych občanov – sa stala otázkou politickej „prestíže“. Rumunsko sa cítilo byť „ukrivené“, že maďarskí alebo talianski Židia nie sú v Nemecku označení, resp. deportovaní. Rumunská strana nastolila problém „označenia Židov – rozličnej štátnej príslušnosti“ ako otázku rovnocenného spojenectva. Rumunská otázka znela – je azda Rumunsko menším spojencom nacistického Nemecka ako spomínané štáty?⁷⁵ Nemecká snaha o označenie Židov cudzej štátnej príslušnosti takto vyvolala „nechcený“ následok. Nemecko sa muselo vyrovnáť

70 ADAP, Serie E, Bd. 2, dokument 209, s. 353-360. Existuje aj špecializovaná rumunsko-nemecká edícia dokumentov o holokauste. Pozri Al III-lea Reich și Holocaustul din România. 1940-1945. Documente din arhivele germane. Eds. Ottmar Trașcă, Dennis Deltant. Bukurest 2007.

71 PA AA Berlin, f. Inland II A/B. Das Judentum in Deutschland 1941-42, R 99355. Napr. stanovisko rumunského konzula vo Viedni k označeniu rumunských židov z 25. 3. 1942. Rumunský generálny konzul Mares sa 16. 3. 1942 obrátil na Reichstatthaltera vo Viedni vo veci označenia rumunských Židov, ten poslal 25. 3. 1942 správu do Berlína ohľadom odpovede. Rumunský konzul sa odvolal na rozličné správanie sa v tejto otázke k bulharským, maďarským, tureckým, talianskym a švajčiarskym Židom. Štátny podsekretár Zahraničného úradu M. Luther oznámil v júni 1942 protesty proti označeniu Židov – rumunských štátnych príslušníkov, rumunskými konzulmi v Paríži, Bruseli a v Prahe.

72 PA AA Berlin, f. Inland II geheim. Die Judenfrage – Kennzeichnung der deutschen und ausländischen Juden 1941-42. R 100 851.

73 Karl Otto Klengenfuß (1901 – 1990), nacistický diplomat. Roku 1942 činný v tzv. židovskom oddelení A. A., podriadený F. Rademacheru.

74 Tento princíp presadilo nacistické Nemecko vo vzťahu k Slovensku. Znamenal, že každá strana si ponechá majetok tých Židov (včítane cudzích štátnych príslušníkov), z ktorého územia budú Židia deportovaní. To znamenalo, že majetok Židov – slovenských štátnych príslušníkov, ktorí budú deportovaní z nacistického Nemecka si ponechá nemecká strana. Majetok Židov – nemeckých štátnych príslušníkov, ktorí budú deportovaní zo Slovenska si ponechá slovenská strana. Rumunská strana vychádzala z princípu, že ona sa nemôže vzdať žiadneho židovského majetku v zahraničí, lebo Rumunsko „rumunizuje“ (rumunský pojem pre arizovanie) židovský majetok a nevzdá sa preto žiadnej jeho časti.

75 PA AA Berlin, f. Inland II geheim. Die Judenfrage – Kennzeichnung der deutschen und ausländischen Juden 1941-42. R 100 851. Rumunský vyslanec Bossy – Woermannovi – 24. 7. 1942: „Während Deutschland die rumänische Juden z. B. im besetzten Frankreich den französischen und deutschen Juden gleichstelle, gelte dasselbe nicht für italienische und z. B. ungarische Juden. Es sei aber mit Rücksicht auf das ungarisch-rumänische Verhältnis für die Rumänische Regierung abträglich, wenn die Juden ungarischer Staatsangehörigkeit gegenüber denjenigen rumänischer Staatsangehörigkeit privilegiert würden.“

s pripomienkami svojich spojencov, ktorí na základe nemeckého jednanja so Židmi jednotlivých štátnych príslušností chceli robiť „politické“, či dokonca „spojenecké“ závery o vzťahu nacistického Nemecka k jednotlivým štátom.

Riešenie tohto problému dospelo tak ďaleko, že v roku 1943 Rumunsko dokonca časť svojich Židov, rumunských štátnych príslušníkov, prevzalo z územia Ríše a premiestnilo ich na územie Rumunska.⁷⁶ To však bola už iná vojensko-politická situácia – bolo po Stalingrade.

Pokiaľ sa jedná o samotné rumunsko-nemecké rokovania o deportáciách Židov z územia Rumunska „na východ“ – teda do Generálneho gouvèrnamentu treba povedať, že zástupca predsedu vlády Mihai Antonescu⁷⁷ pôvodne súhlasil s deportáciami Židov zo samotného Rumunska (resp. zo Sedmohradska a Banátu) a to od polovice septembra 1942.⁷⁸

O súhlasnom liste M. Antonesca beráteroovi G. Richterovi takéhoto obsahu vieme aj zo správy nemeckého vyslanca v Bukurešti Manfreda v. Killingera,⁷⁹ ktorý 12. 8. 1942 poslal takúto správu na A. A.⁸⁰

Dokonca 19. 8. 1942 napísal Rintelen⁸¹ štátnemu podsekretrárovi M. Lutherovi, že v Rumunsku je všetko pripravené na deportácie Židov.⁸² Treba aj tu upozorniť, že z ru-

76 PA AA Berlin, f. Inland A/B. R. 100.882 Rumänien. Rumunsko v roku 1943 transportovalo do Rumunska Židov z Holandska, Talianska a Grécka.

77 Mihai Antonescu (1904 – 1946), zastupujúci ministerský predseda Rumunska, 1943 – 1944 minister zahraničných vecí Rumunska. Po druhej svetovej vojne popravený.

78 PA AA Berlin, f. Inland II geheim, R. 100.883 Rumänien 1941-1944, 14. 8. 1942 – M. Luther do Bukurešti. „Wie der Chef der Sicherheitspolizei und des SD mitteilt, ist vorgesehen, etwa ab 10. September 1942 nunmehr auch Juden aus Rumänien in Sonderzügen nach dem Osten abzubefördern.“

79 Manfred von Killinger (1886 – 1944), v rokoch 1941 – 1944 vyslanec nacistického Nemecka v Rumunsku. Po Salzburgu bol v tejto funkcii na Slovensku do začiatku roku 1941. Roku 1944 spáchal v Bukurešti samovraždu, keď Rumunsko prešlo na stranu Spojencov.

80 PA AA Berlin, f. Inland II geheim, R. 100.881. Rumänien. M. v. Killinger na A. A. – 12. 8. 1942: „[...] mit der Aussiedlung der Juden aus Rumänien und mit dem sofortigen Abtransport der Juden aus den Bezirken Arad, Temeschburg und Turda einverstanden erklärt. Mihai Antonescu hat in dem Schreiben darauf hingewiesen, dass dies auch der Wunsch des Marschalls Antonescu sei.“

81 Emil Otto Paul von Rintelen (1897 – 1981), nemecký diplomat. V rokoch 1941 – 1943 patrila k štábu ministra zahraničných vecí Joachima von Ribbentropa. V citovanej správe môžeme čítať: „Es ist vorgesehen, die Juden aus Rumänien, beginnend etwa mit dem 10.9.1942, in laufenden Transporten nach dem Distrikt Lublin zu verbringen, wo der arbeitsfähige Teil arbeitseinsatzmäßig angesetzt [sic] wird, der Rest der Sonderbehandlung unterzogen werden soll.“ KLEE, Ernst. *Das Personenlexikon zum Dritten Reich*. Frankfurt/M. : Fischer Taschenbuch, 2005, S. 498.

82 PA AA Berlin, f. Inland II geheim, R. 100.881. Rumänien. Rintelen – M. Lutherovi 19. 8. 1942: „Der Bericht des Chefs der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes vom 26. Juli an den Reichsführer-SS betreffend Evakuierung von Juden aus Rumänien lautet wie folgt: Die Vorbereitungen in politischer und technischer Hinsicht in Bezug auf die Lösung der Judenfrage in Rumänien sind durch den Befragten des Reichssicherheits-Hauptamtes soweit abgeschlossen, daß mit dem Anlaufen der Evakuierungstransporte in Zeitkürze begonnen werden kann. Es ist vorgesehen, die Juden aus Rumänien, beginnend etwa mit dem 10. 9. 1942, in laufenden Transporte nach dem Distrikt Lublin zu verbringen, wo der arbeitsfähige Teil arbeitseinsatzmäßig angesetzt wird, der Rest der Sondebehandlung unterzogen werden soll. Es ist Vorsorge getroffen, daß diesen Juden nach Überschreiten der rumänischen Grenze die Staatsangehörigkeit verloren geht. Die Verhandlungen bezüglich der Regelung in Rumänien sind seit einige Zeit mit dem Auswärtigen Amt im Gange, ebenso die Besprechungen mit dem Reichsverkehrsministerium zweck Fahrplanerstellung; die Verhandlungen sind als durchaus günstig anzusprechen. Auf Weisung des Reichs-

munského hľadiska to neboli „rumunskí“ Židia, ale Židia zo Sedmohradska, resp. Banátu, ktorí rozprávali zväčša maďarsky.

Situácia sa však začala pomaly meniť. Nemecký vyslanec M. v. Killinger napísal 15. 9. 1942 na Zahraničný úrad (s poznámkou, aby to poslali A. Eichmannovi), že nemožno určiť presný termín začiatku deportácií.⁸³ Rumunsko v tichosti odstúpilo od deportácií Židov zo svojho územia na územie Tretej ríše.

Dňa 29. 9. 1942 intervenoval štátny podsekretár A. A. Martin Luther na nemeckom vyslanectve v Bukurešti ohľadom deportácií.⁸⁴

Nemecký beráter pre židovskú otázku G. Richter následne 5. 10. 1942 napísal rozsiahlu správu, v ktorej konštatoval, že medzi Židmi, keď sa dozvedeli, že budú deportovaní vypukla panika. Rozliční židovskí aktivisti nadviazali kontakt s rumunskými politikmi, aby zamedzili realizáciu deportácií. Richter menoval najmä Juliu Maniu a Dinu Bratianu.

Podľa Richtera Židia dokázali získať na svoju stranu aj metropolitu pravoslávnej cirkvi v Sedmohradsku Balana. Na druhej strane otvorene hovoril aj o tom, že Mihai Antonescu odstúpil od svojho rozhodnutia, napriek predchádzajúcemu písomného súhlasu, ktorý dal v liste G. Richterovi.⁸⁵ Ako konštatoval Richter, rozhodujúca bola aj zmena postoja maršála Iona Antonescu.⁸⁶

Treba povedať, že napriek tomuto odstúpeniu Rumunsko vytvorilo v októbri 1942 po rokovaníach s nemeckou stranou Komisariát pre židovskú otázku na čele s Leccom, ktorý sa mal usilovať o radikálnejšie riešenie židovskej otázky v Rumunsku.

Nemecká strana pokračovala v rokovaníach s Rumunskom o deportáciách. Dňa 9. 10. 1942 sa stretol radca nemeckého vyslanectva Dr. Stelzer s M. Antonescom. Tento súhlasil, že 22. 10. 1942 sa znovu stretne s G. Richterom a bude rokovať o deportáciách. Počas rokovaní predložil Antonescu kópiu rozhodnutia maršála Antonescu,⁸⁷ že „evakuácia“ Židov zo Sedmohradska sa nateraz len študuje a realizácia bola presunutá.⁸⁸

Dokonca spomínaný Martin Luther 14. 12. 1942 napísal nemeckému vyslancovi do Bukurešti Killingerovi, že nevadí, že sa deportácie nerealizovali. Dôležité je, aby začali na jar 1943. K tomu však už nedošlo.

sicherheits-Hauptamtes ließ sich der Berater für Judenfragen in Bukarest, SS-Hauptsturmführer Richter, vom stellvertretenden rumänischen Ministerpräsidenten Mihail Antonescu ein persönliches Schreiben aushändigen, dessen Fotokopie ich diesem Schreiben mit der Bitte um Kenntnisnahme beifüge. Ich bitte um Genehmigung, die Abschiebungsarbeiten in der Vorgetragenen Form durchführen zu könne. [...]“

83 PA AA Berlin, f. Inland II geheim, R. 100.881. Rumänien.

84 PA AA Berlin, f. Inland II geheim, R. 100.881. Rumänien. Luther – Killingerovi 29. 9. 1942: „Rumänische Teilnehmer sind zur vereinbarten Fahrplankonferenz über Judenaussiedlung nicht erschienen. Bitte darauf hinzuwirken, daß nachdem unsererseits alle Vorbereitungen getroffen Maßnahme bescheunigt und vor Eintritt Winterwetters durchgeführt werden können.“

85 Tento dokument, resp. list doteraz nenašiel, ani neuverejnil žiaden historik.

86 PA AA Berlin, f. Inland II geheim, R. 100.881. Rumänien. Richter spomenul aj osobnú intervenciu Dr. Lupu u maršála I. Antonescu.

87 Ion Antonecsu (1882 – 1946), rumunský maršál, v rokoch 1940 – 1944 predseda vlády s diktátorskými právomocami. Po druhej svetovej vojne popravený.

88 PA AA Berlin, f. Inland A/B. R. 100881 Rumänien.

V pamätnom spise rumunskej vlády z 26. 3. 1943, v ktorom bola sumarizovaná rumunská protižidovská politika od roku 1938⁸⁹ sa hovorilo o vysťahovaní Židov ako o riešení. Počítalo sa však, že Židia budú vysťahovaní do oblasti pod správou anglosaských veľmocí.⁹⁰

Napriek vlastným rumunským deportáciám i vraždeniu Židov sa Rumunsko vyhlo roku 1942, ako aj neskôr, deportáciám Židov zo svojho územia do nacistických koncentračných táborov.⁹¹ Nemecká strana nedokázala vlastnými silami realizovať deportácie z Rumunska. Nacistické Nemecko napriek neúspechu v otázke deportácií rumunských Židov ani nežiadalo, aby zodpovední rumunskí politici, napr. M. Antonescu, boli potrestaní, prípadne aby odstúpili z funkcií.⁹²

Maďarsko

Vlastnú podobu politiky antisemitizmu realizovalo aj Maďarsko a to už od roku 1920. Po roku 1938 boli prijaté viaceré antisemitské legislatívne normy.⁹³ Roku 1941 dokonca Maďarsko pristúpilo k deportáciám Židov cudzej štátnej príslušnosti, ktorých vydalo nacistickému Nemecku. Po začiatku vojny proti ZSSR deportovala Bardóssyho⁹⁴ vláda cca 15 –17-tisíc Židov väčšinou z Podkarpatskej Rusi do oblasti Kamenca Podolského. Deportácie realizoval vládny komisár Podkarpatskej Rusi M. Kozma⁹⁵ so súhlasom M. Horthyho⁹⁶ ako aj spomínaného Bardóssyho. Nemci týchto Židov zväčša okamžite zavraždili.⁹⁷

89 Deportácie Židov z Bukoviny, Besarábie, ako aj vraždenie Židov v Transistrii sa v memorande nespomínajú. Blížšie pozri: HAUSLEITNER, Mariana: Die Rumäniesierung der Bukowina 1918 – 1944. Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Großrumäniens. München 2001; HAUSLEITNER, ref. 66.

90 „Für die endgültige Lösung des jüdischen Problems in Rumänien gibt es unserer Meinung nach – nur eine einzige Lösung: die Auswanderung. Diese Auswanderung ist auch heute möglich, da die Regierungen der Angelsächsischen Länder das Einwandern der Juden in gewissen Gebieten zulassen.“ PA AA Berlin, f. Inland A/B. R. 100881 – Rumunsko. Nakoniec Manfred v. Killinger 12. 12. 1942 oznámil do Berlína, že I. Antonescu pripravuje vysídlenie Židov do Palestíny s tým, že za každého Žida chce získať 200 000 lei. Killinger z toho urobil záver, že Antonescu sa chce na jednej strane Židov zbaviť a na druhej strane získať finančné prostriedky. PA AA Berlin, f. Inland II geheim, R. 100.881. Rumänien.

91 Keďže na základe druhej Viedenskej arbitráže Rumunsko stratilo časť svojho územia v prospech Maďarsku. Roku 1944 boli Židia zo Sedmohradska deportovaní spolu s ostatnými transportmi maďarských Židov, keďže toto územie patrilo Maďarsku.

92 Blížšie pozri YVA Jerusalem, f. R 1, A. A., Deutschland III (Mikrofilm 2 215 a 2 218). HILBERG, ref. 4, s. 811 - 858.

93 Roku 1938 to bol článok XV. zákona *O efektívnejšom zabezpečení sociálneho a hospodárskeho života*. Roku 1939 článok IV. zákona *O obmedzení expanzie verejného a hospodárskeho života Židov*. Tieto úpravy vychádzali z konfesionalnej definície Žida. Roku 1941 XV. a XXXI. článkom zákona bola prijatá rasová definícia Žida i v Maďarsku.

94 László Bardóssy (1890 – 1946), od roku 1941 minister zahraničných vecí. Od 3. 4. 1941 do 7. 3. 1942 predseda maďarskej vlády. Po skončení druhej svetovej vojny ho v Maďarsku popravili.

95 Miklós Kozma (1884 – 1941), v rokoch 1935 – 1937 predseda vlády, v rokoch 1940 – 1941 vládny komisár Podkarpatskej Rusi.

96 Miklós Horthy de Nagybánya (1868 – 1957), v rokoch 1920 – 1944 rišsky správca Maďarska.

97 Pozri napr. HILBERG, ref. 4, s. 875-877.

V autochtónnej maďarskej politke antisemitizmu sa dokonca vyskytuje v januári 1942 rozsiahle vraždenie v Novom Sade vo Vojvodine.⁹⁸ Maďarský generál F. Fekete-halmy-Czeydner⁹⁹ tu nechal postrieľať niekoľko tisíc Židov a Srbov.¹⁰⁰

Tieto príklady môžu dokumentovať, že Maďarsko podobne ako Rumunsko (na rozdiel od Slovenska) „diferencovalo“ medzi Židmi – maďarskými štátnymi príslušníkmi a Židmi – utečencami, resp. Židmi zo „získaných“ území.¹⁰¹ Pre politikov slovenského štátu takéto členenie neexistovalo. Pre nich boli všetci Židia – rovnako Židmi.

Vo vzťahu k sledovaným problémom možno konštatovať, že Maďarsko nesúhlasilo s označením maďarských Židov v Tretej ríši, resp. ani s ich deportáciami z územia nacistického Nemecka do koncentračných táborov. Podobne ako Rumunsko (ale vo väčšom rozsahu) v roku 1943 z nich časť prevzalo (z Francúzska, Belgicka a Holandska) na svoje územie.

V nami sledovanom období došlo v Maďarsku k zmene vlády. Po vláde L. Bardós-ya nastúpil v marci 1942 nový predseda vlády Mikuláš Kállay.¹⁰²

Spomínaný diferencovaný prístup k Židom – maďarským štátnym príslušníkom a „cudzincom“ si môže všimnúť aj v nasledujúcej maďarskej ponuke. Podľa správy štátneho podsekretára Zahraničného úradu M. Luthera F. Klingenfussovi na Zahraničný úrad začiatkom roku [rozumej 1942 – E. N.], maďarský generalporučík J. Heszlényi¹⁰³ vyjadril pranie maďarskej vlády na vysídlenie (*Aussiedlung*) Židov – utečencov, ktorí žili v Maďarsku bez povolenia. Maďarsko dokonca navrhlo, že majú byť deportovaní „na územie východne od Dnestra“. Nemecká strana sa týmto problémom zaoberala začiatkom júla 1942 aj prostredníctvom maďarského vojenského attaché. Maďarským návrhom sa však bližšie nezaoberali, lebo bol odmietnutý orgánmi RSHA.¹⁰⁴

98 Maďarsko získalo túto oblasť po porážke Juhoslávie roku 1941.

99 Ferenc Fekete-halmy-Czeydner (1890 – 1946), po obsadení Juhoslávie bol vojenským veliteľom v Novom Sade, ktorý získalo Maďarsko aj s časťou Vojvodiny. Roku 1943 získal azyl v nacistickom Nemecku. V októbri 1944 sa vrátil do Maďarska a stal sa zástupcom ministra vojny vo vláde F. Szálasiho. Po vojne bol vydaný do Juhoslávie a za vraždy v Novom Sade odsúdený a popravený.

100 Pozri napr. HILBERG, ref. 4, s. 876.

101 Na základe prvej Viedenskej arbitráže získalo Maďarsko časť južného Slovenska. V marci 1939 obsadilo Podkarparskú Rus. Roku 1940 po druhej Viedenskej arbitráži rozšírilo svoje územia v Sedmohradsku na úkor Rumunska a roku 1941 získalo časť Vojvodiny na úkor Juhoslávie.

102 Miklós Kállay (1887 – 1967). Od 9. 3. 1942 do 22. 3. 1944 predseda maďarskej vlády. Po okupácii Maďarska roku 1944 ho Nemci odviekli do tábora Mauthausen, neskôr Dachau, kde ho oslobodili spojenci. Všeobecne k maďarsko-nemeckým vzťahom v období Kállayovej vlády pozri napr. DURUCZ, ref. 3.

103 József Heszlényi (1890 – 1945), v roku 1942 veliteľ IV. armádneho zboru.

104 PA AA Berlin, Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2275, roky 1942 – 1943, mikrofiš – R 100.890. Správa M. Luther – Klingenfussovi z 24. 12. 1942. V liste A. Eichmanna 25. 9. 1942 F. Klingenfussovi zo Zahraničného úradu môžeme čítať: „[...] daß es aus technischen Gründen z. Zt. nicht möglich ist, eine Teilaktion für Ungarn in die Wege zu leiten. Als eine solche Teilaktion wäre die Übernahme lediglich der seinerzeit nach Ungarn geflüchteten Juden anzusprechen. Erfahrungsgemäß ist für die Vorbereitung und Durchführung solcher Teilaktionen derselbe Kräfteaufwand erforderlich, wie bei generellen Vorhaben, die möglichst alle Juden einer Landes umschliessen. Ich halte es daher nicht für gebracht, daß zur Aussiedlung nur jener Juden, die seinerzeit nach Ungarn geflüchtete sind, der ganze Evakuierungsapparat in Bewegung gesetzt und dann, ohne daß man der Lösung der Judenfrage in Ungarn näher gekommen wäre, wieder abgestoppt wird. Aus diesen Gründen wäre es nach h. T. besser, mit dieser Aktion solange zu warte, bis Ungarn bereit ist, auch die ungarischen Juden in die Maßnahmen

Daný problém bol natoľko závažný, že o ňom vedel aj H. Himmler. Spomenul ho v liste Joachimovi. v. Ribbentropovi¹⁰⁵ z 30. 11. 1942. Aj samotný Himmler odmietol takéto čiastočné riešenie a napísal, že „Abschiebung“ Židov bez štátnej príslušnosti počká, kým maďarská strana nebude pripravená vyhlásiť, že „akcia“ sa bude týkať aj Židov maďarskej štátnej príslušnosti.¹⁰⁶ Himmler v tej dobe dokonca ponúkol Maďarsku berátera pre židovskú otázku,¹⁰⁷ ktorým sa mal stať D. Wisliceny, ktorý sa podľa neho osvedčil na Slovensku. Maďarská strana však poradcu neprijala.¹⁰⁸

Nemecké snahy o označenie Židov maďarskej štátnej príslušnosti v Tretej ríši, resp. o ich deportovanie, prípadne aj o deportovanie samotných Židov z Maďarska môžeme sledovať v rokoch 1942 – 1943 na množstve rokovaní maďarského vyslanca D. Sztójaya,¹⁰⁹ zástupcov maďarského ministerstva zahraničných vecí a samotného premiéra Kállaya s nemeckou stranou.

Prvým takýmto významným stretnutím bolo rokovanie vyslanca Sztójaya so štátnym podsekrétatom Zahraničného úradu Lutherom 11. 8. 1942. Sztójay v mene svojej vlády protestoval, že Židia, maďarskí štátni príslušníci museli v obsadenom území Francúzska nosiť židovskú hviezdu. Podľa jeho vlády sa jednalo o diskrimináciu, keďže rumunskí alebo talianski Židia ju nosiť nemusia. Sám Sztójay však povedal, že mu je nepríjemné, že musí takto hovoriť, lebo on vystupoval ako bojovník antisemitizmu. Luther mu povedal, že situácia s Rumunmi sa už rieši a podobne aj s Talianskom.¹¹⁰ Môžeme teda vidieť, že Maďarsko, podobne ako predtým Rumunsko, sa odvoláva na riešenie problému so Židmi svojej štátnej príslušnosti ako na problém reciprocity – resp. rovnakého konania zo strany nacistického Nemecka ku všetkým Židom cudzej štátnej príslušnosti.

Po tomto stretnutí si nemecká strana uvedomovala problémy s Maďarskom. Môžeme to ilustrovať na základe tvrdení M. Luthera. V telegrame z 21. 8. 1942 Rintelenovi, ktorý pracoval u ministra Ribbentropa vo vzťahu k Maďarsku uviedol, že deportácie nie sú realizovateľné, lebo nie je dostatočne pripravené ani antisemitské zákonodárstvo.¹¹¹

einzubeziehen. [...]“ PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2276, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

105 O danom probléme bol Zahraničný úrad informovaný listom z OKW 21. 7. 1942. Pozri PA AA Berlin, Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2276, roky 1942 – 43, mikrofiš - R 100.890. Minister J. v. Ribbentrop chcel informácie o Židoch bez štátnej príslušnosti od vyslanca D. v. Jagowa aj 10. 12. 1942. Pozri PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2275, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

106 PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2275, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

107 Otázka poradcu pre riešenie židovskej otázky pre Maďarsko sa objavila aj v zápise z konferencie vo Wannsee v januári 1942. Pozri napr. ROSEMAN, ref. 5, s. 138-139. „K vyriešeniu tejto otázky v Maďarsku je nutné oktrojovať maďarskej vláde v najbližšej dobe poradcu pre židovskú otázku.“

108 PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2275, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

109 Döme Sztójay (vlastným menom Dimitrije Sztojakovich) (1883 – 1946), 1932 – 1935 vojenský attaché v Berlíne; 1936 – 1944 maďarský veľvyslanec v Berlíne; 22. 3. 1944 – 29. 8. 1944 predseda maďarskej vlády. Po druhej svetovej vojne popravený.

110 PAAA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2276, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

111 ADAP, Serie E, Bd. 2, dokument 209: „An die ungarische Regierung ist wegen Judenausiedlung noch

Dokonca v liste Werkmeistera z 26. 9. 1942 na Zahraničný úrad, v ktorom sú informácie o defetizme v maďarských politických kruhoch ohľadom víťazného vedenia vojny na východnom fronte a v tomto prístupe nachádza židovský vplyv.¹¹² Je to jasná ukážka myslenia – Židia môžu za všetko zlé vo svete – teda aj v Maďarsku.

Spomínaný M. Luther sa znovu stretol so Sztojajom 2. 10. 1942. Ohľadom Židov maďarskej štátnej príslušnosti v Tretej ríši a v západných územiach mu Luther jasne dal na výber alebo označenia a „evakuácia“ alebo do 31. 12. 1942 si maďarská strana musí týchto Židov zobrať do Maďarska. Ohľadom ich majetku presadzoval teritoriálny princíp. Predstavy o „vyriešení“ židovskej otázky v Maďarsku Luther sformuloval do troch bodov:

1. Vyraďenie z kultúrneho a hospodárskeho života.
2. Označenie Židov.
3. „*Ausiedlung nach dem Osten*“.

Ohľadom ich majetku zastávalo nacistické Nemecko aj v tomto prípade teritoriálny princíp.¹¹³ Vyslanec Jagow oznámil 13. 10. 1942, že maďarská strana tento princíp odmietla.¹¹⁴

Luther, akoby nestačilo stretnutie so Sztojajom, 8. 10. 1942 informoval o nemeckom postupe vo vzťahu k Židom maďarskej štátnej príslušnosti aj vyslanca v Budapešti Jagowa, ktorý mal tieto informácie sprostredkovať maďarskej vláde.¹¹⁵

Vážnosť situácie dokumentujú aj následné vnútronemecké rokovania ohľadom pripravovaného stretnutia Sztojaja s ministrom Ribbentropom. Samotný Ribbentrop nakoniec 13. 10. 1942 rozhodol, že sa maďarský vyslanec stretne „len“ s druhým mužom nacistického Zahraničného úradu – štátnym sekretárom Weizsäckerom.¹¹⁶

Štátny sekretár prijal Sztojaja 14. 10. 1942 a zopakoval v podstate všetko, čo predtým počul vyslanec od Luthera. Dodal aj to, že počas pripravovanej návštevy v Budapešti by mal Sztojaj prerokovať daný problém v maďarskej vláde. Weizsäcker poukázal aj na to, že Židia podľa neho vyvolali v Budapešti paniku počas jej bombardovania. To bol, podľa neho, ďalší dôvod pre „*Aussiedlung Juden nach Osten*“.¹¹⁷

Následne, 17. 10. 1942, oznámil Jagow, že podľa maďarského MZV je židovská otázka v kompetencii predsedu vlády Kállaya.¹¹⁸

nicht herangetreten worden, weil der Stand der ungarischen Judengesetzgebung bisher einen ausreichenden Erfolg nicht verspricht.“

112 PA AA Berlin, Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2275, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

113 PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2276, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

114 PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2276, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

115 PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2276, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

116 PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2276, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

117 PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2276, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

118 PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2275, roky 1942 – 1943,

Jagow v ten istý deň interpretoval aj maďarskú odpoveď ohľadom „židovského problému.“ Ohľadom Židov maďarskej štátnej príslušnosti v „západných územiach“ maďarská strana presadzovala princíp „rovnosti“. To znamená, že bola ochotná sa podriaďiť tomu, že sa so všetkými takými Židmi bude rovnako nakladať. Maďarsko, pokiaľ ide o židovský majetok, znovu odmietlo teritoriálny princíp, o čom Jagow nakoniec už skôr referoval.

Ohľadom všeobecných princípov „riešenia“ však maďarská strana uviedla, že vzhľadom na suverenity štátu musí každý nájsť svoje riešenie problému a spomenula antisemitské nariadenia z roku 1920, 1938 i 1939. Iná situácia je ale v oblasti hospodárstva, ktoré skoro úplne obsadili Židia. Pritom maďarská strana pripomenula, že 80 % maďarského hospodárstva je v „službách nemeckých hospodárskych záujmov“ Práve z toho dôvodu nemožno Židov odstrániť z kľúčových pozícií, hoci sa o to snažia. Maďarská strana odmietla aj označenie Židov, lebo by to mohlo sproblematizovať ich vyradenie z hospodárskeho života. „Aussiedlung“ Židov z Maďarska nemožno realizovať, lebo by ľahko mohlo dôjsť k nepokojom, resp. k narušeniu branného hospodárstva.¹¹⁹ Maďarská strana však sľúbila, že bude pokračovať v „riešení židovskej otázky“.

Vyslanec Jagow ešte v tom istom mesiaci referoval o vystúpení Kállaya, ktorý podľa neho povedal: „*Nie je to dosť, Židov zbaviť určitých politických pozícií, nielen majetku, ale aj duch musíme vyradiť.*“¹²⁰

Na druhej strane, keď písal o svojom stretnutí s Kállayom 27. 10. 1942 poznamenal, že maďarský ministerský predseda sľúbil, že ohľadom Židov – maďarských štátnych príslušníkov dá Maďarsko odpoveď. Avšak podľa Jagowa Kállay povedal, že židovská otázka v Maďarsku je čisto vnútropolitická záležitosť. Postavenie Maďarska je iné, pretože sa tam nachádza približne jeden milión Židov. Jagow mu oponoval, že židovská otázka je medzinárodnou otázkou a ponúkol stretnutie maďarských a nemeckých expertov na túto otázku.¹²¹

Po návrate Sztójaya z Budapešti došlo 26. 11. 1942 k jeho stretnutiu s Weizsäckerom. Vyslanec len konštatoval, že maďarská vláda ešte nerozhodla o židovskej otázke.¹²²

Následne Kállay zdôraznil Jagowovi, že ak úplne vyradia Židov (teda ich deportujú), budú musieť asimilovať Nemcov v Maďarsku, lebo maďarskí Židia sú asimilovaní. O tejto téze bol informovaný aj štátny podsekretár Luther.¹²³

Nemecký tlak nemal dovtedy úspech. Dokonca 9. 3. 1943 Bergermann zo Zahranického úradu napísal Martinovi Bormannovi, aby intervenoval počas návštevy maďarského ministra B. Lukácsa ohľadom „vyriešenia židovskej otázky“ v Maďarsku a zno-

mikrofiš - R 100.890.

119 PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2275, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

120 PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2276, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

121 PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2276, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

122 PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2276, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

123 PA AA Berlin, f. Inland II g, Akten Judenfrage in Ungarn – vom 1940 – bis 1944. Bd. 212, Nr. 2288, mikrofiš R 100.894.

vu zopakoval tri nemecké požiadavky: vyradenie z kultúrneho a hospodárskeho života, označenie Židov a „*Aussiedlung nach Osten*“.¹²⁴

Problematika „riešenia“ židovskej otázky v Maďarsku bola jedným z bodov rokovania Hitler – Horthy, ktoré sa uskutočnilo 17. 4. 1943. Isteže, po Stalingrade bola už iná vojensko-politická situácia, ale Horthyho sa nepodarilo vtedy presvedčiť o nevyhnutnosti deportácií Židov z Maďarska.¹²⁵

V analyzovaných vystúpeniach vyslanca Sztojaya i predsedu vlády Kállaya možno zaznamenať v podstate dosť veľký diapazón maďarských argumentov proti deportáciám i rýchlym zásahom proti židovskej komunite. Závažným bolo tvrdenie o nemožnosti vyradenia Židov z hospodárskeho života, kde mali významné pozície. Maďarská strana dokonca použila argument, že by tým boli ohrozené vojenské dodávky Nemecku. Ak sa rumunská strana odvolávala na stratu svojej prestíže, keď budú rumunskí Židia označení a maďarskí nie, maďarská strana sa zase informovala, či protizidovské opatrenia realizuje aj Taliansko.

Môžeme teda nájsť pomerne rozsiahlu škálu argumentov, s ktorými nemecká strana musela počítať, resp. o nich vyjednávať.¹²⁶ Maďarsko-nemecké rokovania ukazujú, že existovali určité možnosti spojenca nesúhlasiť jednoznačne s nemeckými požiadavkami na riešenie židovskej otázky. Tým sa maďarskí politici nevystavili do pozície okamžitej straty vlastnej politickej moci.¹²⁷

Slovenskí politici neboli podrobne informovaní o týchto vyjednávaniach, ale uverejnené dokumenty ukazujú, že sa zaujímali najmä o situáciu maďarských Židov v nacistickom Nemecku.¹²⁸ Azda len dodajme, že Židia, maďarskí štátni príslušníci neboli v roku 1942 zo Slovenska deportovaní do koncentračných táborov (museli sa ale odvolať na svoje štátne občianstvo). S tým súhlasila aj slovenská strana. Situácia sa zmenila po tom, čo Maďarsko, resp. Slovensko boli v roku 1944 okupované nacistickým Nemeckom. Isteže, bez pomoci maďarských úradov by Eichmannovo komando nedokázalo ani vtedy realizovať rozsiahle deportácie Židov z Maďarska.

Ak porovnáваме situáciu v Maďarsku a na Slovensku, za zaujímavú pokladám správu D. Wislicenyho z jesene 1942. Dňa 1. 10. 1942 sa Wisliceny stretol s Fayom v Budapešti.¹²⁹ Fay hovoril o dôležitom postavení Židov v hospodárstve, čo možno zmeniť len postupne – v troch stupňoch (Zakarpatská Ukrajina a Sedmohradsko, maďarský vidiek a Budapešť). Jednoznačne povedal, že deportácie, tak ako sa realizujú na Slovensku sa nemôžu v Maďarsku uskutočniť. Wisliceny to nekomentoval. Dokonca ani vo Wislicenyho správe nenachádzame žiadne kritické poznámky k Fayovým názorom.

124 PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 208, Nr. 2274, roky 1942 – 1943, mikrofiš - R 100.890.

125 HILBERG, ref. 4, s. 881.

126 YVA Jerusalem, f. R 1, A. A. – Inland II g 58/1 (mikrofilm 2219); HILBERG, ref. 4, s. 859-926.

127 S týmto argumentom vystupovali slovenskí politici v procesoch po druhej svetovej vojne.

128 *Holokaust na Slovensku* 4, ref. 9, s. 140-142.

129 V literatúre je doteraz polemika, či sa skutočne jednalo o Kállayovho sekretára Gedeona Fay-Halasza, alebo o Lászlóa Vaya, člena parlamentu. Problém je v tom, že v nemeckom jazyku sa „V“ číta ako „F“. Pozri napr. HILBERG, ref. 4, s. 879.

Na druhej strane, v správe nemeckého vyslanectva z 8. 10. 1942 (po 56 transportoch zo Slovenska)¹³⁰ sa píše, že Židia majú stále významné ekonomické postavenie (po likvidácii približne 10 000 židovských obchodov a firiem a arizácii skoro 2 000). Akonáhle Slovensko ochotne pristúpilo k deportáciám Židov, nemecká strana „logicky“ žiadala úplnú realizáciu deportácií a vytvorenie štátu, ktorý by bol „judenrein“ – bez Židov.

Záver

Porovnaním situácie v troch neokupovaných štátoch, ktoré boli v spojeneckom či satelitnom vzťahu k nacistickému Nemecku, chce autor v závere povedať nasledovné.

Pre nacistické Nemecko bolo oveľa dôležitejšie vyhrať vojnu ako realizovať za každú cenu holokaust v jednotlivých európskych štátoch. Pre Tretiu ríšu bolo potrebné

1. aby sledované štáty boli stabilizované (teda ani riešenie židovskej otázky nemalo vyvolať vnútropolitickú krízu) a nacisti nemuseli tieto štáty okupovať. Kolaborácia bola dôležitejšia ako násilné obsadenie štátov. Nešlo pritom o to, žeby Tretia ríša nemala dostatok policajných a vojenských jednotiek, tie ale potrebovala na východnom fronte;

2. stabilita týchto štátov bola dôležitá kvôli vojenskej výrobe, ktorá bola určená pre nacistické Nemecko a jej výsledky nedočkavo očakával wehrmacht;

3. dôležitejšie bolo aj to, aby sledované štáty (ako aj iné) nasadili svoje vojenské jednotky na východný front. Či už ako bojové jednotky, alebo jednotky umiestnené za frontom. Akékoľvek nasadenie v roku 1942 bolo pre Nemecko dôležité.

Takýto pohľad zo strany nacistického Nemecka bol čisto pragmatický. Akonáhle by vyhrali vojnu, aj tak by urobili s Európou (a nielen so Židmi), čo by chceli.

Pre politických kolaborantov v analyzovaných štátoch však nerealizovanie deportácií Židov v roku 1942 neznamenal ohrozenie vlastnej politickej kariéry, či dokonca života. S takýmito tvrdeniami vystúpili po druhej svetovej vojne niektorí slovenskí politici HSĽS, ktorí sa politicky angažovali počas slovenského štátu. Rumunsko dokonca odstúpilo od súhlasu deportovať časť Židov z územia Rumunska a nemecká strana sa vôbec nesnažila o odstúpenie M. Antonesca. Podobne, napriek tlaku na Maďarsko, vláda K. Kállaya dokázala v roku 1942 nedeportovať Židov. Podľa priebehu rokovaní (ako aj na základe dokumentov štátneho podsekretára M. Luthera) možno tvrdiť, že každá výhrada Maďarska či Rumunska, aby nemuseli deportovať Židov sa stala objektom dvojstranných diplomatických rokovaní. Nemecko síce tlačilo na štáty, ale nepoznáme dokumenty, žeby sa vyhrážalo predstaviteľom týchto štátov, resp. žiadalo ich odstúpenie, ak by nerealizovali deportácie.

Isteže, politické reprezentácie analyzovaných štátov nemali prehľad o rokovaníach druhej strany s nacistickým Nemeckom. Je však zrejmé, že pri realizácii deportácií Židov z územia Slovenska predstavitelia slovenského štátu veľmi dobre vedeli, že napr. Židov – maďarských štátnych príslušníkov nemôžu zo Slovenska deportovať, resp. že ich majú odovzdať maďarskej strane.

Treba povedať, že nacisti si určite uvedomovali, že bez podpory jednotlivých vlád (resp. štátnych, policajných a iných orgánov týchto štátov), by neboli schopní realizovať deportácie Židov. Môžeme to vidieť na príklade Slovenska, ktoré realizovalo deportácie

130 *Holokaust na Slovensku 4*, ref. 9, s. 220-222.

vlastnými silami.¹³¹ Takisto v Maďarsku v roku 1944,¹³² keď po okupácii došlo k deportáciám Židov, bez pomoci maďarských štátnych a policajných orgánov by tzv. Eichmannovo komando nedokázalo realizovať masové deportácie za pár mesiacov.

Politické elity skúmaných štátov sa preto nemôžu vyhnúť politickej zodpovednosti za realizáciu autochtónnej antisemitskej politiky, ako aj za spoluprácu s nacistickým Nemeckom pri príprave a realizácii deportácií Židov, či už roku 1942, alebo v rokoch 1944/1945.

* Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu APVV 0352-07 *Slovensko-nemecké vzťahy v rokoch 1938 – 1945 v dokumentoch (Od Mníchova po koniec vojny)*.

VERHANDLUNGEN DES NAZISTISCHEN DEUTSCHLANDS
ÜBER DIE JUDENDEPORTATIONEN IM JAHR 1942 –
AM BEISPIEL DER SLOWAKEI, RUMÄNIEN UND UNGARN

EDUARD NIŽŇANSKÝ

Die Studie „Verhandlungen des nazistischen Deutschlands über die Judendeportationen im Jahr 1942 – am Beispiel der Slowakei, Rumänien und Ungarn“ ist ein Versuch der Komparation von Verhandlungen über die Deportation der Juden aus den erwähnten Ländern in den Jahren 1941/1942. Die Komparation wird dadurch ermöglicht, dass sowohl die Slowakei, als auch Rumänien und Ungarn Verbündete des nazistischen Deutschlands waren. Für bedeutend halte ich auch die Tatsache, dass alle analysierten Staaten zu dieser Zeit (im weiteren Sinne 1941-1943) nicht zu den besetzten Staaten gehörten. Alle drei genannten Länder praktizierten bereits vorher autochthone Politik des Antisemitismus, auch wenn mit unterschiedlichem Ausmaß des Radikalismus. Das Grundelement der Komparation des von uns betrachtenden Problems geht aus der Kenntnis hervor, dass das nazistische Deutschland die Instrumentalisierung und

131 Bližšie pozri *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Ed. Eduard Nižňanský. Bratislava : NMŠ, 2005.

132 Nemecký vyslanec Veesenmayer poslal 11. 7. 1944 z Budapešti na Zahraničný úrad, v ktorom napísal, že maďarské MZV poukázalo na to: „[...] wie schwierig die Stellung der ungarischen Regierung durch die unterschiedliche Behandlung der Judenfrage durch die zuständigen deutschen Stellen in Ungarn, Rumänien und der Slowakei sei. Während wir hierzuland von der Regierung schärfstes Vorgehen gegen die Juden forderten, erlaube man den Rumänen und Slowaken, die dortigen Juden weit milder zu behandeln. Aus Rumänien gingen sogar weiterhin regelmäßige Judentransporte nach Palästina ab. Nach den Berichten der ungarischen Gesandtschaften in Bukarest und Pressburg seien in der letzten Wochen zahlreiche ungarische Juden illegal über die Grenzen nach Rumänien bzw. der Slowakei übergetreten, wo sie oft den Landesbehörden mehr oder weniger offen geduldet würden. Die Rumänen gingen sogar so weit, dass sie ihren Judentransporten nach Palästina neuerdings 20 Prozent ungarische Juden beimischen. Offenbar geschehe das, um bei unseren Feinden einen günstigen Eindruck hervorzurufen. Nach aussen entstehe daher der Eindruck, dass die Rumänen und Slowaken in der Judenfrage einen ganz anderen Standpunkt einnehmen als bei Ungarn, gegen die der ganze Hass der Feindstaaten und auch der Neutralen gelenkt werde. Dies wirke sich sehr ungünstig auf die Stellung der ungarischen Regierung aus.[...]“ PA AA Berlin, f. Inland II – geheim. Die Judenfrage in Ungarn – Bd. 209, Nr. 2279, roky 1943 – 1944, mikrofiš - R 100.891.

Institutionalisierung der autochthonen antisemitischen Politik in den einzelnen Staaten verfolgte. Die Komparation ist auch deswegen möglich, weil das nazistische Deutschland den einzelnen Staaten bei den Verhandlungen über die Deportationen im Grunde genommen ähnliche Fragen stellte, die die Zusammenarbeit bei der Holocaustdurchführung betrafen. Die Unterschiede gab es bei der Art, wie sie dem Reich antworteten und wie diese Länder im Bezug auf die deutschen Vorstellungen und Anforderungen handelten. Aufgrund der Analyse der Verhandlungen kann man sagen, dass es für nazistisches Deutschland von wesentlich größerer Bedeutung war, den Krieg zu gewinnen, als um jeden Preis in allen europäischen Ländern den Holocaust durchzuführen. Die Kollaboration mit den Nazis war wichtiger als gewaltsame Besetzung der Staaten. Die Stabilität der Satelliten und Verbündeten ermöglichte dem Reich ihre Rüstungsindustrie zu nutzen, ihre Militäreinheiten halfen den Nazis auf der Ostfront. Es war eine nazistische pragmatische Entscheidung. Hätten sie den Krieg gewonnen, würden sie sowieso mit Europa (und zwar nicht nur mit den Juden) tun, was sie wollen. Solche Schlussfolgerung können wir auch durch die Behauptung bekräftigen, dass die Nichtdurchführung der Deportationen in Rumänien und Ungarn im untersuchten Zeitraum keine politische Machtverluste für ihre Elite oder deren physische Eliminierung zur Folge hatte. Die Slowakei wiederum eilte mit den Deportationen und die deutsche Seite konnte sie nur dank der ergiebigen Unterstützung durch die slowakische Exekutive und Gesetzgebung durchführen.

MINISTR ZAHRANIČNÍCH VĚCÍ VLADIMÍR CLEMENTIS, JEHO ÚŘAD A JEHO DIPLOMATÉ (PŘÍSPĚVEK K PROBLÉMU FORMOVÁNÍ DIPLOMACIE KOMUNISTICKÉHO ČESKOSLOVENSKA V LETECH 1948 – 1949)

JINDŘICH DEJMEK

DEJMEK, Jindřich. Minister of foreign affairs Vladimír Clementis, his office and his diplomats (A contribution to the problem of the formation of the diplomacy of communist Czechoslovakia in the period 1948-1949). *Historický časopis*, 2010, 58, 3, pp. 497-531, Bratislava.

The study is concerned with the activities of Vladimír Clementis (1901-1952) in directing the diplomacy of Czechoslovakia, especially in the role of foreign minister in the period 1948-1950. As head of Prague diplomacy after the communist coup of February 1948, Clementis, a leftist intellectual and “undogmatic” communist, still attempted to achieve some degree of autonomy in the foreign policy of people’s democratic Czechoslovakia. However, the growing Cold War between the Soviet Union and the West reduced the space for such a policy almost to zero. The views of Moscow became the deciding factor for the diplomatic activity of Czechoslovakia, and the majority of specific steps, including the appointment of personnel to the Prague diplomatic apparatus, were not decided by the Ministry of Foreign Affairs, but by the apparatus of the Central Committee of the Communist Party of Czechoslovakia. In February 1949, Clementis was forced to introduce a radical reorganization of his office according to the model of the Soviet Ministry of Foreign Affairs, which gave the Prague foreign ministry roughly the organizational structure it retained for the whole 40 year duration of the regime. In relation to the overall development of world politics, Clementis had to give up most of his more independent positions. However, pressure from the “Stalinists” led by V. Široký, led to him being deprived of his post in March 1950 and replaced by Široký himself. In 1952, Clementis fell victim to a fabricated political trial.

Czechoslovakia. Czechoslovak diplomacy. International relations at the beginning of the Cold War. Communist / Stalinist regimes and repression.

Osobnost Vladimíra Clementise přitahovala již od šedesátých let minulého století značnou pozornost historiků „politických“ i literárních, většina badatelů však až donedávna připomínala mnohem více jeho aktivity kulturní či kulturně politické.¹ Zatímco v širším slovenském povědomí je ukotven především jako symbol intelektuální levice, jejímž erbovním znamením byla bezesporu předválečná revue *DAV*, jeho role z aspektu česko-slovenského, „státního“, leží – a to i z hlediska dosavadního bádání – poněkud ve stínu. Přitom Clementis náležel již v letech druhé světové války k těm předním činitelům česko-slovenského exilu, kteří se zamýšleli nad postavením příštího obnoveného státu

1 Z dosavadní literatury o Clementisovi je třeba připomenout zvláště dosud nejdůležitější politickou biografii: HOLOTÍKOVÁ, Zdena – PLEVZÁ, Viliam. *Vladimír Clementis*. Bratislava 1967 (a 2.vyd. 1972), a dále řadu studií Štefana Druga, zvláště jeho monografii: *Vladimír Clementis*. Srov. též jeho výběrovou edici: DRUG, Štefan (Ed.). *Vladimír Clementis – život a dílo v dokumentech*. Bratislava 1993; DRUG, Štefan. *Clementis. Kultúrny publicista*. Bratislava : Obzor, 1967.

Čechů a Slováků, a ještě výrazněji se zapsal i do výstavby poválečné československé diplomacie.² Jeho nominace státním tajemníkem ministerstva zahraničních věcí koncem března 1945 měla totiž některé, pro další vývoj poválečné zahraniční služby tzv. třetí republiky dodnes ne zcela doceněné důsledky.³

Byl to právě Clementis, jenž už v dubnu 1945 založil v Košiciach při tamní nové vládě Zdeňka Fierlingera kancelář, zabývající se jejími vnějšími vztahy, která – přes relativní krátkost existence – vytvořila politicky i personálně nový celek, který se s jistou nadsázkou stal „levicovým“, a také dominantně slovenským protějškem v Londýně nadále existujícího ministerstva zahraničních věcí, prakticky cele obsazeného prezidentu Benešovi oddaným úřednictvem.⁴ Do této kanceláře Clementis přivedl nezanedbatelný počet slovenských levicově či přímo komunisticky orientovaných intelektuálů, většinou právníků, kteří pak přešli v květnu – červnu 1945 i do služeb obnoveného pražského ministerstva zahraničních věcí, kde také vytvořili důležitý segment jeho úřednictva, do značné míry zde reprezentující zájmy KSČ, resp. KSS.⁵

Tato skupina Clementisovi často i osobně blízkých úředníků sice v Černínu nezůstala – ani z hlediska „národního“, ani z hlediska politického – osamocena. Dochované dokumenty ukazují, že hned v roce 1945 byl např. do řad československé diplomacie převeden jistý počet úředníků bratislavského Ministerstva zahraničních věcí (MZV) Slovenské republiky.⁶ Pražské vedení KSČ si pak samo postupně začalo nejpозději v roce 1946 vytvářet i v některých případech doslova konspirativní cestou) i na tomto ministerstvu vlastní buňky, které měly o jeho aktivitách informovat přímo tehdejšího generálního tajemníka strany Rudolfa Slánského.⁷ Clementisova „skupina“ však byla svým způsobem výjimečná již tím, že se její neformální členové znali často dávno z předválečných let, v nemalé míře právě z aktivit okolo *DAVu*, případně podobných aktivit levicové inteligence z dob londýnského exilu, a i tato skutečnost měla později, zvláště v letech 1948 – 1949, sehrát značnou roli.

-
- 2 Zde postačí připomenout některé z jeho tehdejších studií a textů se zahraničně-politickou problematikou z té doby, např. CLEMENTIS, Vladimír. *Medzi nami a Maďarmi*. Londýn 1943; CLEMENTIS, Vladimír. *Panslavizmus kedysi a teraz*. Londýn 1944 (a další vydání Bratislava, Orbis 1946) ad.
 - 3 K tomu dosud nejpodrobněji ČIERNY, Ján. *Vlado Clementis – diplomat*. Bratislava 1999; předností práce je jistě autorova zasvěcenost, plynoucí již z jeho tehdejšího působení v čs. diplomacii, řadu problémů však pominul. Viz též sborník: HOLÁSEK, Peter – BAŇACKÁ, Míra (Eds.). *Vladimír Clementis 1902 – 1952*. Bratislava 2002.
 - 4 K tomu srov. např. NĚMEČEK, Jan. Likvidace Československé exilové vlády v Londýně. In *Rok 1945 v českých a evropských dějinách*. Praha 2002, s. 71-82; DEJMEK, Jindřich. Československá diplomacie na počátku třetí republiky (1945) : proměny instituce a osobností. In HÁJEK, Jan – KOCIÁN, Jiří (Red.). *Fragmenty dějin. Sborník studií k 60. narozeninám Jana Gebharta*. Praha 2007, s. 425-442.
 - 5 Do této skupiny náležel např. Rudolf Bystrický, Dalibor M. Krno, Alexandr Kúnoši, Daniel Okáli a další; kariéry (i další osudy) většiny z nich budou připomenuty níže.
 - 6 Jako byl např. Dezider Rakšányi, příští vyslanec ČSR v Belgii; jejich úplný seznam lze nalézt v příslušném přehledu v: Archiv ministerstva zahraničních věcí (dále AMZV), Kádrový odbor (dále KA), karton (dále k.) 22.
 - 7 Takovou roli hrál podle pozdější vlastní výpovědi např. Karel Dufek, později první komunistický vel-vyslanec v Turecku a poč. padesátých let jedna z obětí tehdejších „nezákonností“. Srov. obsáhlý elaborát, který sepsal (zřejmě po svém zatčení) a jenž se později, zřejmě po jeho rehabilitaci (a znovupřijetí do MZV) dostal zpět do jeho osobní složky v AMZV.

V následujících odstavcích bude ještě na několika konkrétních příkladech ilustrováno, jak zvláště ve „východních“ komponentách zahraniční politiky třetí republiky Clementis hrál, politicky zaštitěn Gottwaldem a dalšími soudruhy, první housle, pochopitelně často k malé radosti demokratů počínaje prezidentem. K takovému modelu ovšem částečně napomáhaly i pracovní metody a návyky samotného Jana Masaryka, který si na rozdíl od mnoha svých kolegů v diplomacii nikdy nepřivykl systematictější byrokratické práci.⁸ V době, kdy – více nominálně, nežli reálně – vedl zahraniční úřad exilové vlády v Londýně, se podobný handicap příliš neprojevoval. Úřad totiž řídil nesmírně pracovitý a schopný státní tajemník Hubert Ripka a navíc řadu klíčových jednání, ať již s Brity, či později s Rusy či dalšími spojenci vedl sám prezident.⁹ Navíc bylo ministerstvo složeno v naprosté majoritě z úřednictva, které prošlo dobrou byrokratickou přípravou ještě v časech Masarykovy republiky. To vše se však nyní změnilo.

Benešova role při vlastním provádění zahraniční politiky – pochopitelně – výrazně poklesla, i když to neznamenalo, že by si neuchoval v Černínu výrazný vliv. Úřednictvo ministerstva zahraničních věcí (Zamini) také přes relativně shovívavý přístup nové vlády k událostem v březnu 1939 procházelo postupně rozsáhlou obměnou, které nezůstali ušetřeni ani nejvyšší úředníci z „londýnských“ časů.¹⁰ Nejvýznamnější změnou však bylo právě vystřídání demokratickým zásadám oddaného a vůči Benešovi loajálního Ripky, jenž byl „odsunut“ na nově zřízené ministerstvo zahraničního obchodu, agilním komunistou Clementisem. Ten se sice díky nespornému vzdělání a do jisté míry samostatnému úsudku zásadně odlišoval od tradičních stalinistických aparátčiků včetně jeho pozdějšího nástupce (a mnohaletého soka) Viliama Širokého. Především jeho prostřednictvím však mohla KSČ nyní získat první významnější posty i na pražském „Zamini“, což později, ještě před „únorem“, usnadnilo i penetraci komunistů na zastupitelské úřady a přispělo k jejich relativně snadnému ovládnutí diplomacie na jaře 1948.

Demokratům se ovšem na podzim 1945, nedlouho po návratu ministra Masaryka ze zakládající konference OSN, podařil ve vztahu k pretensím KSČ, resp. KSS v diplomacii úspěšný protitah. Počátkem října t.r. byla totiž v rámci reorganizace Zamini vytvořena nová funkce generálního sekretáře ministerstva, a její nositel – konkrétně zkušený a přitom Benešovi osobně blízký diplomat Arnošt Heidrich – se rázem díky svým pravomocem stal třetím „silným“ mužem tohoto úřadu. Podle příslušného dekretu měl totiž nejen koordinovat činnost všech sekcí a oddělení ministerstva, ale vyjadřoval se i ke

8 Řadu údajů o Masarykovi jako ministru zahraničí v letech 1945 – 1948 lze nalézt ve sbornících: *Jan Masaryk. Diplomát, státník, humanista. I, II.* Praha 1998, a v populární biografii: KOSATÍK, Pavel – KOLÁŘ, Michal. *Jan Masaryk: Pravdivý příběh.* Praha 1998; o vlastní resumé jsem se pokusil v textu: Jan Masaryk jako ministr zahraničních věcí poválečného Československa (březen 1945 – březen 1948). In *60 let od smrti Jana Masaryka.* Informační zpravodaj Společnosti J. Masaryka, 2008, s. 11–27.

9 Řadu dokladů o tom ostatně přináší i dosud publikované dokumenty včetně prvních svazků úřední sbírky Němeček, Jan. et cons. (Eds.). *Dokumenty československé zahraniční politiky*, zvl. DČZP ser. B., sv. II/1.

10 Právě Clementis totiž ve vládě prosadil, aby byli nejpozději do počátku roku 1946 ze svých úřadů odvoláni všichni českoslovenští tituláři, kteří tam působili v letech války. Komunisté pak samozřejmě zasahovali i do prošetřování řady úředníků, kteří své úřady (ovšem za nejrůznějších okolností) předali v březnu 1939 Němcům; viz nyní podrobně NĚMEČEK, Jan. *Soumrak a úsvit československé diplomacie : 15. březen a československé zastupitelské úřady.* Praha : Academia, 2008.

všem otázkám politického, hospodářského, právního, ba i organizačního a personálního rázu, týkajícím se chodu úřadu.¹¹ Vzhledem k tomu, že Heidrichovou kancelář musely procházet všechny podstatné dokumenty, ale také návrhy personálního rázu, je zřejmé, že se zde podařilo „benešovcům“ vytvořit alespoň na Zamini vůči přílivu komunistů značnou hráz. Jedním z důsledků tohoto opatření byla i skutečnost, že ještě počátkem roku 1948 byli na ministerstvu komunisté ve výrazné menšině (ke KSČ a KSS se hlásilo necelých 12 procent vyšších úředníků!)¹² a demokratických silám tak zůstal v diplomacii až do převratu relativně významný potenciální instrument. Jak však ještě připomeneme, ve dnech střetu nebyl z mnoha důvodů nakonec prakticky využit.

Clementisova role při řízení československé poválečné diplomacie ovšem zůstala bez ohledu na předcházející poznámky výrazná, ba ve světle nejruznější dokumentace lze konstatovat, že v lecčems – zvláště ve „východní“ složce naší politiky – poněkud zastínila úlohu Masarykovu. Již v červnu 1945 např. státní tajemník MZV provázel tehdejšího šéfa vlády Zdeňka Fierlingera při jeho první poválečné cestě do Moskvy, kde došlo k podpisu několika dohod včetně dokumentu, právně konfirmujícího „odstoupení“ Podkarpatska SSSR.¹³ V následujícím období se Clementis podílel na politických jednáních o spojeneckou smlouvu s komunistickou Jugoslávií a později (zde ovšem už pod nátlakem Sovětů) o podobné spojení s Polskem.¹⁴ Státní tajemník měl také podíl na obchodně-politických jednáních s těmito „slovanskými“ (ve skutečnosti primárně především komunisty ovládanými) státy, jež posléze, roku 1947 vyústily do podpisu dlouhodobých smluv. Zásadní roli ale Clementis sehrál i při modelování nových vztahů s Maďarskem, a to jak v rovině bilaterální, tak na mírové konferenci v Paříži. Byl to on, kdo vedl s šéfem budapeštské diplomacie Jánosem Gyöngyösim jednání o smlouvě o výměně obyvatelstva mezi oběma státy (byla pak podepsána 27. 2. 1946) a kdo později zásadním způsobem zasahoval do textace příslušných článků mírových smluv při jejich přípravě v metropoli na Seině na podzim téhož roku. A Clementis spolu s Masarykem také podepsal mírovou smlouvu z 10. února 1947, jež mj. potvrzovala právní nulitu tzv. vídeňské arbitráže, i když další zásadní otázku, případný částečný transfer Maďarů odkazovala na další negociace mezi oba sousedy.¹⁵

Státní tajemník MZV ovšem ovlivňoval i relaci republiky s demokratickým Západem a podílel se i na dalších aktivitách ministerstva. Ze záznamů v jeho archivu je zřejmé, že se např. zúčastnil části rozhovorů se západními diplomaty, jež se týkaly finančních

11 K tomuto úřadu srov. podrobněji DEJMEK, Jindřich. Svědectví Arnošta Heidricha o československé diplomacii a sovětské politice z konce roku 1948. In *Moderní dějiny*, 2009, roč. 17, č. 2, s. 131-178, zvl. s. 135-137, kde jsou citovány i příslušné směrnice týkající se kompetencí sekretáře ministerstva.

12 Takové číslo uvádí podle dokumentů ÚV KSČ KUČERA, Jaroslav. *Der Hai wird nie wieder so stark sein: Tschechoslowakische Deutschlandpolitik 1945-1948*. Dresden 2001, s. 27. Podrobněji ke skladbě úřednictva MZV před „únorem“ viz DEJMEK, Jindřich. Československá diplomacie v únoru a březnu 1948. In *Český časopis historický*, 2010, roč. 108, č. 1, s. 80-86.

13 Srov. např. ČSR a SSSR 1945 – 1948. *Dokumenty mezivládních jednání*. Eds. K. Kaplan, A. Špiritová. Praha 1997, s. 76-77.

14 Srov. k tomu naposledy FRIEDL, Jiří. *Rozpačité spojení. Československo-polské vztahy v letech 1945 – 1949*. Praha 2008, s. 181 an.

15 Srov. detailně KRNO, Dalibor M. *Jednali jsme o mír s Maďarskem*. Praha – Bratislava 1947, kde lze nalézt i část Clementisových projevů z pařížské konference.

náhrad za postátněné majetky občanů těchto států, a jež tehdy programově cílily k dosažení dohody, kterou ostatně velká část západních vlád podmiňovala vyplnění požadavků československých.¹⁶ Clementis zasahoval i do komplikovaných negociací o nové spojení s Paříží a značnou roli nakonec sehrál i v dramatické epizodě, při níž byla čs. vláda nucena pod Stalinovým tlakem revokovat původní rozhodnutí o obeslání pařížské konference, týkající se nabídky americké hospodářské pomoci. Je dokonce možné, že se přitom onoho kritického 10. července 1947 osobně podílel na zmatení svých demokratických kolegů ve vládě, když jim předložil údajný Benešův apel, sovětské veto přijmout, třebaže lze předpokládat, že výsledek by byl zřejmě zůstal bez ohledu na tuto epizodu totožný.¹⁷ Nejen Beneš, ale – jak bezpečně dokládá příslušný protokol schůze „kusého“ kabinetu ve Strakově akademii – i demokratičtí ministři nebyli ochotni se sovětskému tlaku vzepřít.¹⁸ Na druhé straně je však symptomatické, že ještě o téměř dva roky později Clementis považoval za nutné svoje tehdejší stanovisko zdůvodňovat před plénem IX. sjezdu KSČ, k němuž se ještě vrátíme.

Ačkoliv Clementis zastával – pochopitelně – už před komunistickým převratem jasná prosovětská (a stranicky komunistická) stanoviska, z mnoha indicií je zřejmé, že mu tehdejší nejvyšší představitelé KSČ příliš nedůvěřovali, což jistě pramenilo už z jeho postojů v roce 1939. Na MZV byla sice hned r. 1945 vytvořena „závodní organizace“ KSČ, do jejíhož čela byl zvolen (tehdy ještě řadový úředník a příští náměstek) Vavro Hajdu. Soudruzi ale později obviňovali jak Clementise, tak jeho zástupce, že vliv strany se před únorem projevoval v „jejich“ úřadě minimálně a že „*stranicky se na MZV v roce 1946 – 1947 žilo velmi málo*“.¹⁹ Bylo také příznačné, že ještě roku 1946 vyslal generální tajemník ÚV KSČ Rudolf Slánský do Černína jako řadového úředníka svého informátora (byl jím příští vyslanec F. Dufek), který však měl svoji partajní angažovanost maskovat i před soudruhy z vedení Zamini.

Při samotném převratu v únorových dnech 1948 se komunistické menšině podařilo ministerstvo zahraničí celkem bez problémů ještě během víkendu 21. – 22. února ovládnout, takže demokratické síly přišly o prakticky poslední důležitý instrument, jímž dosud disponovaly. Z kusé matérie však vyplývá, že tu klíčovou roli sehrál spíše než státní tajemník akční výbor, hbitě ustavený okolo nedávno nominovaného vedoucího politické sekce ministerstva Vlastimila Borka, a pak – a především – evidentní nevůle majority

16 Řadu konkrétních dokladů k těmto jednáním lze nalézt v AMZV, GS Tajný (dále GS-T) 1945 – 1954, k. 65 – 70.

17 Podle svědectví A. Heidricha totiž Beneš, postižený krátce předtím záchvatem mrtvice, nemohl řádně vnímat, co mu zástupci vlády – V. Široký a V. Clementis – v Sezimově Ústí sdělovali a jeho údajný vzkaz vládě mohl být tedy pouhou smyšlenkou; srov. FEIERABEND, Ladislav K. *Politické vzpomínky. Svazek III*. Brno 1996, s. 488.

18 Srov. detailně Kaplan, Karel (Ed.). *Československo a Marshallův plán*. Sborník dokumentů. Praha 1992, dok. č. 49, s. 69 an. K pozdějšímu Clementisovu projevu viz níže, pozn. č. 111.

19 Cit. z elaborátu, vypracovaného na jaře 1951 odvolaným odborovým přednostou Lucianem Bendou, jistou dobu šéfem sovětské sekce MZV. AMZV, OSO, V. Hajdu. Budiž ostatně dodáno, že komunisty ovládaná bezpečnost vedoucí nekomunistické úředníky MZV nejpozději od poloviny roku 1947 neustále sledovala a později – alespoň podle určitých svědectví – odposlouchávala i jejich telefonáty. Sledování diplomatů v čele s A. Heidrichem ostatně dosvědčuje i torzovitý materiál, uložený v různých složkách v Archivu Bezpečnostních služeb ČR v Praze (dále ABS).

úřednictva k jakékoliv energičtější rezistenci.²⁰ Takové submisivnosti šel ovšem příkladem sám Masaryk, který se posléze se zaměstnanci zúčastnil generální stávky a dokonce podepsal řadu propouštěcích dekretů akčního výboru, znamenajících přinejmenším profesní ortel nad vůči komunistům neústupnějšími úředníky.²¹

Clementis zůstal státním tajemníkem ministerstva i v „obrozené“ Gottwaldově vládě z 25. února 1948, v níž si křeslo šéfa resortu podržel Jan Masaryk, to však byla pouhá epizoda. Syn zakladatele československého státu a tvůrce jeho humanisticko-demokratického programu samozřejmě nechtěl sloužit jako loutka, komunistickým vládcům užitečná k matení veřejnosti, a chystal se velmi pravděpodobně k odchodu do exilu, což zajisté přispělo k jeho fyzické likvidaci ani ne dva týdny po převratu.²²

Jeho zavraždění sice způsobilo režimu nemalé komplikace, neboť bez ohledu na urychleně vyrobenou verzi o sebevraždě demonstrovalo širší veřejnosti doma stejně jako na Západě jeden z rysů nového režimu. Navíc Masarykova smrt snad více než sám převrat vyprovokovala revoltu části československých diplomatů v cizině, jež vyvrcholila podáním známé stížnosti zástupce u OSN Jána Papánka generálnímu sekretáři této instituce a tedy pokusem o „zmezinárodnění“ důsledků pražského převratu.²³ Kontroverzní úmrtí populárního politika však zřejmě v kalkulech soudruhů vážilo méně, než jeho případný útek na Západ, a navíc – zmiňovaná revolta přece ospravedlnila další čistku státního aparátu...

Gottwald sice původně zamýšlel prosadit do stále důležitého křesla ministra zahraničí stávajícího ministra průmyslu Zdeňka Fierlingera, jež po tomto postu toužil už roky, a navíc – díky své diplomatické kariéře i svému včlenění do politických struktur republiky včetně členství ve vedení sociální demokracie – mohl *pro foro externo* dočasně představovat symbol zdánlivé kontinuity.²⁴ Pro Beneše však byla kandidatura tohoto „moskala“ nepřijatelná a navíc se začali za nominaci dosavadního státního tajemníka zasazovat slovenští komunisté, jak ti „národní“ v Bratislavě, tak (z jiných důvodů) soudruzi přímo v Praze. Tyto i další vlivy, dost možná i ohled na veřejné mínění na Západě, pak rozhod-

20 Srov. např. vzpomínky J. Kopeckého, J. Jostena a dalších: KOPECKÝ, Jaromír. *Paměti diplomata*. Ed. J. Tomeš. Praha 2004, s. 447-448 an.; JOSTEN, Josef. *Československo žaluje*. Praha 1993, s. 82-86, ad.; podrobněji DEJMEK, ref. 12, s. 87-90 a DEJMEK, Jindřich. Komunistický převrat v Československu v v únoru 1948 a demokratický Západ: československé diplomatické dokumenty. In SAP, 2009, č. 2.

21 Ještě před Masarykovým zavražděním byl např. propuštěn Michal Hanák, za války zástupce exilové vlády v Turecku; František Havlíček, dlouholetý předválečný vyslanec v Japonsku; Jaromír Kopecký, zástupce čs. exilové vlády u Společnosti národů; Vladimír Vaněk, první vyslanec u post-fašistické vlády v Itálii, atd. Kompletní seznamy úřednictva, navrženého akčním výborem k okamžitému propuštění, viz AMZV, KA, k. 23.

22 Problém Masarykovy „záhadné“ smrti samozřejmě není předmětem tohoto textu; srov. dobrý přehled problému (a také různých teorií) ve sborníku KALOUS, Jan. (red.). *Jan Masaryk. Úvahy o jeho smrti*. Praha 2005. Tam uvedené doklady a analýzy lze samozřejmě ještě doplnit, např. obsáhlým svědectvím, které v písemné podobě poskytl Britům jeho (a Benešův) osobní lékař Oskar Klinger, British National Archives, London-Kew (dále cit. BNA), FO 371, f. 71 289, který také jasně potvrzoval Masarykův plán odchodu do exilu. Ten ostatně potvrzoval i jiný Masarykův „intimus“, R. H. Bruce Lockhardt (LOCKHARDT, Bruce. *My Europe*. London 1952, s. 132-133).

23 K tomu nejlépe MICHÁLEK, Slavomír. *Ján Papánek. Politik, diplomat, humanista 1896 – 1991*. Bratislava : Veda vydavateľstvo SAV, 1996, s. 92-100.

24 K tomu např. SMUTNÝ, Jaromír. *Svědectví prezidentova kancléře*. Praha 1996, s. 205 an.

ly. 16. března 1948 byl pětáctýřicetiletý Vladimír Clementis jmenován prezidentem Benešem v pořadí šestým ministrem zahraničních věcí Československa od jeho vzniku.²⁵

II

Ve své konkrétní zahraničně politické aktivitě Clementis jako šéf příslušného resortu v Gottwaldově „obrozené“ vládě zpočátku přímo navazoval na předcházející kroky pražské politiky, jež jako státní tajemník MZV do značné míry technicky dirigoval. Zatímco základní půdorys československé politiky byl již předem vytčen spojeneckou smlouvou s SSSR z prosince 1943 a pak tzv. košickým vládním programem, jejím nejdůležitějším tématem zpočátku zůstávala německá otázka, konec konců problém, jemuž se pražská diplomacie věnovala i na mezinárodní konferenci těsně před komunistickým převratem.²⁶ Clementisovi také zůstala v jeho resortu z předúnorového období řada „desiderat“, ať již ve vztazích k Východu, či k Západu (těch nyní ovšem notně oslabovaných). Nová moc pochopitelně usilovala o dotvoření svých východních spojení, zvláště již před únorem připravovaných aliančních smluv s Bulharskem a také Rumunskem, k nimž měla brzy přibýt i (pod tlakem Moskvy) nově posuzovaná relace s „lidově demokratickým“ Maďarskem. Nelze však pochybovat, že Clementisova diplomacie usilovala i o udržení alespoň navenek normálních vztahů se západními státy, zvláště Velkou Británií a Francií, k jejichž razantnímu zmrazení mělo dojít až v průběhu roku 1949. A pražská zahraniční politika se chystala (samozřejmě ne bez konzultace s Moskvou) se opatrně angažovat i na vzdálenějších horizontech, ať již šlo o multilaterální organizace v čele s OSN (kde teprve rok 1949 přinesl zásadnější cezury), či rozvíjení krátce předtím zahájených styků v (příštím) „třetím světě“.²⁷

Vlastní zahraničně-politické aktivity komunistického Československa ve sledovaném dvouletí tu lze ovšem pouze naskicovat, i když by si nepochybně zasluhovaly v některých aspektech – již vzhledem k dosavadní absenci podrobnějšího studia – přiblížení detailnější.²⁸ Pod vlivem mezinárodní situace, tedy především vyostřující se studené války, v Evropě výrazně ovlivněné jednak politickými dozvuky pražského komunistického převratu, jednak tzv. první berlínskou krizí, se ovšem odvíjely brzy značně odlišnými cestami, nežli se mohlo zdát ještě na jaře 1948.²⁹ Jednu z nejzásadnějších změn znamena-

25 Srov. detailně ČIERNY, ref. 3, s. 146-148.

26 Ve dnech 17. – 18. února 1948 na schůzce ministrů zahraničních věcí ČSR, Polska a Jugoslávie v Praze; příslušnou dokumentaci viz v AMZV, GS 1945-54, k. 89

27 Jak to nejvýrazněji ukazovala jednak diplomatická i zbrojní pomoc rodícímu se izraelskému státu v létě 1948, a také snahy o rozvíjení hospodářských (a politických) vztahů s Indií. Později, už na sklonku Clementisova vedení pražské diplomacie k tomu přibýlo ještě navázání diplomatických vztahů s komunistickou vládou v Číně, zde však již (na rozdíl od předcházejících problémů) Praha jen sledovala kroky Moskvy. Některá konkrétní jsou uvedena ještě níže.

28 Srov. např. MICHÁLEK, Slavomír. K niektorým otázkam československej zahraničnej politiky v rokoch 1945 – 1951 so zameraním na činnosť Vladimíra Clementisa. In HOLÁSEK – BAŇACKÁ, *Vladimír Clementis*, ref. 3, s. 38-45; na řadu konkrétních jsem upozornil v příslušných kapitolách své knihy *Československo, sousedé a velmoci ve XX. století*. Praha 2002. Podrobnou práci o mezinárodním postavení ČSR koncem čtyřicátých let ovšem stále postrádáme.

29 K této fázi studené války v Evropě srov. např. GADDIS, John Lewis. *We now know. Rethinking Cold War*

lo poměrně rychlé opuštění původně slovanskou ideologií podbarvené orientace, kterou jednoznačně nahradilo mezinárodně-právní dotvoření bloku „lidových demokracií“ jak z hlediska politického, ve formě série bilaterálních smluv, tak z hlediska ekonomického – založením RVHP počátkem roku 1949. Přitom se brzy, ještě v průběhu roku 1948, ukázalo, že jakékoliv autonomistické tendence mezi menšími satelity Moskvy (k jejichž zastáncům nepochybně náležel i Clementis), v „centru“ nebudou tolerovány, ba naopak. Původní koncepce, v níž byly prioritní vztahy s SSSR doplňovány celkem aktivní politickou i hospodářskou spoluprací mezi jeho menšími spojenci, byla – jistě i pod vlivem sovětsko-jugoslávské roztržky – rychle opuštěna a (jak ostatně naznačoval i počáteční vývoj na půdě RVHP) celý blok byl jednoznačně dirigován výlučně „paprskovitě“ z Moskvy.³⁰ Podobná proměna se pak samozřejmě promítla i do relací ČSR (i dalších satelitů) se zeměmi „mimo“ blok, v československém případě např. opuštěním jakýchkoliv úvah o jisté autonomní politice v rámci středoevropského bazénu.

Clementis byl i jako ministr zahraničních věcí Gottwaldovy a později Zápotockého vlády mezi svými nejbližšími spolupracovníky (a také částí západních diplomatů) považován za zastánce určitého nezávislejšího kursu a generální sekretář MZV A. Heidrich dokonce později, po svém odchodu do exilu, Američanům tvrdil, že by mohl sledovat cestu jugoslávského vůdce J. B. Tita, kdyby se mu podařilo získat i vnitropolitický výraznější vliv.³¹

Takové tvrzení se však v konfrontaci s Clementisovými vlastními písemnostmi zdá poněkud přehnané, i když tuhý centralizační kurs, který Stalin v rámci východního bloku nastolil, byl jistě jeho představě o budování socialismu vzdálen. Ve svých veřejných projevech nicméně nový ministr zahraničí neustával opakovat, že „mezi nami, budujícími socialismus ... nemože byť žiadnych rozporov zaujmov a teda ani nie rozporov názorov“, s čímž spojoval dictum o tom, že SSSR jako vítěz nad nacistickým Německem zůstává pro Československo základem jeho bezpečnosti a suverenity.³² Současně stále výrazněji hájil i sovětskou politiku ve studené válce se Západem i utužující se přístup Moskvy k menším „spojencům“, např. vznik RVHP, dával do přímého protikladu k politice USA a zvláště vznikem NATO.³³

History. Oxford 1998, kap. II; MASTNÝ, Vojtěch. *Studená válka a sovětský pocit nejistoty 1947 – 1953*. Stalinova léta. Praha 2001, a další; k „ozvěnám“ pražského převratu na Západě též DEJMEK, Jindřich. The Communist Coup d'Etat in Czechoslovakia in February 1948 and Democratic Western Europe. In *Historica*, Series Nova 12, 2005, s. 115-142.

30 Srov. k tomu např. BRZEZINSKI, Zbigniew K. *The Soviet Bloc. Unity and Conflict*. Harvard UP, 1967 (2ed. Edition), kap. 6; z naší literatury přehledně např. LITERA, Bohuslav – TEJCHMAN, Miroslav – VYKOUKAL, Jiří. *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989*. Praha 2000.

31 V elaborátu, vypracovaném A. Heidrichem pro Američany v prosinci 1948, jeho autor o Clementisovi mj. napsal, že „is credited with having accomplished more than Masaryk in resisting anti-western measures and policies. He personally helped a great many persons who had been discharged after coup, in finding other employment. He was opposed to the brutal methods used by the regime. He is definitely considered a “moderate” Communist...“ Viz DEJMEK, ref. 11, s. 144.

32 Cit. z Clementisova výkladu v zahraničním výboru NS z prosince 1948; AMZV, GS 1945-54, k. 117, projevy V. Clementise.

33 Srov. např. Clementisův projev v Hradci Králové 30. března 1949; tamtéž, ale i jeho výroky před západními diplomaty, např. před britským velvyslancem Piersonem Dixonem.

V druhém prosincovém týdnu 1948 se Clementis zúčastnil návštěvy československé vládní delegace v Moskvě, vedené A. Zápotockým, která měla ve svých důsledcích vést k podstatně hlubší provázanosti Československa a jeho ekonomiky s SSSR a celým blokem „nových demokracií“. Čs. komunističtí národohospodáři si mj. uvědomovali značnou „zranitelnost“ hospodářství státu vzhledem k jeho stále trvající značnému obchodnímu propojení se Západem, a snažili se proto jak „přeorientovat“ zahraniční obchod na Východ, tak získat rozsáhlé sovětské půjčky, jež měly mj. umožnit realizaci dalekosáhlého pětiletého plánu.³⁴ V tomto ohledu jednání plně dosáhla cíle, i když se čs. strana recipročně např. zavazovala k dalšímu zvýšení těžby a úpravy uranové rudy v rámci tzv. projektu Chalupa. Když se však Clementis při jednání se svým resortním protějškem V. Molotovem 13. 12. chtěl pustit do řešení zbývajících problémů, plynoucích především z odstoupení Podkarpatska a repatriace volyňských Čechů, konkrétních výsledků prakticky v žádném ohledu nedosáhl, byť se snažil ve všech ohledech projevoval sovětskému partnerovi maximální konciliantnost.³⁵ Československá strana však bez ohledu na to pochopitelně hodnotila výsledky návštěvy (a to i v interních materiálech) jako jednoznačný úspěch a stejně postupoval Clementis po návratu před poslanci zahraničního výboru.³⁶

Obecný rezultat moskevských jednání v podobě zřetelného přesměrování celé československé ekonomiky „na Východ“ byl už v lednu následujícího roku potvrzen založením Rady vzájemné hospodářské pomoci. Jak však ukázala např. práce Karla Kaplana, další vývoj této instituce se především po druhém zasedání v Sofii v srpnu 1949 ubíral jiným směrem, nežli očekávala přinejmenším část pražského vedení. Českoslovenští ekonomové uvažovali o tom, že se jednotlivé země budou ve své produkci spíše navzájem doplňovat (a ČSR měla v tomto schématu hrát jasně roli průmyslové velmoci). Teď se však rychle prosazovala snaha o industrializaci dosud převážně agrárních zemí bloku, kterou měla navíc provázet prakticky jednostranná technologická pomoc ze strany republiky jejím spojencům. Moskva nadto brzy začala v duchu své strategické koncepce prosazovat maximální omezení zahraničního obchodu členských států Rady se Západem, což se opět bolestně dotýkalo i Československa, jehož diplomatům se ještě v roce 1949 podařilo – především v relaci s některými západoevropskými státy – docílit řady pro stát užitečných dohod. Tak se již rodící se „spolupráce“ na samém počátku začala negativně promítat do dalšího vývoje československé ekonomiky, což ještě zvýraznily Sověty nadiktované požadavky počátkem následující dekády.³⁷ Moskva však výrazně ovlivnila i politické možnosti Československa uvnitř bloku.

Jak bylo už výše zmíněno, patřilo k prvním krokům komunistické reprezentace završení jednání o nové spojenecké smlouvy s dalšími „lidovými“ demokraciemi, zvláště

34 Srov. např. koncept tzv. pamětního spisu čs. MZV a MZO, který byl ve finální podobě předložen sovětské straně při těchto jednáních; AMZV, GO 1945-54, k. 65; k tomu též KAPLAN, Karel. *Československo v RVHP 1949 – 1956*. Praha 1995, s. 27 an.

35 Clementis např. Molotova předem ujišťoval, že v procesu repatriace „*nechceme přijmout ani jediného Čecha a Slováka, který zde [tj. v SSSR] žije a chtěl by se vrátit k nám z důvodů nepříznivého postoje k Sovětskému svazu*“. KAPLAN, ref. 34.

36 Srov. zvláště již cit. exposé z konce prosince, jehož plné znění je obsaženo v AMZV, GA 1954-55, k. 117.

37 K tomu podrobněji KAPLAN, ref. 34, s. 55 an.

Bulharskem a také Rumunskem. O alianci s Bulharskem pražská diplomacie vyjednávala již řadu měsíců před „únorem“, podpis smlouvy však komplikovala snaha Bulharů rozšířit spojenecké závazky z původně anticipované pomoci proti případné nové agresi ze strany Německa i na další státy, a také nechuť českých demokratů výrazněji se vázat s již evidentně cele komunistickým režimem.³⁸ Po převratu však jednání rychle pokračovala a už 23. dubna 1948, při návštěvě šéfa bulharské vlády G. Dimitrova v Praze, byl pakt Zápotockým a Clementisem podepsán.³⁹ Pro nového šéfa pražské diplomacie to byl vůbec první podpis dokumentu podobné závažnosti, zdaleka ne však poslední. Plány části komunistických předáků jihovýchodní Evropy, jež vedle J. B. Tita sdílel i Dimitrov a část soudruhů v Bukurešti a Budapešti, podle nichž měla být z lidových demokracií v této části Evropy vytvořena jakási komunistická konfederace, sice již v této době vzaly za své i díky odporu Stalina.⁴⁰ Vzájemné propojování menších komunistických států politickými pakty ale pokračovalo a v polovině července 1948 byla – po několikerém odkladu – podepsána při návštěvě šéfa vlády Zápotockého a Clementise v Bukurešti i nová spojenecká smlouva československo-rumunská.⁴¹ I ta byla formulována především jako defenzivní protiněmecké spojenectví. Podobně jako dokument čs. - bulharský však už obsahovala i klauzuli o (v podstatě neomezené) pomoci proti komukoliv, kdo by se s případným agresorem spojil, čímž se v logice akcelerující studené války mohla myslet především některá ze západních velmocí.

Clementis prezentoval po návratu do Prahy podpis nové aliance jako potvrzení „vřazení“ obou států do „nového bezpečnostního systému, který se opírá o Sovětský svaz“, přičemž mu nyní již nezahalené příkl i další podstatný znak – seskupení „vyšších pokrokových forem společnosti“. Z této koncepce, vycházející ostatně ze známé Ždanovovy klasifikace států, prezentované na prvním zasedání Informbyra v září 1947, ovšem plynulo, že se Československo bude muset „sblížit“ i s dalším režimem „nové demokracie“, tedy Maďarskem, ačkoliv paradoxně původní spojenectví, zvláště aliance s Moskvou, směřovala i proti ohrožení ze strany tohoto státu.⁴² Jak ale ukazoval nejlépe příklad J. B. Tita a také jeho rumunského soudruha Petra Grozy, komunističtí soudruzi neměli v tomto ohledu skrupulí a např. komunistická Jugoslávie podepsala s „novým“ Maďarskem spojenectví (a to dokonce bez vědomí československých spojenců Bělehradu)

38 Srov. např. KOŘALKOVÁ, Květa. *Vytváření systému dvoustranných spojeneckých smluv 1943 – 1949*. Praha 1966; dodejme, že Černínský palác ještě v lednu 1948 varoval před podpisem aliancí s Bulharskem a Rumunskem i britský velvyslanec.

39 Text této smlouvy viz např. KOTYK, Václav (Ed.). *Dokumenty československé zahraniční politiky 1945 – 1959*. Praha 1960, č. 23, s. 167-169; k tomu např. KUBKA, František. Listy z bulharského deníku. In KUBKA, František. *Z cest*. Praha 1958, s. 154-156.

40 K projektu konfederace komunistických států v jihovýchodní Evropě srov. nejnověji ZNAMIEROWSKA-RAKK, Elżbieta. *Federacja Słowian południowych w polityce Bułgarii po II wojnie światowej*. Warszawa 2005, kap. V a VI.

41 Srov. podrobně KOŘALKOVÁ, Květa. K československo-rumunským vztahům v závěru druhé světové války a v prvních poválečných letech. In HaV, 1967, s. 62 an.; zde s. 85-86.

42 Jak to jednoznačně dokládá jak obsah rozhovorů samotného Beneše se sovětskými státníky již před podpisem smlouvy v Moskvě v prosinci 1943, tak později snaha československých diplomatů, aby byla případná hrozba ze strany Maďarska zahrnuta i mezi závazky chystané smlouvy československo-francouzské.

už 8. prosince 1947, přičemž Rumunsko ji následovalo hned v lednu příštího roku.⁴³ Situace Československa obecně a konkrétně Clementise zvláště však byla obtížnější, a to nejen vzhledem k nedávné válečné kolizi obou zemí. Připomeňme, že to byl právě Clementis ještě jako státní tajemník pražského MZV, který vyjednával se svým maďarským protějškem od února 1946 o možnosti výměny obyvatelstva a prosazoval také transfer podstatné části Maďarů. Právě Clementis patřil také na mírové konferenci v Paříži k zásadním oponentům maďarských aspirací, jež usilovaly alespoň zpočátku o uchování části územních zisků z přecházejících let.⁴⁴ Nyní musel podle sovětského návodu začít s někdejšími protivníky připravovat formální spojení, ačkoliv podstatu bolestivého problému – existence početné maďarské menšiny na jižním Slovensku – neřešil transfer, ale (ovšem už komunistickou dikcí nesený) zákon o státním občanství osob maďarské národnosti v ČSR z října 1948.

Bázi nového „partnerství“ obou států nevytvořilo ani tolik překonání historických konfliktů, ale především vnitropolitické změny v Maďarsku, tedy porážka tamní malorolnické strany, a v neposlední řadě podpis maďarsko-sovětské smlouvy 18. února 1948, tedy takřka v předvečer komunistického převratu v Praze.⁴⁵ Nominální šéf budapeštské diplomacie E. Molnár, který již předtím podepsal zmíněné alianční smlouvy s Jugoslávií (8. 12. 1947) a Rumunskem (24. 1. 1948), se také koncem června 1948 zúčastnil schůzky ministrů zahraničních věcí SSSR a jeho spojenců/satelitů ve Varšavě, čímž se Maďarsko jaksí definitivně zařadilo do „protiimperialistické“ fronty.⁴⁶ A vzápětí začalo uniformní, proti dosavadní tradici směřující „sbližování“ obou zemí, které na čs. straně komunistická propaganda odůvodňovala „*zánikem starých imperialistických cílů maďarské buržoasie*“. Už v srpnu došlo k první užší spolupráci mezi Clementisem a Molnárem na konferenci o Dunaji v Bělehradě. V říjnu byl vydán zmiňovaný zákon o postavení Maďarů v Československu a počátkem listopadu byla mezi státy podepsána pětiletá obchodně-politická smlouva, jež měla podstatně rozšířit vzájemný obchod obou státem regulovaných ekonomik. V prosinci 1948 už Clementis označil v projevu v zahraničním výboru Maďarsko – příznačně v souvislosti s tamním vnitřním vývojem – za „spřátelený stát“ a o necelé čtyři měsíce později pak doprovázel šefa vlády Zápotockého na první oficiální návštěvu jihovýchodních sousedů, při níž byla 16. dubna 1949 podepsána i smlouva o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci.⁴⁷

43 Srov. např. KOŘALKOVÁ, ref. 38, s. 57 an., 61 an. Budiž dodáno, že SSSR přitom podepsal vlastní formální spojenecké smlouvy s bývalými spojenci nacistického Německa teprve později, po vynucené rezignaci balkánských komunistických činitelů na své konfedační projekty. Sovětsko-rumunská smlouva byla podepsána 4. února 1948, prakticky identický dokument sovětsko-maďarský pak 18. února a jako poslední byla ještě 18. března podepsána smlouva sovětsko-bulharská. Srov. např. WANDYCYZ, Piotr. The Soviet system of Alliances in East Central Europe. In *Journal of Central European Affairs*, 1956-57, s. 177n; též BRZEZINSKI, ref. 30, s. 110.

44 Srov. k tomu přehledně ČIERNA-LANTAYOVÁ, Dagmar. *Podoby československo-maďarského vztáhu 1938 – 1949*. Bratislava 1992.

45 Srov. např. IRMANOVÁ, Eva. *Maďarsko v éře sovětizace*. Praha – Ústí n./L. 2008; z maďarské literatury např. BORHI, Lajos. *Hungary in the Cold War 1945-1956*. Between the United States and the Soviet Union. Budapest 2004, kap. III., s. 113 an.

46 ČIERNA-LANTAYOVÁ, ref. 44, s. 159.

47 Příslušnou dokumentaci viz AMZV, GS 1945-54, k. 168; text: KOTYK, Václav. (Ed.). *Dokumenty česko-*

Pakt, který hned v preambuli svaloval předcházející vzájemné konflikty na politiku „vládnoucích tříd“, dobře zapadal do kontextu dotvářejícího se monolitního východního bloku, jakkoliv byl navenek stále zacílen především proti hrozbám útoku ze strany Německa a jeho případných spojenců – tedy nyní již západních mocností. Clementis, jenž ho v pražském parlamentu prezentoval 15. června, byl sice věcnější, i on však zdůraznil, že jím vytvářená spolupráce je možná „*len medzi štátmi budujúcimi socializmus*“, jež – ve spojení s SSSR – povede k posílení jejich suverenity a hospodářskému růstu.⁴⁸ Fakt, že v mezidobí mezi podpisem smlouvy a její ratifikací, z maďarské scény zmizel jeho resortní kolega László Rajk, ovšem dodával podobnému tvrzení poněkud zvláštní vyznění. Clementis si však jistě nepředstavoval, že bude během několika měsíců sdílet Rajkův osud – a to dokonce v přímé souvislosti s jeho brzy vykonstruovaným procesem.

Prakticky v opačném směru se – oproti utužování mnohostranných vazeb s Východem – odvíjely vztahy s demokratickým Západem, především s USA, jež byly v komunistickém táboře oprávněně chápány nejen jako skutečný hegemon svobodného (či „imperialistického“) tábora, ale – definitivně od jara 1949 – i centrum nového československého exilu.⁴⁹ Trumanova administrativa, která stála už v pozadí verbálního odsouzení pražského převratu 26. 2. 1948, a která tento mocenský zvrat podrobila ostré kritice o necelé tři týdny později i ústy samotného prezidenta v později známém proslavu v den sv. Patricka, sáhla už v březnu k dalšímu omezení vzájemného obchodu, a tento trend pak pokračoval i v následujícím období.⁵⁰ Už od jara 1948 také začalo docházet k vzájemnému vypovídání nižších diplomatických úředníků a vztahy byly kaleny i dalšími aférami, k jakým patřilo např. (tehdy ovšem ještě dost výjimečně) zadržení malé skupinky amerických vojáků u čs.-bavorských hranic, jež mimochodem dlouho urovnával i ministr Clementis s tehdejším americkým velvyslancem. Bez ohledu na počáteční snahy o alespoň formální konciliantnost se však i veřejné projevy šéfa pražské diplomacie na adresu USA náležitě vyostřovaly a brzy nechyběla ani slova o tom, že Washington neusiluje o nic menšího, než likvidaci „lidových demokracií“ a izolaci SSSR.⁵¹

Atmosféra studené války ovlivnila i vztahy se západoevropskými demokraciemi, především Velkou Británií, i když zde si komunistické vládní kruhy již z důvodů obchodně-politických alespoň zpočátku ukládaly výraznější rezervy. S oběma západní-

slovenské zahraniční politiky, č. 36, s. 219–221. Podrobněji ČIERNA-LANTAYOVÁ, Československo-maďarská zmluva z apríla 1949 v spojeneckom systéme socialistických krajín. In *Historický časopis*, 1987, s. 513–533.

48 Srov. text Clementisova exposé z 15. června 1949, Archiv Poslanecké sněmovny ČR, www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/, 31. schůze.

49 Jen pro úplnost budiž připomenuto, že v únoru 1949 v USA definitivně vznikla Rada svobodného Československa jako vrcholový orgán demokratického exilu, který pak zřídil své pobočky i v Londýně, Paříži a Římě. Srov. naposledy RAŠKA, Francis. *Fighting Communism from afar: The Council of Free Czechoslovakia*. Boulder – New York 2008, zvl. kap. 1 & 2.

50 Srov. naposledy přehledně FAURE, Justine. *Americký přítel. Československo ve hře americké diplomacie 1943 – 1968*. Praha 2006, s. 96 an.; podrobněji MICHÁLEK, Slavomír. *Nádeje a vytrízení. Československo-americké hospodářské vztahy v letech 1945 – 1951*. Bratislava 1994.

51 Jak to Clementis doslova prohlásil např. v již citovaném projevu dne 30. března 1949 v Hradci Králové, AMZV, GS 1945–54, k. 117.

mi velmocemi byla vedena nová obchodní jednání a komunistická vláda byla dokonce ochotna k poměrně dalekosáhlým koncesím i ve věci náhrad za zestátněné majetky, jež vedly ještě v průběhu roku 1949 k podpisu příslušných dohod. S Británií byl 28. září t.r. podepsán celý komplet smluv, do něhož byla vedle obchodní a finanční dohody zahrnuta tzv. dohoda o vypořádání některých mezistátních dluhů a tzv. náhradová dohoda.⁵² V rovině politické se však vývoj vzájemné relace nikterak podstatně neodlišoval od poměru k USA. I zde docházelo k soustavnému obtěžování ambasády ze strany bezpečnostních orgánů (ač se mimo jiné Clementis osobně zaručoval velvyslanci Piersonu Dixonovi, že tato praxe ustane) a Británie a její politika zvláště v koloniích se také stávala stále častěji jedním z hlavních terčů komunistické propagandy. Již v průběhu roku 1949 byly také omezeny vztahy kulturní, a i když k úplnému zmrazení došlo – podobně jako u relace s Francií – až po Clementisově pádu, právě britský velvyslanec v Praze musel již v jednom ze svých dokumentů konstatovat „reckless breaking of bridges“ se Západem.⁵³

Jistou nadějí na poněkud odlišnější podobu měl alespoň zpočátku jedině vztah ČSR k Francii, a to především díky odlišné politice tamních vlád vůči Německu, ale i ta se rychle rozplynula. Francouzští stoupenci „třetí cesty“ mezi SSSR a USA museli svůj koncept opustit a už koncem března 1948 upozorňovala čs. ambasáda v metropoli na Seině, že „v zásadních otázkách zahraniční politiky Francie – s výjimkou komunistů – čím dále tím více hledí k Washingtonu než ke Quai d’Orsay“.⁵⁴ Francouzským úřadům navíc nezůstala utajena podpora, kterou právě „noví“ čs. diplomaté poskytovali francouzským komunistům, a která vyvrcholila masivními finančními dotacemi na podzim téhož roku, a to předurčilo další vývoj vzájemných vztahů. V říjnu 1948, tedy v době, kdy Clementis pobýval v Paříži na první části III. Valného Shromáždění OSN, uveřejnil francouzský ministr vnitra Jules Moch informaci, že z ČSR dostali stávající horníci pomoc ve výši 250 milionů franků (!) a že takové vměšování staví vůbec otázku dalšího udržování vzájemných diplomatických vztahů.⁵⁵ K jejich přerušení sice nedošlo, i když o takovém kroku uvažovaly v té době i vlády ve Washingtonu a Londýně. Tato i další události však jasně ilustrovaly, jak výrazně se během necelého roku československá diplomacie proměnila v pouhý pomocný nástroj záměrů SSSR. Po definitivním podpisu NATO pak již na jakékoliv nejmenší oteplení relace se Západem nebyla žádná šance.

III

Situace na pražském ministerstvu zahraničí se v momentu, kdy se Clementis ujal i jeho formálního řízení, v mnohém podobala situaci na řadě dalších centrálních úřadů státu, v lecčems byla však přece jen specifická. Ačkoliv mezi úřednictvem MZV představovali stoupenci KSČ před únorovým převratem jen nepočetnou menšinu, jejich akční výbor v čele s Vlastimilem Borkem tu – jak bylo již zmíněno – dokázal převzít

52 Srov. detailně KUKLÍK, Jan. *Do poslední pence. Československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách 1938 – 1982*. Praha 2007, s. 286–288 ad.

53 British National Archives (dále BNA), FO 371, f. 86 219. Czechoslovakia: Annual review for 1949 ze 4. února 1950.

54 AMZV, Zprávy ZÚ Paříž 1948, Zpráva vyslance J. Noska z 22. března

55 AMZV, TD 1948, č. 4 452, Hoffmeister do Prahy 17. listopadu.

23. 2. celkem bez problémů kontrolu a vzápětí také začal doslova po desítkách propouštět hlavní oponenty nové moci.⁵⁶ Podobně se vyvíjela situace i na některých československých zastupitelských úřadech, zvláště v zemích, kde se čeští a slovenští stalinisté mohli opřít o tamní komunistickou moc, např. v Moskvě či v Bělehradě. Určitá specifčnost zahraničního úřadu a diplomacie vůbec včetně potřeby erudovaných, jazykově i jinak vybavených úředníků a samozřejmě i skutečnost, že v čele úřadu zpočátku dál setrval Jan Masaryk, ovšem přispěly k tomu, že tu „očista“ alespoň zpočátku měla své „limity“. Část z původně k propuštění navržených úředníků nakonec zůstala ve službě, a nové moci trvalo ještě několik měsíců, nežli ministerstvo dostala plně pod svou kontrolu, což konec konců nejvýrazněji demonstrovala wallenrodovská hra generálního sekretáře MZV Arnošta Heidricha.⁵⁷

Struktura vlastního ministerstva zůstala po převratu více než rok zachována zhruba v té podobě, v jaké bylo rekonstituováno po obnově státu roku 1945, i když v čele téměř všech odborů (sekcí) došlo pochopitelně již v prvních dnech (částečně ještě pod formální taktovkou Masaryka) k obměně přednostů a v následujícím období byla také vystřídána podstatná část vedoucích jednotlivých oddělení. Nominace vedoucích úředníků, stejně jako návrhy na jmenování nových (vel)vyslanců, ovšem nezůstaly v kompetenci ministra zahraničí, ale začala o nich vzápětí rozhodovat komise zřízená při ÚV KSČ, v níž měl rozhodující slovo šéf nedávno zřízeného Mezinárodního odboru ÚV, Bedřich Geminder-Vltavský.⁵⁸ Rychle se také měnil reálný vliv jednotlivých součástí ministerstva, do jehož kompetenci nyní stále více zasahovaly další úřady, zvláště ministerstvo vnitra (jež žádalo formální diplomatickou legalizaci svých agentů, tedy rys, který se stal typickým pro celé následující komunistické období), ale také ministerstvo informací v čele s vlivným Václavem Kopeckým a případně další instituce. Definitivní proměnu jeho podoby však přinesla až razantní reorganizace jeho struktury podle sovětského vzoru, kterou Clementis provedl na základě usnesení ÚV v březnu 1949, a která v zásadě vytvořila obrysy organizačního schématismu, jenž – samozřejmě s mnohými změnami – přežil až do roku 1989.

Pomineme-li generální sekretariát, jehož role byla již vzpomenuta, zůstalo základními články ministerstva – stejně jako v meziválečném dvacetiletí – pět, resp. šest „funkcionalisticky“ zaměřených sekcí, z nichž při každodenní realizaci zahraniční politiky státu byla nejdůležitější (II.) sekce politická.⁵⁹ Podle úředního schématismu měla v kompetenci řešení prakticky všech zahraničně-politických otázek včetně politického posuzování problémů národohospodářských, finančních a obchodních a také propagačních

56 Srov. např. seznamy k propuštění navržených úředníků z MZV a také ze ZÚ, jež schválil akční výbor MZV k 28. únoru 1948; AMZV, Kádrový odbor (dále KA), k. 23. Problému bezprostředních důsledků převratu na diplomacii se tu lze ovšem jen dotknout, podrobněji viz DEJMEK, ref. 12, s. 91-95.

57 K tomu naposledy: DEJMEK, Jindřich. Svědectví Arnošta Heidricha o československé diplomacii a sovětské politice z konce roku 1948. In *Moderní dějiny*, 2009, roč. 17, č. 2; Heidrich odešel do exilu až v listopadu 1948, viz ještě níže.

58 B. Geminder (1902 – 1952), Slánského blízký spolupracovník, se přitom později stal pro svůj německo-židovský původ obětí téhož politického monstrprocesu, jako Clementis, proti němuž opakovaně vystupoval.

59 Podrobněji ke struktuře ministerstva v roce 1945 viz DEJMEK, ref. 4, s. 425 an.

a kulturních, a právě do čela tohoto zásadního článku ministerstva se již krátce před únorem dostal komunista Vlastimil Borek.⁶⁰ Tento v té době již dvaasedesátiletý novinář a překladatel sice kdysi začínal svoji politickou kariéru jako anarchista a členství v anarchisticko-syndikalistické skupině Bohumila Vrbenského ho po vzniku Československa načas vřadilo do strany českých socialistů. Se skupinou Vrbenského však také v polovině dvacátých let přešel do KSČ, a co bylo nepochybně mnohem důležitější, celou válku strávil v moskevském exilu, kde byl posléze ustanoven tiskovým radou čs. ambasády. A právě Borek se ve své významné funkci v Černínu postavil v únoru 1948 do čela tamního akčního výboru a napomohl snadnému ovládnutí ministerstva komunisty. Tato role jej (spolu s pravděpodobnými „neúředními“ kontakty se sovětskými kruhy) předurčila k tomu, aby se v následujícím období stal jedním z nejdůležitějších mužů rodící se československé komunistické diplomacie. Nebylo tedy žádným překvapením, když byl na jaře 1949, po reformě ministerstva, jmenován stálým zástupcem svého šéfa, kterého ovšem nakonec jakousi souhrou náhod přežil jen o pár dnů.⁶¹

Politická sekce MZV se roku 1948 členila na pět teritoriálních oddělení, k nimž dále náleželo oddělení Mezinárodních organizací (II-6), církevně politické (II-7) a dále samostatné oddělení M, zabývající se přípravou mírových smluv obecně a Německa zvláště, mimochodem jediný útvar, v němž (dost možná programově) již před únorem převažovali členové KSČ.⁶² „Váha“ a samozřejmě i vedení jednotlivých oddělení sekce se ale brzy po „únoru“ změnily. Nejdůležitější z nich se nyní stalo pochoptitelně oddělení „sovětské“ (II-1), v jehož čele původně stál mladý právník Vladimír Outrata (nar. 1909). Po jeho „vyšvihnutí se“ na post nového ambasadora v USA byl však do jeho čela postaven jeho nedostudovaný kolega Robert Schmelz, jemuž jistě pomohl válečný pobyt v SSSR a následná služba na čs. ambasádě v Moskvě.⁶³ Podobně se rychle do vedení oddělení pro střední a jihovýchodní Evropu (II-2), z něhož se brzy stal útvar „evropských lidových demokracií“, prodrala dcera Klementa Gottwalda a tehdy již manželka ministra spravedlnosti Čepičky Marta Čepičková, absolventka moskevské univerzity, jejíž pozdější kariéru (na rozdíl od mnoha dalších diplomatů) neohrozily ani „nadstandardní vztahy“ s členy jugoslávské ambasády.

Původní nekomunističtí úředníci se jistou dobu udrželi jedině v čele útvarů, majících na starosti vztahy se Západem. Tak v čele oddělení II/3, do jehož kompetence spadaly vztahové problémy prakticky s celou západní Evropou, ale také se Skandinávií, Itálií a Španělskem a zámořskými državami, stál Antonín Tomeš. Oddělení II/4, jež sledovalo agendu plynoucí ze vztahů s Velkou Británií, dominiemi a také britskými koloniemi, vedl dlouholetý konzul a později první vyslanec v Irsku Karel Košťál, jenž dočasně řídil i samostatné oddělení pro USA a Latinskou Ameriku. V čele posledního důležitého útvaru,

60 K jeho osobě srov. alespoň skicu HELLMUTH-BRAUNER, Vladimír. *Vlastimil Borek*. Praha 1976.

61 Borek, v momentu Clementisova odvolání jeden ze čtyř jeho náměstků, přežil následující čistku a nakonec, po r. 1951, zůstal vedle G. Sekaninové-Čákrtové formálně nejdůležitějším spolupracovníkem nového ministra V. Širokého. Zemřel ovšem náhle 21. prosince 1952.

62 V čele tohoto útvaru totiž stál V. Hajdu, uplatnění zde našla příští náměstkyně G. Sekaninová-Čákrtová a další.

63 Generální sekretář ministerstva Heidrich později Američanům tvrdil, že R. Schmelz byl sovětským agentem, což pochoptitelně nelze vyloučit. Srov. DEJMEK, ref. 11, s. 149.

oddělení mezinárodních organizací, do jehož referátu spadala především rozsáhlá agenda OSN, ale také Mezinárodního úřadu práce, Dvoru mezinárodní spravedlnosti a dalších, pak stanul František Gottlieb, původně celkem úspěšný literát, jenž za války jako novinář prodělal africkou „anabazi“ v jednotce pluk. (později generála) Karla Klapálka.

Značně dramaticky se vyvíjela situace v třetí, zpravodajské sekci ministerstva. Její význam sice ve srovnání s předválečnými roky zásadně poklesl (svůj podíl na tom mělo mj. zřízení samostatného ministerstva informací i nárůst významu zpravodajské agendy na ministerstvu vnitra), odbor však primárně ovlivňoval např. pravidelné informování československých zastupitelských úřadů v zahraničí a v neposlední řadě do jeho kompetence spadalo sledování aktivit zahraničních novinářů, pišících o ČSR. V čele sekce po únoru jistou dobu formálně zůstal její dosavadní přednosta, Josef Chmelář, kdysi pilný redaktor a také přispěvatel revue *Zahraniční politika*, jemuž jistě napomohla jak sociálně demokratická orientace, tak (alespoň v prvních měsících) vazba na prezidenta Beneše. Odbor však fakticky již v únoru ovládl slovenský komunistický novinář Evžen Klinger, muž blízký Clementisovi, jenž již ve třicátých letech přispíval do *DAV* články o zahraniční politice a za války v Londýně byl jedním z redaktorů *Čechoslováku*, do něhož ostatně psával i jeho nový šéf.⁶⁴ Ze svědectví jednoho z tehdejších úředníků sekce, Josefa Jostena, později význačného českého exilového žurnalisty víme, jak se právě Klinger snažil ve dnech převratu o jednostranné informování (či spíše dezinformování) československých velvyslanců v zahraničí, v další kariéře mu tu však nepomohlo. Již v průběhu roku 1949 upadl i on v souvislosti s narůstající podezíravostí stalinistů do podezření, že se v době působení na Západě stal anglickým špiónem. Na sklonku roku 1949, tedy v době, kdy Clementis ještě pobýval na zasedání OSN v New Yorku, byl StB zatčen a na řadu let uvězněn.⁶⁵ Dobře vybudovaný odbor, sestávající ze čtyř teritoriálních oddělení (anglosaského, „slovanského“, románského a germánského & severského) ostatně postihlo i další zatýkání a propouštění úřednictva⁶⁶ a bylo příznačné, že po reformě roku 1949 byl nakonec redukován na kompetenčně mnohem zúžený tiskový odbor, v jehož čele velkou část následujícího období navíc ani nestáli žurnalisté.

Značný význam si i v „poúnorové“ struktuře ministerstva zpočátku uchoval národohospodářský (IV.) odbor,⁶⁷ i když se fakticky o část své agendy nyní dělil s ministerstvem

64 Srov., co Klinger sám psal ve svých životopisech; AMZV, OSO, E. Klinger. Viz též jeho stat' *Zrod, vývin a zástoj DAVu*, ve sborníku *DAV. Spomienky a štúdie*. Bratislava 1966, s. 352-365.

65 Je přitom paradoxní, i když pro onu dobu typické, že se na jeho „pádu“ podíleli mnozí z těch komunistických úředníků MZV, kteří byli zanedlouho sami obviněni ze stejného zločinu. Jak však naznačuje i *Doznání* Arthura Londona (Praha 1969), i když sami byli přesvědčeni o vlastní nevině, obvinění vůči Klingerovi a dalším členem „Clementisovy kliky“ (!) i nadále věřili.

66 V řadách úřednictva přitom často působili i nadprůměrní autoři; postačí snad připomenout, že v čele anglosaského oddělení stál jistou dobu v té době známý publicista s filozofickým vzděláním Zdeněk Smetáček, autor ve své době vynikající historické studie: *Od Mnichova k válce*. Praha 1947; v čele „slovanského“ oddělení zase absolvent londýnské prestižní School of Economics (a autor několika studií o meziválečné Americe) Alexius Brož, atd. Úředníkem románského oddělení, jemuž šéfoval Jiří Hynais, syn známého malíře, byl v té době později známý publicista a překladatel Antonín J. Liehm, atd. Právě memoáry A. J. LIEHMA, *Minulost v přítomnosti*. Brno 2002, s. 40 an., však přináší o jeho působení na MZV jen velmi málo.

67 Sekce se r. 1948 členila na následující oddělení: IV/1 – všeobecné, IV/2 slovanské a sousedních států,

zahraničního obchodu a jím přímo řízenými monopolními exportními podniky, z řad jejichž úřednictva se ostatně, dodejme, později rekrutovala řada významných komunistických diplomatů.⁶⁸ Vedení sekce byl sice vzápětí po převratu zbaven její dosavadní ředitel Zdeněk Augenthaler, přičemž ho v jejím čele vystřídal Rudolf Bystrický, tehdy čtyřicetiletý slovenský právník židovského původu, kterého zachránil před rasovou perzekucí v době Slovenské republiky jen odchod do sousedního Maďarska. Augenthaler však mohl zůstat ve službě a hned v následujícím období podnikl několik cest do Latinské Ameriky, jejíž trhy měly podle původních představ části komunistických ekonomů nahradit československému průmyslu na vlastním Západě „ztracené“ zdroje surovin. Schopný ekonom a právník ostatně našel uplatnění i později a ještě na přelomu padesátých a šedesátých let náležel k předním znalcům rodící se západoevropské integrace u nás.⁶⁹ Význam vlastní národohospodářské sekce nicméně v následujícím období dále klesal a v nové struktuře, přijaté na jaře 1949, již jako samostatný odbor přestala existovat.

Původní, „buržoasní“ úřednictvo, se udrželo i v čele některých dalších součástí ministerstva, někdy – např. v sekci právní, v diplomatickém protokolu a menších, specializovaných útvech – prakticky po celou dobu jeho řízení V. Clementisem.⁷⁰ Sami komunisté však takový stav považovali za pouhé provizorium a prakticky od počátku věnovali značnou pozornost jak přísnému prověřování dosavadních zaměstnanců (jež bylo vedle orgánů ministerstva vnitra svěřeno stranickým organizacím v místech bydliště dotyčných!), tak doplňování ministerstva vlastními „kádry“. Ti přicházeli z jiných úřadů, ovládaných již před „únorem“ KSČ, z části se pak jednalo o čerstvé absolventy některých vysokých škol, jež se v předcházejícím období hlásili ke KSČ a případně se angažovali při „očistě“ fakult, zvláště právnických. Už v dubnu 1948 např. ministerstvo financí a Nejvyšší kontrolní úřad udělili MZV výjimku, podle které mohly být do jeho stavu přijaty zhruba tři desítky nových úředníků, mezi nimiž nechyběli např. Franz Carl Weiskopf či Jan Pátek (Clementisův švagr), ale také několik mladých právníků, na které v následujících dekadách čekala brilantní kariéra, např. Miroslav Žemla, který ještě

IV/3 anglosaské, IV/4 románské, IV/5 středo- a severoevropské, a IV/6 Blízkého a Dálého východu. Vedle toho do sekce patřilo oddělení dopravní.

- 68 Dobrým příkladem byl ostatně sám nový ministr zahraničního obchodu dr. Antonín Gregor, který v únoru 1948 převzal značně rozsáhlý úřad po H. Ripkovi. Tento předválečný právník (a původně sociální demokrat) sice počátkem padesátých let přišel o svůj post (zřejmě i v důsledku stíhání jednoho z náměstků, Evžena Löbla), po jisté liberalizaci poměrů však přešel na MZV, dva roky působil jako velvyslanec v Číně a od r. 1957 byl deset let náměstkem (posléze prvním náměstkem) ministra zahraničí.
- 69 Po přijetí nařízení o tzv. „bývalých“ lidech z roku 1958, týkajících se mimo jiné předválečného úřednictva, musel ovšem přejít do Ústavu pro mezinárodní politiku a ekonomii (ÚMPE). K tomuto zvrácení aktu, jasně prokazujícímu kosmetický rámec destalinizace v Československu, viz např. KOUDELKA, František. *Státní bezpečnost 1954 – 1968*. Praha 1993, s. 88-90.
- 70 Pro ilustraci tu postačí připomenout, že v čele sekce právní, jež se ovšem brzy „scvrkla“ na pouhé oddělení, zůstal zkušený jurista a diplomat Zdeněk Procházka, před válkou rada ambasády ve Varšavě a v době existence londýnského státního zřízení přednosta právní sekce MZV, jenž se mimochodem podílel na textaci části tehdy připravovaných dekretů prezidenta republiky. Podobně v čele diplomatického protokolu zůstával Jan Skalický, před válkou vyslanec na Litvě a v době okupace zástupce čs. exilové vlády u kabinetu polského, atd. Většina těchto zkušených diplomatů byla z MZV propuštěna, často cestou penzionování, na počátku padesátých let, případně ve druhé polovině dekády, kdy je komunistický režim již snadno nahradil vlastními kádry.

koncem osmdesátých let vykonával úřad generálního sekretáře MZV.⁷¹ Podobný trend, prováděný pochopitelně důsledným penzionováním staršího úřednictva, pak pokračoval i v následujících dvou letech, i když velká část nově příchozích byla později v důsledku událostí 1950 – 1951 ze Zaminí zase propuštěna.

Je nesporné, že v nejbližším období si značný vliv na personální obsazování části úřadu zachoval i nový ministr, jenž už v předcházejícím období přivedl „do Černína“ zmiňovanou skupinu sobě blízkých úředníků, kteří nyní – jako např. zmiňovaný R. Bystrický či Vavro Hajdu – zčásti zaujali vedoucí posty, či (jako např. Dalibor Krno či Ivan Horvát) převzali vedení některých ambasad. Rozhodující, či alespoň „konečné“ slovo v těchto otázkách zaujímal ovšem jednak Mezinárodní odbor ÚV, jednak brzy po převratu nově vytvořená tzv. kádrová komise, jejímž předsedou byl (jistě ne náhodou) ustanoven V. Borek a místopředsedou dlouholetý úředník MZV Oldřich Chýle, jenž hrál v únorových událostech v Černínu rovněž nezanedbatelnou roli.⁷² Tak byl na ministerstvu zahraničí vytvořen základ do té doby neznámého útvaru, který byl v rámci reformy z února následujícího roku přetvořen do zvláštního „kádrového“ odboru, jehož šéf (bez ohledu na kompetenci odbornou) pak po celou dobu režimu významně spoluurčoval personální politiku vedení v celé oblasti resortu.⁷³ Neměl však zůstat jediným novotvarem.

IV

Zmiňované personální změny v prvních měsících režimu předjímaly i zásadní transformaci ministerstva z hlediska strukturálního, neboť si lze sotva představit, že by v nových podmínkách, kdy se stále více volalo po aplikaci sovětských zkušeností, mohl dlouhodobě fungovat útvar vybudovaný před třemi dekádami na základě kombinace rakousko-uherského a francouzského modelu.⁷⁴ Jedním z výrazných podnětů takové radikální reformy byla i emigrace dosavadního generálního sekretáře Arnošta Heidricha, jenž – vědom si svého sledování komunistickou bezpečností – opustil ČSR s pomocí amerických diplomatů 23. nebo 24. listopadu 1948.⁷⁵ Heidrichův krok, jehož význam navíc umocnila dřívější emigrace velké části jeho nejbližších spolupracovníků a nadto brzké „prosáknutí“ zpráv o jeho informování příslušných amerických kruhů, pochopitelně vyprovokoval nejen další čistku v aparátu ministerstva, kterou provázelo „zprísňení“ kádrové politiky, ale přispěl i k prosazení radikální reorganizace celého úřadu. Jejím obecným zdůvodněním sice bylo přizpůsobení československé zahraniční služby sovět-

71 AMZV, Kádrový odbor, k. 38. Přijímání a propouštění zaměstnanců.

72 K roli Chýleho, diplomata, jenž působil od r. 1930 až do r. 1946 převážně v USA, viz podrobnosti v mé stati *Československá diplomacie v únoru a v březnu 1948*, ref. 12, s. 89, pozn. 46.

73 Jeho důležitost ostatně potvrzovala skutečnost, že po reformě MZV, o níž se zmíníme níže, byl jeden ze čtyř ustavených náměstků, A. London, pověřen právě dominantně kádrovými záležitostmi. I když se později od takového modelu upustilo, šéf kádrového odboru, resp. pozdější normalizační „správy kádrů“ (SPK) musel spolu s ministrem či jeho náměstkem kontrasignovat veškeré důležitější nominace úřednictva na MZV.

74 Ke vzniku a počátečnímu vývoji pražského ministerstva zahraničí srov. např. DEJMEK, Jindřich. Počátky československé diplomacie. In DEJMEK, Jindřich – KOLÁŘ, František. (Eds.). *Dokumenty československé zahraniční politiky*. Sv. II/1. Praha 2000, s. 17–36.

75 AMZV, TO 1948, č. 5 695; k tomu podrobněji DEJMEK, ref. 11.

skému vzoru. Důvodem konkrétním však byla nepochybně i snaha eliminovat možné dopady „prozrazených“ informací potencionálním nepřítelům za „železnou oponou“. Právě tato skutečnost přispěla k tomu, že byl už počátkem února 1949 přijat zcela nový a velmi komplikovaný organizační schematismus včetně zavedení některých prvků v čs. úřední struktuře neznámých, jenž skutečně nejen ve své době, ale ještě po desetiletích i historikovi velmi komplikuje orientaci v mechanismu ministerstva.⁷⁶

Podle nového „organizačního plánu“, který se ovšem v některých dílčích prvcích dále měnil, bylo nyní celé ministerstvo rozděleno do čtyř základních skupin, do jejichž čela byli současně – poprvé v jeho historii – postaveni náměstci ministra s úředně stanovenou kompetencí jeho zastupování. Z hlediska vlastní aktivity byla přitom nejdůležitější tzv. skupina A, kterou od nynějška tvořilo šest samostatných odborů, z toho pět teritoriálních, jež nyní představovaly v zásadě nejpodstatnější „funkcionalistické“ složky úřadu. Do jeho čela byl přitom postaven nikoliv dosavadní šéf politického odboru, jak by bylo možno očekávat, ale Jiří Taufer, v diplomacii celkem *homo novus* (vedl necelý rok velvyslanectví v Bělehradě), nesporně ale muž sovětské důvěry.⁷⁷ Tzv. skupina B, jejíž řízení bylo svěřeno V. Borkovi, fakticky převzala úlohu někdejšího prezidia ministerstva a vedle toho byl do ní zařazen kabinet ministra, diplomatický protokol a některé útvary související s běžnou agendou úřadu včetně knihovny a archivu. Třetí skupinu, vedenou dosavadní referentkou německého oddělení politické sekce Getrudou Sekaninovou-Čakrtovou, tvořily někdejší národohospodářská sekce, jejíž význam ovšem dále poklesl, a pak odbor C/1, mající v referátu Spojené národy a další mezinárodní instituce. Vedle toho se součástí této skupiny stalo právní oddělení, zredukované z původně dalšího samostatného odboru, a nově vytvořené oddělení studijní.⁷⁸

Jádro poslední skupiny D tvořilo nejprve kádrové oddělení, brzy rozšířené na vše ovlivňující kádrový odbor, dále oddělení evidenční a školní, a v neposlední řadě útvary pasový a vizový a šifrové oddělení. Bylo jistě symptomatické, že do jeho čela byl dosazen v té době čtyřiatřicetiletý (!) Artur London, v diplomacii (ne však v politice) další „nový“ muž, působící předtím nedlouhou dobu jako vedoucí pařížské Čs. informační kanceláře a po té čtyři měsíce jako tamní velvyslanecský rada, zastupující nového ambasadora Adolfa Hoffmeistera. Bez ohledu na jeho pozdější tragický osud je nutné upozornit, že právě tento soudruh, spjatý ostatně těsnými osobními vazbami s tehdejšími vedoucími činovníky StB, brzy náležitě v Černínu „zostřil“ kádrovou politiku, což v následujícím období vydatně přispělo ke značné fluktuaci úřednictva. I z jeho pozdějších pamětí je

76 Bylo přitom příznačné, že (jistě právě z důvodů utajení) byla podstata této reformy např. zastupitelským úřadům sdělena sotva týden před jejím jednorázovým provedením; srov. AMZV, TO 1949, č. 836-888. Clementisova cirkulární instrukce z 10. února 1949.

77 K Tauferově osobě se ještě níže vrátíme; zde budiž jen připomenuto, že tento relativně mladý komunistický intelektuál (nar. 1911) strávil celou válku v SSSR, kde působil jednak v aparátu Kominterny, jednak jako redaktor českého vysílání moskevského rozhlasu. Po válce se stal ředitelem komunistického nakladatelství Svoboda, v únoru 1948 byl předním členem akčního výboru v Syndikátu českých spisovatelů atd.

78 Bylo přitom příznačné, že v čele většiny těchto vysoce specializovaných útvarů zůstali i nyní předúnoroví experti, nepochybně především proto, že za ně prostě režim nemohl hned nalézt náhradu. V čele oddělení C-1, které se brzy přetvořilo do tzv. mezinárodního oboru, stál nadále Fr. Gottlieb. Oddělení národohospodářské vedl Z. Augenthaler, oddělení studijní někdejší rada ambasády ve Washingtonu J. Hanč, atd.

přítom evidentní, že nedůvěřoval ani samotnému Clementisovi a jemu podobným levicovým intelektuálům.⁷⁹ A právě London měl v kompetenci další kroky při reorganizování ministerstva, které v podobě dílčích úprav pokračovalo ještě v letech 1950 – 1951 a bylo završeno (byť ne finálně) až za nového šéfa resortu, Viliama Širokého.⁸⁰

Podívejme se ještě poněkud podrobněji na novou strukturu zmiňovaných teritoriálních odborů, zřízených sice v jisté návaznosti na předtím existující oddělení jednotlivých sekcí, organizovaných ale především podle vzoru sovětského Ministerstva innostrannych děl.⁸¹ Odbory, které zůstaly základními součástmi organizace MZV fakticky až do jeho post-komunistické podoby počátkem devadesátých let, byly totiž považovány za primární instrumenty pro realizaci cílů československé zahraniční politiky „*k zemím, pro něž jsou územně příslušné*“, a měly tedy řídit prakticky veškerou agendu, plynoucí jak z politických, tak dalších vztahů k příslušným oblastem. Vedoucí teritoriálních odborů však zodpovídali i za instruování zastupitelských úřadů republiky v cizině, měli ve svém „referátu“ „*součinnost s příslušnými [domácími] ústředními úřady a institucemi při sjednávání mezistátních smluv, úmluv a dohod*“, ale byli také povinni sledovat důležité informace z některých oblastí o příslušných zemích, což dříve náleželo zpravodajské sekci. Úředníci sekcí se měli také zúčastnit vyjednávání se zástupci cizích zemí o otázkách odškodnění za v ČSR etatizované majetky, jednání o otázkách dopravních, ale i o záležitostech přidělování (resp. odebrání) státního občanství a další sociálních záležitostí, týkajících se čs. občanů a krajanů, atd.⁸² Pracovní náplň odborů tedy byla velice rozsáhlá a přesahovala v některých záležitostech – např. v povinnosti sledovat politický vývoj čs. emigrace – hluboce do působnosti dalších složek státní správy, zvláště ministerstva vnitra, což zpětně usnadňovalo už zmíněné rychle se šířící vysílání jeho „zaměstnanců“ za pomyslnou železnou oponu pod diplomatickým krytím, tedy praxi, která opět – samozřejmě v různé kvantitě – přežila celé následující čtyři dekády trvání režimu.

Bezesporu nejdůležitějším teritoriálním odborem se pochopitelně stal I., sovětský odbor (A/I), do jehož kompetence náležely prakticky všechny problémy československo-sovětské relace. Na rozdíl od ostatních územních sekcí se ještě členil na oddělení politické a koordinační, přičemž od července 1949 ho „definitivně“ řídil už zmíněný R. Schmelz. Z hlediska agendy ho doplňoval odbor lidově demokratických států, vedlý M. Čepičkovou-Gottwaldovou, který tehdy sestával ze tří územních oddělení (pro

79 London jako řádně „zakalený“ soudruh zjevně věřil obvinění, které proti Clementisovi StB shromažďovala již od r. 1949, a po svém zatčení v březnu 1951 se dokonce hájil tím, že naléhal na další kolegy včetně Borka, aby „lidi“ z „Londýna“ znovu detailněji prověřili. Srov. např. jeho moták ženě Lise in: NORA, P. V. *Artur London. K pramenům doznání*. Motáky z ruzyňské věznice. Brno 1998, s. 51an.; v širších souvislostech k tomu BARTOŠEK, Karel. *Zpráva o putování v komunistických archivech*. Praha – Paříž (1948 – 1968). Praha 2000.

80 Srov. k tomu podklady, shromážděné v: AMZV, GS 1945-1954, k. 115 a 116; podrobněji viz DEJMEK, Jindřich. Ministr zahraničních věcí Viliam Široký, jeho úřad a diplomaté komunistického Československa (1950 – 1953). In PROKŠ, Petr (Red.). *České země a moderní dějiny Evropy*. Sborník k 70. narozeninám J. Harny. Praha 2010, s. 289-316.

81 Srov. k jeho organizaci a vývoji např. ULDRICKS, Teddy. The Tsarist and Soviet Ministry of Foreign Affairs. In STEINER, Zara (Ed.). *Foreign Ministries of the World*. London 1982, zvl. s. 525 an.

82 Srov. AMZV, GS 1945, k. 116. Nástin organizačního řádu MZV, pocházející zřejmě z jarních měsíců 1949.

Polsko, Maďarsko a balkánské socialistické státy) a později, počátkem roku 1950, byl ještě rozšířen o oddělení zabývající se Čínou a Koreou. Podle původního schématu přitom k této skupině náležel ještě jako III. (A/III) odbor informační, ovšem, jak bylo již zmíněno, se značně zredukovanými kompetencemi, do nichž navíc – vysíláním vlastního úřednictva – zasahovalo i přímo ministerstvo informací.

Jakousi druhou podskupinu teritoriálních odborů, kterou na samém konci Clementisovy éry začal vést jeho pátý náměstek Vavro Hajdu, tvořily sekce mající v kompetenci relace s oblastmi mimo vlastní sovětský blok. Nejdůležitější z nich byl jistě odbor VI. (germánský), obstarávající politickou a hospodářskou agendu vztahů s Německem a Rakouskem, k němuž se navíc pojilo oddělení A, zabývající se přípravou (nikdy ovšem neuskutečněné) mírové konference s poraženou říší. Odbor vedl sám Hajdu, klíčové německé oddělení (A/VI-1) pak Egon Bush. Veškerá problematika vztahů se západní, ale také jižní a severní Evropou, především Itálií a Skandinávií spadaly do kompetence odboru A/IV-1, tedy západoevropského, jenž se dále členil na pět územních oddělení. Ten vedl až do odchodu na post vyslance do Turecka Karel Dufek, protežé samotného generálního tajemníka ÚV KSČ.⁸³ Posledním teritoriálním celkem byl odbor A/V, do jehož referátu náležely především USA, ale (nelogicky) i Kanada, dále celá oblast Latinské Ameriky a celá ohromná oblast Středního a Dálného Východu.⁸⁴ Ačkoliv tato naznačená organizace prošla ještě řadou dílčích úprav, z nichž nejzávažnější (ale jistě nejopodstatněnější) bylo r. 1951 vytvoření samostatného asijského odboru, sekce již zůstaly trvalou součástí vnitřního života ministerstva a přežila – samozřejmě s mnoha změnami – nejen samotný režim, ale vlastně i československou státnost.

V

Ještě dramatictější proměnou nežli úřednictvo v pražském Černínu prošlo ve dvouletí 1948 – 1950 obsazení zastupitelských úřadů republiky, i když je pravdou, že část (vel)vyslanců a konzulů republiky, kteří se postavili v únoru 1948 za novou vládu, své posty – alespoň prozatím – udržela. Nová moc byla bezprostředně po převratu konfrontována s revoltou nevelké části československých titulářů, kteří, budeme-li parafrázovat projev tehdejšího velvyslance v USA Juraje Slávika, deklarovali, že se „*ČSR stala plně policejním a totalitárním státem*“, a ohlásili zápas za jeho osvobození.⁸⁵ Jiní vyslanci na své posty demonstrativně rezignovali po násilné smrti Jana Masaryka a další skupina po odstoupení Edvarda Beneše z prezidentského úřadu počátkem června.⁸⁶ Režim, kterému

83 Byly to oddělení: anglické a dominiální (A/IV-1), románské (A/IV-2), jihoevropské (A/IV-3), severoevropské (A IV-4) a blízkovýchodní.

84 Jaká byla tehdy na MZV „kádrová“ situace nejlépe ukazuje, že nemalou část z těchto oddělení vedli mladí, sotva dostudovaní úředníci. Např. severoamerické oddělení A-V-1, do jehož kompetence spadala veškerá agenda USA, vedl tehdy M. Žemla (nar. 1925!), kterého očekávala v následujících čtyřiceti letech ve službách režimu brilantní kariéra.

85 Jako první tak učinil zřejmě vyslanec (a někdejší generalissimus čs. armády) Sergej Ingr v Haagu, po něm následovali Jindřich Kolovrat v Turecku, Emil Walter v Norsku a také Juraj Slávik v USA, František Němec v Kanadě a Václav Láška v Mexiku. Srov. detailněji DEJMEK, ref. 12, s. 98-102.

86 Po smrti Jana Masaryka rezignoval např. velvyslanec v Paříži Jindřich Nosek, po Benešově odstoupení velvyslanci ve Stockholmu a Kodani, Eduard Tábořský a Zdeněk Němeček, ad.

zpočátku podobné kroky způsobily nemalé komplikace, neboť některé zastupitelské úřady republiky (např. vyslanectví v Kanadě) fakticky přestaly existovat, však záhy začal sám s obměnou titulářů a navíc na legacích posiloval svůj bezprostřední vliv vysíláním „prověřených“ subalterních úředníků a zřízenců. Od léta 1948, kdy mj. padla poslední překážka v podobě nutné kontrasignace příslušných listin ze strany Beneše, pak došlo k obměně naprosté většiny přednostů zastupitelských úřadů, a to i těch, kteří se v některých případech hlásili již před „únorem“ ke komunistům. Jedinými výjimkami tak zůstalo několik úřadů, u nichž (ponejvíce v Latinské Americe) hrozilo, že tamní vlády novým komunistickým diplomatům neudělí *exequatur* a dojde *de facto* k přerušení diplomatických vztahů.⁸⁷

Komunistická vláda nově obsadila jako první velvyslanectví v metropolích obou rýsujících se supervelmocí, tedy v USA a SSSR, a brzy také ve Francii a některých menších státech, např. v Norsku, i když značná část zastupitelských úřadů států zůstala poměrně dlouhou dobu po rezignaci, případně odvolání tamních titulářů vedena jen zatímními správci. Zato došlo hned v prvních měsících po převratu k vystřídání prakticky všech vyslanců, kteří působili u vlád evropských „lidových demokracií“ (všechny z nich se ostatně v dohledné době staly, jak bylo již zmíněno, spojenci ČSR) a k otevření několika úřadů nových, zvláště vyslanectví v Albánii. Výstavba dalších zastupitelských úřadů Československa v mimoevropských oblastech však ve sledovaném dvouletí prakticky ustrnula (jednou z mála pochopitelných výjimek bylo akreditování velvyslance u nové komunistické vlády v Číně) a v některých oblastech, zvláště v Latinské Americe, se dokonce jejich počet snížil, a to i oproti stavu předválečnému. Podíváme-li se přitom na konkrétní skladbu nově se vytvářejícího diplomatického sboru lidově demokratického Československa, zjistíme, že šlo vskutku o velmi heterogenní seskupení, sestávající s levicových intelektuálů, a to straníků i intelektuálních *fellow travelers*, mužů vzešlých z poválečné administrativy, zvláště zemských národních výborů, ale také prvních „aparátčků“, nechyběli však ani „kariérní“ diplomaté, výjimečně vyrostlí ještě v předválečných letech pod Benešovým vedením.

Symptomatická a současně symbolická byla už výměna velvyslanců v Moskvě, tedy postu nyní i v následujících dekadách považovaném pro režim za nejdůležitější, jenž také nebyl prakticky nikdy obsazován kariérními diplomaty, ale většinou stranickými funkcionáři. V polovině června 1948 tu prof. Jiřího Horáka, excelentního slavistu a etnografa (kterého se komunistická část úřednictva ambasády pokusila předtím „vyakčnit“!) totiž vystřídal Bohuslav Laštovička, v té době třiačtyřicetiletý komunistický politik, kterého nárůst komunistického vlivu vynesl od žurnalistiky po nedokončených vysokoškolských studiích až na post prvního poválečného ředitele Čs. rozhlasu. Velká kariéra v diplomacii jej však nečekala. Jak ukázal hned zmiňovaný zájezd vládní delegace v čele s A. Zápotockým v listopadu 1948, klíčové otázky mezi oběma zeměmi se řešily buď na nejvyšší úrovni, či prostřednictvím sovětské ambasády v Praze. Životopis nového velvyslance

87 Což se ostatně později v některých případech stejně stalo. Např. vláda Venezuely využila toho, že komunistický režim odvolal v roce 1951 dosavadního vyslance Vladimíra Kheka (působil v Caracasu jako poslední titulář, jmenovaný do funkce ještě E. Benešem r. 1947!), a v červnu 1952 s ČSR přerušila diplomatické styky. Také vztahy s Peru byly *de facto* zmrazeny, neboť v Limě sice nadále formálně existovalo čs. vyslanectví, ale jeho správce – kancelářská síla – nebyl ani na diplomatické listině.

navíc obsahoval kapitoly (např. účast ve španělské občanské válce či pobyt v Londýně v době německé okupace), které se do atmosféry počátku padesátých let „nehodily“. V jistém smyslu paradoxně byl Laštovička mezi prvními „vystřídánými“ velvyslanci nedlouho po politickém pádu svého šéfa, i když ho na rozdíl od Clementise očekávala po ústupu rigorózního stalinismu ještě dlouhá kariéra.⁸⁸

Velmi podobný byl osud mužů, které si pražské stranické vedení vybralo za první reprezentanty v nejvýznamnějších zemích Západu.⁸⁹ Velvyslancem v USA byl již v květnu 1948 jmenován již zmíněný Vladimír Outrata, relativně mladý právník, který působil v diplomacii po studiích v Praze a v Paříži již od r. 1935. Vedle poválečného členství v KSČ mu jistě napomohlo i to, že v letech 1942 – 1945 působil na velvyslanectví v Moskvě a později v Černínu vedl sovětské oddělení politické sekce MZV. Zcela jiná osobnost byla zato vybrána za velvyslance do Paříže, kam se v červenci 1948 – po jistých komplikacích se získáním *agrément* – rozjel známý publicista a výtvarník Adolf Hoffmeister. Původním školením byl sice právník, již dlouho před válkou však náležel k pražské umělecké avantgardě, byl členem Devětsilu a spolupracovníkem Osvobozeného divadla a také válku strávil – v USA! – spíše jako redaktor a politický karikaturista.⁹⁰ Měl ovšem i četné úzké kontakty s francouzskými levicovými umělci a intelektuály a navíc získal hned po osvobození zkušenosti jako sekční šéf na nově zřízeném ministerstvu informací. Velvyslancem ve Velké Británii pak zůstal až do léta 1949 dosavadní titulář, docent pedagogiky dr. Bohuslav Kratochvíl, jenž nejen zachoval loajalitu nastupujícímu režimu, ale dokonce ho později pravidelně informoval o aktivitách rodícího se demokratického exilu. Tehdy ho nahradil již zmiňovaný Rudolf Bystrický, kariéra žádného z těchto prvních reprezentantů „Gottwaldova“ Československa však neměla trvat o mnoho déle, než ministerská funkce jejich prvního šéfa. Na jaře 1951 byli odvoláni do Prahy (Kratochvíl na příkaz k návratu ovšem reagoval emigrací) a po několikaměsíční nejistotě, kterou prožívali ve faktické internaci v jistém pražském hotelu, byli všichni tři z diplomacie propuštěni.⁹¹

Z velmi podobné skupiny, tedy více méně komunistických intelektuálů, většinou spjatých s předválečnou avantgardou, se rekrutovala i majorita „Clementisových“ velvyslanců u vlád menších lidově demokratických států, kde až do té doby působili větší-

88 Laštovička byl po odvolání z Moskvy jmenován jedním z náměstků ministra obrany, už r. 1952 byl ale suspendován a dočasně zbaven všech funkcí. Od počátku opatrné destalinizace se však postupně vracel do politického života. R. 1957 se stal šéfredaktorem teoretického orgánu KSČ *Nová Mysl*, 1961 – 1964 vedl mezinárodní odbor ÚV KSČ a od r. 1964 do r. 1968 byl předsedou národního shromáždění. Zemřel (jako poslanec Sněmovny lidu FS) r. 1981 v Praze.

89 Všechny následující údaje se, pokud není uvedeno jinak, opírají o osobní spisy příslušných diplomatů, uložené v AMZV-OSO.

90 Srov. k tomu jeho memoáry později shrnuté do svazku: HOFFMEISTER, Adolf. *Trojcestí*. Praha 1958; nejcelistvější biografické údaje poskytuje *Lexikon české literatury, sv. II/1*. Praha : Academia, 1993, s. 221-225.

91 Outrata a Bystrický působili později jako profesori právnické fakulty Univerzity Karlovy, Hoffmeister jako pedagog na Vysoké škole umělecko-průmyslové, do jejich osudů však znovu zasáhly důsledky sovětské okupace v srpnu 1968. Bystrický emigroval r. 1969 do Švýcarska, Outrata již 9. 7. 1970 (uprostřed tzv. prověrek) zemřel, Hoffmeister upadl u „normalizátorů“ do nemilosti, a když r. 1973 zesnul, bylo jeho úmrtí režimními sdělovacími prostředky zcela ignorováno.

nou kariérní úředníci zahraniční služby, kteří měli možnost příslušné destinace poznat ještě před rokem 1939.⁹² Prvním titulářem režimu v sousedním Polsku byl např. jmenován už v dubnu 1948 František Píšek (nar. 1901), v meziválečné době novinář a překladatel, který sice svého času náležel k Devětsilu, ale později zakotvil jako žurnalista v brněnské redakci *Lidových novin*.⁹³ Tento předválečný překladatel Erenburga, ale také Bucharina (a později pochopitelně Stalina) se za války zúčastnil odboje, po osvobození pracoval jako tajemník brněnského magistrátu a po volbách roku 1946 se stal předsedou moravského Zemského národního výboru. Na rozdíl od většiny svých ideových soupeřů však již v diplomacii zůstal a později sloužil i jako ambasador v Bulharsku a (jako jediný Čech v době režimu) i v Maďarsku.

Z obdobného prostředí do diplomacie přišel i nový velvyslanec v tehdy ještě spojenecké Jugoslávii, komunistický básník a publicista Jiří Taufer, který v Bělehradě nahradil „benešovce“ Josefa Korbela. Sám syn moravského literáta (nar. 1911) a spoluzakladatel brněnského Bloku, mnohem více než většina jeho kolegů ale „zakalený“ přímou účastí na třídních bojích, prožil válku v SSSR, kde mj. redigoval *Československé listy* a po válce působil jako redaktor *Tvorby* a současně ředitel komunistického nakladatelství Svoboda. Jeho misí v Jugoslávii ovšem předčasně ukončila roztržka mezi Bělehradem a Moskvou, která jej – jak již víme – vynesla na jistou dobu do postu jednoho z Clementisových náměstků.⁹⁴

Z poněkud jiné vrstvy vzešel první zástupce nového režimu v Maďarsku, dr. Ivan Horvát (nar. 1901), i když i on náležel k politizujícím literátům. Po absolvování právnické fakulty Univerzity Komenského totiž pokračoval ve studiích na prestižní pařížské Škole svobodných nauk a po té působil jistou dobu v advokátní kanceláři Ivana Dérera a Ivana Markoviče. Jako předválečný sociální demokrat, stojící v opozici proti luďáckému režimu, se stal po sloučení socialistů s komunisty v době Slovenského národního povstání členem KSS a to jej po válce přivedlo mj. na post pověřence pro sociální péči, přičemž současně vedl časopis Kulturní život. Jako titulář v Budapešti, kde nahradil Fr. Černého, se také podílel na úplném obratu v dosavadním neblahém vývoji vzájemného vztahu obou států, zakončeném v dubnu 1949 podpisem spojenecké smlouvy. Horvátův další příběh byl však – podobně jako jeho dalších krajanů v československé diplomacii – příliš těsně spjat s osudem Clementise. Už počátkem r. 1951 byl ze svého působiště odvolán a následně na dlouhých sedm let arestován, zdaleka ne jako jediný vysoce postavený diplomat prvních let režimu.⁹⁵

92 Např. první poválečný velvyslanec v Polsku Jan Hejret; podobně velvyslanec v Jugoslávii Josef Korbel; Fr. Černý v Maďarsku, Peregrín Fiša v Rumunsku, aj.

93 Nejucelenější informace o jeho kulturních aktivitách lze nalézt v *Lexikonu české literatury*, sv. III/2, Praha 2000, s. 931-932.

94 Taufer se ještě koncem roku 1950 z MZV vrátil na post náměstka ministra informací V. Kopeckého a později působil jako náměstek ministra kultury a jako editor díla V. Nezvala. Do diplomacie se ještě vrátil v létě 1966, kdy byl ustanoven kulturním radou čs. velvyslanectví v Moskvě. Po návratu do Prahy (1971) náležel k vůdčím představitelům normalizačního vedení Svazu českých spisovatelů, zemřel r. 1986. Srov. *Lexikon české literatury*, sv. IV/1. Praha: Academia, 2008, s. 851-855.

95 Zemřel ovšem brzy po propuštění v Bratislavě v září 1960. Základní údaje viz *Slovenský biografický slovník*, II. Bratislava 1987, s. 391.

Ze slovenské komunistické levice přešel do diplomacie i nový vyslanec v Bulharsku Ladislav Šimovič (nar. 1915), původně středoškolský profesor slovenského jazyka, další aktivní člen protiludáckého odboje a po válce nejprve úředník pověřenectva školství a posléze prezidiální šéf pověřenectva vnitra. Ačkoliv byl spjat s řadou (komunistických) „buržoasních nacionalistů“, v zahraniční službě se nejen udržel, ale do konce šedesátých let učinil brilantní kariéru, během níž byl mj. ředitelem asijského odboru MZV, náměstkem ministra zahraničí Václava Davida, prvním poválečným velvyslancem v Japonsku (1957 – 1959), následně ambasadorem v Indii a nakonec velvyslancem v Jugoslávii v době Pražského jara, jehož důsledky ovšem také učinily jeho dalšímu působení v diplomacii konec. Jeho kolegou v Bukurešti se od podzimu 1948 stal původně další člen pražské předválečné avantgardy, tentokrátě představitel její filmové a fotografické složky, Lubomír Linhart. Ten měl již dokonce jisté zkušenosti z diplomacie, ovšem nikoliv československé, když byl na přelomu dvacátých a třicátých let sekretářem sovětské obchodní mise v Praze. Po válce se stal prvním ředitelem postátněného filmu, a po tříletém působení v Bukurešti ještě jistou dobu pokračoval ve své diplomatické dráze, naposledy jako velvyslanec ve východním Berlíně. Pro úplnost se snad sluší zmínit i o prvním velvyslanci v komunistické Albánii, za kterého byl zvolen v březnu 1949 tehdy sedmadvacetiletý (!) dopisovatel *Rudého práva* (a syn známého balkánského korespondenta *Národních listů*) Jasoň Urban, jehož pozdější kariéru v diplomacii zřejmě více než tento nevyhovující kádrový původ ukončily jeho osobní problémy.

Mnohem nesourodější skupinu představovali první vyslanci komunistického režimu v dalších, převážně menších státech západní, severní a jižní Evropy, jejichž úplný přehled podává následující tabulka. Jestliže např. v Bruselu zůstal (a to až do r. 1951) dosavadní vyslanec Dezider Rakšány, za války přednosta právní sekce bratislavského MZV (!), za jeho kolegu do nizozemského Haagu byl až po téměř dvouleté vakanci tamního úřadu vybrán Jaroslav Martinic, komunistický právník a po válce člen národního výboru v Olomouci, kde také v únoru 1948 vedl tamní akční výbor. Prvním komunistickým titulářem ve Švédsku se zase – ovšem až v červnu 1949 – stal známý pražský německý publicista F. C. Weisskopf, k němuž se ještě vrátíme v souvislosti s navázáním vztahů s Maovým režimem v Číně. Za tituláře do Norska byl vybrán naopak někdejší blízký spolupracovník pomnichovského ministra zahraničí Františka Chvalkovského Theodor Kuška, který po válce nalezl útočiště na ministerstvu informací Václava Kopeckého, atd.⁹⁶

Mimo Evropu se pozornost diplomatů lidově demokratického Československa upírala v návaznosti na předcházející tradici více méně na tři oblasti, tedy Přední Východ, Čínu (a brzy i Indii) a také Latinskou Ameriku. Řada úřadů však po rezignaci, případně odvolání původních, ještě prezidentem Benešem jmenovaných vyslanců zůstávala dlouhá období neobsazena, jinde, zvláště v jižní Americe některé vlády využily této příležitosti a pod různými záminkami v následujícím období přerušily s Československem diplomatické vztahy, takže počet reálně fungujících zastupitelských úřadů zde oproti éře

96 Většina z těchto nových úředníků, pokud ovšem jako Kuška předčasně nezemřeli, přitom z ministerstva musela odejít v letech 1951 – 1952 v důsledku „zostřené“ kádrové politiky, související i se zatčením Clementise a později arestováním dvou jeho náměstků, V. Hajdu a A. Londona. Podrobněji k tomu DEJMEK, ref. 80, s. 297-299 an.

třetí republiky dokonce poklesl. Vláda se zvláště z ekonomických důvodů sice chystala zvláště v jižní Asii rozhojnit své zastoupení, tento program, částečně (např. v případě Afghánistánu) navazující ještě na úmysly vedoucích představitelů Černinského paláce z druhé poloviny třicátých let, byl však posléze realizován až v průběhu padesátých let, tedy již po Clementisově nahrazení V. Širokým.

V oblasti Předního Východu si nejdůležitější význam uchovaly legace v Turecku a také v Egyptě (význam druhé z nich přitom umocňovala její působnost i na ještě dependentní Súdán a také Etiopii), i je však většinu sledovaného období vedli jen subalterní úředníci. Do turecké Ankary, kde tamní vyslanec Jindřich Kolovrat-Krakovský po převratu rezignoval mezi prvními, vyslala vláda nového tituláře až koncem roku 1949 (!), přičemž byl za něj vybrán již zmiňovaný „intimus“ Rudolfa Slánského Karel Dufek. V čele vyslanectví v Káhiře zůstal po rezignaci tamního vyslance Františka Kruckého *chargé d'affaires* Vladimír Hellmut, jemuž však komunistická vláda bez ohledu na jeho bohaté zkušenosti v diplomacii nikdy nepřiznala vyslanecký titul a brzy po odvolání do Prahy jej přeřadila „do výroby“.⁹⁷ Nedávno zřízené vyslanectví v Bejrútu, jehož šéf měl ČSR zastupovat jak v Libanonu, tak v Sýrii, dokonce zůstalo – a to až do r. 1953 – vedeno jen nižším kancelářským úředníkem.⁹⁸

Větší zájem (a to jak z politických, tak z hospodářských důvodů) pražská vláda projevila o úřad v iránském Teheránu, kam byl po rezignaci tamního vyslance Miroslava Kundrata jako zatímni správce dokonce vyslán bratr generálního tajemníka Richard Slánský. V případě Íránu však režim učinil výjimku, a v březnu 1949 jmenoval novým vyslancem kariéřního diplomata „starého“ režimu Václava Vávru, před válkou konzula v Marseilles, jemuž nepochybně pomohlo jak členství v sociální demokracii (a po únoru 1948 v KSČ), tak účast v akčním výboru ve dnech převratu. Ani k režimu loajální Vávra se však soudruhům na teheránském úřadu (a prý ani tamnímu sovětskému velvyslanci) nezamlouval, dramaticky se měnící personální skladba diplomacie však jistě přispěla k tomu, že nakonec přežil Clementisův pád, ne však náročné klimatické podmínky Persie.⁹⁹ Pro úplnost dodejme, že nedlouho před odvoláním Clementise z postu ministra byl v lednu 1950 jmenován do funkce i první (a až do r. 1990 jediný) československý vyslanec v Izraeli, za kterého byl vybrán Eduard Goldstücker, do té doby rada vyslanectví v Londýně.¹⁰⁰

Z politických i hospodářských důvodů vzrostl ve sledovaném dvouletí i význam zastupitelských úřadů v obou rodících se asijských mocnostech, Indii a také vítězném

97 Hellmuth, pocházející z význačné české patricijské rodiny (jeho „praprastrýc“ František Brauner náležel v polovině 19. století k zakladatelům české liberální politiky, v prvo-republikánské diplomacii působil i jeho strýc), byl pak nucen pracovat na stavbě a v letech 1957 – 1960 byl dokonce uvězněn (!). Později pracoval v Literárním památníku národního písemnictví a napsal obsáhlé paměti o své rodině; srov. HELLMUTH-BRAUNER, Vladimír. *Paměti rodu*. Ed. M. Lenderová, Praha 2000.

98 Jako nový vyslanec do Bejrútu byl původně určen další z někdejších mladších levicově orientovaných úředníků, které přišli na MZV s Clementisem, dr. Vladimír Klvaňa. Nakonec krátce vedl v letech 1949 – 1950 diplomatický protokol ministerstva a následujícího roku byl i on vyhozen.

99 Vávra, nar. 1887, ještě před svým odvoláním z Teheránu v lednu 1951 v iránské metropoli zemřel. Dodejme, že s jistou výjimkou Arnošta Karpiška, pozdějšího vyslance v násirovském Egyptě, zůstal jediným kariéřním diplomatem první republiky, kterého komunistická vláda nominovala do vyslanecké funkce.

100 Srov. k tomu GOLDSTÜCKER, Eduard. *Vzpomínky 1945 – 1968*. Praha 2005, s. 38–40 an.

komunistickém režimu v Číně. Řádné diplomatické vztahy s mladou indickou republikou ČSR navázala již těsně před únorovým převratem a i nová vláda také zpočátku ponechávala v Dillí dosavadního (prvního) vyslance Jaroslava Šejnohu, jenž měl bohaté diplomatické zkušenosti už z předválečného období a za války reprezentoval čs. exilovou vládu v Egyptě (a také u tam sídlící řecké vlády). Odvolala jej teprve v prosinci 1948 (Šejnoha následně emigroval), přičemž za zatímního správce úřadu Clementis nominoval jednoho ze svých blízkých spolupracovníků, Alfreda Bihellera. Novým vyslancem byl až koncem roku 1949 jmenován už zmiňovaný B. Kratochvíl, který ale nakonec mohl v úřadě setrvat sotva patnáct měsíců, aby sdílel osud dalších fellow travelers.¹⁰¹

Neméně obezřetně postupovala vláda i v relaci čínské, ačkoliv již v době mírové konference v r. 1946 usnadňovala čínským komunistům příjezd do metropole na Seině. Až do konce roku 1948 nicméně ponechávala v Nankingu ještě Benešem jmenovaného velvyslance Josefa Leleka a teprve po jeho odvolání v prosinci 1948 zůstal tamní úřad již neobsazen.¹⁰² Jakmile však Moskva uznala v říjnu 1949 vítěznou Maovu vládu, pražští soudruzi ji ihned následovali a už v prosinci jmenovali prvním velvyslancem ve staronové metropoli Říše středu velvyslance F. C. Weiskopfa, který nedlouho reprezentoval režim ve Švédsku.¹⁰³

Z latinsko-amerických států byla zpočátku nejdůležitějším partnerem komunistického Československa perónovská Argentina, kterou zamýšleli někteří činitelé dokonce užít jako prostředníka k nákupu zboží, k němuž se jinak ČSR z politických důvodů nemohla dostat. Tamní vyslanec, slovenský socialista Alexander Kúnoši, zůstal věrný režimu a dokonce v létě 1948 zajel do sousední Uruguaye, aby napomohl udržet v chodu tamní úřad po rezignaci tamního vyslance Ladislava Rašína. Loajální vůči vládě zůstal až do konce února 1949, tedy do svého odvolání i jeho kolega v Brazílii Jan Reisser, zatímco vyslanec ve Venezuele Vladimír Khek setrval ve funkci v Caracasu až do jara 1952, nepochybně i vzhledem k obavě Prahy, aby tamní administrativa nevyužila střídání titulářů jako důvodu k přerušení diplomatických vztahů po vzoru Chile a dalších zemí. Jedině do Mexika vyslal pražský režim už v červenci 1948 nového vyslance, jímž byl zeť tehdejšího předsedy vlády Zápotockého Oldřich Kaiser.¹⁰⁴

Úplný přehled zastupitelských úřadů počátkem roku 1949 přitom podává následující tabulka:

101 Jako bývalý sociální demokrat byl odvolán v rámci čistky počátkem roku 1951, ani on se však do Prahy nevrátil a požádal o politický azyl.

102 K tomu např. TRHLÍK, Zdeněk. *Československo-čínské vztahy 1949 – 1982*, sv. I. Praha : ÚMV, 1985; BAKEŠOVÁ, Ivana. *Československo a Čína 1918 – 1949*. Praha 1997, s. 133 an.

103 Srov. TRHLÍK, ref. 102; též AMZV, OSO, F. C. Weiskopf. Titulář byl současně jmenován i velvyslancem v tzv. Lidově demokratické Korejské republice.

104 I jeho přitom očekávala celkem úspěšná kariéra. Po odvolání z Mexika působil od května 1952 do března 1954 jako velvyslanec v Itálii, po té vedl do r. 1957 západoevropský odbor ZEO MZV, pak působil jako vyslanec v Argentině a nakonec byl v letech 1961 – 1969 tajemníkem Československé komise pro spolupráci s UNESCO. Jeho kariéru ovšem předčasně ukončila normalizace a vyhazov jak KSČ, tak z řad diplomacie.

Přehled zastupitelských úřadů Československa na přelomu let 1948/49
(Stav k 30. březnu 1949)

Stát	Zastupitelský úřad	Titulář	Datum nástupu	Poznámka
Albánie	Tirana	Jasoň Urban	18. 6. 1949	
Argentina	Buenos Aires	Alexandr Kunoši	8. 5. 1947	
Austrálie	GK Sydney	Jiří Halla	1. 4. 1948	Vicekonzul
Belgie	Brusel	Dezider Rakšány		
Brazílie	Rio de Janeiro	Jan Reisser	4. 6. 1946	
Bulharsko	Sofie	Ladislav Šimovič	16. 10. 1948	
Čína	Peking GK Šanghaj	Josef Lelek	1. 1. 1947	
Dánsko	Kodaň	Pavol Bretyš		Chargé d'affaires
Ecuador	Quito	Josef Bretyš	11. 4. 1949	Chargé d'affaires
Egypt	Káhira	Vlad. Hellmuth	7. 11. 1948	Chargé d'affaires
Finsko	Helsinky	Zdeněk Helfert		Chargé d'affaires
Francie	Paříž	Adolf Hoffmeister	19. 8. 1948	
Indie	Dillí GK Bombaj	Alfred Biheller Neobsaz.	8. 2. 1949	Chargé d'affaires
Írán	Teherán	Richard Slánský	6. 1. 1949	Chargé d'affaires
Itálie	Řím	Miloslav Matoušek	29. 12. 1949	
Izrael	GK Tel Aviv	Frant. Nečas	26. 1. 1949	
Jihoafrická Unie	GK Kapské Město	Jan Třebický	3. 2. 1947	
Jugoslávie	Bělehrad	Karpíšek		Chargé d'affaires
Kanada	Ottawa	Zd. Roškot		Chargé d'affaires
Kolumbie	Bogota			Úřad k 13. 7. 1949 uzavřen
Libanon	Bejrút	neobsazeno		
Maďarsko	Budapešť	Ivan Horvát	22. 7. 1948	
Mexiko	Mexiko	Oldřich Kaisr	14. 7. 1948	
Nizozemí	Haag	Pavel Wellner		Chargé d'affaires
Norsko	Oslo	Theodor Kuška	8. 6. 1948	
Polsko	Varšava GK Katovice GK Štětín	Frant. Píšek Matěj Andráš Adolf Kania	5. 6. 1948 2. 12. 1947 17. 1. 1949	
Rakousko	Videň	Dalibor M. Krno	18. 6. 1949	

Rumunsko	Bukurešť	Lubomír Linhart	23. 10. 1948	
SSSR	Moskva	Bohuslav Laštovička	22. 6. 1948	
Švédsko	Stockholm	Zd. Helfert	30. 7. 1948	Chargé d'affaires
Švýcarsko	Bern GK Curych	Jaromír Lang Pavel Winkler	4. 6. 1948 1. 3. 1949	
Turecko	Ankara	E. Brázda		Chargé d'affaires
Uruguay	Montevideo	Karel Hoyer		Chargé d'affaires
USA	Washington	Vladimír Outrata	21. 6. 1948	
Vatikán	Řím	Ilja Rath	9. 3. 1949	Chargé d'affaires
Velká Británie	Londýn	Boh. Kratochvíl	23. 4. 1947	
Venezuela	Caracas	Vladimír Khek	6. 6. 1947	
OSN	New York	Vladimír Houdek	29. 3. 1948	

VI

Podpis paktu s Maďarskem v dubnu 1949 zůstal na dlouhou dobu posledním úspěchem Clementisovy diplomacie. I když se během jarních měsíců 1949 poněkud utišila mezinárodní krize okolo Německa, kroky západních vlád ke stabilizaci vlastní situace, především podpis Severoatlantického paktu 4. dubna 1949 a pak dotvoření Spolkové republiky Německo fakticky – alespoň v rovině politické – vylučovaly snahy o udržení jistých „potevřených“ oken za oponu. Bylo ostatně již připomenuto, že západní diplomaté v Praze v tamní komunistické reprezentaci žádné samostatně uvažující lídry nespatořovali a byl-li částečně za takového alespoň jistou dobu vnímán právě šéf Černínského paláce, i jeho vystupující se projevy jakoby chtěly potvrdit oprávněnost zmiňovaných předpokladů.¹⁰⁵

Západní vyslanci si také uvědomovali Clementisovo nepevné postavení v rámci mocenské struktury a už v únoru – březnu 1949 se očekával jeho „pád“. Britský velvyslanec Dixon na základě svých (teď se ovšem tenčících) zdrojů v Černínu dokonce tvrdil, že nominální ministr zahraničí ani nedostává na stůl tajné dokumenty a že diplomacii fakticky řídí vedoucí mezinárodního odboru ÚV KSČ Bedřich Geminder.¹⁰⁶ Zcela pravda to jistě nebyla, faktem však zůstává, že o klíčových otázkách se skutečně dávno rozhodovalo mimo Černínský palác i budovu Strakovy akademie a také svazky instrukcí, zasílaných telegraficky čs. vyslanectvím v zahraničí, jasně ukazují, že „nejsilnějším“ mužem na ministerstvu nebyl jeho šéf, ale spíše jeho náměstci Jiří Taufer a také tehdy ještě mocný Arthur London.¹⁰⁷

105 Srov. např. BNA, London, FO 371, f. 77 274. Dixon z Prahy dne 21. února 1949, a k tomu následnou reakci ředitele příslušného odboru FO z 17. března.

106 Ref. 105, f. 77 260. P. Dixon z Prahy 15. února 1949.

107 Srov. AMZV, TO 1949; Taufer a London také později Clementise informovali svými „šifrovkami“, zasílanými do New Yorku.

Clementis si byl překérnosti své situace nepochybně vědom, i když naplno mu zřejmě došla až po návratu z IV. Valného shromáždění OSN na samém konci roku 1949.¹⁰⁸ Reakcí však byly i z jeho strany „přitvrzující“ se „proti-imperialistické“ projevy, jež svým způsobem vyvrcholily v jeho vystoupení na devátém sjezdu KSČ koncem května. Britské dokumenty sice naznačují, že se i v té době pokoušel vyhýbat se formálním střetům se západními diplomaty „na ostří nože“ a ještě v nedlouho před zmiňovaným sjezdem dokonce údajně učinil pokus, omezit jejich soustavné sledování státní bezpečností a minimalizovat počty zadržených českých zaměstnanců západních ambasad.¹⁰⁹ Obě strany si však uvědomovaly, že na skutečnou reálnou změnu atmosféry ve vzájemné relaci není šance a snažil-li se ministr zahraničí (ostatně podobně jako řada jeho kolegů v Černínu, případně na ministerstvu zahraničního obchodu) alespoň neprohlubovat vzájemné kolize, „druhá“ strana si dobře uvědomovala, že tak tato „pragmatičtější“ skupina činí především z důvodů zatímni nepostradatelnosti čs. obchodních styků se Západem pro realizaci vlastních národohospodářských plánů. Utrvovala je v tom ostatně i zmiňovaná veřejná vystoupení samotného Clementise.

Jak vyplývá například z dokumentů londýnského Foreign Office, část diplomatů v některých západních metropolích ještě v předvečer IX. sjezdu KSČ stále očekávala alespoň od části vedoucích představitelů náznaky určitého samostatnějšího postupu. Projevy komunistických lídrů v čele s Gottwaldem však daly plně zapravdu skeptikům, a v Londýně (a nepochybně i v Paříži a jinde) se měly definitivně přesvědčit, že vedení KSČ „je zcela závislé na Moskvě“ a jejich postojích.¹¹⁰ Klíčový projev i pro oblast vnějších vztahů režimu, plný parol o nerozborných vztazích ČSR k Sovětskému svazu jako garantu jeho bezpečnosti a nezávislosti, sice pronesl sám Gottwald. Jindy opatrněji vystupující Clementis se však nedal ve své rétorice zahanbit, i když bylo překvapující, že jádro jeho vystoupení vlastně tvořilo podrobné zdůvodnění, proč se Gottwaldova vláda odmítla roku 1947 zúčastnit přípravné schůzky o nabídce americké hospodářské pomoci a proč nedošlo k podpisu paktu s Francií. Osou výkladu ovšem nyní byl útok proti „reakci“, jež se prý „snažila zviazať nás so Západom zmluvami, ktoré by boli mali za následok oslabenie, ba otrávenie nášho bezpečnostného systému, a ktoré by boli znamenali i stratu našej suverenity, stratu nášho práva na budovanie socializmu“. Clementis také nezvykle ostře zaútočil na Západ, kde prý nebyly ani porážkou fašismu a nacismu zlikvidované sociálně ekonomické základy reakce, USA jako vedoucí sílu „imperialistického bloku“ pak obvinil ze „zvyšování hysterické válečné propagandy“, jejímž jediným výsledkem však prý bylo „zvýšení naší ostražitosti a bdělosti“.¹¹¹

Clementisovo sjezdové vystoupení, zakončené (byť zajisté povinnou) apoteózou Stalina a Gottwalda, ovšem potvrzovalo západní prognózy, že soudruhům v Praze chybí jakákoliv vůle k samostatnějšímu postupu, i když si ministr zahraničí i v následujícím

108 Kdy došlo v době jeho nepřítomnosti k některým personálním změnám, které mu přitom – jak bezpečně dosvědčují svazky příslušných odeslaných telegramů – nebyly ani oznamovány! Viz k tomu ještě níže.

109 BNA, FO 371, f. 77 274. P. Dixon z Prahy dne 18. května 1949.

110 Jak konstatovalo příslušné memorandum londýnského Foreign Office z počátku června 1949; BNA, FO 371, f. 77 274.

111 Cit. z Protokolu IX. řádného sjezdu Komunistické strany Československa, Praha 1949, s. 249 an., zde s. 251, resp. 253.

období uchovával mezi částí západních diplomatů v Praze obraz „nedogmatického“ sovětofila. Potvrzovala to např. i jeho poněkud překvapující diskuse s britským velvyslancem Dixonem v polovině června 1949, v níž podle Lenina vážně tvrdil, že se západní svět nachází v závěrečné fázi kapitalismu, stejně jako o pár týdnů pozdější vášnivá obhajoba údajných předností lidových demokracií proti dřívějšímu, tedy liberálně sociálnímu modelu vlády, před jeho americkým kolegou Josephem Jacobsem.¹¹²

Počátkem září 1949 se Clementis vydal na IV. Valné shromáždění OSN do New Yorku, kde chtěl mimo jiné podpořit kandidaturu ČSR do Rady bezpečnosti, na místo triumfu se ale brzy stal svědkem – a mnohem více jen pozorovatelem – událostí, jež již nemohl ovlivnit. Už jeden z hlavních proklamovaných cílů čs. účasti na zasedání, podpora sovětského návrhu na úplnou likvidaci atomových zbraní, nepostrádal jistou absurditu, neboť právě v té době americké kruhy oznámily, že SSSR úspěšně odpálil svoji první atomovou nálož.¹¹³ Jenže právě během první fáze shromáždění se Clementis – často jen z krátkých šifrovaných zpráv – dozvídal, jak pražská vláda (kde ho nyní v čele resortu zastupoval místopředseda V. Široký, jinak tradiční Clementisův soupeř), přijímá jedno zásadní zahraničně politické rozhodnutí za druhým. Tak byla hned počátkem října definitivně vypovězena spojenecká smlouva s Jugoslávií.¹¹⁴ O málo později přijal kabinet rozhodnutí o diplomatickém uznání NDR a vzápětí bylo – mnohem překvapivěji – rozhodnuto i o už zmíněném uznání komunistické vlády v Peking.¹¹⁵ A to se nominální šéf ministerstva zahraničních věcí o řadě záležitostí včetně personálních změn na vlastním ministerstvu dozvídal buď oklikou (často ve formě oznamování informací ze západního tisku!), nebo se je alespoň tehdy nedozvěděl vůbec.

Náměstek Taufer přitom už počátkem října 1949 Clementise a čs. delegaci upozorňoval na prý hysterickou kampaň, kterou proti „lidově demokratickému zřízení“ rozpoutala část západního tisku v souvislosti s údajně vymyšlenými aresty a dalšími čistkami v různých úřadech.¹¹⁶ Informace byly ale opodstatněné, režim se již nyní cítil natolik stabilizovaný, aby si v masovějším měřítku vyřídil „účty“ v Praze i v regionech jak se svými dřívějšími oponenty z řad národních socialistů a lidovců, tak se soudruhy, kteří se neosvědčili, přičemž mezi prvními oběťmi bylo i několik vysokých úředníků jak z ministerstva zahraničního obchodu, tak ze Zamini.¹¹⁷ Clementis se to ovšem neměl dozvědět, a naopak byl instruován, aby i na půdě shromáždění ostře vystoupil proti podpoře „zrád-

112 Srov. např. zprávu velvyslance P. Dixona z 16. června, a zprávu o rozhovoru téhož s americkým velvyslancem Jacobsem z 30. června, BNA, FO 371, f. 77 270.

113 K této účasti viz ČIERNY, ref. 3; informaci o sovětské atomové zkoušce ovšem i čs. diplomaté získali paradoxně z amerických (a zřejmě i argentinských) zdrojů, srov. AMZV, TO 1949, č. 5 718, Hajdu do New Yorku.

114 Clementis byl přitom o tomto důležitém kroku informován třířádkovým // šifrovaným telegramem z 4. října, podepsaným náměstkem J. Tauferem. AMZV, TO 1949, č. 5 711.

115 Ref. 114, TO 1949, č. 5 721; k tomu BAKEŠOVÁ, Ivana. *Československo a Čína 1918 – 1949*. Praha 1997, s. 133-134.

116 AMZV TO 1949, č. 5 846. Taufer do New Yorku 8. října.

117 Právě tehdy byl např. zbaven funkce a zatčen dosavadní šéf informační sekce Evžen Klinger a brzy i šéf Clementisova kabinetu Theo H. Florin (!) a další. Většina z nich měla ovšem větší štěstí, nežli jejich šéf; např. Florin byl sice v letech 1950 – 1953 vězněn, po té byl však rehabilitován a mohl se plně věnovat literární tvorbě.

né emigrace“ ze strany západních vlád, k čemuž se také 29. listopadu t.r. odhodlal. Ve svém projevu, jehož ostrost překvapila i západní diplomaty už přivyklé rétorickým duelům, se přitom opřel nejen do Hlasu Ameriky či BBC, ale i přímo do vlád v Londýně a Washingtonu, jež dokonce obvinil z podpory terorismu proti „lidovým demokraciím“.¹¹⁸ Ani tento finální příklon do tábora stalinistických „warmongers“, který sotva odpovídal jeho vnitřnímu ustrojení, mu ale nepomohl.

Už počátkem listopadu se objevily prakticky současně v dánském listu *Politiken* a v britském *Daily Telegraph* informace, že Clementis dostal příkaz, aby se z New Yorku vrátil s tím, že uposlechne-li, bude určitě zatčen.¹¹⁹ Ministr si musel být vědom hrozby už z náznaků, obsažených v některých telegramech z centrály. Prakticky současně však probleskla zpráva, že se za ním do New Yorku vypravila jeho manželka Lída, a to jistě aspoň částečně jeho obavy rozptýlilo. Clementis nejen nerezignoval a nepožádal o exil (jak prorokovala část západního tisku), ale naopak ve svých projevech ještě přitvrdil, jak dokumentovala jeho výše zmíněná řeč z 29. 11., aby se pak vydal i se svým doprovodem přes Atlantik zpět do Prahy. Režim, v jehož spárech zatím „zmizelo“ několik ministrových spolupracovníků v čele s jemu blízkým Theo Florinem, mu přitom uspořádal teatrální uvítání, a dokonce mu v ústřety vyslal jeho formálního zástupce, V. Borka (jehož kompetence v Černínu byly ovšem, jak již víme, nevalné).¹²⁰ Clementise však nejspíš mnohem více ukonejšily osobní přísliby, jež ohledně své bezpečnosti obdržel od samotného Gottwalda, i když právě šéf státu a strany musel vědět, že se už nad nominálním šéfem jeho diplomacie stahují temné mraky...

Pozadí finální fáze Clementisova politického pádu bylo již vícekrát popsáno, a postačí ho tedy pouze připomenout, poněvadž právě v souvislosti s jeho úřední funkcí, jež tu konec konců hrála značnou roli. Z prací Karla Kaplana a dalších historiků víme, že už v září 1949 vyslovil v dopise Klementu Gottwaldovi jeho maďarský soudruh Mátyás Rákosi nedůvěru k několika čs. představitelům, mj. právě k ministru zahraničí a také vnitra (V. Noskovi).¹²¹ Clementis spolu s několika dalšími prominenty režimu, kteří strávili válku na Západě, také ihned upoutal pozornost příšedších sovětských poradců na ministerstvo vnitra v čele s „Makarovem“ a „Lichačevem“, kteří údajně rychle dospěli k závěru, že právě šéf pražské diplomacie může být „československý Rajk“. Starší literatura v té souvislosti zdůrazňovala, že se v Moskvě „rozvzpomněli“ na Clementisovu herezi po podpisu sovětsko-německého paktu na podzim 1939. Nemenší roli však nepochybně hrály i jeho postoje aktuální, včetně občas probleskujících tendencí k samostatnějšímu postupu (jež na Západě potvrzoval i A. Heidrich), i jeho snaha udržet v „Černínu“ část „buržoazních“ úředníků, jež dráždila „bdělou“ komunistickou státní bezpečnost ještě více než dekádu po jeho likvidaci.¹²² Část zatím zatčených komunistických funkcionářů

118 BNA, FO 371, f. 77 274. Telegram Dixona z Prahy, obsahující výňatky z příslušného Clementisova projevu.

119 Srov. svodku, sestavenou úředníkem jeho kabinetu v Praze, AMZV, GS 1945-54, k. 65.

120 Některé detaily uvádí ČIERNY, ref. 3, s. 188-190.

121 KAPLAN, Karel. *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha 1990, 60 an.

122 Jak ukazují zmínky v některých přehledech údajně nespolehlivých „bývalých“ lidí, tj. úředníků předúnorového (a vlastně ještě předmnichovského) režimu, jež StB požívala v letech 1959 – 1960. Viz např. ABS Praha, přehled úřednictva bývalé III. Sekce MZV, a další.

včetně bývalého náměstka ministra zahraničního obchodu Löbla byla také na Clementise „vyslýchána“, tj. měla svými výpověďmi usnadnit jeho odstranění.¹²³ Vedoucí tzv. evidenčního odboru ÚV Karel Šváb pak v lednu 1950 přímo označil Clementise za „československého Rajka“ a ke schválení „bdělosti a ostražitosti“ v této souvislosti vyzval předsednictvo ÚV také Ladislav Kopřiva, jenž se měl brzy stát prvním ministrem nově zřízeného resortu tzv. národní bezpečnosti. Dne 13. března 1950 pak týž soudruh předložil předsednictvu ÚV tzv. zprávu o případu Clementis, která vedla ihned k jeho odvolání z funkce – a jeho vystřídání jeho dlouholetým oponentem V. Širokým.¹²⁴

Kopřivův „raport“ se v dokumentech ÚV sice dochoval jen v bodech, na politickou popravu nepohodlného intelektuála v atmosféře počátku padesátých let nepochybně postačoval. Clementisovi byla primárně vyčítána nedostatečná bdělost, projevená prý při neúplné očiště ministerstva zahraničí od „nepřátelských“ elementů, byl však nařčen z tzv. buržoazního nacionalismu (což již anticipovalo i pád jemu blízkých komunistických intelektuálů v čele s G. Husákem) a v neposlední řadě z „nepřátelského postoje k SSSR“ a také – „intelektuálního poměru“ ke „straně“. Předsednictvo ÚV sice rozhodlo, aby „prací na jiném úseku“ Clementis mohl ještě prokázat, že to se stranou „smýšlí dobře a poctivě“, i když od něj byla současně očekávána písemná sebekritika za jeho názory z let 1939 – 1941. Výhrazený post vyššího úředníka státní banky v Praze, prováděný i řadou dalších restriktivních opatření, se však měl stát finální stanicí do úplného pádu.¹²⁵

VII

V deseti příštích měsících, které Clementisovi zbývaly z jeho (i když nepochybně velmi limitované) svobody, se exministr opakovaně pokusil o opatrnou obhajobu svých postojů včetně působení v čele MZV, ale marně. Pro muže, který byl donedávna i širší veřejností veleben jako „mírotvorce“, teď v „duchu doby“ řada nižších stranických orgánů požadovala mnohem přísnější trest, než jen zbavení ministerského křesla. Olej do ohně nepochybně přilávali i někteří z jeho bývalých kolegů, dosazených na MZV, pro jejichž stalinistickou mentalitu byl levicový intelektuál prostě mužem z jiného světa, přičemž – jak ukazuje příklad A. Londona – o jeho „zločinech“ zůstali přesvědčeni i po té, co do příslovečného „roku a dne“ sami upadli do mlýnku komunistických represí.¹²⁶ Jedním z mála, kdo si trouflí Clementise zastat, byl Gustáv Husák. I on byl však už v polo-

123 LÖBL, Eugen. *Svedectvo o procese s vedením protištětňého sprisahaneckého centra na čele s Rudolfom Slánskym*. Bratislava 1968, s. 59-60.

124 KAPLAN, ref. 121, s. 76-77; též RYCHLÍK, Jan. *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945 – 1992*. Praha 1998, s. 152 an.

125 Dokumentace někdejšího ministerstva vnitra (dnes uložená v ABS) jasně ukazuje, že již v době Clementisova odvolání, tedy v lednu 1950, byly o jeho „vazbách“ vyslýcháni někteří dříve zatčení diplomaté včetně skupiny okolo dr. J. Bydžovského, která měla být později obviněna z provedení „vraždy“ Jana Masaryka na pokyn čs. exilu a britské tajné služby. Srov. ABS ČR, f. 304-254-10, zápisy protokolů výslechů J. Bydžovského.

126 Jasně to dokládají mj. dochované již zmiňované Londonovy „motáky“ z dob jeho uvěznění v letech 1951 – 1952, které posílal své ženě – přesvědčené člence FKS, a jež se později staly fundamentem jeho autobiografického Doznání. Viz NORA, ref. 79.

vině února 1950 ze svého postu předsedy sboru pověřenců odvolán a zatčen.¹²⁷ Když pak Clementis zhruba v téže době sepsal požadovanou sebekritiku, v níž se vyjádřil mj. ke svým postojům a k personální politice, byla stranickým vedením seznána nedostatečnou a to se opakovalo brzy i na IX. sjezdu KSS, kde mohl naposled vystoupit „veřejně“.

Ve svém vystoupení 26. května 1950 se exministr vrátil k řadě epizod svého života, přičemž se i při jistém přitakání svým kritikům snažil své postoje vysvětlit.¹²⁸ Připustil sice, že jeho kritika sovětsko-německé smlouvy ze srpna 1939 byla selháním, odmítl ale nařčení, že je nepřítelem SSSR a naopak připomněl svoje četné projevy ve prospěch SSSR již v letech první republiky a samozřejmě i později. A jestliže uznal kritiku „svého“ kádrového přístupu při vedení MZV (o němž ovšem, jak už víme, sám samozřejmě nerozhodoval), jeho příčinu viděl nikoliv v záměru poškozovat režim, ale v pasivitě a ponoření se do resortní práce. Taková interpretace ovšem „straně“, kterou zde nejvýrazněji personifikoval Viliam Široký, samozřejmě nepostačovala a právě Široký tu před plénem svého předchůdce nařkl z nedůvěry k SSSR a ke Stalinovi osobně, přičemž deklarativně vyzval k „vykořenění“ „zrady“ z roku 1939 a „imperialistické platformy“.¹²⁹ Fakt, že nástupce ve funkci ministra sehrál na sjezdu roli Clementisova veřejného žalobce, ovšem již fakticky anticipoval mnohé z věcí příštích, počínaje Clementisovým uvězněním v polovině ledna následujícího roku.

Exministr zahraničí měl být původně přiřazen do skupiny tzv. slovenských nacionalistů v čele s G. Husákem, k níž měl – zvláště k Ladislavu Novomestskému – nepochybně myšlenkově dosti blízko. Posléze byl však vpraven do zcela vykonstruovaného tzv. protistátního spikleneckého centra, do jehož čela byl stalinistickými bezpečnostními scénáristy postaven odvolaný generální tajemník KSČ Slánský.¹³⁰ Clementis se tu – ovšem více v konstruktech vyšetřovatelů nežli reálně – setkal i se svými někdejšími kritiky z řad skalních stalinistů, mj. i B. Geminderem a K. Švábem, a ovšem i s dvěma ze svých někdejších náměstků, A. Londonem a V. Hajdu, kteří byli zatčeni počátkem roku 1951. Na rozdíl od posledně jmenovaných byl však s deseti jinými soudruhy odsouzen jako údajný „imperialistický agent“ 27. listopadu 1952 k trestu smrti a již 3. prosince téhož roku také popraven. Shodou historických náhod se tak stal – po Kamilu Kroftovi, Františku Chvalkovském a Janu Masarykovi – v pořadí čtvrtým šéfem československé diplomacie, jehož život byl násilně ukončen politickými okolnostmi. Už toto konstatování však – spolu s dalšími okolnostmi – jistě dostatečně naznačuje i leccos z dramatických osudů celé československé diplomacie a konec konců i státu, který zastupovala.

* Studie byla vypracována v rámci hlavního výzkumného záměru Historického ústavu AV ČR, v.v.i., AVO Z80150510 *Český dějinný prostor v evropském kontextu. Diverzita, kontinuita, in-*

127 K tomu např. PLEVZA, Viliam. *Vzostupy a pády. Gustav Husák prehovoril*. Bratislava 1991, s. 70 an.

128 Srov. detailněji např. HOLOTÍKOVÁ – PLEVZA, ref. 1, s. 274-276; RYCHLÍK, ref. 124, s. 155-157.

129 HOLOTÍKOVÁ – PLEVZA, ref. 1, s. 276-277.

130 Srov. stále nejlépe KAPLAN, ref. 121, passim; doplňky (i když jen minimálně k osobě Clementise) lze nalézt v ABS, f. H - 536 (proces s R. Slánským). Některé důležité detaily pro souvislosti s diplomatickým aparátem státu přináší i již zmíněné Doznání A. Londona. Dobová oficiální edice projevů ze dnů procesu, *Proces s vedením protistátního spikleneckého centra v čele s Rudolfem Slánským*. Praha 1952, může dnes sloužit maximálně jako svědectví tehdejší dobové atmosféry.

tegrace. Volně navazuje na autorův text: Československá diplomacie v únoru a březnu 1948. In *Český časopis historický*, 2010, roč. 108, č. 1, s. 70-113.

DER AUSSENMINISTER VLADIMÍR CLEMENTIS, SEIN AMT UND SEINE DIPLOMATEN
(BEITRAG ZUR PROBLEMATIK VOM AUFBAU DER DIPLOMATIE IN DER
KOMMUNISTISCHEN TSCHECHOSLOWAKEI IN DEN JAHREN 1948-1949)

JINDŘICH DEJMEK

Die Studie befasst sich mit dem Einfluss von Vladimír Clementis auf die Führung der tschechoslowakischen Diplomatie im Jahr 1945 und vor allem mit seiner Amtszeit als Außenminister in den Jahren 1948-1950. Clementis, der linke Intellektuelle und der nichtdogmatischer Kommunist, versuchte als erster Chef der Prager Diplomatie nach der Wende im Februar 1948, eine gewisse autonome Linie in der Außenpolitik der volksdemokratischen Tschechoslowakei durchzusetzen. Infolge des sich steigenden Kalten Krieges zwischen der Sowjetunion und dem Westen, gab es für einen ähnlichen Kurs praktisch keinen Raum. Der bestimmende Faktor der diplomatischen Aktivitäten der Tschechoslowakei war immer öfter Moskau, über die konkreten Schritte und über die Mitarbeiterauswahl des Prager diplomatischen Apparats wurde nicht im Außenministerium, sondern vom Zentralkomitee der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei entschieden. Als Außenminister stellte Clementis selbstverständlich in die Führung der einzelnen Abteilungen zwar die Mitglieder der Kommunistischen Partei, aber gleichzeitig bemühte er sich die meisten Fachleute aus der früheren Periode zu erhalten. Trotzdem wurde die Mehrheit der höheren Beamten der tschechoslowakischen Diplomatie bald nach der Wende gezwungen, das Außenministerium zu verlassen, oder sie wanderten aus. Im Februar 1949 wurde Clementis gezwungen, eine radikale Reorganisation seines Amtes nach dem Vorbild des sowjetischen Außenministeriums durchzuführen. Diese Organisationsstruktur des Prager Außenministeriums blieb dann mehr oder weniger unverändert während des gesamten vierzigjährigen Zeitraums des kommunistischen Regimes. Obwohl der Minister im Hinblick auf die gesamte Entwicklung der Weltpolitik allmählich auf die Mehrheit seiner selbstständigeren Stellungen verzichtete, wurde seine Position unter dem Druck der Anhänger von Stalin, geführt von V. Široký, immer schwächer und im März 1950 wurde er seines Amtes enthoben (und ausgewechselt gerade durch V. Široký). Sein „politischer“ Absturz bedeutete den Anfang der nächsten Säuberungsaktion in der Prager Diplomatie, die den, im Februar 1948 eingeleiteten, Prozess vollendete. Aus der Sicht seines Schicksals handelte sich es um die Vorbereitungen seiner späteren endgültigen Beseitigung. Am Ende des Jahres 1952 wurde im Prozess mit dem ehemaligen Generalsekretär des Zentralkomitee der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei, mit Rudolf Slánský, zur Todesstrafe verurteilt und anschließend hingerichtet. Inhaftiert wurden auch zwei seiner Stellvertreter und viele weiteren Mitarbeiter.

OBČAN, SPOLOČNOST, NÁROD

V POHYBE SLOVENSKÝCH DEJÍN

MILAN ZEMKO

ARCHÍV

VSTUP SLOVENSKEJ REPUBLIKY DO VOJNY PROTI ZSSR V DOKUMENTOCH NEMECKEJ PROVENIENCIE

IGOR BAKA – JANA TULKISOVÁ

BAKA, Igor – TULKISOVÁ, Jana. The entry of the Slovak Republic into the war against the USSR in documents of German origin. *Historický časopis*, 2010, 58, 3, pp. 533-574, Bratislava.

In connection with analysis of the entry of the Slovak Republic (SR) into the war against the USSR as an ally of Nazi Germany, some documents from the German Foreign Office are already known. They enable us to trace German ideas about the role of the SR in the war, as well as the degree of willingness of the Slovak government to participate in the attack. However, military documents, especially reports of the German Military Mission in Slovakia and the German military attaché in Bratislava, are also important for analysis of the position of the Slovak army in the first days of the war. Information about the ideas of the Wehrmacht in connection with use of the Slovak army and the territory of the SR in the war can be found in them. They also enable us to trace the reactions of the Slovak side. The authors present a total of 18 German documents of political and military origin. The published texts shed light on the question of to what degree the military participation of Slovakia in the aggression was enforced and to what degree it was an expression of the initiative the Slovak side. Analysis of the documents clearly shows that, from the German point of view, the entry of Slovakia into the war occurred without complications. The initiative of the Slovak side is stated in various declarations. This can be traced in the case of the prime minister V. Tuka in relation to the act of Slovakia entering the war, but also in the decision making about the character of the participation of the Slovak army in the campaign from the side of its leadership headed by the minister of national defence and first class general Ferdinand Čatloš. Paradoxically, according to German military sources, the exaggerated Slovak activity in the area of deployment of Slovak units threatened the productivity of armaments companies working for the Reich.

Slovak Republic 1939-1945. War against the USSR. Documents

Vstupom Slovenskej republiky (SR) do vojny proti Sovietskemu zväzu (ZSSR) v júni 1941 sa už zaoberalo viacero prác slovenskej i zahraničnej historiografie. Dodnes však absentuje ucelený pohľad na túto problematiku, najmä pre nedostatočný záujem o nemecké dokumenty. Isteže, zahraniční autori (Hans Dress, Johann Kaiser, Tatjana Tönsmeier a i.)¹ vychádzali pri koncipovaní svojich prác najmä z nemeckých prameňov, využívali

1 DRESS, Hans. *Slowakei und faschistische Neuordnung Europas 1939 – 1941*. Berlin 1972; KAISER, Johann. *Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Slowakei 1939 – 1945*. Bochum 1969; TÖNSMEIER, Tatjana. *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939 – 1945 (Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn)*. Paderborn 2003.

však predovšetkým diplomatické dokumenty. To platí aj o slovenských autoroch.² Veľmi dôležité z hľadiska analýzy postavenia slovenskej armády v prvých dňoch vojny sú však aj dokumenty vojenskej proveniencie. Ide najmä o materiály z fondu nemeckej vojenskej spravodajskej služby (*RW 5/Oberkommando der Wehrmacht – Amt Ausland/Abwehr*). Dokumenty sú uložené v Spolkovom archíve – pobočka Vojenský archív (*Bundesarchiv – Militärarchiv*, BA – MA) vo Freiburgu. Kópie viacerých dokumentov však možno študovať aj na mikrofilmoch z fondu Alexandrijský archív v Slovenskom národnom archíve v Bratislave. Z hľadiska predmetnej problematiky ide najmä o dokumenty oddelenia Ausland, ktoré riadilo styk s vojenskými pridelencami a udržiavalo spojenie so Zahraničným úradom (*Auswärtiges Amt* – ríšske ministerstvo zahraničných vecí). Dôležité sú najmä hlásenia Nemeckej vojenskej misie na Slovensku, ako aj nemeckého vojenského ataše v Bratislave, a to pri analýze jednotlivých krokov slovenskej vlády a velenia armády pri participácii na agresii do ZSSR. Ich analýzou možno získať informácie o predstavách nemeckého Wehrmachtu v súvislosti s možnosťami využitia nielen slovenskej armády, ale aj slovenského územia vo vojne. Zároveň umožňujú sledovať reakcie slovenskej strany tak, ako ich reflektovali nemecké orgány. Tieto dokumenty tiež osvetľujú základnú otázku, do akej miery bola vojenská účasť Slovenska na agresii proti ZSSR len vynúteným aktom, a kedy už možno hovoriť o vlastnej iniciatíve slovenskej strany. Historici si dodnes len málo všimli vlastné predstavy velenia slovenskej armády na čele s ministrom národnej obrany, gen. I. triedy Ferdinandom Čatlošom, v súvislosti s jej zapojením do operácií pod nemeckým velením. A to aj napriek tomu, že rôzne aspekty nasadenia slovenskej armády na východnom fronte sa v posledných rokoch detailne skúmajú.³

Vzhľadom na obmedzený rozsah štúdie edované dokumenty nepostihujú všetky aspekty zapojenia SR do vojny.⁴ Naším cieľom je uviesť na správnu mieru niektoré povojnové svedectvá, ktoré sa ešte aj v novších prácach nekriticky preberajú. V tejto súvislosti je nevyhnutné tieto výpovede konfrontovať s počínaním predstaviteľov vlády a armády v prvých týždňoch vojny, keď sa viaďa diskusia o postavení slovenských jednotiek. Tu treba upozorniť najmä na spomienky ministra národnej obrany gen. F. Čatloša. Ten po vojne tvrdil, že rozhodnutie ísť do vojny ho prekvapilo (rátal len s účasťou na spôsob „poľskej kampane“), pričom sa snažil (v prítomnosti nemeckého vyslanca Hannsa Ludina!) oponovať tvrdením, že „*sovietske letectvo nástupový priestor i s vojskom môže*

- 2 KLIMKO, Jozef. *Tretia ríša a ľudácky režim na Slovensku*. Bratislava 1986, s. 184-185; HRNKO, Anton. Politický vývoj na Slovensku na prelome rokov 1940 – 1941. In *Zborník Múzea SNP*, 1988, roč. 13, s. 12; KATREBA, Zoltán. Vojenské a politické kroky predchádzajúce vstupu SR do vojny proti Sovietskemu zväzu v roku 1941. In *Vojenská história*, 2000, roč. 4, č. 2, s. 36-56; LIPTÁK, Ľubomír. Ako vstúpil slovenský štát do vojny proti SSSR? In *Pravda*, 8. 5. 1966, roč. 47, č. 126, s. 2.
- 3 Dôkazom sú mnohé štúdie Jozefa Bystrického, Martina Lacka, Pavla Mičianika, Petra Šumichrasta a iných, ale tiež prvé monografie. Pozri napríklad MIČIANIK, Pavel. *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu I. (1941 – 1944). V operácii Barbarossa*. Banská Bystrica 2007; LACKO, Martin. *Dezercie a zajatia príslušníkov Zaisťovacej divízie v ZSSR v rokoch 1942 – 1943*. Bratislava 2007.
- 4 Uvedomujeme si, že existuje veľa nemeckých dokumentov, napríklad k analýze postojov širokej verejnosti v tomto období. Pozri napr. SCHVARC, Michal – PEKÁR, Martin. Situačné správy prešovského konzulátu Veľkonemeckej ríše k vybraným udalostiam vojnových rokov. In *Annales historici Presovien-ses*, 2008, roč. 8. Prešov 2009, s. 243-273, dokumenty 1-3.

zničiť ešte pred príchodom na front“. Vo svojich spomienkach sa dokonca zdôveril, že zvažoval demisiu.⁵ Tieto Čatlošove argumenty akceptoval vo svojej knihe o účasti slovenskej armády na ťažení proti ZSSR historik Pavel Mičianik. Následne sa Čatloš podľa vlastných slov snažil minimalizovať účasť armády vo vojne, čo sa mu podarilo reorganizáciou armády koncom júla a v auguste 1941. Aj túto argumentáciu viac či menej akceptovali viacerí historici. Spochybnili ju až najnovšie práce, avšak nie dôsledne.⁶

Pomocou nemeckých dokumentov možno sledovať predstavy slovenskej vlády o vlastnom postavení vo vojne proti ZSSR ešte pred jej začiatkom. Dôležitú úlohu tu zohral maďarský faktor, ktorý Nemci šikovne využívali. A to tým, že úplne nezavrhlí možnosť, že za plnenie ich žiadostí môže v budúcnosti prísť odmena v podobe revízie hraníc (podobne sa stavali tiež k iným satelitom). Tu možno uviesť iniciatívu ministra národnej obrany F. Čatloša. Ten už na prelome apríla a mája 1941 v rozhovore s vojenským atašé nemeckého vyslanectva podplukovníkom (pplk.) Heinrichom Beckerom konštatoval, že existuje možnosť ozbrojenej akcie proti ZSSR. V tejto súvislosti pplk. Beckera poprosil, aby kompetentným nemeckým miestam oznámil, že v prípade spoluúčasti Maďarska sa vojny chce zúčastniť tiež slovenská branná moc. Čatlošova žiadosť jasne dokumentuje vlastnú iniciatívu slovenskej vlády pri zapojení sa Slovenska do vojny (pozri dokument 1). Na druhej strane Čatloš nešpecifikoval predpokladaný rozsah slovenskej účasti. Po vojne tvrdil, že po rozhovore so šéfom Nemeckej vojenskej misie (*Deutsche Heeresmission* – termínom *Heer* sa označuje pozemné vojsko)⁷ na Slovensku, generálporučikom (genpor.) Paulom von Ottom, nadobudol dojem, že v prípade, ak by sa slovenská armáda zúčastnila vojny, bude to len niečo na spôsob „*poľského ťaženia*“.⁸ Tento predpoklad potvrdzuje aj Ottova správa, vypracovaná po začiatku ťaženia proti ZSSR (pozri dokument 18).⁹

Slovenská strana si uvedomovala, že mimo konfliktu zostať nemôže a to bez ohľadu na účasť vlastnej armády. Pre Nemeckú ríšu malo Slovensko strategický význam pre svoju polohu, mohla tadiaľto presúvať svoje jednotky, bolo spojnicou pre jej zbrojný priemysel so surovinovými zdrojmi na okupovanom území ZSSR. Uvedeným vojen-

5 F. Čatloš sa cítil osobne dotknutý najmä výpoveďami Jozefa Tisu pred Národným súdom po druhej svetovej vojne. Tiso sa snažil zbaviť zodpovednosti za vstup SR do vojny, pričom ju prenášal nielen na vtedajšieho predsedu vlády Vojtecha Tuku, ale aj na neho. Vojenský historický archív (ďalej VHA) Bratislava, fond (ďalej f.) gen. Ferdinand Čatloš 1914 – 1971 (pozostalosť), kartón (ďalej k.) 4, Pravda a deformácie skutočnosti, august 1970. *Proces s dr. Tisom. Spomienky obžalobcu Antona Rašlu, obhajcu Ernesta Žabkayho*. Bratislava 1990, s. 194.

6 P. Mičianik síce konštatuje, že F. Čatloš chcel všetky jednotky koncentrovať pod svoje velenie, a to priamo na fronte, čo však nemecká strana odmietla v dôsledku ťažkopádnosti väčšiny z nich. Následnú reorganizáciu slovenskej armády a odoslanie značnej časti vojska domov však interpretuje ako vynútený ústupok z nemeckej strany. MIČIANIK, ref. 3, s. 182-184.

7 Doslovný slovenský preklad nemeckého pojmu je Nemecká misia pozemného vojska, slovenské orgány ho však nepoužívali. Na Slovensku pôsobila oficiálne od novembra 1939 spolu s Nemeckou vojenskou leteckou misiou (*Deutsche Luftwaffenmission*). Obidve misie mali pôsobiť ako poradné orgány pre slovenské ministerstvo národnej obrany (MNO). Nemali mať síce veliace právomoci, do záležitostí MNO mohli však byť kedykoľvek zasvätené.

8 MIČIANIK, ref. 3, s. 47.

9 Bundesarchiv – Militärarchiv (BA – MA) Freiburg, f. RW 5/ 8, správa z 10. októbra 1941.

ským cieľom zodpovedal spôsob, akým sa na Slovensku pod nemeckou taktovkou už v rokoch 1939 – 1941 upravovali komunikačné spoje. Dňa 30. apríla 1941 bola medzi nemeckou a slovenskou stranou podpísaná *Dohoda o prechode a pobyte nemeckých vojsk na Slovensku*. Riešila problémy, ktoré vyvstali v súvislosti s prítomnosťou nemeckých jednotiek presúvajúcich sa z balkánskeho bojiska na východné Slovensko a odtiaľ do Generálneho gouvrenementu. Dňa 1. mája 1941 bol podpísaný tiež dodatok, ktorý upravoval otázky ich finančného zabezpečenia, stravovania a ubytovania.¹⁰

Vojenské opatrenia zo strany ministerstva národnej obrany (MNO) na seba nedali dlho čakať, aj keď ich charakter bol skôr obranný.¹¹ Nemecká strana pôvodne nepočítala s väčším zaangažovaním Slovenska vo vojne.¹² Podľa štvrťročnej správy ani Nemecká vojenská misia nerátala s nasadením slovenskej armády, keďže na to nebola pripravená a do vojny vstúpila so starými, nemodernými československými zbraňami.¹³ Pre prezbrowenie, výcvik a výstavbu armády sa plánovali ciele v dlhšom časovom horizonte. Podľa Nemeckej vojenskej misie o využití SR sa rozhodlo tesne pred 22. júnom 1941 (pozri dokument 18). Toto konštatovanie potvrdzujú aj diplomatické dokumenty. Podľa nich „Hitlerovo želanie“ slovenská strana (na čele s premiérom Vojtechom Tukom a prezidentom Jozefom Tisom) prijala hladko a bez nátlaku. Naopak V. Tuka od začiatku vystupoval iniciatívne a prezentoval sa s vlastnými predstavami bez toho, aby počkal, kým nemecká strana svoje predstavy o účasti SR vo vojne konkretizuje (pozri dokumenty 3, 4, 5, 6, 7).

V súvislosti s mobilizáciou, ktorá začala 22. júna 1941, možno sledovať diskusiu o tom, aké bude postavenie slovenskej armády na fronte. Tieto záležitosti mala slovenská strana dohovoriť s Nemeckou vojenskou misiou (dokument 4). Táto však navrhovala nasadiť slovenskú armádu len na krycie a zaist'ovacie úlohy. Využiť ju na plnenie zložitej bojovej činnosti pre jej nepripravenosť neodporúčala. S týmto názorom sa mal údajne stotožniť samotný minister národnej obrany.¹⁴ Mobilizáciou sa mala mierová armáda (pechota sa skladala z 2 divízií, z armádnych a zborových jednotiek a útvarov) posilniť na vojnové stavy. Zvlášť vyčlenená však bola menšia motorizovaná jednotka – Rýchla skupina, ktorá bola nasadená v prvej línii. Podľa konštatovania Nemeckej vojenskej misie, ale aj vojenského ataše pplk. H. Beckera, slovenská strana túto dohodu nedodrжала, keď mobilizáciu realizovala vo väčšom rozsahu, ako bolo dohodnuté. Došlo k zmenám v organizačnej štruktúre a obsadení podriadených jednotiek. Podľa nemeckého vojenského ataše sa začalo tiež s formovaním jednotiek pre 3. divíziu (dokumenty 11, 14,

10 Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II.C-938, 5 627 368-376, protokol z 30. 4. 1941; 5 627 377-379, dodatok k protokolu; KATREBA, Zoltán. Využitie slovenského územia pre nástup nemeckých vojsk proti Sovietskemu zväzu v roku 1941. In *Slovensko vo vojnách a konfliktach v 20. storočí*. Zborník z referátov z vedeckej konferencie v Bratislave 15. – 16. októbra 2002, organizovanej Vojenským historickým ústavom, Historickým ústavom SAV a sekciou pre vojenské dejiny pri SHS. Bratislava 2003, s. 144-156.

11 Bližšie pozri KATREBA, Zoltán. „Skrytá“ mobilizácia na Slovensku v roku 1941. In *Vojenská história*, 2000, roč. 4, č. 3-4, s. 87-100.

12 Bližšie pozri KATREBA, ref. 2, s. 36-56.

13 V prípade základnej výzbroje pechoty sa však dá s týmto tvrdením polemizovať.

14 BA – MA Freiburg, f. RW 5/8, správa Nemeckej vojenskej misie z 10. októbra 1941.

18).¹⁵ Nemecká misia mala úzko spolupracovať s jednotkami na fronte, preto sa sem presunuli aj jej príslušníci.¹⁶

Slovenská armáda mala začiatkom júla oficiálne na fronte 50 689 vojakov, 5. júla 1941 bol celkový stav armády 90 533 mužov. Nemecké vojenské orgány na Slovensku samozrejme zvažovali príčiny prehnanej iniciatívy Slovákov. Poukazovali na snahu uplatniť sa, precenenie vlastných síl, ako aj snahu posilniť sa v prípade, že by Maďarsko využilo odvelenie časti slovenských jednotiek na front (dokument 18). Prekvapený bol aj nemecký vojenský atašé, ktorý v tejto súvislosti upozornil i na Čatlošove požiadavky ohľadne výzbroje. Tie podľa neho ďaleko presahovali potreby zmobilizovaných jednotiek. Čatlošova snaha vytvárala u neho dojem, akoby počítal s neobmedzeným nasadením oboch divízií, ktoré chcel pripraviť na potenciálne výpadky. Zároveň si chcel takto od Nemcov zabezpečiť muníciu a výzbroj, ktorú Hlavné veliteľstvo brannej moci (*Oberkommando der Wehrmacht* – OKW) nepovolilo pri rokovaniach roku 1939. Tiež sa nevedel ubrániť dojmu, že slovenská strana chce postaviť 3. divíziu. Prehnaná mobilizácia sa podľa Beckera negatívne prejavila v hospodárskej oblasti a ohrozila okrem iného aj produktivitu zbrojárskych podnikov pracujúcich pre Nemeckú ríšu (dokument 11).

Podľa misie sa výsledok mobilizácie podpísal pod viaceré problémy. Príchodom veľkého počtu rezervistov (nedostatočne vycvičených) výrazne klesla bojová hodnota jednotiek. Tiež v dôsledku početnosti štábov a jednotiek opäť vystúpili už v mieri odstránené nedostatky. Napriek všetkému uvedenému misia konštatovala, že mobilizácia prebehla rýchlo a hladko.¹⁷ Podľa nemeckej misie od začiatku ťaženia prebiehali rozhovory medzi slovenskou a nemeckou stranou o možnostiach čo najväčšej účasti slovenských síl v bojoch v prvej linii. Jednalo sa o možnosť posilnenia Rýchlej skupiny. K tomu nakoniec skutočne došlo, čo dokazuje jej reorganizácia na Rýchlu brigádu zo 7. júla. Velenie slovenskej armády sa však muselo od začiatku sústreďiť na problémy v Armádnej skupine (dve pešie divízie, dva delostrelecké pluky, armádne jednotky a jednotky vzdušných zbraní), postupujúcej na čele s ministrom gen. Čatlošom v tyle nemeckej armády.¹⁸ Slovenské velenie muselo uznať, že tieto jednotky, ktorým chýbala moderná technika, boli ťažkopádne, na fronte nepoužiteľné. Samotný minister sa však s tým zmieriť nechcel. V prehľade činnosti slovenskej armády na fronte sa v tejto súvislosti konštatovalo: „*Očakávalo sa, že veliteľ slovenskej armádnej skupiny dostane úlohu pri operáciách proti Sovietom a túto bude uskutočňovať so všetkými slovenskými prostriedkami sám. Miesto toho boli mu postupne brané prostriedky a sám musel zostať v akejsi viac menej pasívnej činnosti, ačkoľvek sa o to všemožne domáhal.*“ Čatloš pritom neúspešne žiadal doplnenie materiálu, a to tak z Nemecka, ako aj zo Slovenska (pozri dokumenty 9, 11). Podľa citovaného prehľadu to bola práve Nemecká vojenská misia, ktorá prekazila pre-

15 V rámci skrytej mobilizácie od 22. júna do 4. júla 1941 do armády nastúpilo 56 858 vojakov.

16 SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II.C-906, 649, Armáda – denný rozkaz č. 20 z 2. júla 1941.

17 Toto konštatovanie potvrdzuje aj štúdia Z. Katrebu, podľa ktorého to bol dôsledok už čiastočne zreorganizovanej doplnovacej správy. KATREBA, ref. 10, s. 87-100.

18 Blížšie pozri MIČIANIK, ref. 3, s. 166-171.

sun divízií na front.¹⁹ Možno konštatovať, že tieto formulácie odporujú Čatlošovmu povojnovému tvrdeniu o vlastnej iniciatíve na minimalizáciu slovenských jednotiek na fronte.

Práve naopak, jeho iniciatíva je čitateľná tiež z nemeckých dokumentov. Dozvedáme sa z nich, že o postavení slovenských divízií v poli sa rozprúdila živá diskusia. Vtedajší náčelník štábu veliteľstva Armádnej skupiny podplukovník generálneho štábu (pplk. gšt.) Štefan Tatarko už 6. júla prosil spojovacieho dôstojníka pri veliteľstve Hauptmanna Elgera, aby sa v tejto záležitosti prihovril u náčelníka misie. Rýchlu brigádu navrhoval dať priamo k dispozícii veliteľstvu 17. armády. Ostatné slovenské jednotky mali byť poverené kryciami a bezpečnostnými úlohami. Elgera upozornil, že o týchto nedostatkoch vie aj minister Čatloš, avšak o zastavení postupu nechce nič počuť. Podľa hlásenia, ktoré Elger z tohto stretnutia vyhotovil, sa so stanoviskom Tatarku stotožnil a prisľúbil pomoc. Gen. Otto vnímal situáciu podobne. Svedčí o tom jeho hodnotenie Armádnej skupiny v oficiálnej štvrťročnej správe misie (dokumenty 13, 18). Z uvedeného opäť vyplýva, že Čatloš chcel spojiť všetky slovenské jednotky a pod svojím velením ich nasadiť na front. S tým však nesúhlasila ani Nemecká vojenská misia, ani nemecký vojenský atašé, ale ani veliteľia obidvoch jeho divízií (plk. Jozef Turanec a plk.gšt. Augustín Malár). Tí v rozhovore s Čatlošom 16. júla 1941 navrhovali ponechať na fronte len Rýchlu brigádu a na stráženie v zázemí 2 – 3 prápory. Zbytok jednotiek mal byť odoslaný domov, keďže začínali žatevné práce.²⁰ Čatloš však nakoniec zmenil svoje rozhodnutie, a to ešte pred krvavou bitkou Rýchlej brigády pri Lipovci 22. júla 1941.²¹ Do celej záležitosti sa pritom vložil predseda vlády Vojtech Tuka, ktorý predstavy velenia slovenskej armády urgoval priamo cez nemeckého vyslanca Ludina (v prítomnosti ministra F. Čatloša) už 21. júla 1941. Poukázal pritom na zhoršujúcu sa morálku slovenských vojakov, ktorí podľa neho nechápu, prečo boli zmobilizovaní, keď nie sú nasadení na fronte. V. Tuka prosil, aby z dvoch slovenských divízií bola sformovaná brigáda, ktorá by na fronte posilnila Rýchlu brigádu. Zvyšok jednotiek navrhoval (v prípade, že nebudú potrebné v tyle) poslať domov. H. Ludin v hlásení pre Zahraničný úrad odporúčal žiadosť posunúť na OKW s pozitívnym odporúčaním (dokument 16). Zahraničný úrad v týchto intenciách 24. júla intervenoval priamo na OKW (dokument 15). Otázka ďalšieho postavenia slovenských jednotiek na fronte sa nakoniec dostala až k Adolfovi Hitlerovi. Ten privítal želanie Slovenska ďalej aktívne prispievať k boju proti ZSSR. Súhlasil aj s materiálnou výpomocou novovytvorenému útvaru. Počítal tiež so znížením početných stavov armády na mierovom rozpočtom plánovaných 32 000 mužov, k čomu však nedošlo. Tieto snahy podporoval kvôli potrebám vojnového hospodárstva (dokument 16), ktorého produktivita bola pre Nemcov v danej situácii dôležitejšia, než početnejšia účasť slovenských jednotiek na fronte.

19 VHA Bratislava, f. Ministerstvo národnej obrany Slovenskej republiky 1939 – 1945, Fondové oddelenie Kabinetu ministra 1939 – 1944, k. 5, inventárne číslo 3/9, prehľad činnosti slovenskej armády v poli 23. 6. – 25. 7. 1941.

20 VHA Bratislava, f. Rýchla divízia, k. 7, denník Jozefa Turanca. Bližšie pozri MIČIANIK, ref. 3, s. 182-190.

21 Nemecké dokumenty, ktoré analyzujú priebeh a výsledky tejto bitky, vzhľadom na limitovaný rozsah štúdie nepublikujeme. Pozri SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, II.C-906, 654-663, 675-676.

Z nemeckého pohľadu prebehlo zapojenie SR do vojny bez komplikácií. Vo viacerých hláseniach sa ďalej konštatuje vlastná iniciatíva zo slovenskej strany. Z pohľadu nemeckých dokumentov neobstoí tvrdenie, že minister F. Čatloš bol prevrapený rozsahom nasadenia slovenských jednotiek. Bolo to opačne, prevrapené zostali nemecké vojenské orgány, ktoré upozorňovali na ministrovu prehnanú iniciatívu. Nemožno súhlasiť ani s tvrdením, že návratom veľkej časti vojakov sa naplnilo úsilie slovenských politikov na čele s gen. Čatlošom znížiť účasť vlastnej armády na fronte. Naopak, Nemci nechceli, aby Čatloš na fronte ponechal celú Armádu skupinu, pretože to ohrozovalo výkonnosť vojnového hospodárstva na Slovensku (dokument 11). Predstavu spojenú s nasadením všetkých slovenských síl na fronte si osvojil samotný Čatloš. Na druhej strane efektivita účasti na vojne sa reorganizáciou armády ešte zvýšila. Bola vytvorená Rýchla divízia, ktorá mala bojovať na fronte, a tiež Zaisťovacia divízia, ktorá mala pôsobiť na okupovanom území. Na Slovensko sa vrátilo 35 623 mužov.

Dokumenty sú publikované podľa zaužívaných pravidiel pre vydávanie prameňov k novším dejinám a v plnom znení. Dokumenty 2 a 6 už boli vydané v nemeckej edícii *Akten zur deutschen auswärtigen Politik*,²² no vzhľadom na jej horšiu dostupnosť pre slovenského čitateľa sme sa rozhodli ich napriek tomu do príspevku zaradiť. V prípade, že dokument bol porušený, resp. nečitateľný, je miesto graficky označené [...]. Dokumenty sú uverejnené v pôvodnom znení a v slovenskom preklade. Editori opravili v poznámkovom aparáte len skomolené názvy mien a obcí. V záhlaví každého dokumentu je obsahový regist, ktorý je dielom editorov.

Dokument 1

2. 5. 1941, Bratislava. *Správa vojenského ataše na nemeckom vyslanectve v Bratislave H. Beckera nemeckému Generálnemu štábu pozemného vojska o rozhovore s ministrom národnej obrany generálom I. triedy F. Čatlošom.*

Deutsche Gesandtschaft
Der Militärattaché
Nr. 180/41. geh.²³

Pressburg, den 2. 5. 1941.

An
Generalstab des Heeres – Attachéabteilung
Berlin W 35.

Betr.: Unterhaltung mit General Čatloš²⁴

Gelegentlich meines regelmässigen allwöchentlichen Besuches bei dem Landesverteidigungsminister General Čatloš kam neben allgemeinen Fragen der Versorgung der augenblicklich um

22 *Akten zur deutschen auswärtigen Politik* (ďalej ADAP) 1918 – 1945, séria D, 1937 – 1941, zväzok (ďalej zv.) XII.2. Göttingen 1969.

23 Geheim (tajné).

24 Ferdinand Čatloš (1895 – 1972), generál I. triedy (gen. I. tr.), 1939 – 1944 Minister národnej obrany Slovenskej republiky (SR).

Prešov (Ostslowakei) liegenden deutschen Truppen die Sprache auch auf die Zeitspanne, wie lange wohl diese Truppen in der Slowakei verbleiben würden. Ich erwiderte General Čatloš, dass ja bereits vom deutschen Gesandten²⁵ der Slowakischen Regierung mitgeteilt worden sei, dass es sich nur um eine vorübergehende kurze Zeit handle, und die Truppen dann in das Generalgouvernement weitermarschieren würden.

General Čatloš erwiderte mir, dass im Augenblick auch innerhalb der Slowakei die russische Frage sehr erörtert würde, und dass doch durchaus die Möglichkeit bestände, dass es zu irgendeiner militärischen Aktion kommen könnte. In diesem Falle würden voraussichtlich doch auch die Rumänen und Ungarn mitmachen. Da hätte er an mich die grosse Bitte, den maßgebenden deutschen Stellen mitzuteilen, dass in diesem Falle auch die slowakische Wehrmacht nicht hintenanstehen, sondern sich ebenfalls beteiligen möchte.

Ich erwiderte General Čatloš, dass ich über die Absichten der deutschen Führung keineswegs orientiert sei. Ich würde aber natürlich gern, wenn einmal die Sprache darauf kommen sollte, seine Bitte entsprechend weitergeben. Ob und wann ich dazu Gelegenheit haben würde, könnte ich ihm heute natürlich noch nicht sagen.

General Čatloš erwiderte dann noch, er hätte ja auch diese Bitte nur ausgesprochen, damit – für den Fall, dass Ungarn in irgendeiner Form mit der deutschen Wehrmacht etwas unternehmen würde – die slowakische Wehrmacht nicht abseits stehen müsste.

Der Herr Gesandte hat Kenntnis.

Becker²⁶ [v. r.²⁷]

Nemecké vyslanectvo

Vojenský atašé

Č. 180/41. taj.²⁸

Bratislava 2. 5. 1941

Generálnemu štábu pozemného vojska – Oddelenie vojenských pridencov
Berlín W 35.

Vec: Rozhovor s generálom Čatlošom

Pri príležitosti mojej pravidelnej týždennej návštevy u ministra národnej obrany generála Čatloša, popri všeobecných otázkach prišla reč na zásobovanie nemeckých oddielov, nachádzajúcich sa momentálne pri Prešove (východné Slovensko), a tiež na dĺžku obdobia, ako dlho by asi zotrvali tieto oddiely na Slovensku. Generálovi Čatlošovi som odvetil, že nemecký vyslanec už predsa oznámil slovenskej vláde, že sa jedná len o prechodné, krátke obdobie a potom sa oddiely presunú do Generálneho gouvernementu.

Generál Čatloš mi odvetil, že v súčasnosti sa taktiež i na Slovensku veľa diskutuje o ruskej otázke a že v tejto veci pretrváva možnosť, že by mohlo dôjsť k nejakej vojenskej akcii. V tomto prípade by sa predsa pravdepodobne zapojili aj Rumuni a Maďari. Tu by mal na mňa veľkú prosbu, aby som určujúcim nemeckým miestam oznámil, že v tomto prípade by aj slovenská armáda nechcela zaostať, ale taktiež sa zúčastniť.

25 Hanns Elard Ludin (1905 – 1947), od januára 1941 do marca 1945 nemecký vyslanec na Slovensku.

26 Podplukovník (pplk.) Heinrich Becker, od apríla 1939 styčný dôstojník OKW pri nemeckom vyslanectve v Bratislave, kde od augusta 1939 do polovice roku 1944 pôsobil ako vojenský atašé.

27 Vlastnou rukou.

28 Tajné.

Generálovi Čatlošovi som odpovedal, že o úmysloch nemeckého vedenia nie som vôbec informovaný. Bol by som však, samozrejme, rád, ak by raz na to došla reč, pri ktorej by jeho prosba postúpila na náležité miesto. Či a kedy budem mať k tomu príležitosť, som mu, prirodzene, dnes nemohol povedať.

Generál Čatloš potom ešte odvetil, že veď túto prosbu vyslovil iba pre prípad, ak by Maďarsko nejakým spôsobom niečo podnikalo s nemeckou armádou, aby slovenská armáda nezostala bokom.

Pán vyslanec je upovedomený.

Becker [v. r.]

Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, fond (f.) Alexandrijský archív, mikrofilm II.C-938, 5 627 384-385.

Dokument 2

21. 6. 1941, Bratislava. Telegram nemeckého vyslanca v Bratislave H. E. Ludina Zahraničnému úradu o súhlase V. Tuku a J. Tisa, aby sa slovenská armáda zúčastnila protisovietskeho ťaženia.

Telegramm

(Geh. Ch. V.)

Pressburg, den 21. Juni 1941

16.25 Uhr

Ankunft: den 21. Juni 1941

16.50 Uhr

Citissime!

Nr. 620 vom 21. 6.

Soeben vorsprach Chef der deutschen Heeresmission, General Otto²⁹, bei mir und teilte mir mit, daß vor zwei Tagen Chef des deutschen Generalstabes General Halder³⁰ inkognito bei ihm vorgesprochen habe. General Halder hat den Wunsch des Führers³¹ dahingehend zum Ausdruck gebracht, daß die slowakische Wehrmacht sich an einer eventuellen Aktion beteilige. Da ich Auffassung bin, daß es sich bei dieser Maßnahme nicht nur um eine rein militärische, sondern um eine hochpolitische Angelegenheit handelt, sprach ich in völlig unverbindlicher Form bei Ministerpräsidenten Tuka³² und Staatspräsidenten Tiso³³ vor, um zu fragen, ob sie mit einer Teilnahme der slowakischen Wehrmacht bei eventuellen Aktionen grundsätzlich einverstanden sind. Beide Herren bejahten dies eindeutig. Ich erbitte sofortige Weisung, ob diese Entwicklung den Intentionen des Amtes entspricht, da General Otto von mir weitere Weisung erwartet.

Ludin

29 Generálporučík (genpor.) Paul von Otto (1881 – ?), od novembra 1939 do apríla 1942 vedúci Nemeckej vojenskej misie na Slovensku.

30 Franz Halder (1884 – 1972), v tom čase generálplukovník, od septembra 1938 do septembra 1942 náčelník nemeckého Generálneho štábu pozemného vojska.

31 Adolf Hitler.

32 Vojtech Tuka (1880 – 1946), 1939 – 1944 predseda vlády SR, po rokovaniach v Salzburgu v júli 1940 aj minister zahraničných vecí.

33 Jozef Tiso (1887 – 1947), 1939 – 1945 prezident SR.

Telegram

(Tajné šifrovanie)

Bratislava 21. júna 1941 16.25 h

Došlo: 21. júna 1941 16.50 h

Citissime!

Č. 620 z 21. 6.

Práve ma navštívil náčelník Nemeckej vojenskej misie generál Otto a oznámil mi, že pred dvoma dňami ho inkognito navštívil náčelník nemeckého Generálneho štábu generál Halder. Generál Halder následne vyslovil pranie Vodcu, aby sa slovenská armáda zúčastnila nejakej prípadnej akcie. Pretože zastávam názor, že pri tomto opatrení sa nejedná len o čisto vojenskú, ale o záležitosť vysokej politiky, navštívil som celkom neformálne predsedu vlády Tuku a prezidenta Tisa, aby som sa spýtal, či v zásade súhlasia s účasťou slovenskej armády na prípadných akciách. Obaja páni to jednoznačne schválili. Žiadam o okamžitý pokyn, či tento vývoj zodpovedá zámerom úradu, pretože generál Halder odo mňa očakáva ďalší rozkaz.

Ludin

Národní archiv České republiky (NA ČR) Praha, f. Zahraniční úřad Berlín 1932 – 1945, kartón (k.) 17, 548 625.³⁴

Dokument 3

22. 6. 1941, Berlín. Záznam štátneho tajomníka Zahraničného úradu Ernsta von Weizsäckera z rozhovoru so slovenským vyslancom v Berlíne Matúšom Černákom o ochote slovenskej vlády zúčastniť sa vojny proti ZSSR po boku Nemecka.

Berlin, den 22. Juni 1941.

St.S.³⁵ No. 412.

Der slowakische Gesandte³⁶ suchte mich heute Vormittag um 11 Uhr auf, um mir im Auftrage seines Ministerpräsidenten zu sagen, die Slowakische Regierung sei bereit, in der jetzigen Lage gegenüber Rußland mit der deutschen militärisch zusammen zu arbeiten. Sie breche die diplomatischen Beziehungen mit Rußland ab und ersuche die Schwedische Regierung um Wahrnehmung der slowakischen Interessen in Sowjetrußland. Herr Cernak wollte bei mir feststellen, ob das militärische Zusammengehen mit uns auch im Sinne der Deutschen Regierung sei.

Ich habe dem Gesandten erwidert, seine Mitteilung habe sich gekreuzt mit einer Weisung an unseren Gesandten in Preßburg, welche seine Frage bereits in positivem Sinne erledige.

Die Beantwortung der weiteren Frage des Slowakischen Gesandten nach der Haltung Finnlands, Rumänien, Italiens und Japans habe ich mir vorbehalten.

gez:³⁷ Weizsäcker.³⁸

34 Nemecký text je uverejnený v ADAP, D, zv. XII.2, dokument 656, s. 883.

35 Staatssekretär (štátny tajomník).

36 Matúš Černák (1903 – 1955), 1939 – 1944 slovenský vyslanec v Berlíne.

37 Gezeichnet (podpísaný).

38 Ernst Freiherr von Weizsäcker (1882 – 1951), 1938 – 1943 štátny tajomník Zahraničného úradu v Berlíne.

Berlín 22. júna 1941

Štátny tajomník č. 412

Slovenský vyslanec ma dnes predpoludním o 11 hod. navštívil, aby mi z poverenia svojho predsedu vlády povedal, že slovenská vláda je pripravená za súčasnej situácie vojensky spolupracovať s Nemeckom proti Rusku. Preruší diplomatické styky s Ruskom a požiada švédsku vládu o vybavenie slovenských záujmov v sovietskom Rusku. Pán Černák chcel od mňa zistiť, či o spoločnom vojenskom postupe s nami uvažuje aj nemecká vláda.

Vyslancovi som odvetil, že jeho oznámenie sa križovalo s pokynom nášmu vyslancovi v Bratislave, ktorý jeho otázku už vybaví v pozitívnom zmysle.

Zodpovedanie ďalšej otázky slovenského vyslanca ohľadne postojov Fínska, Rumunska, Talianska a Japonska som si vyhradil.

podpís.:³⁹ Weizsäcker

NA ČR Praha, f. Zahraniční úřad Berlín 1932 – 1945, k. 17, 248 624.

Dokument 4

22. 6. 1941, Bratislava. Telegram nemeckého vyslanca v Bratislave H. E. Ludina Zahraničnému úradu vo veci slovenskej žiadosti vstúpiť do vojny proti ZSSR.

Telegramm

(G-Schreiber)

Pressburg, den 22. Juni 1941 – 10.50 Uhr

Ankunft: den 22. Juni 1941 – 11.25 Uhr

Nr. 624 vom 22. 6. Citissime!

Geheime Reichssache.

Herrn Reichsaussenminister⁴⁰ sofort vorzulegen.

Auf Multex Nr. 401⁺) – G-Schreiber.

^{+)R.A.M.}⁴¹

Ich habe auftragsgemäss den Aussenminister Tuka⁴² von dem Inhalt des Drahterlasses in Kenntnis gesetzt.⁴³ Er bittet, nachfolgendes dem Herrn Reichsaussenminister zur Kenntnis zu geben:

39 Podpísaný.

40 Joachim von Ribbentrop (1893 – 1946), 1938 – 1945 ríšsky minister zahraničia.

41 Reichsaußenminister (ríšsky minister zahraničia).

42 V. Tuka bol zároveň predsedom vlády SR.

43 Ribbentropov telegram bol zaslaný do dvanástich hlavných miest. Tamojší vyslanci mali podľa neho informovať miestne vlády o začiatku vojenských operácií proti ZSSR „vzhľadom k stupňujúcemu sa ohrozeniu Ríše obrovským nástupom Červenej armády“. Vládam v Ríme, Tokiu, Helsinkách, Budapešti a Bukurešti sa malo oznámiť, že Ríša počíta s tým, že pri tomto ťažení „sa budeme môcť v každom ohľade spolať na tamojšiu vládu“. Ostatným vládam (včítane Slovenska) sa malo povedať, že Ríša počíta so sympatiami tamojšej vlády. MASER, Werner. *Porušení slova. Hitler, Stalin a druhá světová vojna*. Ostrava 1996, s. 371-372.

1.) Slowakei beabsichtigt, sofort die diplomatischen Beziehungen zur UDSSR⁴⁴ abubrechen und bittet um Einverständnis.

2.) Die Slowakei bittet dringend, dem Wunsch der deutschen Wehrmacht nachkommen zu dürfen und mit einem entsprechenden Kontingent an dem Kampf gegen die UDSSR teilnehmen zu dürfen. Die notwendigen militärischen Vorbereitungen werden im Einvernehmen mit den deutschen Wehrmachtsmissionen⁴⁵ getroffen. Dieser Wunsch der slowakischen Regierung wird von mir wärmstens befürwortet.

Ferner teilte mir Innenminister Mach⁴⁶ soeben mit, dass er etwa 1100 Personen,⁴⁷ die im Verdacht stehen, mit dem Kommunismus zu sympathisieren, in Haft habe nehmen lassen.

Ludin.

Telegram

(Šifrovací přístroj)

Bratislava 22. júna 1941 – 10.50 h

Došlo: 22. júna 1941 – 11.25 h

Č. 624 z 22. 6. Citissime!

Tajná říšska záležitost

Pánovi říšskemu ministrovi zahraničia okamžite predložiť.

V nadväznosti na obežníkový telegram č. 401⁴⁸ – šifrovací přístroj.

⁴⁸R.A.M.

V zmysle príkazu som informoval ministra zahraničia Tuku o obsahu telegrafického výnosu. Žiada, aby sa pánovi říšskemu ministrovi zahraničia oznámilo nasledujúce:

1. Slovensko hodlá okamžite prerušiť diplomatické vzťahy so ZSSR a žiada o súhlas.

2. Slovensko súrne žiada, aby smelo splniť pranie nemeckej brannej moci a smieť sa zúčastniť primeraným kontingentom boja proti ZSSR. Potrebné vojenské prípravy sa vykonávajú v zhode s misiami nemeckej brannej moci. Za toto pranie slovenskej vlády sa najvрейšie prihovám.

Ďalej mi práve minister vnútra Mach oznámil, že dal zatknúť asi 1 100 osôb, ktoré sú po-dozrivé zo sympatizovania s komunistami.

Ludin

NA ČR Praha, f. Zahraniční úřad Berlín 1932 – 1945, k. 17, 248 627.

44 Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken (Zväz sovietskych socialistických republik).

45 Myslí sa Nemecká vojenská misia a Nemecká letecká misia na Slovensku.

46 Alexander Mach (1902 – 1980), v rokoch 1940 – 1945 Minister vnútra SR.

47 Pravdepodobne ide o prehnané číslo. V publikovaných prácach sa uvádza, že Mach dal do Ilavy zaistiť okolo 400 komunistov. Podľa denníka *Gardista* zo 4. júla 1941 ich tam malo byť 695. Bližšie pozri KATREBA, ref. 11, s. 92-93.

Dokument 5

22. 6. 1941, Berlín. Záznam E. von Weizsäckera z rozhovoru so slovenským vyslancom v Berlíne M. Černákom o otázke vstupu Slovenskej republiky do vojnového stavu so ZSSR.

Berlin, den 22. Juni 1941.

St.S. No. 413.

Der Slowakische Gesandte teilte mir heute um 20 Uhr 30 mit, seine Regierung werde in den nächsten Stunden in den Kriegszustand gegen Rußland eintreten.

Die Slowakische Regierung werde dieses in einem Aufruf veröffentlichen, worin sie sagt, sie beteilige sich mit ihren bescheidenen Kräften am Kampf gegen das bolschewistische Rußland und gegen den allgemeinen Kulturfeind.

Die Frage Cernak's, ob gegen eine solche Formulierung etwas einzuwenden sei, habe ich verneint.

gez: Weizsäcker.

Berlin 22. júna 1941

Štátny tajomník č. 413

Slovenský vyslanec mi dnes o 20.30 hod. oznámil, že jeho vláda vstúpi v najbližších hodinách do vojnového stavu proti Rusku.

Slovenská vláda to zverejní vo výzve, v ktorej povie, že sa zúčastní so svojimi skromnými silami boja proti boľševickému Rusku a proti všeobecnému kultúrnemu nepriateľovi.

Na otázku Černáka, či sú nejaké námietky proti takejto formulácii, som odpovedal záporne.

podpís.: Weizsäcker

NA ČR Praha, f. Zahraniční úřad Berlín 1932 – 1945, k. 17, 248 626.

Dokument 6

22. 6. 1941, Berlín. Telegram Joachima von Ribbentropa nemeckému vyslanectvu v Bratislave, v ktorom oznamuje Hitlerov súhlas s vojenskou účasťou SR na protisovietskom ťažení.

Abschrift.

Berlin, den 22. Juni 1941.

Telegramm über G-Schreiber
an Gesandtschaft Preßburg.

Citissime!
Geheime Reichssache.
Für Gesandten persönlich.

Bitte teilen Sie Herrn Tuka mit,

1) daß wir mit dem sofortigen Abbruch der diplomatischen Beziehungen zwischen der Slowakei und den UdSSR einverstanden seien, und

2) daß (wie Ihnen bereits telegraphisch mitgeteilt wurde) der Führer mit der Teilnahme eines slowakischen Kontingentes in dem Kampf gegen die UdSSR einverstanden sei. Die Einzelheiten unterliegen bereits der Festlegung durch die militärischen Stellen.

Die Entschlüsse der Slowakischen Regierung in beiden Punkten würden von uns lebhaft begrüßt.⁴⁸

gez: Ribbentrop

Odpis

Berlin 22. júna 1941

Telegram cez šifrovací prístroj
vyslanectvu v Bratislave.

Citissime!

Tajná rišska záležitosť
Vyslancovi osobne.

Žiadam, aby ste pánovi Tukovi oznámili,

1) že súhlasíme s okamžitým prerušením diplomatických stykov medzi Slovenskom a ZSSR,
a

2) (ako Vám už bolo telegraficky oznámené), že Vodec súhlasí s účasťou slovenského kontingentu v boji proti ZSSR. Podrobnosti už stanoví vojenské miesta.

Rozhodnutia slovenskej vlády v oboch bodoch vrelo vítame.

podpís.: Ribbentrop

NA ČR Praha, f. Zahraniční úřad Berlin 1932 – 1945, k. 17, 248 628.⁴⁹

Dokument 7

24. 6. 1941, Bratislava. Telegram nemeckého vyslanca v Bratislave H. E. Ludina Zahraničnému úradu s vyhlásením slovenskej vlády o vstupe SR do vojny.

Telegramm (G.-Schreiber)

Pressburg, den 24. Juni 1941 – 13.05 Uhr

Došlo: den 24. Juni 1941 – 13.30 Uhr

Nr. 637 vom 24. 6.

Citissime

An Auswärtig Berlin.

48 S počínaním slovenskej vlády (aj počas presunu nemeckých jednotiek cez územie SR) bol veľmi spokojný aj samotný náčelník Generálneho štábu pozemného vojska genplk. Halder, ktorý už 23. júna poslal predsedovi vlády V. Tukovi ďakovný list. SNA Bratislava, f. S, S-424-7, za poskytnutie dokumentu ďakujeme prof. Eduardovi Nižňanskému.

49 Nemecký text je uverejnený v ADAP, D, zv. XII.2, dokument 672, s. 902.

Soeben hat mich Ministerpräsident und Aussenminister Dr. Tuka empfangen und mir mitgeteilt, dass die slowakische Republik nunmehr offiziell in den Krieg gegen die UDSSR eintrete. Die Slowakische Regierung hat folgenden Aufruf an das slowakische Volk erlassen:

„An das slowakische Volk!

In völliger Solidarität mit dem Grossdeutschen Reich tritt das slowakische Volk zum Schutze der europäischen Kultur an seinen Platz. – Teile unserer Armee haben die Grenzen der slowakischen Republik überschritten, um sich der kämpfenden deutschen Armee anzuschliessen.

Pressburg, den 24. 6. 41.

gez. Dr. Josef Tiso

gez. Dr. Vojtech Tuka

gez. Ferdinand Catlos“.

Ich bitte um Bekanntgabe in deutscher Presse und Rundfunk.

Ludin

Telegram (Šifrovací prístroj)

Bratislava 24. júna 1941 – 13.05 h

Došlo: 24. júna 1941 – 13.30 h

Č. 637 z 24. 6.

Citissime

Zahraničnému [úradu] Berlín

Práve ma prijal predseda vlády a minister zahraničia Dr. Tuka a oznámil mi, že Slovenská republika odteraz oficiálne vstupuje do vojny proti ZSSR. Slovenská vláda vydala nasledujúcu výzvu slovenskému národu:

„Slovenskému národu!

V absolútnej solidarite s Veľkonemeckou ríšou slovenský národ zaujme svoje miesto k obrane európskej kultúry. – Časti našej armády prekročili hranice Slovenskej republiky, aby sa pripojili k bojujúcej nemeckej armáde.

Bratislava 24. 6. 41.

podpís. Dr. Jozef Tiso

podpís. Dr. Vojtech Tuka

podpís. Ferdinand Čatloš“.

Žiadam o zverejnenie v nemeckej tlači a rozhlase.

Ludin

NA ČR Praha, f. Zahraniční úřad Berlín 1932 – 1945, k. 17, 248 629.

Dokument 8

24. 6. 1941, Bratislava. Správa vojenského atašé na nemeckom vyslanectve v Bratislave H. Beckera nemeckému Generálnemu štábu pozemného vojska o politickej situácii na Slovensku.

Deutsche Gesandtschaft

Militärattaché

Nr. 272/41. geh.

Pressburg, den 24. 6. 1941.

An Generalstab des Heeres – Attachéabteilung
Berlin W 35.

Betr.: Politische Lage.
1 Anlage.

Die Mitteilung der Reichsregierung und der Aufruf des Führers bei Eintritt des Kriegszustandes gegenüber Sowjetrußland löste auch hier in der Slowakei eine Spannung, die in den letzten Tagen einen gewissen Höhepunkt erreicht hatte.

Der Deutsche Gesandte teilte am 22. 6. 41 morgens dem Ministerpräsidenten offiziell den eingetretenen Kriegszustand Deutschlands mit Sowjetrußland mit. Sowohl Ministerpräsident Dr. Tuka als auch der Verteidigungsminister Čatloš und später der Staatspräsident baten darum, dass sich nun auch die slowakische Wehrmacht an der Waffenaustragung beteiligen möchte.

In Ausführung eines Befehls vom OKH⁵⁰ wurden in Verbindung mit dem Chef der Deutschen Heeresmission die beiden Friedensdivisionen zum Einsatz gebracht unter dem Oberbefehl des Landesverteidigungsministers. Eine Vorausabteilung unter Führung des bisherigen Kommandeurs der 2. Division, Oberst Pilfousek,⁵¹ ist seit 24. 6. im Raume von Brzozow (südl. Reichshof⁵²) versammelt. Diese Vorausabteilung besteht aus 2 Aufklärungsabteilungen zu je 1 Reiter-Schwadron, 1 schweren Schwadron (MG-⁵³, Pi-⁵⁴, Pak-⁵⁵ Zug) und je 3 Panzer-Spähwagen, ferner 2 Panzerwagen-Kompanien und 2 Panzerjäger-Kompanien, einen auf Kraftwagen verlasteten Infanterie-Bataillon und 1 Artl.Abt. (mot).⁵⁶

Die 1. und 2. Division, die befehlsgemäss zunächst im Raum um Prešov – Humenné untergebracht wurden, rücken in ihrer Friedensgliederung aus. Es wird lediglich das 3. Infanterie Rgt. voll aufgestellt, und die friedensmässig bestehenden Teile der Divisionen auf volle Stärke gebracht. Die Versammlung ist am 30. 6. beendet.

Die bisherige Teilmobilmachung läuft ohne grössere Reibungen. Die Stimmung in der Bevölkerung ist gut. Man hat den Eindruck, als ob man auch hier in der Slowakei von einem Alldruck befreit ist.⁵⁷

Am Sonntag um 12.30 Uhr gab der Stellvertretende Ministerpräsident und Innenminister Mach über alle slowakischen Sender eine Erklärung zur politischen Lage ab. Minister Mach unterstrich, dass nun endlich der Tag der Abrechnung mit den Drahtziehern des internationalen jüdischen Kommunismus in Moskau gekommen sei. Die Moskauer roten Emissäre hätten den Auftrag erhalten, ohne Schonung von Mensch und Material die Welt mit den Giften der Komintern zu durchsetzen. Sie hätten mit den schamlosesten Mitteln gearbeitet und auch in der Slowakei eine rege Tätigkeit entfaltet. Die Slowakische Regierung habe bedauert, nie gegen die eigen-

50 Oberkommando des Heeres (Hlavné veliteľstvo pozemného vojska).

51 Vorausabteilung – oficiálny slovenský názov tejto jednotky bol Rýchla skupina. Veliteľom bol plk. gšt. Rudolf Pilfousek (1899 – 1980).

52 Poľsky Rzeszów.

53 Maschinengewehrzug.

54 Pionierzug (pionierska, pred reorganizáciou z októbra 1940 ženijná čata).

55 Panzerabwehrkanonenzug.

56 Rýchla skupina sa skladala z veliteľstva so štábnou čatou, II. práporu pešieho pluku 6, I. oddielu delostreleckého pluku 11, jazdeckého priezvedného oddielu 2, dvoch tankových rôt, dvoch rôt kanónov proti útočnej vozbe (KPÚV), spojovacej roty, pionierskej čaty a pomocných jednotiek. Pre vzdušný prieskum a leteckú podporu jej bola pridelená pozorovacia letka 1 (12 lietadiel Letov Š-328).

57 V skutočnosti bolo možné sledovať aj protivojnové nálady. Bližšie pozri KATREBA, ref. 11, s. 92-95.

tlichen Bazillenträger vorgehen zu können. Sie habe sich bisher darauf beschränken müssen, die von Moskau Verführten den entsprechenden Strafen entgegenzuführen. Jetzt werde Europa durch das Deutsche Reich und seinen grossen Führer Adolf Hitler von dieser allgemeinen Plage befreit. Die Slowaken, die sich schon im Jahre 1938 zum Prinzip der Neuordnung bekannt hätten, erneuerten heute das Gelöbnis der Mitarbeit und würden noch mehr als bisher die Freundschaft zum deutschen Volke vertiefen.

Die rote Propaganda habe auch in der Slowakei – so wie in den anderen slawischen Staaten des Südostens – mit der Parole des Panslawismus gearbeitet. Die Slowaken hätten Gelegenheit gehabt, den Panslawismus am eigenen Leibe kennenzulernen. Sie hätten weiter gesehen, wie Moskau den Gedanken der slawischen Gegenseitigkeit an den Ukrainern praktiziert habe. Die Kulturwelt sei heute vor eine Prüfung gestellt – auch das slowakische Volk. Es bestehe kein Zweifel, wie diese Prüfung, der Kampf, enden werde. Das Prinzip der Ordnung werde den Sieg über das System des Hasses und blutdürstiger Unterdrückung davontragen. –

Ferner fand am Sonntag Abend auf dem Theaterplatz eine Kundgebung statt, bei der der neue Chef des Propagandaamts Gašpar⁵⁸ und Staatssekretär Karmasin⁵⁹ sprachen. Sie zeigte, wie sehr nun der vom Führer gewählten Lösung zustimmt.

Vor der Sowjetrussischen Gesandtschaft kam es am 22. wie auch am 23. 6. zu mehrfachen Demonstrationen. Dabei wurden Fensterscheiben zertrümmert und das Gesandtschaftsauto in Brand gesteckt.⁶⁰

Der Abtransport der sowjetrussischen Gesandtschaftsmitglieder einschl. der Handelsdelegation wird in Verbindung mit dem Auswärtigen Amt in Berlin durchgeführt. Slowakischerseits werden lediglich 4 Mitglieder der Gesandtschaft so lange zurückbehalten und an einem Ort ausserhalb Pressburgs unter Bewachung gestellt, bis die restlichen Mitglieder der slowakischen Gesandtschaft aus Moskau eingetroffen sind.

Seitens der slowakischen Staatssicherheitszentrale sind ca. 1600⁶¹ bekannte Kommunisten festgesetzt worden. Irgendwelche grösseren Ausschreitungen von kommunistischer Seite sind bisher nicht gemeldet.

Am 24. 6. wurde seitens des Staatspräsidenten eine Proklamation erlassen, wonach sich auch das slowakische Volk an dem Kampf gegen Sowjetrussland beteiligt. Näheres s. Anlage.⁶²

Gleichzeitig fand ein Telegrammwechsel zwischen dem Staatspräsidenten und dem Führer sowie dem Ministerpräsidenten Dr. Tuka und Reichsaussenminister v. Ribbentrop statt. Näheres s. Anlage.⁶³

Der Herr Gesandte hat Kenntnis.

Becker [v. r.]

58 Tido J. Gašpar (1893 – 1972), 1941 – 1945 šéf Úradu propagandy SR.

59 Franz Karmasin (1901 – 1970), vodca nemeckej národnej skupiny na Slovensku a štátny tajomník pre záležitosti nemeckej menšiny.

60 Pozri ČIERNA-LANTAYOVÁ, Dagmar. Záverečné dejstvo diplomatických stykov medzi Bratislavou a Moskvou do júna 1941. In *Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí. Historik Ivan Kamenec 70-ročný*. Bratislava 2008, s. 147.

61 Bližšie pozri poznámku 47.

62 Die Proklamation des Staatspräsidenten. Slovenská tlačová kancelária (ďalej STK), Bratislava, 24. 6. In *Grenzbote*, 25. 6. 1941, s. 1; SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II.C-938, 5 627 269.

63 Dr. Tiso an Adolf Hitler. Bratislava, 24. 6. In *Grenzbote*, 25. 6. 1941, s. 2; SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, II.C-938, 5 627 272. Telegramy medzi Tisom a Hitlerom publikoval napr. LACKO, Martin. *Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava 2008, s. 94.

Nemecké vyslanectvo
Vojenský atašé
Č. 272/41. taj.

Bratislava 24. 6. 1941

Generálnemu štábu pozemného vojska – Oddelenie vojenských pridencov
Berlín W 35.

Vec: Politická situácia
1 príloha

Oznámenie ríšskej vlády a výzva Vodcu pri nástupe vojnového stavu so sovietskym Ruskom vyvolali aj tu na Slovensku napätie, ktoré v priebehu posledných dní vyvrcholilo.

Nemecký vyslanec oficiálne oznámil 22. 6. 41 ráno predsedovi vlády nastúpený vojnový stav Nemecka so sovietskym Ruskom. Nielen predseda vlády Dr. Tuka, ale aj minister obrany Čatloš a neskôr i prezident žiadali, aby i slovenská branná moc teraz smela pozdvihnúť zbraň.

Vykonaním rozkazu od OKH sa v spolupráci s náčelníkom Nemeckej vojenskej misie nasadili obe mierové divízie pod najvyšším velením ministra národnej obrany. Rýchla skupina⁶⁴ pod vedením doterajšieho veliteľa 2. divízie, plukovníka Pilfouska, je sústredená od 24. 6. v priestore pri Brzozówe (južne od Reichshofu). Táto Rýchla skupina pozostáva z 2 priezvedných oddielov, každý po 1 jazdeckej eskadróne, 1 ťažkej eskadróne (guľometná, pionierska, protitanková čata) a 3 priezvedných tankov, ďalej 2 tankových rôt a 2 protitankových rôt, jedného pešieho práporu naloženého na automobiloch a 1 delostreleckého oddielu (motorizovaný).

1. a 2. divízia, ktoré sa na základe rozkazu najskôr ubytovali v priestore Prešov – Humenné, sa vysunuli vo svojom mierovom členení. Úplne sa postavil iba 3. peší pluk a mierové časti divízií sa dali do plného počtu. Sústreďovanie sa ukončí 30. 6.

Doterajšia čiastočná mobilizácia prebieha bez väčších incidentov. Nálada medzi obyvateľstvom je dobrá. Máte dojem, akoby sa aj tu na Slovensku oslobodili od nočnej mory.

V nedeľu o 12.30 h vydal zástupca predsedu vlády a minister vnútra Mach prostredníctvom všetkých slovenských vysielateľov vyhlásenie k politickej situácii. Minister Mach zdôraznil, že teraz konečne nastal deň zúčtovania so zákerníkmi medzinárodného židovského komunizmu v Moskve. Moskovskí červení emisári obdržali poverenie, aby – nešetiac človeka ani materiál – prenikli svet jedmi Kominterny. Pracovali tými najnehanebnjšími prostriedkami a aj na Slovensku vyvíjali aktívnu činnosť. Slovenská vláda ľutovala, že nikdy nemohla postupovať proti skutočným bacilonosičom. Doteraz sa musela obmedziť na ukladanie primeraných trestov tým, čo sa nechali zviazať Moskvou. Teraz oslobodí Európu od tejto všeobecnej pliahy Nemecká ríša a jej veľký vodca Adolf Hitler. Slováci, ktorí sa už v roku 1938 prihlásili k princípu nového usporiadania, dnes obnovili slávnostný sľub spolupráce a budú ešte viac než doteraz prehlbovať priateľstvo k nemeckému národu.

Červená propaganda pracovala aj na Slovensku – ako i v ostatných slovanských štátoch Juhovýchodu – s heslom panslavizmu. Slováci mali príležitosť spoznať panslavizmus na vlastnom tele. Tiež videli, ako Moskva praktizovala myšlienku slovanskej vzájomnosti na Ukrajincoch. Kultúrny svet je dnes postavený pred skúšku – aj slovenský národ. Niet pochybností, ako táto skúška, boj skončí. Princíp poriadku dobyje víťazstvo nad systémom nenávisti a krvilačného útlaku.

64 Pozri nemecký text.

Potom sa konalo v nedeľu večer na námestí pred divadlom zhromaždenie, na ktorom rečnili nový šéf Úradu propagandy Gašpar a štátny sekretár Karmasin. Ukázalo, aký veľký je súhlas s riešením, ktoré zvolil Vodca.

Pred sovietskym vyslanectvom došlo 22., a aj 23. 6. k viacnásobným demonštráciám. Pritom sa rozbili okenné tabule a podpálilo vyslanecké auto.

Odvoz členov sovietskeho vyslanectva, vrátane obchodnej delegácie, sa realizuje v spojení so Zahraničným úradom v Berlíne. Iba slovenská strana zadržala 4 členov vyslanectva a stráži ich na jednom mieste mimo Bratislavy dovtedy, kým sa nevrátia aj zvyšní členovia slovenského vyslanectva z Moskvy.

Zo strany slovenského štátneho bezpečnostného ústredia bolo zatknutých ca 1 600 známych komunistov. Voľajaké veľké výtržnosti z komunistickej strany neboli doteraz hlásené.

Dňa 24. 6. vydal prezident vyhlásenie, podľa ktorého sa aj slovenský národ zúčastní boja proti sovietskemu Rusku. Pozri bližšie prílohu.

Zároveň prebehla výmena telegramov medzi prezidentom a Vodcom, ako aj predsedom vlády Dr. Tukom a ríšskym ministrom zahraničia v. Ribbentropom. Pozri bližšie prílohu.

Pán vyslanec je upovedomený.

Becker [v. r.]

SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II.C-938, 5 627 266-268.

Dokument 9

1. 7. 1941, Bratislava. Správa nemeckého vojenského atašé v Bratislave H. Beckera nemeckému Generálnemu štábu pozemného vojska o vyzbrojení slovenskej armády.

Anl. 1 zu Nr. 28/41 geh. Mil.Att. Pressburg

Deutsche Gesandtschaft

Militärattaché

Nr. 284/41. geh.

Pressburg, den 1. 7. 1941.

An Generalstab des Heeres – Attachéabteilung

Berlin W 35.

Betr.: Ausstattung der slowakischen Heeresteile mit Waffen und Munition pp.

Nachstehendes Telegramm ging heute an das Auswärtige Amt:

„Auswärtig

Berlin.

Citissime!

Tuka teilte soeben mit, dass General Čatloš Präsidenten Tiso gemeldet habe, dass Ausstattung eingesetzter slowakischer Heeresteile in Bezug auf Waffen, Munition und sonstiges Gerät ungenügend. Nach Angabe Čatloš soll Munition slowakischen Kalibers im Protektorat lagern. Slowakische Führung hat auf zuständigem militärischem Wege um Unterstützung nachgesucht. Tuka bat dringend, Bitte des Nationalverteidigungsministeriums auf Anlieferung Materials nachzukommen. Wäre denkbar, wenn von dort aus die geeignet erscheinenden Schritte unternommen würden.

Ludin.“

Es ist mir erst nach Abgang durch den Herrn Gesandten zur Kenntnis gegeben worden.

Ich nehme dazu wie folgt Stellung:

Nach Rücksprache mit Herrn General Otto ist die Gesamtlage nicht so ungünstig, wie sie vom General Čatloš dargestellt wird. Besonderer Mangel liegt vor allem im Kraftfahrzeugen, Bereifung und ausgebildeten Kraftfahrern. Es wird z. Zt. eine Zusammenstellung gefertigt, aus der der Bedarf an Waffen, Munition und Gerät ersichtlich ist. Nach Eingang dieser Zusammenstellung wird weiter berichtet.

Becker [v. r.]

Príloha 1 k č. 28/41 taj., vojenský atašé Bratislava

Nemecké vyslanectvo

Vojenský atašé

Č. 284/ 41. taj.

Bratislava 1. 7. 1941

Generálnemu štábu pozemného vojska – Oddelenie vojenských pridencov
Berlín W 35.

Vec: Vybavenie častí slovenského vojska zbraňami a muníciou atď.

Nižšie uvedený telegram bol odoslaný dnes Zahraničnému úradu:

„Zahraničnému [úradu]

Berlín.

Citissime!

Tuka práve oznámil, že generál Čatloš hlásil prezidentovi Tisovi, že vybavenie nasadených častí slovenského vojska, čo sa týka zbraní, munície a iného výstroja [je] nedostatočné. Podľa Čatlošových údajov má byť munícia do slovenských zbraní uskladnená v Protektoráte. Slovenské vedenie požiadalo príslušnou vojenskou cestou o podporu. Tuka naliehavo prosil, aby sa žiadosti ministerstva národnej obrany o dodanie materiálu vyhovel. Bolo by vďačné, keby sa odtiaľ podnikli vhodné kroky.

Ludin.“

Až po odoslaní ma pán vyslanec o ňom upovedomil.

Zaujal som k tomu nasledujúce stanovisko:

Podľa rozhovoru s pánom generálom Ottom nie je celková situácia tak nepriaznivá, ako ju opisuje generál Čatloš. Je mimoriadny nedostatok najmä automobilov, pneumatík a vycvičených vodičov. Teraz sa zostavuje zoznam, z ktorého bude zrejmá potreba zbraní, munície a výstroja. Po doručení tohto zoznamu sa podá ďalšia správa.

Becker [v. r.]

SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, mikrofílm II.C-938, 5 627 247.

Dokument 10

2. 7. 1941, Bratislava. Správa nemeckého vojenského atašé v Bratislave H. Beckera nemeckému Generálnemu štábu pozemného vojska o nasadení slovenskej armády.

Deutsche Gesandtschaft

Militärattaché

Nr. 288/41. geh.

Pressburg, den 2. 7. 1941.

An Generalstab des Heeres – Attachéabteilung
Berlin W 35.

Betr.: Lage.

Nach Mitteilung der Deutschen Heeresmission werden die 1. und 2. slowakische Division am 3. 7. den San überschreiten. Der weitere Auftrag lautet: Säuberung des Gebietes um Drohobycz⁶⁵ (65 km südwestlich Lemberg).⁶⁶

General Otto begibt sich mit seinem Stabe am 2. 7. nach Dobromil, General Čatloš nach Chyrow (23 km südlich Przemysl).⁶⁷
Vorausabteilung Pilfousek ist noch in vorderer Linie eingesetzt und befindet sich am 2. 7. bei Rudki.⁶⁸

Die Stimmung bei der kämpfenden Truppe ist gut. Die Angehörigen der Vorausabteilung Pilfousek haben sich gut geschlagen, was auch von den vorgesetzten deutschen Dienststellen mehrfach anerkannt wurde. Die bisherigen Verluste betragen 15 Tote.⁶⁹

Die Stimmung bei der 1. und 2. slow. Division liess anfangs bei den Reservisten zu wünschen übrig. Sie hat sich gebessert. Ein Einsatz dieser beiden Divisionen in vorderer Linie ist vorerst nicht beabsichtigt.

Bei den Ergänzungseinheiten ist die Stimmung infolge kommunistischer Einwirkung und von jüdischer Seite ausgestreuter Gerüchte schlecht. Es sind seitens des Landesverteidigungsministeriums Massnahmen ergriffen, die eine entsprechende Besserung erwarten lassen. Z. T. haben Führer der Ersatzeinheiten ausgewechselt werden müssen, da sie es an der nötigen Energie fehlen liessen. Irgendwelche Nachteile sind nicht zu erwarten. Nach Abschluss der Einberufungen und einer entsprechend scharfen Ausbildung ist damit zu rechnen, dass die z. Zt. teilweise bestehenden Schwierigkeiten überwunden werden.

In der Bevölkerung war infolge ungeschickter Massnahmen des Wirtschaftsministeriums auf dem Gebiet der Brotversorgung eine gewisse Nervosität festzustellen. Die Massnahmen zur Brot- und Mehrl rationierung trafen mit der Erklärung des Kriegszustandes zusammen.⁷⁰ Die Bekanntmachung erfolgt vor dem 1. 7. mit dem Hinweis, dass die Zwangsbewirtschaftung am 1. 7. in Kraft treten würde. Die Mißstimmung in der Bevölkerung wurde durch diese Anordnung noch gesteigert, da die Ansicht besteht, dass sich die vermögenden Kreise bis zu diesem Zeitpunkt noch entsprechend eindecken konnten. Irgendwelche Schwierigkeiten werden aber auch hieraus nicht erwachsen. Sobald die Bescheinigungswirtschaft sich einmal eingespielt hat, wird auch wieder Beruhigung eintreten.

Becker [v. r.]

65 Poľsky Drohobycz, ukrajinsky Drohobyč.

66 Poľsky Lwów, ukrajinsky Ľviv.

67 Odchod jednotiek zo Slovenska začal 1. júla 1941 a do určenej oblasti (Sanok – Lesko – Chyrov) prišli o dva dni neskôr. Veliteľstvo Armádnej skupiny sa potom etablovalo v Chyrove, veliteľstvo 1. divízie v Sanoku a veliteľstvo 2. divízie v Zagorze.

68 Rýchla skupina sa v tom čase presúvala do priestoru Sambor, kde 7. júla začala jej reorganizácia na Rýchlu brigádu.

69 Porovnaj s poznámkami 88 a 94.

70 Branná pohotovosť štátu bola vyhlásená 24. 6. s platnosťou od 22. 6. 1941. *Slovenský zákonník* 1941, vyhláška 115 z 22. 6. 1941 o vstupe štátu do brannej pohotovosti.

Nemecké vyslanectvo
Vojenský atašé
Č. 288/41. taj.

Bratislava 2. 7. 1941

Generálnemu štábu pozemného vojska – Oddelenie vojenských pridencov
Berlin W 35

Vec: Situácia

Podľa hlásenia Nemeckej vojenskej misie 1. a 2. slovenská divízia prekročí 3. 7. San. Ďalšie poverenie znie: čistka priestoru v okolí Drogobyča (65 km juhozápadne od Lembergu).

Generál Otto sa vydá so svojim štábom 2. 7. do Dobromiľu, generál Čatloš do Chyrova (23 km južne od Przemyslu).

Pilfouskova Rýchla skupina je ešte nasadená v prednej línii a 2. 7. sa nachádza pri Rudki.⁷¹

Nálada v rámci bojujúceho oddielu je dobrá. Príslušníci Rýchlej skupiny sa bili dobre, čo viacnásobne uznali aj vysunuté nemecké služobne. Doterajšie straty činia 15 mŕtvych.

Čo sa týka nálady v 1. a 2. slovenskej divízii, bolo u záložníkov od začiatku čo naprávať. Zlepšila sa. Nasadenie týchto oboch divízií v prednej línii sa zatiaľ neplánuje.

U záložných jednotiek je nálada v dôsledku komunistického pôsobenia a klebiet, rozosievaných židovskou stranou, zlá. Ministerstvo národnej obrany použilo opatrenia, vďaka ktorým sa očakáva náležité zlepšenie. Z časti sa museli vymeniť velitelia záložných jednotiek, pretože im chýbala potrebná ráznosť. Nejaké tie škody sa neočakávajú. Po ukončení povolávania a primerane ostrým výcviku treba počítať s tým, že terajšie čiastočné ťažkosti sa prekonajú.

Medzi obyvateľstvom sa zistila, v dôsledku nešikovných opatrení ministerstva hospodárstva v oblasti zásobovania chlebom, istá nervozita. Opatrenia pre pridelovanie chleba a múky sa časovo zhodovali s vyhlásením vojnového stavu. Oznámenie bolo vydané pred 1. 7. s upozornením, že viazané hospodárenie vstupuje do platnosti 1. 7. Rozladenie medzi obyvateľstvom sa týmto nariadením ešte vystupňovalo, pretože pretrváva názor, že majetné kruhy sa mohli až do tohto okamihu ešte náležite zásobovať. Avšak nejaké ťažkosti z toho nevznikli. Len čo vstúpil do hry pridelový systém, opäť dôjde aj k upokojeniu.

Becker [v. r.]

SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II.C-938, 5 627 248-249.

Dokument 11

5. 7. 1941, Bratislava. Správa nemeckého vojenského atašé v Bratislave H. Beckera nemeckému Generálnemu štábu pozemného vojska o slovenských požiadavkách ohľadom vojenskej výstroje.

Nebenabdruck m. 1 Anlage.

Deutsche Gesandtschaft
Militärattaché
Nr. 299/41. geh.

Pressburg, den 5. 7. 1941.

An Generalstab des Heeres – Attachéabteilung
Berlin W 35.

71 Dnes mesto na Ukrajine Rudky (poľsky Rudki).

Betr.: Lage.

2 Anl.

1.) Die bisherige „Vorausabteilung Pilfousek“ (Deckname: „Rudolf“) ist dem Kommando der slowakischen Armeegruppe wieder unterstellt worden.

Die slowakische Armeegruppe ist im Vorgehen über Sambor – Drohobycz auf Stryi^{72, 73} Einzelheiten fehlen, da seit 3. 7. keine Fernsprechverbindung zu bekommen.

2.) Die Beobachtung von Massnahmen des slowakischen Landesverteidigungsministers sowie slowakischer Wirtschaftsstellen geben mir im Einvernehmen mit dem Herrn Gesandten Veranlassung zu folgenden Darlegungen:

In meinem Schreiben vom 1. 7. 41. (Nr. 284/41. geh. - Anl. 1 zu Bericht 28/41. geh.) berichtete ich über Anforderungen an Gerät, Munition usw. seitens der slowakischen Wehrmacht.⁷⁴ Diese Anforderung ist jetzt hier eingegangen. Sie ist in der Anlage beigefügt.⁷⁵

Aus der Anforderung geht hervor, dass sie in ihrem Ausmaß nach meiner Ansicht bei weitem das überschreitet, was als dringend zur Ausstattung der bisher eingesetzten 2 slowakischen Divisionen mit einigen Heerestruppen erforderlich sein dürfte.

Aus der Höhe der Anforderung dürfte aber weiter zu entnehmen sein, dass General Čatloš mit einem unbeschränkten Einsatz seiner beiden Divisionen rechnet, und dass er für die eintretenden Ausfälle Vorsorge tragen will.

Nach den mir gemachten Angaben soll sich das angeforderte Gerät, Munition usw. im Protektorat aus Beständen des ehemaligen tschechoslowakischen Heeres befinden. Es entzieht sich meiner Kenntnis, ob dieses zutrifft.

Bei Durchsicht der betr. Liste kann ich mich ferner des Eindrucks nicht erwehren, als ob General Čatloš die Gelegenheit des Einsatzes seiner Truppe benutzen möchte, um sich dem Geräts-, Munitions- usw. Bestand zu sichern, der ihm bei den Verhandlungen im Jahre 1939 über die Stärke der slowakischen Wehrmacht seitens des OKW⁷⁶ nicht genehmigt worden war.

Schliesslich dürfte für das Ausmaß der Bestellungen noch maßgebend gewesen sein die beim slow. Oberkommando vielleicht bestehende Absicht der Aufstellung einer 3. Division. In dieser Ansicht wurde ich bestärkt durch die Feststellung, dass von der 3. Division bereits aufgestellt sind:

3 Infanterie Rgter. zu 2 Batlnen,
1 Art.Rgt. zu 3 Abteilungen und
1 Nachrichten-Bataillon.

Es entzieht sich meiner Kenntnis, ob die militärische Lage die Aufstellung einer 3. Division fordert.

Der Chef der Deutschen Heeresmission, General d. Inf.⁷⁷ Otto, ist von mir gebeten worden, zu der Geräts- pp Anforderung Stellung zu nehmen. Bisher habe ich noch keine Bestätigung, dass meine diesbezügliche Bitte an General Otto gelangt ist. Da General Otto das Original dieser

72 Správne Stryj.

73 Dňa 5. 7. 1941 sa Armádna skupina začala presúvať do priestoru Dobromil' – Chyrov – Staryj Sambor, ktorý dosiahla v priebehu ďalšieho dňa a zostala v ňom rozmiestnená do 8. 7. 1941.

74 Pozri dokument 9.

75 Slovenské MNO vojenskému atašé na nemeckom vyslanectve v Bratislave 3. 7. 1941. Požiadavky slovenskej armády ohľadne vojenského materiálu sú uvedené v prílohe. SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, II.C-938, 5 627 307-314.

76 Oberkommando der Wehrmacht (Hlavné veliteľstvo brannej moci).

77 Správne generálporučík.

Anforderung erhalten hat, nehme ich an, dass diese Anforderung auf dem Wege über AOK 17⁷⁸ – Heeresgruppe Süd – mit entsprechender Stellungnahme weitergeleitet ist.

In Ergänzung zu dem Vorhergesagten habe ich festgestellt, dass bis zum 1. 7. einberufen worden sind:

	1 836 Offiziere
	9 213 Unteroffiziere und
	<u>39 398 Mann</u>
insgesamt:	49 447 Köpfe. ⁷⁹

Bis zum 4. 7. soll sich die Zahl auf ca. 62 000 Köpfe erhöhen. Hinzu kommen die friedensmässig bereits im Wehrdienst gestandenen ca. 26 000 Köpfe.⁸⁰ Im Durchschnitt wurden 8 Jahrgänge einberufen, bei Spezialtruppen z. B. Nachrichtentruppen, Leute aus 18 Jahrgängen.

Auch diese Zahlen lassen den Schluss zu, dass die Aufstellung von slow. Verbänden das Maß hinauszugehen scheint, das ursprünglich auf 2 Divisionen und einige Heerestruppen beschränkt bleiben sollte.

Dieses Ausmaß hat daher zu Rückschlägen auf den verschiedensten Gebieten des wirtschaftlichen Lebens geführt:

a) Die für das Reich arbeitenden Wehrwirtschaftsbetriebe in der Slowakei⁸¹ wurden durch die Einberufungen erheblich in Mitleidenschaft gezogen. Es treten Verzögerungen in der Produktion ein. Nur durch scharfes Eingreifen der Gesandtschaft und des Wehrwirtschaftsoffiziers sind die eingetretenen Schwierigkeiten bis auf geringe Ausfälle z. Zt. behoben.

b) Im Reich arbeitenden Slowaken erhielten ihre Einberufung. Der Abzug dieser Arbeiter hätte ebenfalls erhebliche Fertigungsverzögerungen zur Folge gehabt. Erst auf entsprechende Forderung deutscherseits wurden die Einberufungen gestoppt.

c) Strassenbau: Die Durchführung des vorgesehenen Strassenbauprogramms hat ebenfalls durch Einberufungen und Abzug von Lastkraftfahrzeugen gelitten.

d) Durch die UK⁸²-Stellung der Industrie-Arbeiter zu a) und b) ist ein vermehrter Einzug der bäuerlichen Bevölkerung und von Landarbeitern erfolgt, sodass die bevorstehende Einbringung der verhältnismässig gut stehenden Ernte gefährdet ist. Hinzu kommt ein erheblicher Einzug von Pferden, deren Fehlen sich bei der Einbringung der Ernte auch bemerkbar machen wird.

e) Auf die Schwierigkeiten der Mehl- und Brotversorgung wurde bereits in einem früheren Bericht hingewiesen. Abgesehen von überstürzten Vorratskäufen spricht hierbei auch die vermehrte Sicherstellung vom Mehl für die Truppe mit.

f) Nach einer mir soeben zugegangenen Mitteilung soll vom 5. 7. ab jeglicher ziviler Kraftwagenverkehr – mit entsprechenden dringenden Ausnahmen selbstverständlich – eingestellt werden, damit die Betriebsstoffversorgung der Truppe gewährleistet ist.

Alle zu a) – f) geschilderten Vorgänge haben in das gesamte Wirtschaftsleben sehr tief eingegriffen. Es tauchen daher folgende 2 Fragen zur Entscheidung auf:

1.) Ist der Einsatz der slowakischen Wehrmacht in dem vom General Čatloš vorgesehenen Ausmaß aus militärisch taktischen Gründen so dringend notwendig, dass alle anderen Fragen zurückzutreten haben oder

2.) ist die Ausnützung der Slowakei auf wirtschaftlichem Gebiet vordringlicher?

78 Armeeoberkommando 17 (Hlavné veliteľstvo 17. armády).

79 Správne 50 447.

80 Dňa 5. 7. 1941 bol celkový stav armády 90 533 mužov.

81 Nemecko mohlo využívať slovenské podniky pre potreby Wehrmachtu na základe slovensko-nemeckej zmluvy o brannom hospodárstve z 30. 1. 1940.

82 Unabkömmlich (nenahraditeľné).

Bei Bejahung der Frage zu 1.) bedarf es keiner weiteren Überlegungen. Es haben sich dann selbstverständlich die wirtschaftlichen Fragen und die sich daraus ergebenden Schwierigkeiten allem unterzuordnen.

Bei Bejahung der 2. Frage dürfen folgende Anregungen gegeben werden:

a) Festlegung der Aufgaben, die der slow. Wehrmacht zu stellen sind, und damit Begrenzung des Ausmaßes der mobilen Aufstellungen.

b) Beschränkung der Ersatztruppenteile auf das unbedingt notwendigste Maß, wobei es nicht erforderlich erscheint, für jeden Truppenteil eine besondere Ersatzformation aufzustellen. Es dürften entsprechende Sammeleinheiten genügen.

c) Im Zusammenhang damit sofortige Entlassung aller Arbeiter für die wehrwirtschaftlichen im Reichsinteresse wichtigen Betriebe.

d) Entlassung aller Landwirte und landwirtschaftlichen Arbeiter sowie Rückgabe sämtlicher nicht notwendigen Pferde.

e) Rückgabe der nicht unbedingt notwendigen Kraftfahrzeuge, wobei die Einschränkung des zivilen Kraftwagenverkehrs bestehen bleiben kann. Dabei müsste aber der wehrwirtschaftlichen Notwendigkeit bei der Freigabe von Lastkraftwagen grosszügiger Rechnung getragen werden.

Ich habe mich zu vorstehenden Ausführungen veranlasst gesehen, weil ich glaube, dass bei Nichtsteuerung der augenblicklichen wirtschaftlichen Verhältnisse in der Slowakei seitens des Reichs Schwierigkeiten erwachsen, die nicht nur auf militärischem Gebiet (s. d. anliegende Geräts-, Munitions- pp Forderung) sondern auch auf wirtschaftlichem Gebiet Forderungen nach sich ziehen können, die nicht im Reichsinteresse liegen.

Becker [v. r.]

Vedľajšia kópia s 1 prílohou

Nemecké vyslanectvo

Vojenský atašé

Č. 299/ 41. taj.

Bratislava 5. 7. 1941

Generálnemu štábu pozemného vojska – Oddelenie vojenských pridelencov

Berlín W 35.

Vec: Situácia

2 prílohy

1.) Doterajšia „Pílfouskova Rýchla skupina“ (krycie meno: „Rudolf“) sa opäť podriadila veleniu slovenskej Armádnej skupiny.

Slovenská Armádna skupina postupuje cez Sambor – Drogobyč na Stryj.

Podrobnosti chýbajú, pretože od 3. 7. sa nedá nadviazať telefónne spojenie.

2.) Sledovanie opatrení slovenského ministerstva národnej obrany, ako aj slovenských hospodárskych miest ma podnietilo, v zhode s pánom vyslancom, k nasledujúcim vysvetleniam:

V mojom prípise z 1. 7. 41 (č. 284/41. taj. – príloha 1 ku správe 28/41. taj.) som referoval o požiadavkách na výstroj, muníciu atď. zo strany slovenskej brannej moci. Táto objednávka sem teraz došla. Je priložená v prílohe.

Z objednávky vyplýva, že svojím rozsahom podľa môjho názoru ďaleko presahuje to, čo by mohlo byť súrne potrebné pre vyzbrojenie doteraz nasadených 2 slovenských divízií s niekoľkými vojenskými oddielmi.

Z veľkosti objednávky by sa však ďalej mohlo vyvodit', že generál Čatloš počítá s neobmedzeným nasadením svojich oboch divízií a že sa chce preventívne pripraviť na potenciálne výpady.

Podľa údajov, zostavených pre mňa, má sa požadovaný výstroj, munícia atď. nachádzať v Protektoráte, v zásobách bývalého československého vojska. Vybočuje z rámca mojich vedomostí, či toto súhlasí.

Pri prezeraní predmetného zoznamu sa ďalej nemôžem ubrániť dojmu, akoby chcel generál Čatloš využiť príležitosť nasadenia svojho oddielu k tomu, aby si zaistil zásoby výstroja, munície atď., ktoré mu OKW nepovolilo pri rokovaníach v roku 1939 o veľkosti slovenskej brannej moci.

Napokon by mohol byť ešte pre rozsah objednávok určujúcim zámer postaviť 3. divíziu, ktorý azda na slovenskom hlavnom veliteľstve jestvuje. V tomto názore ma posilňuje zistenie, že z 3. divízie sú už postavené:

3 pešie pluky po 2 prápory

1 delostrelecký pluk po 3 oddiely a

1 spojovací prápor.

Vybočuje z rámca mojich vedomostí, či vojenská situácia vyžaduje postavenie 3. divízie.

Vedúceho Nemeckej vojenskej misie, generála pechoty Otta, som požiadal, aby zaujal stanovisko k objednávke výstroja atď. Doteraz ešte nemám žiadne potvrdenie, či sa príslušná žiadosť doručila generálovi Ottovi. Pretože generál Otto dostal originál tejto objednávky, predpokladám, že táto objednávka bola postúpená cestou cez AOK 17 – Skupina armád Juh – s odpovedajúcim stanoviskom.

Pre doplnenie predchádzajúceho som zistil, že k 1. 7. bolo povolaných:

1 836 dôstojníkov

9 213 poddôstojníkov a

39 398 mužov

spolu: 49 447 osôb.

Do 4. 7. sa má počet zvýšiť na 62 000 osôb. K tomu pribudne ešte ca 26 000 osôb, ktoré sú už vo vojenskej službe. V priemere sa povolalo 8 ročníkov, pri špeciálnych oddieloch, napr. spravodajských oddieloch, osoby z 18 ročníkov.

Z týchto údajov môžeme vyvodit' záver, že postavenie slovenských útvarov, ako sa zdá, prevyšuje veľkosť, ktorá sa mala pôvodne obmedziť na 2 divízie a niekoľko oddielov pozemného vojska.

Tento rozsah sa preto odrazil v rôznych oblastiach hospodárskeho života:

a) Zbrojárske podniky na Slovensku, pracujúce pre Ríšu, sa kvôli povolávaniu podstatne podieľajú na strate. Nastalo spomaľovanie výroby. Len vďaka ráznemu zásahu vyslanectva a dôstojníka pre branné hospodárstvo sa spôsobené ťažkosti, až na menšie prípady, nateraz prekonali.

b) Slováci pracujúci v Ríši obdržali svoje povolanie. Odchod týchto robotníkov by mal rovnať sa následok značnej straty vo výrobe. Až po príslušnej požiadavke nemeckej strany sa povolávanie zastavilo.

c) Výstavba ciest: Uskutočnenie plánovaného programu výstavby ciest povolávaním a odvozom nákladných áut taktiež utrpelo.

d) Kvôli nenahraditeľnému postaveniu priemyselných robotníkov vo vzťahu k bodom a) a b) došlo k zvýšenému odchodu vidieckeho obyvateľstva a poľnohospodárskych robotníkov, takže je ohrozené nastávajúce zväzanie pomerne dobrej úrody. K tomu sa pridala odvoz koní, ktorých nedostatok sa pri zväznaní tiež značne pociť.

e) Na ťažkosti pri zaoštarávaní múky a chleba sa upozornilo už v skoršej správe. Odhladiť od unáhlených nákupov zásob je pritom spoluurčujúcim tiež nadmerné zabezpečovanie múky pre vojenské oddiely.

f) Podľa jedného, práve doručeného oznámenia, sa má od 5. 7. zastaviť akákoľvek civilná automobilová doprava – prirodzene, s príslušnými nutnými výnimkami, aby sa zaistilo zásobovanie brannej moci pohonnými látkami.

Všetky javy, opísané v bodoch a) – f), veľmi hlboko zasiahli do celého hospodárskeho života. Vynárajú sa preto nasledovné 2 otázky, o ktorých treba rozhodnúť:

1.) Je nasadenie slovenskej brannej moci v rozsahu plánovanom generálom Čatlošom z vojenských taktických dôvodov tak súrne nutné, aby všetky ostatné otázky ustúpili do úzadia? Alebo

2.) má využitie Slovenska v hospodárskej oblasti prednosť?

Pri kladnej odpovedi otázky k bodu 1.) nie sú potrebné žiadne ďalšie úvahy. Potom sa, prirodzene, musia hospodárske otázky a z toho vyplývajúce otázky podriadiť vo všetkom.

Pri kladnom zodpovedaní 2. otázky sa môžu podať nasledujúce podnety:

a) Určenie úloh, ktoré sa musia uložiť slovenskej brannej moci a tým obmedzenie počtu mobilných zostavení.

b) Obmedzenie pohotovostných častí útvarov na nevyhnutne potrebnú mieru, pričom sa nezdá byť nutné, aby sa pre každú časť útvaru postavila osobitná pohotovostná formácia. Mohli by stačiť primerané sústredňovacie jednotky.

c) V súvislosti s tým okamžité prepustenie všetkých robotníkov pre zbrojárske podniky, potrebné v rišskom záujme.

d) Prepustenie všetkých roľníkov a poľnohospodárskych robotníkov, ako aj vrátenie všetkých nepotrebných koní.

e) Vrátenie automobilov, ktoré nie sú nevyhnutne potrebné, pričom obmedzenie civilnej automobilovej dopravy môže zostať. Pritom sa však musí zadosťučiniť potrebám branného hospodárstva pri uvoľňovaní nákladných automobilov.

Cítil som povinnosť podať predchádzajúce vývody, pretože verím, že ak Ríša nebude kontrolovať momentálne hospodárske pomery na Slovensku, vzniknú ťažkosti, ktoré by si nielen vo vojenskej (pozri priložené požiadavky na výstroj, muníciu atď.), ale aj v hospodárskej oblasti vynútili požiadavky, ktoré nie sú v rišskom záujme.

Becker [v. r.]

SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II.C-938, 5 627 303-306.

Dokument 12

8. 7. 1941, Chyrov. *Správa Nemeckej vojenskej misie na Slovensku o nasadení slovenskej Armádnej skupiny.*

Deutsche Heeresmission
in der Slowakei
Abt. Ia.

O.U.,⁸³ Chyrov, 8. 7. 41.

Kurzer Bericht über den bisherigen Einsatz
der slowakischen Armeegruppe.

83 Ortsunterkunft (ubytovanie).

Während die Masse der slowakischen Armee noch mobil gemacht wurde, trat die schnelle Brigade⁸⁴ Pilfousek bereits am 24. 6. von Medcilaborce⁸⁵ den Vormarsch über die Grenze an. Dem Befehlshaber des rückw. Kriegsgebietes 103 unterstellt,⁸⁶ wurde sie an den San herangezogen. Dort erhielt sie den Auftrag, den Übergang über den San in der Gegend von Zagorse⁸⁷ zu erzwingen und einen Brückenkopf zu bilden. Durch den vorbildlichen Einsatz der Brigade konnte dieser Auftrag trotz erbitterter Abwehr des Feindes ausgeführt werden. Sieben Mann und zwei Kampfwagen waren die eigenen Verluste.⁸⁸ Nach einem weitem Gefecht bei Wojtkowa drehte die Brigade nach Westen ein, um durch einen Angriff im Rücken die Deutschen Truppen bei der Öffnung der San-Übergänge zwischen Sanok und Lisko⁸⁹ zu unterstützen.⁹⁰ Nachdem dieses gelungen war, drehte die Brigade wieder nach Osten ab und erreichte über Chyrov ihren Unterkunftsraum Sambor. Dort wartet sie nach Überholung der Fahrzeuge und des Gerätes auf weiteren Einsatzbefehl. Zur Zeit ist die Brigade wiederum der slow. Armeetruppe unterstellt.

Die Masse der Armee hatte am 30. 6. 41 in den befohlenen Raum um Presov und Medcilaborce ihre Versammlung beendet. Am 1. 7. (1. Div.) und 2. 7. (2. Div.) wurde der Vormarsch in den befohlenen Raum um Lisko und Sanok angetreten. 1. Division in drei Tagesmärschen auf Straße Komarnik⁹¹ – Rymanów⁹² – Sanok. 2. Division in 2 Tagesmärschen auf Straße Medcilaborce – Turzansk⁹³ – Lisko. Armeetruppen wurden den Div. nachgezogen. Am 3. 7. stand die Armee am San, um den Vormarsch nach Osten in den Morgenstunden des 4. 7. fortzusetzen. Während die 1. Div. nördl. bei Sanok keine Schwierigkeiten hatte, mußte die 2. Division in ihrem Abschnitt bei Lisko noch einige Bunker der russischen Grenzbefestigungen nehmen.⁹⁴ Mit geringen eigenen Verlusten wurden die Bunker im Zusammenwirken mit Deutschen Verbänden genommen. Auf Straße Bircza – Rybotycze wurden die Divisionen und Armeetruppen in den Raum Sambor – Chyrov – Dobromil nachgezogen, der am 6. 7. mit allen Einheiten erreicht wurde. Nach einem Ruhetag am 7. 7. wird heute (8. 7.) der Vormarsch nach Osten auf zwei Straßen fortgesetzt. Nördliche Straße: Dobromil – Rudki – Lemberg – Brzezany – Kozowa; südl. Straße: Chyrov – Sambor – Drohobycz – Chodorow – Rohatyn – Podhajec⁹⁵.

I. A.

[podpis nečitateľný]

84 V tom čase Rýchla skupina, reorganizovaná na brigádu bola až 7. 7. 1941.

85 Správne Medzilaborce.

86 Dňa 23. 6. 1941 bola podriadená veliteľstvu nemeckej 17. armády (veliteľ gen. pechoty Carl-Heinrich von Stülpnagel).

87 Správne Zagórz.

88 Straty uvedené v texte zodpovedajú stratám, ktoré utrpela Rýchla skupina do 7. júla, keď bola reorganizovaná na Rýchlu brigádu. Spolu mala 7 mŕtvych, 8 ranených, 2 zhorené tanky, 1 rozbitý KPÚV, dva zhorené osobné automobily a niekoľko rozbitých nákladných áut. MIČIANIK, ref. 3, s. 84

89 Správne Lesko.

90 Nešlo o ďalšie boje z hľadiska časovej následnosti, ako to vyznieva z textu. Práve počas týchto bojov slovenské jednotky utrpeli svoje prvé straty. Boje pri Wojtkowej prebiehali už 26. júna, ako aj v noci na 27. júna. Dňa 27. júna Rýchla skupina útokom z tyla zneškodnila pri Zaluži deväť bunkrov a štyri ďalšie zablokovala. Za toto víťazstvo zaplatila zničeným tankom LT-38, piatimi mŕtvymi a dvomi ranenými. Blížšie pozri MIČIANIK, ref. 3, s. 65-85

91 Vyšný Komárnik.

92 Rymanów.

93 Turzańsk.

94 Sovietske bunkre divízia dobyla v noci z 3. na 4. júla 1941 útokom cez San pri Postolowe (medzi Sano-
kom a Leskom). Mala pritom 5 mŕtvych a 2 zranených.

95 Správne Podhajce.

Nemecká vojenská misia
na Slovensku
Oddelenie Ia.

Ubytovanie, Chyrov 8. 7. 41

Krátká správa o doterajšom nasadení
slovenskej Armádnej skupiny

Zatiaľ čo masa slovenskej armády sa ešte len mobilizovala, nastúpila Pilfouskova Rýchla brigáda od Medzilaboriec už 24. 6. pochod cez hranice. Podriadená hlavnému veliteľovi tylového vojenského priestoru 103 sa premiestnila k Sanu. Tam dostala rozkaz vynútiť si prechod cez rieku San v okolí Zagorza a vytvoriť predmostie. Vzorným nasadením brigády sa mohol tento rozkaz aj napriek úpornému odporu nepriateľa vykonať. Sedem mužov a dve bojové vozidlá predstavovali vlastné straty. Po ďalšom boji pri Wojtkowej sa otočila brigáda na západ, aby podporila nemecké oddiely útokom v tyle pri otvorení prechodov cez San medzi Sanokom a Leskom. Po tom, čo sa toto podarilo, otočila sa brigáda opäť na východ a dosiahla cez Chyrov svoj ubytovací priestor Sambor. Tam čaká po prevzatí automobilov a výstroja na ďalší rozkaz k nasadeniu. Teraz je brigáda opäť podriadená slovenskej Armádnej skupine.

Vojská ukončili 30. 6. 41 svoje sústreďovanie v nariadenom priestore pri Prešove a Medzilaborciach. Dňa 1. 7. (1. divízia) a 2. 7. (2. divízia) začal pochod do nariadeného priestoru pri Lesku a Sanoku. 1. divízia v troch denných pochodoch po ceste Komárnik – Rymanów – Sanok. 2. divízia v 2 denných pochodoch po ceste Medzilaborce – Turzańsk – Lesko. Armádne jednotky sa premiestnili k divíziám. Dňa 3. 7. stála armáda na Sane, aby začala s pochodom na východ v ranných hodinách 4. 7. Zatiaľ čo 1. divízia severne pri Sanoku nemala žiadne ťažkosti, musela 2. divízia vo svojom úseku pri Lesku zdolať ešte niekoľko bunkrov ruských hraničných opevnení. S bezvýznamnými vlastnými stratami sa bunkre v spolupráci s nemeckými útvarmi podarilo dobyť. Po ceste Bircza – Rybotycze sa premiestnili divízie a armádne oddiely do priestoru Sambor – Chyrov – Dobromiľ, ktorý 6. 7. dosiahli všetky jednotky. Po dni odpočinku 7. 7. pochod pokračuje dnes (8. 7.) na východ dvomi cestami. Severná cesta: Dobromiľ – Rudki – Lemberg – Brzezany – Kozowa; južná cesta: Chyrov – Sambor – Drogobyč – Chodorow – Rohatyn – Podhajce.

V poverení
[podpis nečitateľný]

SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II.C-906, 425.

Dokument 13

8. 7. 1941, sine loco. *Správa kapitána Elgera o rozhovore s podplukovníkom generálneho štábu Štefanom Tatarkom.*

Elger⁹⁶
Hauptmann.

O.U., den 8. 7. 1941.

96 Kapitán Elger bol spojovacím dôstojníkom Nemeckej vojenskej misie na Slovensku, ktorý spolu s genpor. P. von Ottom pôsobil priamo na veliteľstve Armádnej skupiny. Okrem neho aj na ďalších veliteľstvách pôsobili nemeckí spojovací dôstojníci. SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II.C-906, 649, Armáda – denný rozkaz č. 20 z 2. júla 1941.

Am 6. 7. 41. gegen 15.00 Uhr bat mich der Chef des Stabes der slowakischen Armeegruppe Obstlt.⁹⁷ Tatarko⁹⁸ zu einer kurzen Aussprache auf sein Zimmer.

Er sagte mir Folgendes: Er müsse mir in seiner Eigenschaft als Chef des Stabes in inoffizieller Form ein Bild von dem Zustand der slowakischen Armee geben. Auf seinen Besichtigungsreisen habe er festgestellt, dass die Truppe den Anforderungen, die die großen Märsche an sie stellen, nicht voll gewachsen sei. Sie seien nur mit einer Garnitur ausgerüstet wobei das Schuhzeug besonders schlecht sei. Ferner seien die Kraftwagenlage und der Zustand der Reifen sehr schlecht.

Die Tatsache, daß die slowakischen Divisionen über 200 km hinter der Front seien und bei der Schnelligkeit der Operationen der deutschen Armee keine Aussicht besteht, den Anschluß an die kämpfende Front zu gewinnen, wirke etwas niederschlagend auf das Offizierkorps. Der Herr Minister⁹⁹ kenne diese mir dagelegten Punkte auch, wolle aber nichts von einem Einstellen des Vormarsches wissen. Es wäre ihm unmöglich mit dem Herrn Minister über dieses Thema erneut zu sprechen. Nach seiner Ansicht wäre es wünschenswert die schnelle Brigade Pilfousek mit allem Mittel auszustatten und sie dem AOK 17 direkt zur Verfügung zu stellen, während die beiden anderen Divisionen nicht mehr allzuweit vorgezogen werden sollten, um dann Deckungs- und Sicherungsaufgaben zu übernehmen. Obstlt. Tatarko bat mich mit Herrn General Otto in gleicher unverbindlicher Form über diese Angelegenheit zu sprechen, sodaß daraufhin der Herr Minister von Herrn General Otto auf die Lage aufmerksam gemacht werden könnte, um von seinen Plänen Abstand zu nehmen. Ich erwiderte Obstlt. Tatarko, daß meine Beobachtung seinen Ansichten voll entspräche, und daß ich sofort versuchen werde, dem General Otto über die stattgefundene Besprechung Vortrag zu halten. Der Besprechung wohnten ausserdem bei: Herr General Pulanich¹⁰⁰ Obstlt. Laveta,¹⁰¹ Obstlt. Peknik.¹⁰² Gegen 17.00 Uhr habe ich Herrn General Otto den Inhalt der Besprechung vorgetragen.

E[lger] [v. r.]

Elger
Kapitán

Ubytovanie, 8. 7. 1941

Dňa 6. 7. 41 okolo 15.00 hod. ma pozval náčelník štábu slovenskej Armádnej skupiny pplk. Tatarko ku krátkemu rozhovoru na svoju izbu.

Povedal mi nasledujúce: Z titulu svojho postavenia ako náčelníka štábu musí neoficiálne podať obraz o stave slovenskej armády. Na svojich inšpekčných cestách zistil, že oddiely nie sú na požiadavky, ktoré na ne kladú dlhé pochody, dostatočne pripravené. Sú vystrojené len jednou uniformou, pričom obuv je obzvlášť zlá. Ďalej má byť stav automobilov a pneumatík veľmi zlý.

Skutočnosť, že slovenské divízie sú viac ako 200 km za frontom a pri rýchlosti operácií nemeckej armády niet vyhliadky, aby sa pripojili k nemeckému frontu, pôsobí na dôstojnícky zbor trocha sklľučujúco. Pán minister pozná tieto body, ktoré mi on vylíčil, tiež, ale o zastavení postupu

97 Oberstleutnant (podplukovník – pplk.).

98 Pplk. gšt. Štefan Tatarko (1904 – 1977), od 1. 1. 1940 do 14. 3. 1941 vojenský pridelenec pri slovenskom vyslanectve v Moskve, od marca 1940 aj v Berlíne. Od 15. 3. 1941 náčelník štábu ministra národnej obrany.

99 Ferdinand Čatloš.

100 Gen. II. tr. Anton Pulanich (1884 – 1962), po začatí ťaženia proti ZSSR bol zástupcom veliteľa slovenskej Armádnej skupiny a veliteľom vzdušných zbraní, od augusta do septembra 1941 veliteľom poľného zboru.

101 Pplk. gšt. Ladislav Lavotha.

102 Pplk. gšt. Karol Peknik (1900 – 1944), po prepadaní ZSSR podnáčelník štábu Armádnej skupiny.

nechce ani počuť. Opätovne hovoriť s pánom ministrom o tejto téme by bolo pre neho nemožné. Podľa jeho názoru by bolo žiaduce vybaviť Pilfouskovu Rýchlu brigádu všetkými prostriedkami a dať ju priamo k dispozícii AOK 17, zatiaľ čo obe ostatné divízie by už viac nemali pridáľeko postupovať, aby potom prevzali krycie a zaist'ovacie úlohy. Pplk. Tatarko ma požiadal, aby som s pánom generálom Ottom hovoril rovnako nezáväznou formou o tejto záležitosti, takže potom by mohol byť pán minister upozornený pánom generálom Ottom na danú situáciu a následne od svojich plánov upustiť. Odvetil som pplk. Tatarkovi, že moje pozorovanie úplne zodpovedá jeho názorom a že sa okamžite pokúsím podať referát pánovi generálovi Ottovi o konanom rozhovore. Rozhovoru sa okrem nás zúčastnili: pán generál Pulanich, pplk. Laveta, pplk. Pekník. Okolo 17.00 h som pánovi generálovi Ottovi predniesol obsah rozhovoru.

E[lger] [v. r.]

SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II.C-906, 429.

Dokument 14

9. 7. 1941, Bratislava. Správa nemeckého vojenského ataše v Bratislave H. Beckera nemeckému Generálnemu štábu o situácii medzi slovenskými jednotkami na fronte.

Deutsche Gesandtschaft
Militärattaché
Nr. 315/41 geh.

Preßburg, den 9. 7. 1941

An Generalstab des Heeres
Attaché-Abteilung
Berlin W 35

Betr.: Lage.

- 1.) Stabsquartier General Otto und General Čatloš befindet sich ab 9. 7. in Lemberg.
 - 2.) Auf Grund meiner im Bericht Nr. 299/41 geh. vom 5. 7. gegebenen Anregungen¹⁰³ haben auf Veranlassung des deutschen Gesandten beim Ministerpräsident Dr. Tuka verschiedene Besprechungen stattgefunden. In Auswirkung dieser Besprechungen ist seitens der slowakischen Regierung angeordnet worden, dass 15 000 slowakische Landarbeiter aus den Ersatzformationen beurlaubt werden um die Ernte sicher zu stellen. Desgleichen werden ca. 2 000 Pferde der Heimat zur Verfügung gestellt. Diese Maßnahme ist auch nach Vortrag durch den Staatspräsidenten gut geheissen worden.
 - 3.) Es bestehen seitens des slowakischen Oberkommandos noch weitere Forderungen nach Aufstellung von Kraftfahrzeugkolonnen, um den Nachschub sicher zu stellen.
- Wie aus einem heute stattgefundenen Vortrag des von der Front gekommenen Generals Pulanich beim Staatspräsidenten hervorging, ist beabsichtigt slowakischerseits noch 2 Infanterie-Bataillone auf Kraftwagen zu verlasten, um sie bei der Vorausabteilung Pilfousek¹⁰⁴ noch einzusetzen. Welche Aufgaben inzwischen für die Vorausabteilung Pilfousek und die beiden slowakischen Divisionen erteilt sind, ist hier nicht bekannt. Die Schwierigkeit in der Versorgung sowie die Schwierigkeit in der Ausstattung mit Lastkraftwagen dürfte hier eine gewisse Grenze

¹⁰³ Pozri dokument 11.

¹⁰⁴ Správne Rýchla skupina. Dňa 7. júla 1941 bola reorganizovaná na Rýchlu brigádu.

ziehen. General Pulanich ist von Seiten des Ministerpräsidenten Dr. Tuka gebeten worden, General Čatloš auf die bestehenden Schwierigkeiten im Heimatgebiet nochmals hinzuweisen und dafür Sorge zu tragen, dass die Erfordernisse der Truppe und der Heimat in entsprechende Uebereinstimmung gebracht werden.

Becker [v. r.]

Nemecké vyslanectvo
Vojenský atašé
Č. 315/41 taj.

Bratislava 9. 7. 1941

Generálnemu štábu pozemného vojska
Oddelenie vojenských pridelencov
Berlín W 35

Vec: Situácia

1.) Štáb generála Otta a generála Čatloša sa nachádza od 9. 7. v Lembergu.
2.) Na základe mojich podnetov, uvedených v správe č. 299/41 taj. z 5. 7. 41, sa konali z popudu nemeckého vyslanca u predsedu vlády Dr. Tuku rôzne porady. V dôsledku týchto porád slovenská vláda nariadila, aby 15 000 slovenských poľnohospodárskych robotníkov dostalo dovolenku zo záložných útvarov kvôli zberu úrody. Taktiež sa poskytne vlasti ca 2 000 koní. Toto opatrenie odobril prezident aj v prejave.

3.) Slovenské najvyššie velenie má ešte ďalšie požiadavky ohľadne zostavenia kolón motorových vozidiel pre zaistenie zásobovania.

Ako vyplýva z dnešného referátu u prezidenta predneseného generálom Pulanichom, ktorý prišiel z frontu, na slovenskej strane je úmysel naložiť ešte 2 pešie prápory na automobily, aby sa ešte nasadili pri Pilfouskovej Rýchlej skupine. Aké úlohy sa medzitým udelili Pilfouskovej Rýchlej skupine a obom slovenským divíziám, tu nie je známe. Problémy pri zásobovaní, ako aj ťažkosti vo vybavení nákladnými autami by tu mohli viesť k istým obmedzeniam. Generála Pulanicha požiadal predseda vlády Dr. Tuka, aby generála Čatloša ešte raz upozornil na existujúce ťažkosti vo vlasti a postaral sa o primerané zosúladenie potrieb brannej moci a vlasti.

Becker [v. r.]

SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II.C-938, 5 627 232-233.

Dokument 15

25. 7. 1941, sine loco (Berlín). Záznam oddelenia Ausland IX L na OKW o reorganizácii slovenskej armády.

Ausl¹⁰⁵ IX L

den 25. 7. 41.

Für Kriegstagebuch.

Betr.: Umorganisation der slowakischen Wehrmacht.

105 OKW/Abteilung Ausland (Oddelenie Ausland patrilo pod Amt Ausland/Abwehr na OKW.).

AA.¹⁰⁶ übersendet mit Schreiben v. 24. 7. 41. – Pol. I M 5519 geh. einen Drahtbericht der Deutschen Gesandtschaft Preßburg, in dem der Wunsch des Ministerpräsidenten Tuka auf Verstärkung der schnellen Brigade Pílfousek um 1 Brigade aus den bisherigen slowakischen Infanteriedivisionen und deren Zusammenschmelzung zu einer, in die Heimat zurückführenden Division befürwortend übermittelt wird. Auch das AA. befürwortet den Vorschlag und bittet um Mitteilung der Entscheidung des OKW. – Weitergabe an WFSt – L¹⁰⁷ – zur Stellungnahme mit Schreiben Nr. 6925/41 geh Ausl IX L v. 25. 7. 41. – Inhaltlich gleichlautend berichtet Militärattaché Preßburg am 21. 7. 41. über Genst d H Att.Abt.¹⁰⁸ (Schreiben der Att.Abt. v. 22. 7. 41 – Att.Abt. (Ord.¹⁰⁹) Nr. 1175/41 geh). Der Bericht wird mit Schreiben v. 27. 7. 41. Nr. 5385/41 geh Ausl IX L an L u. O Qu IV¹¹⁰ Fremde Heere Ost zur beschleunigten Stellungnahme weitergegeben. Hier bestehen keine Gedanken gegen die Vorschläge. – Mit Schreiben des WFSt – L – (I Op) v. 28. 7. 1941 Nr. 01541 geh WFSt. Abt. L (I Op) wird die Entscheidung des Führers mitgeteilt, daß 1.) dem Wunsch der Slowakei, mit geeigneten Teilkraften weiterhin einen aktiven Beitrag zum Kampf gegen Sowjetrußland zu leisten und der Verstärkung der Brigade Pílfousek auf etwa Divisionsstärke zugestimmt wird; 2.) das slowakische Heer unter Zusammenlegung der beiden Sicherungsdivisionen auf eine Division auf eine Einsatzstärke von 32 000 Mann umgegliedert wird; 3.) eine baldige Entlassung der weiter an der Front auch für Sicherungsaufgaben eingesetzter Kräfte im Interesse der Kriegswirtschaft erwünscht ist. – Mitteilung der Führerweisung an A.A., Genst d H Att.Abt., dieser zur Unterrichtung des Militärattachés in Preßburg¹¹¹ und des Chefs der Deutschen Heeresmission¹¹², und Abw. I H Ost¹¹³ mit Schreiben Nr. 9009/41 geh Ausl IX L v. 1. 8. 41.

[podpis nečitateľný]

Ausl IX L

25. 7. 41

Pre vojnový denník

Vec: Reorganizácia slovenskej brannej moci

Zahraničný úrad preposiela prípisom z 24. 7. 41 – Pol. I M 5519 taj. telegrafickú správu nemeckého vyslanectva v Bratislave, v ktorej sa prihovárajú sprostredkuje pranie predsedu vlády Tuku ohľadne posilnenia Pílfouskovej Rýchlej brigády o 1 brigádu z doterajších oboch slovenských peších divízií a ich zlúčenia do jednej divízie, vracajúcej sa domov. Aj Zahraničný úrad sa prihovára za návrh a žiada o oznámenie rozhodnutia OKW. Postúpenie na WFSt – L ku zaujatiu stanoviska prípisom č. 6925/41 taj. Ausl IX L z 25. 7. 41. – Obsahovo zhodne referuje vojenský atašé z Bratislavy 21. 7. 41 cez Generálny štáb pozemného vojska/Oddelenie vojenských pridelencov

106 Auswärtiges Amt (Zahraničný úrad).

107 OKW/Wehrmachtführungsstab – Abteilung Landesverteidigung.

108 Generalstab des Heeres – Attachéabteilung (Generálny štáb pozemného vojska – Oddelenie vojenských pridelencov na OKH).

109 Ordonnanz (ordonanc, spojka).

110 Oberquartiermeister IV (oddelenie v nemeckom Generálnom štábe pozemného vojska pre pozorovanie cudzích vojsk).

111 Heinrich Becker.

112 Paul von Otto.

113 Skupina (Gruppe) I H Ost na oddelení Abwehr I vykonávala výzvednú činnosť na Východe.

cov (pripis Att.Abt. z 22. 7. 41 – Att.Abt. (Ord.) č. 1175/41 taj.). Správa sa posielala ďalej prípisom z 27. 7. 41, č. 5 385/41 taj. Ausl IX L pre [oddelenie] L a [oddelenie] O Qu IV/Cudzie vojská Východ k rýchlemu zaujatiu stanoviska. Tu nie sú žiadne pochybnosti voči návrhom. Pripisom WFSt – L (I Op) z 28. 7. 1941 č. 01541 taj. WFSt. Abt. L (I Op) sa oznamuje rozhodnutie Vodcu, že 1.) prianiu Slovenska naďalej aktívne prispievať v boji proti sovietskemu Rusku primeraným podielom síl a posilneniu Pilfouskovej brigády približne na veľkosť divízie sa vyhovuje; 2.) slovenské pozemné vojsko sa spojením oboch zaist'ovacích divízií do jednej divízie pretvorí na pohotovostnú silu 32 000 mužov; 3.) skoré prepustenie síl, nasadených naďalej na fronte aj pre zaist'ovacie úlohy, sa požaduje v záujme vojnového hospodárstva. – Oznámenie Vodcovho pokynu Zahraničnému úradu, Generálnemu štábu pozemného vojska – Oddelenie vojenských pridelen-cov, tento pre informovanie vojenského atašé v Bratislave a náčelníka Nemeckej vojenskej misie a Abw. I H Ost prípisom č. 9009/41 taj. Ausl IX L z 1. 8. 41.

[podpis nečitateľný]

SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II.C-938, 5 627 828.

Dokument 16

28. 7. 1941, *Vodcov hlavný stan [pravdepodobne pri meste Kętrzyn]. Záznam náčelníka OKW Wilhelma Keitela o Hitlerových rozhodnutiach vo veci reorganizácie slovenskej armády. 1 príloha.*

Oberkommando der Wehrmacht
Nr. 01541/ 41geh. WFSt./Abt. L (I. Op.)

F. H. Qu.,¹¹⁴ den 28. 7. 41

17 Ausfertigungen

15. Ausfertigung

Bezug: Anliegender Gesandtschaftsbericht Pressburg. Meldung des General Otto über seine Besprechung mit dem slowakischen Staatspräsidenten¹¹⁵.

Zu den slowakischen Absichten hat der Führer¹¹⁶ folgendes entschieden:

1.) Dem Wunsch der Slowakei, weiterhin mit hierzu geeigneten Teilkraften einen aktiven Beitrag zum Kampf gegen Sowjetrußland zu leisten, wird zugestimmt, ebenso der Absicht, den Sicherungsdivisionen frontverwendungsfähige bewegliche Kräfte zur Verstärkung der teilmotorisierten Brigade auf etwa Divisionsstärke zu entnehmen. Zur Erhaltung der materiellen Einsatzbereitschaft dieses Verbandes sind unsererseits die gebotenen Aushilfen zu leisten.

2.) Das slowakische Heer kann, wie vom Staatspräsidenten vorgesehen, unter Zusammenlegung der beiden Sicherungsdivisionen auf eine Division derart umgegliedert werden, dass die dem Friedensetat entsprechende Einsatzstärke von 32 000 Mann erreicht wird.

An den Staatspräsidenten ist die Bitte zu richten, dass auch während der im Einsatzgebiet erfolgenden Umgliederung die Sicherung des zugewiesenen Raumes gewährleistet bleibt. Dabei

114 Führerhauptquartier (Vodcov hlavný stan). Týmto pojmom sa označovali veliteľské stanoviská A. Hitlera. Po začatí vojenského ťaženia proti ZSSR sa najčastejšie zdržiaval v tzv. Wolfsschanze (Vlčia hradba), ktorý sa nachádzal pri Rastenburgu vo Východnom Prusku (dnes Kętrzyn na území Poľska).

115 Jozef Tiso.

116 Adolf Hitler.

ist Wert darauf zu legen, dass die slowakischen Sicherungskräfte Aufgaben erhalten, durch die sie tatsächlich voll ausgelastet sind.

3.) Im Interesse einer geordneter Kriegswirtschaft der Slowakei ist baldige Entlassung der weder an der Front noch für Sicherungsaufgaben eingesetzten Kräfte erwünscht.

Der Chef des Oberkommandos der Wehrmacht
gez. Keitel¹¹⁷

[...]

Anlage zu OKW/WFSt./ Abt. L (I. Op.)
Nr. 01541/ 41 geh. v. 28. 7.

Abschrift.
Telegramm aus Pressburg.

An Auswärtige Berlin
Nr. 741 vom 21. 7. 41

Ministerpräsident Tuka hat mir in Anwesenheit des General Catlos soeben folgendes mitgeteilt:

1.) Von der Slowakei sind z. Zt. 2 Divisionen und die sogenannte schnelle Brigade Pilfousek eingesetzt.

2.) Die Brigade Pilfousek (tmot.) hat bereits mit Erfolg gekämpft und befindet sich in vorderer Linie. Die beiden Divisionen haben, vom Feind etwa 10-12 Marschtage abgesetzt, Sicherungsaufgaben, die vorwiegend im Wachdienst bestehen.

3.) Das Gefühl, mobilisiert aber nicht eingesetzt zu sein, wirke sich auf die Moral der Truppe nachteilig aus. Ein Einsatz, wenigstens von Teilen der beiden Divisionen sei daher notwendig.

4.) Ein geschlossener Einsatz der beiden Divisionen käme aus ausbildungsmässigen und technischen Gründen (Transportmittel) nicht in Frage.

5.) Tuka bittet, dass aus den beiden Divisionen das Brauchbare herausgezogen (etwa in Stärke 1 Brigade) und aus den vorhandenen Mitteln so ausgestattet würde, dass der Verband sofort und voll kampffähig sei – er bittet, dieses Kontingent dann auch noch – etwa als Verstärkung der Brigade Pilfousek – einzusetzen und den Rest, falls er nicht tatsächlich zur Sicherung gebraucht wird, in die Heimat zurückzuführen zu dürfen.

Ich bitte, diese in Punkt 5 zusammengefassten Bitten Dr. Tukas beim OKW mit Nachdruck zu befürworten. Auch ich bin der Auffassung, dass sich für die slowakischen Truppen eine Teilnahme an dem russ. Feldzug, ohne geschossen zu haben, psychologisch nur nachteilig auswirkt.

Man sollte ihnen diese Teilnahme, soweit sie aus eigenen slowakischen Kräften erfolgen kann, weitgehendst ermöglichen. Eine Rückführung der Resttruppen in die Heimat würde ich aus wirtschaftlichen Gründen (Erntearbeit, Ersparnis am Kriegsetat) sehr begrüßen.

Ludin

[...]

117 Wilhelm Keitel (1882 – 1946), nemecký poľný maršal, 1938 – 1945 náčelník Hlavného veliteľstva nemeckej brannej moci.

Hlavné veliteľstvo brannej moci
Č. 01541/ 41 taj. WFSt./Abt. L (I. Op.)

Vodcov hlavný stan 28. 7. 41

17 vyhotovení
15. vyhotovenie

Referencia: Priložená správa vyslanectva v Bratislave. Hlásenie generála Otta o jeho rozhovore so slovenským prezidentom.

Ohľadne slovenských zámerov Vodca rozhodol nasledovne:

1.) Prianiu Slovenska aktívne prispieť k boju proti sovietskemu Rusku primeraným podielom síl sa vyhovuje, taktiež aj úmyslu odobrať zaist'ovacím divíziám mobilné sily, použiteľné na fronte, pre posilnenie čiastočne motorizovanej brigády približne na divíznu veľkosť. Pre udržanie materiálnej pohotovosti tohto útvaru naša strana musí poskytnúť požadovanú výpomoc.

2.) Slovenské pozemné vojsko sa môže, ako navrhol prezident, za zlúčenia oboch zaist'ovacích divízií do jednej divízie tak reorganizovať, aby sa dosiahla pohotovostná sila 32 000 mužov, zodpovedajúca mierovým počtom.

Prezidentovi treba adresovať žiadosť, aby aj v priebehu reorganizácie, prebiehajúcej v oblasti nasadenia, zostala zaručená bezpečnosť pridelených priestorov. Pritom treba zdôrazniť, aby slovenské zaist'ovacie sily obdržali úlohy, ktoré ich skutočne plne vyťažia.

3.) V záujme riadeného vojnového hospodárstva Slovenska je žiaduce skoré prepustenie síl, ktoré nie sú nasadené ani na fronte, ani na zaist'ovacie úlohy.

Náčelník Hlavného veliteľstva brannej moci
podpis. Keitel

[...]

Príloha ku

OKW/WFSt./ Abt. L (I. Op.)
Č. 01541/ 41 taj. z 28. 7.

Odpis

Telegram z Bratislavy

Zahraničnému [úradu] Berlín

Č. 741 z 21. 7. 41

Predseda vlády Tuka mi v prítomnosti generála Čatloša práve oznámil nasledujúce:

1.) Zo Slovenska sú momentálne nasadené 2 divízie a takzvaná Pilfouskova Rýchla brigáda.

2.) Pilfouskova brigáda (čiastočne motorizovaná) už dosiahla v boji úspech a nachádza sa v prednej línii. Obe divízie, nasadené asi 10 – 12 dní pochodu od nepriateľa, majú zaist'ovacie úlohy, ktoré pozostávajú prevažne zo strážnej služby.

3.) Pociť byť mobilizovaní, ale nenasadení, pôsobí na morálku vojska škodlivo. Je preto nutné nasadenie prinajmenšom častí oboch divízií.

4.) Ucelené nasadenie oboch divízií by neprichádzalo do úvahy z výcvikových a technických (dopravných prostriedkov) dôvodov.

5.) Tuka požaduje, aby sa z oboch divízií vyňala jedna použiteľná (približne v sile jednej brigády) a z existujúcich prostriedkov sa tak vystrojila, aby bol útvar okamžite a plne bojaskopný – on žiada tento kontingent potom ešte aj – asi ako posilnenie Pilfouskovej brigády – nasadiť, a zvyšok v prípade, že sa nepoužije skutočne na zaist'ovanie, priviesť do vlasti.

Žiadam, aby sa požiadavky Dr. Tuku zhrnuté v bode 5 u OKW dôrazne odporučili. Aj ja zastávam názor, že na slovenské jednotky bude mať účasť na ruskom poľnom ťažení bez toho, aby vystrelili, len psychologicky škodlivý účinok.

Táto účasť by sa im mala, pokiaľ má prebehnúť z vlastných slovenských síl, umožniť v čo najrozsiahlejšej miere. Návrat zvyšných jednotiek do vlasti by som z hospodárskych dôvodov (žatevné práce, úspora vojnového rozpočtu) veľmi uvítal.

Ludin

[...]

SNA Bratislava, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II.C-898, 5 630 081-82, 5 630 084.

Dokument 17

12. 8. 1941, Wielki Lubień. List gen. F. Čatloša generálovi pechoty Carlovi Heinrichovi Stülpnagelovi.

MINISTER NÁRODNEJ OBRANY
BRATISLAVA

Gr. Lubien,¹¹⁸ den 12. Aug. 1941.

Euer Exzellenz!

Nach der vom OKW genehmigten Reorganisation der slow. Armeegruppe verbleiben im Felde nur eine schnelle und eine Sicherungs-Division mit der hierfür notwendigen Luftwaffe und anderen Waffengattungen. Es wird dies ein slow. Korps unter dem Befehl des General Pulanich.

Meine Funktion im Felde wird dadurch gegenstandslos und ich kehre am 12. d. Mts. nach Pressburg zurück, von wo ich zeitweise die im Felde stehenden Truppen besichtigen werde.

Ich danke Euer Exzellenz für das bisher den slow. Bedürfnissen der Führungsgruppe, als auch unseren Einheiten entgegenbrachte besondere Verständnis. Gleichzeitig bitte ich auch in Zukunft dieses Wohlwollen als Befehlshaber und die besondere Zuneigung dem slow. Korps und ihrem Kommandeur General Pulanich bzw. dem Kommandeur der schnellen Division Oberst Turanec¹¹⁹ zu bewahren, da ich der festen Überzeugung bin, dass Euer Exzellenz in Euren militärischen Forderungen und Befehlen nicht enttäuscht werden und dass dieselben jederzeit genau und bedingungslos durchgeführt werden.

Bei dieser Gelegenheit bitte ich Euer Exzellenz, dass nach Möglichkeit die slow. schnelle Division immer als unteilbare Einheit eingesetzt wird und die ihr gegebenen Befehle der Kommandeur des slow. Korps, General Pulanich, zur Kenntnis bekommt, dass ev. auch, wenn notwendig, sein Gutachten über die Einsatzmöglichkeit slow. Einheiten im voraus verlangt wird.

Mit den Wünschen, dass auch weiterhin so imposante Erfolge gegen den gemeinsamen Feind erzielt werden mögen, wie die 17. Armee geschaffen hat,

bin ich Euer Exzellenz
gen. Čatloš [v. r.]
Slow. Verteidigungsminister

¹¹⁸ Groß Lubin, dnes Wielki Lubień v Malopolsku.

¹¹⁹ Plukovník delostrelectva (plk. del.) Jozef Turanec (1982 – 1957).

Seiner Exzellenz
Herrn General d. Inf. H. Stülpnagel,
Oberbefehlshaber der 17. Armee.

MINISTER NÁRODNEJ OBRANY
BRATISLAVA

Wielki Lubień 12. augusta 1941

Vaša Excelencia!

Po reorganizácii slovenskej Armádnej skupiny, schválenej od OKW, zostávajú na bojisku iba jedna Rýchla a jedna Zaisťovacia divízia s potrebnými vzdušnými zbraňami a inými druhmi zbraní. Toto bude slovenský zbor pod velením generála Pulanicha.

Moja funkcia na bojisku sa tým stáva bezpredmetnou a vraciam sa 12. tohto mesiaca do Bratislavy, odkiaľ budem občas kontrolovať útvary nasadené na bojisku.

Ďakujem Vašej Excelencii za mimoriadne pochopenie doteraz preukázané voči slovenským potrebám, ako aj naším jednotkám. Zároveň žiadam aj do budúcnosti o zachovanie tejto priazne z pozície veliteľa a zvláštnej sympatie slovenskému zboru a jeho veliteľovi generálovi Pulanichovi, resp. veliteľovi Rýchlej divízie plukovníkovi Turancovi, pretože som pevne presvedčený, že Vašu Excelenciu vo Vašich vojenských požiadavkách a rozkazoch nesklamú a že tie sa vždy presne a bezpodmienečne vykonajú.

Pri tejto príležitosti žiadam Vašu Excelenciu, aby sa podľa možnosti slovenská Rýchla divízia vždy nasadila ako nedeliteľná jednotka a rozkazy jej uložené dostal na vedomie veliteľ slovenského zboru, generál Pulanich, aby sa eventuálne, ak by bolo nutné, vopred požadoval aj jeho súhlas ohľadne možnosti nasadenia slovenských jednotiek.

S prániami, aby sa dokázali aj naďalej doceliť v boji proti spoločnému nepriateľovi tak impozantné úspechy, aké dosiahla 17. armáda,

so Vaším Excelencia
gen. Čatloš [v. r.]
Slovenský minister národnej obrany

Jeho Excelencii
pánovi generálovi pechoty H. Stülpnagelovi,
hlavnému veliteľovi 17. armády.

Archiv bezpečnostních složek Praha, H – 502 – 1.

Dokument 18

7. 11. 1941, sine loco [Berlín]. Záznam od Amt Ausland/Abwehr na OKW zo správy o činnosti Nemeckej vojenskej misie na Slovensku od 22. júna do 1. októbra 1941.¹²⁰

Amt Ausl/ Abw¹²¹

7. November 1941

Nr. 12 310/ 41 geh Abt. Ausl IX L

120 Vzhľadom na limitovaný rozsah príspevku publikujeme len výťah zo správy, ktorá bola zaslaná náčelníkovi OKW poľnému maršalovi W. Keitelovi. Vlastnú správu pozri BA – MA Freiburg, f. RW 5/8.

121 Amt Ausland/ Abwehr (úrad pre zahraničné otázky a spravodajskú službu na Hlavnom veliteľstve brannej moci).

Vortragsnotiz

Betr.: Tätigkeitsbericht der Deutschen Heeresmission in der Slowakei über die Zeit vom 22. 6. – 1. 10. 1941.

Vorgang: Bericht der Deutschen Heeresmission in der Slowakei Nr. 244/41 geh vom 10. Oktober 1941.

I. Lage bei Eintritt in den russischen Krieg.

Die Slowakei trat völlig unerwartet in den Krieg ein. Die slowakische Armee war noch mit dem alten unmodernen tschechischen Gerät ausgerüstet. Es war vorgesehen, die Umbewaffnung und Ausstattung mit deutschem Gerät erst nach Friedensschluss vorzunehmen.

Für die Umstellung des Wehrersatzwesens und der Mob.-Organisation war erst der 1. April 1942 festgesetzt worden.

Die slowakische Armee machte, als sie sich am 22. 6. entschloss, an der Seite Grossdeutschlands in den Krieg gegen Sowjet-Russland einzutreten, noch nach dem alten tschechischen Mob.-Plan mobil.

II. Mobilmachung.

Die Armee war zu ernsthafteren Kampfaufgaben nicht befähigt und konnte nur für Sicherungs- und Deckungsaufgaben verwendet werden. Es wurde eine viel zu umfangreiche Aufstellung von mangelhaft ausgebildeten Ersatz-Formationen in der Heimat vorgenommen, so dass das Kriegsheer eine Stärke von über 70 000 Mann erreichte, wovon etwa 40 000 ins Feld rückten.¹²²

Die übergrosse Mobilmachung erfolgte aus einem unangebrachten Geltungsbedürfnis und aus einer Überschätzung der Kräfte, ausserdem spielte dabei die mit Ungarn bestehende Spannung eine Rolle, wobei eine gewisse Besorgnis der Slowakei nicht unbegründet war, wie der Grenzzwischenfall am 3. 9. [1940] beweist, bei dem ungarische Stellen die Absicht hatten, ein slowakisches Gebiet an der Südgrenze symbolisch zu besetzen.

Diese übertriebene Mobilmachung und ihr Ablauf nach dem alten tschechischen Mob.-Plan war hauptsächlich die Ursache der später auftretenden Schwierigkeiten. Die Mobilmachung an sich, ebenso wie der Eisenbahn-Aufmarsch liefen über Erwarten schnell und reibungslos ab.

III. Aufmarsch.

Beim Vormarsch in den Aufmarschraum am San zeigten sich alle Schwächen, mit denen man aus oben erwähnten Gründen rechnen musste. So wie im Frieden das Ministerium für Nationale Verteidigung nicht ein förderndes, sondern mehr ein hemmendes Glied im Aufbau des Heeres war, war auch im Krieg die Plan- und Hilflosigkeit beim slowakischen Armeegruppenkommando besonders gross. Es bestand keinerlei Zusammenarbeit mit den Abteilungen. Deshalb war es nötig, Offiziere der Heeresmission mit den wichtigsten Abteilungen zu koppeln (Ia, Qu.¹²³, Inf.¹²⁴, Ic), um einen Gesamtüberblick zu haben. Das AOK 17, dem die slowakische Armeegruppe unterstellt war, wurde gebeten, alle Befehle über die deutschen Verbindungsstäbe zu leiten, die sich gut bewährt haben.

Um den Kampfwert der Truppen zu erhöhen, wurde der grösste Teil der Reservisten, der über 60% der Feldarmee betrug und für den Kampf mangelhaft ausgebildet war, entlassen und aus aktiven Mannschaften eine kleine schnelle Division gebildet, während der Rest der aktiven

122 V rámci mobilizácie do 4. júla nastúpilo 56 858 mužov, tým sa zvýšil stav armády na 90 533 mužov. Do jednotiek, ktoré išli na front, bolo zaradených 50 689 mužov.

123 Quartiermeister (oddelenie Ubytovateľ v nemeckom Generálnom štábe pozemného vojska).

124 Infanterie (pechota).

Mannschaften in einer Sicherungsdivision zusammengefasst wurde. Die Stärke der slowakischen Wehrmacht wurde auf etwa 32 000 Mann festgelegt.¹²⁵

IV. Ausbildung während der Zeit der Umgliederung.

Die Arbeit der Deutschen Heeresmission konzentrierte sich besonders auf die Schulung der Schnellen Division. Sie endete mit Regts-Übungen im scharfen Schuss der verbundenen Waffen auf einem russischen Artl.-Schiessplatz bei Lemberg. Die Umbildung zu einer schnellen, vollmotorisierten Division ging verhältnismässig rasch vonstatten und Führung und Truppe fanden sich überraschend schnell in das Wesen des neuen Verbandes hinein.

Die schwächste Seite blieb das Verhalten der Stäbe, die sich trotz aller Planspiele und Gelände-Besprechungen völlig undiszipliniert verhielten. Die Verbandsausbildung wurde während des Vorziehens der Division fortgesetzt und es fanden Nachrichtenrahmenübungen, Planspiele, Gelände-Besprechungen und Übungen mit der vollen Truppe in der Division statt.

Rühmend hervorzuheben ist das willige Eingehen der Führer aller Grade bei der Schnellen Division auf die deutschen Anregungen, so dass dort Gutes geschaffen wurde. Die Truppe ist lernbegierig und nimmt alles willig auf, die Führung dagegen handelt überhastet.

V. Kampfwert der Divisionen und Bewertung der Truppe.

Die Schnelle Division ist einer deutschen Division nicht gleichwertig zu erachten; dadurch aber, dass sie fast ausschliesslich aus aktiven Offizieren und Mannschaften besteht und seit Wochen im Verbands geschult ist, ist sie für Kampfaufgaben nicht zu schweren Charakters geeignet. Dieses hat sich auch bei ihrem Einsatz bei Kiew gezeigt, bei dem sie sich gut gehalten hat. Das Gleiche gilt für die Sicherungsdivision, deren Verbandsausbildung bereits Ende Juli enden musste, weil sie umfangreiche Sicherungsaufträge erhielt. Sie hat auf ihrem Vormarsch über 500 km und in der Erfüllung der ihr zuteil gewordenen Aufträge die Anerkennung der deutschen Stellen erworben.

Der slowakische Soldat hat sich im allgemeinen tapfer geschlagen. Diejenigen Führer, die durch die Kriegsschule bzw. die deutschen Lehreinheiten gegangen sind, also der jüngste Offizierjahrgang und junge Berufsunteroffizier, ragten durch gute Leistungen hervor; dagegen ist der Masse des slowakischen Offizierkorps kein gutes Zeugnis aufzustellen, besonders dem älteren Offizier, der in der tschechischen Armee gross geworden ist und dem ein Berufsethos weder angeboren noch anerzogen ist. Der Einsatz des slowakischen Heeres und das deutsche Vorbild im Felde wird gerade der Stärkung der seelischen Eigenschaften des älteren Offiziers sehr förderlich sein.

[podpis nečitateľný]

Herrn Chef OKW¹²⁶ vorzulegen.

Herrn Chef Amt Ausl/Abw¹²⁷

zugl. für ZL vorzulegen.

[...]

Amt Ausl/ Abw

7. november 1941

Č. 12 _____ 310/ 41 taj. oddelenie Ausl IX L

125 V skutočnosti sa túto nemeckú požiadavku splniť nepodarilo. Koncom roku 1941 sa početné stavy ustálili na čísle 46 – 47 000. CSÉFALVAY, František a kolektív. *Vojenské dejiny Slovenska 1939 – 1945*. V. zväzok. Bratislava 2008, s. 100.

126 Wilhelm Keitel.

127 Wilhem Canaris.

Záznam referátu

Vec: Správa o činnosti Nemeckej vojenskej misie na Slovensku v období od 22. 6. – 1. 10. 1941

Predošlý spis: Správa Nemeckej vojenskej misie na Slovensku č. 244/41 taj. z 10. októbra 1941

I. Situácia v čase vstupu do ruskej vojny

Slovensko vstúpilo do vojny úplne nečakane. Slovenská armáda bola ešte vyzbrojená starou, nemodernou českou výzbrojou. Realizovať prezbrojenie a vystrojenie nemeckou výzbrojou sa plánovalo až po uzavretí mieru. Zmena branného doplnovacieho systému a organizácie mobilizácie bola stanovená až na 1. apríl 1942.

Slovenská armáda mobilizovala po tom, čo sa rozhodla 22. 6. vstúpiť na strane Veľkonemecka do vojny proti sovietskemu Rusku ešte podľa starého českého mobilizačného plánu.

II. Mobilizácia

Armáda nebola spôsobilá ku vážnejším bojovým úlohám a mohla sa použiť len na zaist'ovacie a krycie úlohy. Vykonala sa príliš rozsiahla výstavba nedostatočne vycvičených záložných útvarov vo vlasti, takže vojnový stav vojska dosiahol viac ako 70 000 mužov, z čoho asi 40 000 sa presunulo na bojisko.

K prehnané rozsiahlej mobilizácii došlo z dôvodu neprimeranej potreby uplatniť sa a z preceňovania síl, okrem toho pri tom zohrávalo úlohu napätie s Maďarskom, pričom určité obavy Slovákov neboli bezdôvodné, ako dokazuje hraničný incident 3. 9. [1940], pri ktorom maďarské miesta sledovali úmysel symbolicky obsadiť slovenské územie na južnej hranici.

Táto prehnaná mobilizácia a jej priebeh podľa starého českého mobilizačného plánu boli hlavnou príčinou ťažkostí, ktoré neskôr nastali. Mobilizácia sama osebe, ako aj železničný nástup prebehli nad očakávanie rýchlo a hladko.

III. Nástup

Pri pochode do nástupného priestoru na Sane sa ukázali všetky slabosti, s ktorými sa muselo rátať z hore uvedených dôvodov. Rovnako ako v čase mieru, keď ministerstvo národnej obrany nebolo podporujúcim, ale skôr brzdiacim členom vo výstavbe vojska, tak aj počas vojny bola bezplánovitosť a bezmocnosť u slovenského veliteľstva Armádnej skupiny obzvlášť veľká. Neexistovala žiadna spolupráca s oddeleniami. Bolo preto nutné združiť dôstojníkov Nemeckej vojenskej misie s najdôležitejšími oddeleniami (Ia, Qu., Inf., Ic) pre získanie celkového prehľadu. AOK 17, ktorému bola slovenská Armádna skupina podriadená, bolo požiadané, aby všetky rozkazy vydávalo cez nemecké styčné štáby, ktoré sa dobre osvedčili.

Kvôli zvýšeniu bojaschopnosti brannej moci sa prepustila najväčšia časť záložníkov, ktorá činila 60 % armády na bojisku a pre boj bola nedostatočne vycvičená a z aktívnych mužstiev sa vytvorila malá Rýchla divízia, zatiaľ čo zvyšok aktívnych mužstiev sa zlúčil do Zaist'ovacej divízie. Sila slovenskej brannej moci sa stabilizovala na asi 32 000 mužov.

IV. Výcvik počas obdobia reorganizácie

Práca Nemeckej vojenskej misie sa sústredila najmä na výcvik Rýchlej divízie. Skončila plukovními cvičeniami v ostrej streľbe kombinovaných zbraní na jednej ruskej delostreleckej strelnici pri Lembergu. Reorganizácia na rýchlu, plne motorizovanú divíziu sa uskutočnila pomerne rýchlo a vedenie a oddiely vytvorili prekvapivo rýchlo základ nového útvaru.

Najslabšou stránkou zostalo správanie štábov, ktoré sa napriek všetkým plánovacím hrám a terénym poradám chovali úplne nedisciplinované. Výcvik útvaru pokračoval počas postupu divízie a konali sa spravodajské rámcové cvičenia, plánovacie hry, terénne porady a cvičenia s celými oddielmi v divízii.

Chvályhodne treba vyzdvihnúť ochotné pristupovanie veliteľov všetkých stupňov pri Rýchlej divízii k nemeckým podnetom, takže sa tam dobre pracovalo. Oddiely sa túžia učiť a všetko prijímajú ochotne, naproti tomu vedenie koná príliš zbrklo.

V. Bojaschopnosť divízií a hodnotenie oddielov

Rýchla divízia sa nedá rovnocenne porovnávať s nemeckou divíziou; avšak tým, že pozostáva takmer výlučne z aktívnych dôstojníkov a mužstiev a už týždne je cvičená v útvare, je spôsobilá pre bojové úlohy, ktoré nie sú príliš náročného charakteru. Toto sa ukázalo aj pri jej nasadení pri Kyjeve, pri ktorom sa dobre držala. To isté platí pre Zaisťovacu divíziu, ktorej útvary výcvik musel skončiť už koncom júla, pretože dostala rozsiahle zaisťovacie úlohy. Na svojom pochode dlhšom ako 500 km a za plnenie udelených rozkazov získala uznanie nemeckých miest.

Slovenský vojak sa vo všeobecnosti bil odvážne. Tí vodcovia, ktorí prešli vojenskou školou resp. nemeckými výcvikovými jednotkami, čiže najmladší dôstojnícky ročník a mladí dôstojníci z povolania, vynikali dobrým výkonom; naproti tomu sa masa slovenského dôstojníckeho zboru neosvedčila dobre, najmä starší dôstojník, ktorý vyrástol v českej armáde a ktorému nie je stavovská česť ani vrodená, ani získaná výcvikom. Nasadenie slovenského vojska a nemecký vzor na bojisku bol práve pre posilnenie duševných vlastností staršieho dôstojníka veľmi potrebný.

[podpis nečitateľný]

Predložiť pánovi náčelníkovi OKW.

Predložiť pánovi náčelníkovi Amt Ausl/Abw

zároveň pre ZL.

[...]

BA – MA Freiburg, f. RW 5/8.

* Štúdia bola vypracovaná ako súčasť grantu APVV č. 0352 – 07 *Slovensko-nemecké vzťahy v rokoch 1938 – 1945 v dokumentoch (Od Mníchova po koniec vojny)*.

DISKUSIA

O PÔVODE A VÝZNAME SLOV VES, DEDINA, MESTO

FERDINAND ULIČNÝ

Pri skúmaní a poznávaní rozličných súčastí dejín Slovákov v stredoveku sa využívajú nielen vtedajšie písomné pramene a vecné pamiatky, ale aj pôvodné, dávne slovienske a slovenské slová, ako aj cudzie, napríklad latinské, maďarské, nemecké slová, ktoré Slováci prevzali, upravili si ich a používali.

Starobyľnými slovenskými slovami sú aj slová *ves*, *dedina* a *mesto*. Vtedy sa vzťahovali na určitý typ ľudských sídiel na Slovensku. Hoci ide o jazykové produkty a súčasti slovnnej zásoby slovenčiny a zdanlivo iba o predmet jazykovedných výskumov a štúdií, zakrátko sa ukáže, že je nevyhnutné skúmať tie slová aj z historického hľadiska. Obzvlášť v stredoveku, ale aj pri výskume vývoja slovenskej spoločnosti z hľadiska sociálneho.

Slovo *ves* dokázateľne používali Slováci už v stredoveku v dvoch súvislostiach: 1/ ako všeobecné podstatné meno, ktorým označovali sídlo roľníkov, sociálne poddaných; 2/ ako súčasť miestnych názvov ojedinelých vtedajších sídlisk. Najskôr preskúmate druhé prípady, avšak len preto, že sa v písomnej podobe zachovali a vyskytujú zväčša od 13. storočia, teda skôr ako zápisy prvého vzťahu.

Od polovice 20. storočia už dve generácie slovenských historikov postupne skúmali vývoj osídlenia niektorých zemepisných častí Slovenska, pričom okrem iného zistili, že určitá skupina sídlisk na Slovensku mala v slovenských názvoch aj slovo *Ves*. Také názvy mali niektoré dediny na západnom Slovensku, napríklad Záhorská Ves aj Vieska,¹ na strednom Slovensku, napríklad Karlova Ves a Vieska v Turci,² Uhorská Ves v Liptove³ a ešte viac dedín na východnom Slovensku, teda Bardejovská Nová Ves, Drienovská Nová Ves, Chminianska Nová Ves, Malá Vieska, Pečovská Nová Ves aj Ruská Nová Ves v Šariši,⁴ napokon Malá Ves, Nacina Ves, Nová Vieska a Tušická Nová Ves v Zemplíne.⁵ Typologicky podobné názvy mali aj iné dediny, resp. neskoršie mestečky na Slovensku.

Treba upozorniť a zdôrazniť, že vo všetkých takých miestnych názvoch bolo slovo *Ves* jedinou časťou názvu, resp. základnou časťou názvu, ku ktorému neskôr pridali rozlišujúcu, presne určujúcu časť, najčastejšie podľa feudálneho zemepána dediny. Vtedajšie slovenské názvy s časťou *Ves* nijako nespochybňuje vtedajšia skutočnosť, že maďarizované názvy tých sídiel majú koncovú časť – *fal*. Maďarizované tvary slovenských

- 1 VARSÍK, Branislav. *Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 1984, s. 163-164, 178.
- 2 BEŇKO, Ján. *Starý Turiec*. Martin : Vydavateľstvo Osveta, 1996, s. 101-105, 113-114, 122, 124.
- 3 ULIČNÝ, Ferdinand. Dejiny osídlenia Liptova do konca 16. storočia. In *Liptov, vlastivedný zborník 9*, 1987, s. 89-92. Pozri aj VARSÍK, ref. 1, s. 27, 104, 163.
- 4 ULIČNÝ, Ferdinand. *Dejiny osídlenia Šariša*. Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1990, s. 26, 66, 108, 186, 233, 273.
- 5 ULIČNÝ, Ferdinand. *Dejiny osídlenia Zemplína*. Michalovce : Zemplínska spoločnosť, 2001, s. 298, 344, 361, 553.

názvov vo vtedajších latinských písomnostiach sú celkom pochopiteľné, vzhľadom na známe národnostné a politické vzťahy v Uhorskom kráľovstve.

Teraz preskúmame výskyt a užívanie všeobecného podstatného mena ves v jestvujúcich písomnostiach, vzťahujúcich sa ku Slovensku. Hneď prvým poznatkom je, že slovo ves sa nevyskytuje v latinských písomnostiach zo stredoveku, v ktorých ho nahrádza zvyčajne slovo *villa*, zriedkavejšie slová *possessio*, resp. *locus*. Slovo ves sa vyskytuje len v písomnostiach napísaných po slovensky, ktoré vznikali od 15. storočia. V nich *wes*, napísané v roku 1455 vo vzťahu k dedine v severnom Šariši, v roku 1473 vo vzťahu k dedinám v okolí mesta Žilina, v roku 1780 vo vzťahu ku Svätému Jánovi v Liptove, v roku 1506 vo vzťahu k dedine v blízkosti mesta Banská Bystrica, v roku 1682 vo vzťahu k dedine pri meste Prešov, v roku 1764 vo vzťahu ku Lechnici na Spiši.⁶

Treba predpokladať, že slovo ves sa nachádza aj v iných slovenských písomnostiach. Avšak aj z uvedených výskytov vyplýva poznatok, že Slováci po 15. storočí toto slovo používali stále zriedkavejšie, zanechali ho a napokon v pôvodnom význame upadlo do zabudnutia. V 20. storočí Slováci už uvedené slovo v pôvodnom vzťahu k dedinám nepoužívali a jazykovedci ho považovali za zastaralé slovo, výnimočne použité ojedinelým literátom.⁷

Treba upozorniť, že Slováci v stredoveku a v novoveku od slova ves neodvodili príbuzné slová. Slovo ves sa vtedy javilo ako sterilné, neplodné slovo.

Len nedávno slovenský jazykovedec Pavol Žigo zverejnil vlastné poznatky a názory na pôvod, význam a vývoj slova ves. Okrem iného napísal, že: „*Typologickým znakom miestnych názvov motivovaných podstatným menom ves je, že sa nevyskytujú v jednoslovnej podobe, ale spolu s prívlastkami.*“⁸ Takémuto konštatovaniu však protirečí časť dokladov, ktoré sme vyššie uviedli. Napísal tiež: „*Ďalším typologickým znakom názvov motivovaných všeobecným podstatným menom ves je, že sa na našom jazykovom území objavujú až od 13. storočia.*“⁹ Taký názor je v úplnom rozpore s dnes už všeobecným poznatkom historikov najmä stredovekárov a špecialistov na vývoj osídlenia Slovenska v stredoveku. Je nezvratne dokázané, že dediny s takými názvami jestvovali už pred 13. storočím, avšak len priame písomné doklady o nich sú zväčša od 13. storočia. Jestvovanie sídla a písomný doklad o ňom boli samostatné dejinné činitele. Napokon, vznik a jestvovanie sídliska boli do konca 13. storočia úplne nezávislé na dobových písomnostiach.

Po preskúmaní časového vzťahu medzi slovami *ves* a *dedina* je zrejmé, že slovo ves bolo podstatne starobylejšie ako slovo dedina. Už teraz možno predpokladať, že slovo ves bolo živým, používaným slovom v slovienčine pred 10. storočím a Slováci ho bez fo-

6 Štátny archív Bardejov, MMB č. 845 „*gednu wes pobraly*“ z roku 1455. CHALOUPECKÝ, Václav (ed). *Kniha žilinská*. Bratislava : Nákladom učené spoločnosti Šafaříkovy, 1934, s. 10 „*O nowych wsech*“; s. 59 „*Kde sedláci [...] wes osazují*“ v roku 1473. Magyar országos levéltár Budapest, DL 65 347 „*z Detrikoweg Wsy, [...] nyze wsy Swateho Jana [...] po Vhersku Wes*“ z roku 1480. Tie aj mladšie doklady uvádza *Historický slovník slovenského jazyka VI*. Bratislava : Veda, vydavateľstvo SAV, 2005, s. 344, v hesle ves.

7 *Slovník slovenského jazyka V*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1965, s. 71, heslo ves.

8 ŽIGO, Pavol. Dedina – ves – selo – derevňa v nárečiach starých Slovanov. In *Historický časopis*, 2009, roč. 57, č. 2, s. 334.

9 ŽIGO, ref. 8.

netickej zmeny plynulo používali v slovenskej reči od 10. storočia. Významovú stránku slova ves v slovenčine môže objasniť len špeciálny jazykovedný výskum.

* * *

Slovo *dedina* je nepochybne mladším slovom ako slovo *ves*. Jeho vyvinutie Slovámi, resp. prijatie a prevzatie napríklad od iných zemepisne rečovo a etnicky najbližších Moravanov môže vyriešiť len historicky zameraný porovnávaci jazykovedný výskum. Avšak obsahovú, významovú náplň slova *dedina* môže odhaliť, spoznať a vysvetliť len historicky zameraný výskum. Sotva totiž možno pochybovať o tom, že motív vyvinutia alebo prevzatia slova *dedina* bol slovenským spoločenským javom určitej doby, hoci vyjadreným, realizovaným rečovou formou. Inak povedané, bez poznania, pochopenia historického vývoja osídlenia Slovenska v stredoveku a vtedajšieho práva nemožno spoznať príčiny, okolnosti zrodu a používania slova *dedina* v slovenskej reči.

Teraz je vhodná príležitosť oboznámiť sa s čerstvým názorom, resp. poznatkom jazykovedca. Pavol Žigo na základe výskytu slova *dedina* v nárečiach napísal, že slovo *dedina* sa „vyskytuje len v moravských nárečiach a v časti slovenských nárečí“.¹⁰ Podľa tam priloženej mapky je slovo *dedina* bežným slovom na Morave aj na západnom a strednom Slovensku, kde ním pomenúvajú „menšiu vidiecku obývanú lokalitu“. O výklade a význame skúmaného slova uviedol, že „slovo *dedina* sa na území pôvodnej Veľkej Moravy oddávna používalo na pomenovanie zádruchy“ či občiny. Svoj názor ďalej rozviedol vetou: „*Dedina tak pôvodne znamenala pomenovanie majetku obývanej lokality spolu s obrábanou pôdou, ktorá bola jej súčasťou.*“¹¹ Uvedené vety nemajú nijakú oporu v jestvujúcich prameňoch, preto ich autor nemohol citovať. Obsah uvedených viet jazykovedca sú v úplnom protiklade k nižšie uvedeným dokumentovaným zisteniam historického výskumu.

Teraz treba preskúmať, odkedy sa v slovenskom prostredí dokázateľne používa slovo *dedina*, čo ním označovali, aký malo obsah.

Slováci slovo *dedina* spravidla nepoužili pri tvorbe miestneho názvu. Ako všeobecné podstatné meno pri pomenovaní nemestského, roľníckeho sídla sa vyskytuje v slovenských písomnostiach od druhej polovice 15. storočia.¹²

Slovo *dedina* sa nachádza v slovenskej zápisnici mestečka Nemecká (teraz Partizánska) Lupča. Lupčiansky pisár v roku 1538 napísal úradný zápis o predaji a kúpe domu v tom mestečku, čo vyjadril aj výstižnou časťou.¹³ V tomto zápise slovo *dedina* zahŕňa stavebné a dvorové príslušenstvo meštianskeho domu v tom mestečku, ktoré predajca dedične vlastnil a predal kupujúcemu tiež do dedičného vlastníctva. Podstatné a určujúce bolo to, že sa slovo *dedina* vzťahovalo na súbor dedených predmetov, v zmysle rovnoznačných slov *dedovizeň*, *dedičstvo*.¹⁴

10 ŽIGO, ref. 8, s. 330.

11 ŽIGO, ref. 8, s. 331, 332.

12 CHALOUPECKÝ, ref. 6, s. 42, § 171 „Což purgmistr udelá mestu a nebo diedine“ z roku 1473.

13 Štátny archív Liptovský Mikuláš, P. Lupča, Zápisnica 1401 – 1729, i. č. 133, fol. 41, zápis 30 „*kupil dom z diedinamy diediczne [...] dom neboli statek prodal*“.

14 Ref. 13, fol. 65, zápis 67 „*Aby gehu diedicztwy nezahynulo*“ v roku 1559; fol. 94 „*potomky [...] diediczne vžíwati ma*“ v roku 1575.

Podstatné bolo, že sa slovo dedina používalo v mestskom prostredí, v ktorom sa vlastníctvo nehnuteľností a hnutelností rozvíjalo ako obyčaj, a od 13. storočia ako jedna z výsad mešťanov.¹⁵

Z porovnania počtu zápisov slova ves a dedina vyplýva, že Slováci tie slová v 15. – 18. storočí striedavo používali, ale slovo dedina častejšie ako slovo ves.

Slovo dedina patrí do jedného hniezda s foneticky a významovo blízkymi slovami dediť, dedič, dedičný, dedičstvo, dedovizeň, ktoré Slováci vyvinuli a príležitostne používali. Aj tieto slová sa v slovenských písomnostiach vyskytujú od 15. – 16. storočia.¹⁶ Od slova dedina odvodili slová dedinčan, dedinský, o ktorých sú zápisy od 16. storočia.¹⁷

Slovo dedina bolo nielen jazykovo produktívne, ale Slováci ho používali nepretržite, vrátane 20. storočia a používajú ho aj v 21. storočí. Slováci ním stále pomenúvajú určitý typ roľníckeho sídla, pričom ešte rozlišujú rozsahom menšie osady a samoty, teda iné sídla ako mestá.¹⁸

Fonetická a sémantická blízkosť slov dedina, dediť, dedičstvo, dedovizeň nabádajú k možnosti bližšie preskúmať ich vzájomné vzťahy. Sloveso dediť znamená prebrať vlastnícky vzťah, vlastníctvo dediteľných vecí deťmi po rodičoch a vnúčatami po starých rodičoch. Slová dedičstvo a dedovizeň všeobecne označujú predmety dedenia.

Vyššie je už uvedené a zdôvodnené, že slovo dedina všeobecne označovalo sídlisko roľníkov, sociálne poddaných, ako aj súbor dedičných predmetov v mešťianskom prostredí. Teraz preskúmame, ako sa v slovenskom dedinskom prostredí vyvíjali vlastnícke vzťahy v stredoveku. Z časového hľadiska postupného používania slov ves a dedina je užitočné zistiť: Čo bolo dedičné v roľníckom prostredí vo „vesníckom“ období, teda pred 10. storočím, no najmä v 11. až 14. storočí? Historici postupne zistili, že v tomto období poddaní dedili po rodičoch a predkoch vôbec roľnícke náradie, domáce zvieratá, roľnícke produkty aj iné hnutelnosti. Dedili však aj obydlia, teda domy a hospodárske stavby. Keďže nevlastnili pozemky, iba ich obhospodarovali, nemohli ich ani dediť. To znamená, že v tom období sa vlastnícky vzťah roľníkov, sociálne poddaných vyvíjal a vzťahoval iba k vlastným obydliam a hnutelnostiam. Predmety vlastníctva poddaných boli síce určité, ale vlastníctvo poddaných nebolo všeobecné. Z toho možno pochopiť, že vtedy slovo dedina nemohlo vzniknúť v roľníckom, sociálne poddanskom prostredí, lebo v ňom nejestvovali všeobecné právne a sociálne, teda spoločenské predpoklady jeho vzniku a používania.

V nasledujúcom období 14. a 15. storočia, keď Slováci ešte používali slovo ves, ale pravdepodobne začínali používať aj slovo dedina, sa stav vlastníckych vzťahov poddaných podľa tradičného práva nezmenil. Podstatnú zmenu v tomto ohľade nepriniesol ani právny vzťah poddaných hospodáriacich podľa zákupného práva. V živote poddaných teda nevznikli dôvody na vyvinutie slova dedina, koreniaceho v slovese dediť.

15 Podrobnejšie pozri ULIČNÝ, Ferdinand. Výsadnosť mešťanov od 13. storočia. In *Historický časopis*, 2001, roč. 49, č. 3, s. 427–428.

16 *Historický slovník slovenského jazyka I.* Red. M. Majtán a kol. Bratislava : Veda, 1991, s. 237, 238, 239, heslá dedič, dedičný, dedičstvo, dedovizeň.

17 Ref. 16, s. 239, heslá dedinčan, dedinský.

18 *Slovník slovenského jazyka I.* Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1959, s. 240, heslo dedina.

Nedávne výskumy vývoja meštianstva ako sociálnej skupiny priniesli aj poznatok, že vlastníctvo hnutelností aj nehnuteľností patrilo k základným právam mešťanov, pričom vlastníctvo bolo dedičné. V stredovekom meštianskom prostredí sa všeobecne rozvíjal, uplatňoval vzťah vlastníctva a dedenia. V meštianskom prostredí teda vznikali právne, sociálne podmienky aj pre vyvinutie a používanie slova dedina v zmysle dedičstvo, dedovizeň.

V odborných kruhoch historikov, najmä stredovekárov, je dávno a dobre známe i to, že: a) uhorskí králi od 11. storočia zakladali početné cirkevné inštitúcie, ktoré štedro obdarúvali najmä pozemkovými majetkami s tamojšími sídlami a poddanými; b) že králi odmeňovali politicky verných a vojensky zaslúžilých jednotlivcov, zakladateľov šľachtických rodín a rodov, vlastníctvom územne rozsiahlych alebo menších pozemkov tiež s tamojšími sídlami a poddanými. Donácie pozemkov šľachticom vyvrcholili v 13. storočí a pretrvávali aj neskôr.

Najmä medzi uhorskou šľachtou sa vtedy prvotne vyvíjal vlastnícky vzťah k nadobudnutým majetkom a dedičský vzťah ich potomkov k najcennejšej nehnuteľnosti, k pôde. Dedičný vlastnícky vzťah šľachty k obývaným a poddanými obhospodávaným pozemkovým majetkom bol nepochybne jedným, no nie jediným určujúcim, rozhodujúcim motívom k vzniku slova dedina. Slovom dedina pomenúvali najmä poddanské sídlo a k nemu tradične patriace príslušné pozemky. Neskôr slovo dedina označovalo len príslušné poddanské sídlo.

Treba ešte pripomenúť, že slovo dedina vzniklo v slovenskom prostredí stredovekého meštianstva a šľachty nezávisle od pomenovania dotyčného predmetu a vzťahu po latinsky, maďarsky alebo po nemecky. Je jazykovým produktom dobovej slovenčiny, rečovo a národne slovenského meštianstva a šľachty.

Slovo dedina bolo z hľadiska jazykovedného produktívnym slovom. Od neho boli odvodené slová dedinčan a dedinský. Slováci ich používajú doteraz, pričom v súčasnosti nevznikajú okolnosti a príčiny, aby ich zanechali.

Najnovšie výskumy presvedčivo dokázali, že mestá ako jedinečné sídelné útvary, v ktorých žili najmä remeselníci, obchodníci a finančníci sa na slovenskom území rozvíjajú od 9. storočia, pričom najstarším mestom je Nitra.¹⁹

Slováci tento sídelný typ, či útvar pomenúvajú slovom *mesto*. Slovo mesto sa vyskytuje priamo v písomnostiach napísaných po slovensky od polovice 15. storočia, alebo nepriamo v prídavnom mene mestský a podstatnom mene mešťan.²⁰

19 ULIČNÝ, Ferdinand. Trhy a mestá na Slovensku v 9. – 12. storočí. In SEDLÁK, Vincent (zost.). *Zborník príspevkov k slovenským dejinám. K životnému jubileu univ. prof. PhDr. Richarda Marsinu, DrSc.* Bratislava : Slovenský historický ústav Matice slovenskej, 1998, s. 53-61; Nitra – mesto v 9. – 12. storočí. In MARSINA, Richard (zost.). *Nitra v slovenských dejinách.* Bratislava : Matica slovenská, 2002, s. 140-146.

20 CHALOUPECKÝ, ref. 6, s. 105, č. 42 „*rada mesta Zilinskeho*“ v roku 1453; s. 111, č. 51 „*ffogt mesta Zilinskeho*“ v roku 1455; s. 20, § 70 „*k mestskemu scitu*“; s. 126, č. 78 „*rada mesta Ziliny*“ v roku 1472; s. 46, § 191 „*vedle miestkeho prava*“ v roku 1473; s. 134, č. 89 „*pod peczeti miestsku*“ v roku 1482. Štátny archív L. Mikuláš, P. Ľupča, Zápisnica 1401 – 1729, fol. 37, zápis 20 „*w meske knihy*“ v roku 1509; fol. 39, zápis 27 „*miery meske*“ v roku 1535; fol. 55, zápis 51 „*porzadky meske wedle mesta*“ v roku 1553. Porovnaj *Historický slovník slovenského jazyka II.* Bratislava : Veda, Vydavateľstvo SAV, 1992, s. 290-293, heslá mestečko, mesto; mešťan, mestianstvo.

O obyvateľoch mesta, vtedy zvaných mešťanin, sú priame údaje tiež od polovice 15. storočia.²¹ Vtedy už rozlišovali a výstižne pomenúvali rozvinuté mestá ohradené múrmi a mestečká bez hradieb.²²

Teraz treba objasniť spoločenský motív, ktorý ovplyvnil to, že jedinečný sídelný typ, či útvar dostal pomenovanie mesto a jeho obyvatelia všeobecné pomenovanie mešťania.

Slovu mesto je v slovnej zásobe slovenčiny pravopisne aj hláskoslovne najbližšie podstatné meno i predložka miesto. Podstatné meno miesto sa v písomnostiach napísaných po slovensky vyskytuje od druhej polovice 15. storočia.²³ Slováci ním všeobecne pomenúvali určité miesta v priestore, na ktorých sa niečo stalo, prípadne sa tam niečo nachádza.

Ako predložka sa slovo miesto vyskytuje tiež od polovice 15. storočia.²⁴ V zápisoch vyjadruje výmenu, náhradu za niekoho alebo za niečo. Je to v podstate totožný vzťah ako pri predaji, keď predávajúci vymení tovar za peniaze kupujúceho. V odborných kruhoch historikov a ekonómov je dávno známe, že výmena, ale najmä predaj rozličných vecí sa konal na trhoch, ktoré boli ekonomickými základmi stredovekých miest v strednej Európe.

Napriek ortografickej a fonetickej blízkosti slov mesto a miesto ako podstatného mena i predložky, nedarí sa z historického hľadiska primerane, či uspokojivo objasniť spoločenský motív vzniku slova mesto. Nepochybniteľné však je, že slovo mesto korení v slovenskej reči a vzniklo nezávisle od inorečových pomenovaní mesta, najmä latinského *civitas*, či *oppidum*, nemeckého *die Stat*, alebo maďarského *város*. Je však totožné s českým slovom *město*. Preto môžeme predpokladať, že slovo mesto bolo spoločným slovom v slovienčine pred 10. storočím, z ktorej ho prebrali Česi aj Slováci.

V závere tohto príspevku možno vyššie uvedené zistenia zhrnúť do nasledujúcich poznatkov.

Slováci slovo ves prevzali zo slovienčiny a bez zmeny ho používali najmä v stredoveku, zriedkavo ešte v 18. storočí. Slovom ves všeobecne pomenúvali sídla roľníkov, sociálne poddaných. Pomenúvali ním aj niekoľké sídla, ktoré majú také názvy doteraz. Toto slovo bolo už v stredoveku neproduktívne, lebo nevznikli od neho odvodené iné slová. Slováci slovo ves ako všeobecné podstatné meno pravdepodobne prestali používať už v 18. storočí.

21 CHALOUPECKÝ, ref. 6, s. 114, č. 57 „*miesstienyn bozeny*“ v roku 1460; s. 117, č. 64 „*miesstieniny z Warzyna*“ v roku 1463. Štátny archív L. Mikuláš, P. Lupča, Zápisnica 1401 – 1729, fol. 55, zápis 51 „*ginsy messtian*“ v roku 1553.

22 CHALOUPECKÝ, ref. 6, s. 48, § 202 „*mestecko ustaviti, [...] mesta zavreného, zdí utvrzeného*“ v roku 1473. Štátny archív L. Mikuláš, P. Lupča, Zápisnica 1401 – 1729, i. č. 133 „*obecz mesteczka Lypczanskeho*“ v roku 1536.

23 CHALOUPECKÝ, ref. 6, s. 44, § 183 „*od kohož jest to kupil i to miesto, kdež [...] to kupil*“ v roku 1473. Štátny archív L. Mikuláš, P. Lupča, Zápisnica 1401 – 1729, i. č. 133, fol. 69, zápis 71 „*na kazdem mijstie*“ v roku 1560. Mladšie doklady uvádza *Historický slovník slovenského jazyka II.*, ref. 20, s. 297 v hesle miesto. Slovu miesto bolo blízke slovo mestisko. Tamže, s. 290 heslo mestisko.

24 CHALOUPECKÝ, ref. 6., s. 106, č. 43 „*bratrza sweho miesto sebie*“ z roku 1453; s. 127, č. 79 „*na miesto otce sweho*“ z roku 1473. Mladšie doklady pozri *Historický slovník slovenského jazyka II.*, ref. 20, s. 298 heslo miesto.

Slovo *dedina* je mladším slovom a od svojho vzniku označuje tiež roľnícke sídlo. Jeho vznik možno predpokladať v 14. storočí, avšak v písomnostiach napísaných po slovensky sa vyskytuje od 15. storočia. Slovo *dedina*, koreniace v slovese *dediť* zaiste vzniklo ako jazykový dôsledok dedičného vlastníckeho vzťahu šľachty k nadobudnutým pozemkovým majetkom, na ktorých jestvovali sídla roľníkov, sociálne poddaných. Slovo *dedina* sa postupne vzťahovalo iba na poddanské roľnícke sídlo a Slováci ním doteraz označujú nemestské sídla.

Slovo *mesto* úplne korení v slovenskej reči a vzniklo nezávisle od inorečových pomenovaní mesta, najmä latinského *civitas*, či *oppidum*, nemeckého *die Stat*, alebo maďarského *város*. Je však totožné s českým slovom *město*. Preto môžeme predpokladať, že slovo *mesto* bolo spoločným slovom v slovienčine pred 10. storočím, z ktorej ho prebrali Česi aj Slováci.

TRADÍCIA A DEJINY

VYBRANÉ OTÁZKY
ZO SLOVENSKO-MAĎARSKÝCH
A SLOVENSKO-RUSKÝCH VZŤAHOV
(1934 – 1949)

DAGMAR ČIERNA-LANTAYOVÁ

RECENZIE

LETZ, Róbert – MULÍK Peter a kol. *POHLADY NA OSOBNOSŤ ANDREJA HLINKU*. Martin : Matica slovenská, 2009, 280 s.

Kvalitné biografie historických osobností sú trvalým deficitom slovenskej historiografie. Aj preto treba privítať každý nový pokus o zachytenie osobnosti v kontexte dobového vývoja, a to o to viac, ak ide o osobnosť nie jednoduchú, ba protirečivú, diskutovanú a vyvolávajúcu aj dlhé desaťročia po svojej smrti rôznorodé názory, navyše s neskrývanými politickými konotáciami. Medzi takéto patrí nepochybne predovšetkým Andrej Hlinka. Hoci vtlačil výraznú pečať slovenským dejinám 20. storočia a „*patrí medzi najvýraznejšie osobnosti modernej slovenskej politiky*“ (s. 11), stále sa zaraďuje k tým, ktorí ešte len čakajú na svoju vedeckú biografiu. Aj preto, ak sa na trhu objaví kniha venovaná Andrejovi Hlinkovi, vyvolá neskrývaný záujem a zaslúženú pozornosť. Akékoľvek čiernobiele videnie, akákoľvek jednostrannosť, glorifikácia alebo demonizovanie, býva tým najhorším príspevkom k poznaniu každej historickej osobnosti. Naposledy sa takýto nekritický prístup, navyše „obohatený“ metodicky pomýleným spojením dnes už historického prameňa a súčasného, viac či menej, odborného výkladu do jedného celku, objavil v prípade Andreja Hlinku (nekompatibilné texty Karola Sidora a Františka Vnuka pod názvom *Andrej Hlinka* v roku 2008) a Milana Hodžu (nekompatibilné texty Ivana Thurza a Aleny Bartlovej pod názvom *Slovenský Perikles* taktiež z roku 2008).

Predložené dielo je označené ako kolektívna monografia, čo je akceptovateľné, lebo spracovať Andreja Hlinku má šancu len spolupráca minimálne dvoch historikov – odborníka na obdobie do roku 1918 a druhého na medzivojnové roky. Ak sa však na kolektívnu monografiu podujme 17 autorov, to už od začiatku musí vyvolávať pochybnosti a otázky. Prečítanie diela jednoznačne potvrdí, že skôr ako o výsledok kolektívneho úsilia ide o výsledok kolektívneho zberu typu: dajte, čo máte. Ako väčšina pokusov posledných rokov, ani najnovšia práca nie je výsledkom dlhodobého systematického výskumu, ale zoskupením parciálnych štúdií, pripomínajúcich skôr konferenčný zborník ako kolektívnu monografiu. Celé dielo trpí na nevyváženosť kvality a rozdiel medzi najslabšími a najlepšimi príspevkami je doslova priepastný. Práca ako celok má celý rad ďalších závažných nedostatkov, ktoré spôsobujú, že podtitul kolektívna monografia je síce veľmi „trendy“, ale v tomto prípade vyslovene zavádzajúci a nevysvetliteľný, keďže zostavovatelia práce (osobitne sú uvedení Róbert Letz a Peter Mulík, preto moje pripomienky smerujú s najväčšou pravdepodobnosťou na nich) pravdepodobne vedia, čo sa označuje týmto pojmom. Koncepčné nedostatky diskvalifikujú prácu ako celok, lebo kolektívna monografia má tvoriť ucelený, navzájom sa dopĺňajúci a kompatibilný text. Preto možno hneď konštatovať, že so zreteľom k zámeru ide o ďalšiu nevyužitú šancu.

Celé dielo nepokrýva Hlinkov život a aktivity rovnomerne, niektorým udalostiam a úsekom života je venovaná nadštandardná pozornosť, iným minimálna alebo žiadna. Ak nepovažujem výsledný produkt a súbor textov za výsledok náhodného výberu, tak len preto, že zostavovatelia si museli byť od začiatku vedomí, že dielo vznikne podľa zásady: každý dal, čo mal a rovnako od začiatku museli vedieť, že niektorí autori nie sú schopní splniť elementárne vedecké kritériá. Aj preto je škoda hovoriť o pôvodne dobrom zámere alebo hľadať iné ospravedlnenia na nepodarený výsledok. Na vrub zostavovateľov kolektívnej monografie ide fakt, že mnohé udalosti a konštatovania sa v jednotlivých textoch neustále opakujú, autori sa vracajú späť k udalostiam opísaným už v iných príspevkoch alebo vymykajúcim sa z vytýčenej témy. Niektoré príspevky si dokonca úplne protirečia (Vladimír Daniš a Milan S. Ďurica), čo však ani jednému z autorov nebráni hromadiť chybu za chybou a predbiehať sa v nekompetentných úvahách. Toto všetko mala finálna redakcia odstrániť. Ešte horšia je už spomínaná kvalitatívna rozkolísanosť. Príspevky eru-

dovaných historikov založené na solidnom výskume a s jasne vytýčenou témou (ani tie však nie vždy koncepčne patria do kolektívnej monografie) sa striedajú s insitívnymi štúdiami, ktorých poznávací prínos je nulový a v takomto diele nemajú čo hľadať. Autorskému výberu sa skutočne nedá rozumieť. Výsledkom sú rozpaky, nekompetentnosť a celý rad nezmyslov hromadiacich sa hlavne pod niektorými menami. Celku a jeho koncepcie sa však dotýkajú aj ďalšie pripomienky. Každý autor uplatnil vlastný spôsob písania poznámkového aparátu a odkazu na pramene. Najlepšie to vidieť v odkazoch na tlač, kde medzi rôznymi prístupmi kraľuje M. S. Ďurica. Neuvádza totiž ani názov článku, ani autora, nehovoriac už o ročníku, čísle a strane. Odkázať na noviny len z konkrétneho dátumu je pomôckou pre skutočne zdatných hľadačov. Každý autor má zrejme vlastnú predstavu o písaní vlastných mien (niektoré chybné písané mená nesvedčia ani tak o predstave, ako skôr o neznalosti a nekompetentnosti), vzniká potom úplný chaos, ktorý sa odráža na početných duplicitách a nezmysloch v registri. Stretneme sa tak v texte s Alexandrom i Sándorom Párvym, Istvánom i Štefanom Tiszom (často skloňovaný spôsobom akoby nominatív znel István Tiszo), Wolfgangom i Farkasom Radnayom (obaja sú dokonca osobitne v registri), so Zichym a Zičim... Chybné je uvádzané meno nitrianskeho biskupa na s. 133 (Batthány namiesto správneho Batthyány), meno a titul vyslanca monarchie pri Svätej stolici na s. 75 (Szechén namiesto správneho Miklós Szécsen, korunováciou je poslovenčený tvar Š. Sečení v registri!; navyše išlo o grófa, nie o baróna), rozkolísaný a vo všetkých uvedených príkladoch chybný je titul Františka Ferdinanda (dedičný princ, veľkoknieža, veľkvojvoda na s. 74-77). Chybami a nejednotnosťami v písaní mien by sa dala zaplniť osobitná recenzia. Ďalší chaos spôsobuje autorom písanie názvu Československej republiky, pre ktorú sú použité toľké tvary a skratky, že to s profesionalitou nemá vôbec nič spoločné. Osobitnou kapitolou je nejednotné písanie názvov slovenských a českých archívov, v dôsledku čoho sa vynárajú pochybnosti, či vôbec v jednotlivých archívoch autori pracovali. Čitateľ jednoducho nevychádza z údivu a musí sa zákonite pýtať, v čom spočívala práca zostavovateľov, kde vlastne zostala viesť myšlienka kolektívnej monografie a v čom sa dielo odlišuje od klasického slovenského konferenčného zborníka, v ktorom sa vypublikuje všetko, s čím sa príde na konferenciu a ako sa dodatočne referát pretaví do písomnej podoby? Podľa výsledného produktu spočíva zostavovateľská práca len v chronologickom zoradení zaslaných príspevkov, nič viac, nič menej. Ohromujúco pôsobí aj ďalšie zistenie. S výnimkou príspevku Maroša Hertela sa vôbec nepoužila maďarská literatúra (čo je nepredstaviteľné najmä do roku 1918), ale ani česká a poľská literatúra nie je vôbec adekvátne využitá. Ak má potom takýto tvar podať správu o stave, koncepcnej pripravenosti a rozhladenosti slovenskej historiografie, ide o veľmi smutný a pevne verím, že nie pravdivý obraz. Konštatovanie, že dielo „*sa usiluje vecnou formou sprostredkovať pohľady súčasnej historickej vedy*“ na Andreja Hlinku (s. 9), je preto platné len čiastočne. To potvrdzujú predovšetkým niektoré príspevky, ktoré by si zaslúžili oveľa kvalitnejší kontext a oveľa kvalitnejšie publikačné fórum. Ďalším tristným zistením každého čo len trochu sčítanejšieho záujemcu je skutočnosť, že viaceré príspevky už boli vypublikované v iných (slovenských) zborníkoch, časopisoch, na rôznych konferenciách a pri iných súvislostiach (napr. Ľuboslav Hromják, Marián Tkáč, V. Daniš). Aj tu je vidieť, že pre potreby kolektívnej monografie nikto z autorov (a hlavne ani redaktori) nepovažovali za potrebné čokoľvek zmeniť, či už na kvalitnom alebo vyslovene slabom texte, a že neexistovala žiadna koncepcia. Jednoducho sa všetko doslova vidlami prehodilo aj s chybami do diela, ktoré sa nazvalo kolektívnou monografiou. Pri opakovaní textov ide aj o etický problém (podvedený čitateľ totiž na tento fakt nie je nikde upozornený) a navyše ide, a to sa opakujem už od začiatku, o problém vyslovene koncepčný. Aj tu je jedna z príčin duplicít a časových presahov. Pravdepodobne aj slabučký text M. S. Ďuricu už kdesi vyšiel, keďže v ňom odkazuje na reprodukciu mapky (dokonca pod poradovým číslom 5), ktorá sa však v knihe nenachádza. Aj tu je vidieť horúca ihla, či úplná absencia redaktorskej práce, keďže zostavovatelia si zrejme jednotlivé príspevky ani neprečítali. Ďalším problémom je prezentizmus (v zmysle reak-

cií na súčasný alebo nedávny spoločensko-politický kontext), ktorý nemá v takomto (vedecky sa tváriacom) diele nič hľadať (P. Mulík, M. S. Ďurica, M. Tkáč, Ladislav Suško).

Napriek všetkým zvyklostiam a normám je v práci použitý netradičný modus, keď sú všetky citáty uvádzané kurzívou a bez úvodzoviek. To spôsobuje chaos, lebo kurzíva je použitá aj na miestach, kde očividne o žiadnu citáciu nejde, čo úplne zneprehľadňuje text a robí nejasným, či autor „zabudol“ na index (odkaz na poznámku) alebo čo kurzíva vlastne v texte znamená (napr. s. 133). Inde sú zase citáty uvedené s úvodzovkami a bez kurzívy (napr. s. 26 alebo v početných citátoch v poznámkach), a tým dospieva chaos ku svojmu vrcholu. Rezignácia na úvodzovky je tým najhorším, čo mohli redaktori použiť, lebo keďže ide o v práci nebývalú jednotnosť, je viac ako pravdepodobné, že ide o záležitosť redakcie a nie jednotlivých autorov. Množstvo preklepov a gramaticko-štylistických chýb, a to aj v kvalitných príspevkoch (Emília Hrabovec) ide rovnako (aj) na vrub redakcie. Na s. 170 nájdeme dokonca pozoruhodne zdvojený index, čo je opäť skôr príspevok na historický proseminár. Nebudem sa – až na niektoré vybrané nezmysly – zaoberať podrobnejšie slabými, nekompetentnými a insitnými príspevkami. K mnohým z nich som už svoje povedal v iných recenziách, keďže časť týchto príspevkov už bola publikovaná. Až na jednu výnimku (L. Hromják), ide o mimoriadne slabé texty. Na rozdiel od ich autorov, nebudem opakovat' svoje stanoviská, na ktorých nemusím zmeniť ani slovo.

Keď už redaktori „kolektívnej monografie“ (po tom, čo som uviedol, treba právom dať uvedený pojem do úvodzoviek) zostavili svoj kolektív ako ho zostavili, mali aspoň vychytať more faktografických chýb, ktorými sa hemžia niektoré príspevky. M. S. Ďurica si napríklad na základe vlastnej neznalosti vyslovene vymýšľa hypotézy a vylamuje otvorené dvere nad chronicky známou fotografiou a kontextom jej vzniku; idea Hlinkových prednášok na Morave a v Čechách vznikla na augustových slávnostiach roku 1907; na niekoľkých riadkoch o účasti Hlinku na „unionistických kongresoch“ na Morave je toľko nepresností, že keby na ďalších stranách nebol celý rad ďalších, stálo by zato rozobrať jeden nezmysel za druhým. Ďurica ďalej ani netuší, že porada SNS z 24. 5. 1918 bola tajnou poradou, čo pochopiteľne spôsobilo, že jej závery sa nedostali do povedomia širšej verejnosti. Rovnako školsky známou skutočnosťou je, že SNR sa sformovala až 30. 10. 1918 v predpoludňajších hodinách a preto všetky závery vyplývajúce z tejto neznalosti zostávajú irelevantné (napr. že Ferdinand Juriga prehovoril v uhorskom parlamente z poverenia SNR). Ivan Dérier nebol hlasistom, hoci mal k nemu nepochybne blízko. Podobne bizarný charakter má príspevok V. Daniša, ktorý má nielen problémy s dátumom černovskej tragédie, ale rovnako trpí na fatálne neznalosti uhorského (ale i slovenského) historického kontextu (odkazujem na svoju recenziu v *Historickom časopise*, 57, 2009, č. 1, s. 146-150).

Príspevok M. Tkáča patrí k insitnej skupine, má charakter seminárnej práce, v ktorej sa mieša Hlinkovo narodenie s vydávaním slovenských bankoviek o 55 rokov neskôr. I tu je celý rad nezmyslov. Dozvedáme sa, že *Deklarácia slovenského národa* sa 30. 10. 1918 podpisovala (!), do roku 1910 je nezmyselne vložený odstavec o funkcionároch Ľudovej banky z medzivojnového obdobia, takže čitateľ sa dozvie o spišskom biskupovi Vojtaššákovi z roku 1910 a podobné nezmysly. Je zamlčaná neslávná úloha a podiel Hlinku pri šafarení a katastrofálnych hospodárskych výsledkoch Ľudovej banky začiatkom 20. rokov (na rozdiel od Tkáča ho naznačuje v jednej poznámke na s. 223 Michal Pehr), zato hovoriť o podiele Hlinku na jej neskoršej prosperite je pripisovaním zásluh človeku, ktorý v tom čase (zrejme našťastie) na hospodárení banky nemal vôbec podiel. Štefan Kucík cituje jeden z charakteristických Hlinkových výrokov: „*Biznis je biznis a ja sa do toho veľmi nehodím.*“ (s. 186). M. Tkáč pozná určite aj oveľa sebakritickejšie výroky a Hlinkovej osobnosti nepochybne nič neuberie, ak z neho nebudeme robiť bankára. Autor vo svojom glorifikujúcom príspevku prišiel až do roku 1938 a k výročnej správe banky, ktorá reflektovala Hlinkovu smrť spôsobom, akým sa hovorí o mŕtvych. Texty V. Daniša, M. S. Ďuricu a M. Tkáča sú jednoznačne najslabšie v celej knihe.

Úvodný príspevok R. Letza o osobnosti A. Hlinku je v podstate paralelou k štúdiu M. S. Ďuricu o Hlinkovi z iného zborníka (Kucík, Š. (ed.). *Mýtus a realita*. Zborník z príspevkov z medzinárodnej konferencie... Ružomberok 2008). Ak Ďurica hovoril o neslovenských názoroch na Hlinku, Letz sa sústreďuje najmä na slovenské stanoviská. To však nie je jediný rozdiel. Na rozdiel od Ďuricovho nesúrodého a chaotického textu, má Letzov príspevok systém, koncepciu a všetky náležitosti, ktoré jedna kultivovaná štúdia má mať. Vyniká prehľadom, dobre sa orientuje v problematike, navyše sa snaží vyhýbať glorifikácii a stanoviskám, ktoré iný charakter ani mať nemôžu (nekrológy). Niektoré postoje k Hlinkovi sa však zbytočne zopakujú v osobitných príspevkoch (L. Suško) a nakoniec, ani Letz sa nevyhol chybám, keď napr. na s. 33 nemecké Bogen preložil ako buk a nie ako luk (alebo je to chyba chybné prebratá zo *Slováka*?).

Pre štúdiu P. Mulíka o Hlinkovi a slovenskom konfesionalizme je charakteristický práve konfesionalizmus, ktorý trčí z textu ako slama z topánok. Štúdia je tak najlepšie použiteľná na seminárne demonštrovanie konfesionalnej stranickosti, čo pri jej podobe možno aj bolo zámerom autora. Vedecká úloha, ktorú si stanovil, však očividne presiahla jeho sily a schopnosti. Mnohé závery ho usvedčujú z nekompetentnosti a neznalosti. Človek musí nevdojak obdivovať sebavedomie autora. Nepozná genézu cirkevnopolitických zákonov, ktorá siaha až k revolúcii 1848/9, rovnako neznalosťou je zužovať prijatie týchto zákonov len na obdobie krátkej Wekerleho vlády. Otázka lojality cirkvi k štátu je podstatne zložitejšia, aby ju odbavil poučkovou formuláciou (s. 55). Keby poznal exaktné analýzy Viktora Karádyho v súvislosti s asimilačnými procesmi v rámci jednotlivých konfesií, možno by modifikoval svoju ničím nepodloženú komparáciu o podliehaní evanjelikov a katolíkov maďarizácii (s. 50, pozn. 31). A možno ani nie. Na Karádyho témy a závery je veľmi citlivá aj maďarská historiografia, prečo by sme ho mali akceptovať na Slovensku, všakže? Mulíkovo „všeobecne zjavné“ „zdanie“ o tom, čo zahatalo Hlinkovi a Jehličkovi cestu k biskupskej hodnosti (s. 54-55) vyvracia E. Hrabovec v príspevku v tom istom zborníku (s. 133 a nasl.). Nechcem robiť rozhodcu pri evidentných rozdieloch v interpretácii „volieb“ slovenských biskupských kandidátov medzi P. Mulíkom (s. 54) a E. Hrabovcom (s. 133), ale pri neznalosti prameňov a početných chybách prvého a exaktnosti druhej autorky, nemám pochybnosti o tom, kde je pravda. Ak konfesionalizmus evanjelikov demonštruje autor napr. tým, že roku 1896 radšej hlasovali za „maďarónskeho“ liberálneho kandidáta ako za evanjelika kandidujúceho za katolícku ľudovú stranu (s. 45), ktovie ako by si pri svojom nekompetentnom morfondírovaní Mulík poradil s faktami, ktoré by podstatne skomplikovali jeho dogmaticky zjednodušené tézy. Napr. keď kňaza Hlinku v roku 1898 nepodporila vlastná ľudová strana, ale na druhej strane ho podporili slovenskí evanjelici. Práve proti vládnemu liberálovi Józsefovi Angyalovi, ktorého o 3 roky neskôr bude podporovať sám Hlinka, a síce proti vôli SNS a proti kandidátovi katolíckej ľudovej strany. A to za sľub ružomerskej fary. Neznalosť, pravda, neospravedlňuje. Dejiny sa však nedajú zhrnúť do zjednodušených poučiek. Ak uvedené Hlinkove kroky autor nespomína, lebo o nich nevie (hoci kniha je o Hlinkovi, nespomína ich pre istotu nikto), Mulíkovo ďalšie tvrdenie, že SLS vystupovala vo voľbách v roku 1896 (s. 45) nepotrebuje komentár. A takýchto prešľapov by sme v príspevku našli viacero. Záverečné tvrdenie o najväčšom rozmachu slovenského katolicizmu v rokoch 1918 – 1945 (s. 60) a jeho štyri dôvody sú v rozpore s textom Mulíkovej vlastnej štúdie (hlavne bod 1) i s historickou realitou (bod 4). Za pozornosť stojí aj pozoruhodne neporiadny poznámkový aparát a zjednodušujúca fundamentalistická protimaďarská rétorika.

Štúdia Ľ. Hromjáka je materiálovo prínosná a má svoje nepopierateľné kvality. Trpí však neznalosťou celoštátneho historického kontextu. Jej text som hodnotil v inej recenzii (*Historický časopis*, 58, 2010, č. 1, s. 146-150), keďže v mierne zmenenej (ale nie opravenej) podobe vyšla už druhýkrát. K najkvalitnejším príspevkom, ktoré môžu skutočne ľutovať, že sa neocitli v lepšej spoločnosti, by som zaradil na pôvodnom a originálnom materiáli založenú prácu Emílie Hrabovcov. Je argumentačne silná, hoci vo všeobecnejších hodnoteniach nemusí, pravda, čitateľ so všetkým

súhlasit'. To sa týka aj niektorých termínov („ľavicové liberálno-socialistické idey“). Beáta Katrebová-Blebová zhrnula postoje Hlinku k zahraničnopolitickým súvislostiam existencie ČSR. Z pomerne úzkej heuristiky vyťažila maximum, ale Hlinkove parlamentné prejavy, noviny *Slovák* a skromný výber z inak mimoriadne bohatej literatúry môžu poskytnúť len výberový a ilustratívny pohľad. Poľské pramene sú už dostatočne známe a jedna štúdia roku 1969 ich môže len ťažko nahradiť. Š. Kucík vo svojom pomerne popisnom príspevku zachytil ambivalentné vzťahy amerických Slovákov k A. Hlinkovi. Na tridsiate roky mu už síce akoby nevyšiel dych, aj tak však priniesol zaujímavé poznatky, keď literatúru amerických Slovákov skombinoval s hláseniami zasielanými na pražské MZV.

Je irelevantné, o čom píše Anna Magdolenová, lebo jej text je skôr ďalšou ukážkou ako sa vedecký príspevok nemá písať. Autorka pripomína fanúšika na futbalovom zápase, kde „naše“ mužstvo musí jednoducho dať viac gólov ako súperovo alebo ho aspoň vyfaulovať z hry. Text sa hemží „naším prvým kresťanským chrámom“, „našou národnou ideou“, „naším národom“, „našími predkami“, „naším územím“, „naším kresťanským prvopočiatkom“ a vystupuje v ňom v hlavnej úlohe „slovenský národ“ a „slovenský ľud“, ktorému autorka očividne drží všetky palce. V závere zaznie víťazný chorál, keď A. Hlinka „pripravil pôdu pre štátnu samostatnosť Slovenska“. Názory autorky nenechávajú nikoho na pochybnostiach, že ide o mimoriadne „úspešnú“ štátnu samostatnosť počas druhej svetovej vojny. L. Suško rozvinul hodnotenie Hlinku v časopise *Prítomnosť*, ktorého podstatu ale už konštatoval R. Letz. Suškov parciálny príspevok, tak typický pre konferenčné zborníky, je v kolektívnej monografii úplne prebytočný. Navyše jeho hodnotiace prostriedky a komentáre nepatria do vedeckého textu.

Štúdia Martina Vašša o prístupe Hlinku k riešeniu slovenskej otázky v 30. rokoch a M. Hertela o vzťahu Hlinku s Tukom sú solidnými textami, ktoré však dopĺňajú na bizarnú spoločnosť, v ktorej sa ocitli. Jaroslava Roguľová sa v príspevku o vzťahu Rázusa k Hlinkovi nevyhla častému nedostatku podobných prístupov, a síce, že hovorila predovšetkým o Rázusovi a menej o Hlinkovi. Jej profesionalite pripisujem, že pri charakteristike Rázusa sa neznížila ku klonu z najnovšieho rázusoovského zborníka (*Martin Rázus politik, spisovateľ a cirkevný činiteľ*. Bratislava 2008). Vytvorila síce solidný text, ten je však v kolektívnej monografii o Hlinkovi nadbytočný. Nerozumím taktiež, prečo autorka pri odvolávkach na archív a korešpondenčný súbor nemohla uviesť dátumy k citovaným listom. Dátum je dôležitý ku kontextu a rovnako pre čitateľa. V iných príspevkoch je táto elementárna požiadavka splnená. Príspevok českého autora M. Pehra hovorí o podobnom protirečivom vzťahu Hlinku s ďalším protagonistom katolíckej politiky Janom Šrámkom. Ide o vydarený text so zaujímavými poznatkami, ale s predimenzovaným poznámkovým aparátom, čím sa vydeľuje od ostatných príspevkov. Navyše rušivo pôsobí citovanie Hlinku v češtine (s. 220). Úloha Šráma pri zrušení Hlinkových suspenzií v spore s Párvym je precenená a určite nie jedinečná.

Tam, kde (inak zbytočne duplicitne) končia štúdie B. Katrebovej-Blebovej, Š. Kucíka a v podstate aj M. Vašša, začína príspevok F. Vnuka približujúci posledné dni života a pohreb A. Hlinku. Pomedzi ne, namiesto logickej väzby, je povkladaný celý rad iných príspevkov. Škoda, že miesto A. Hlinku v historickej pamäti supluje čiastočne úvodná Letzova štúdia a predovšetkým krátky príspevok Antona Laučeka. Sŕa posledný klinec do truhly „kolektívnej monografie“ je bez poznámok a so zoznamom literatúry na konci.

Po veľkorysom anglickom a nemeckom resumé končí kniha bizarným menným registrom, krásne odzrkadľujúcim rozpaky z pravidiel slovenského pravopisu a kopírujúcim celý rad chýb v texte knihy. Len umocnil celkový rozpačitý dojem z diela a smutný záver, že keby Andrej Hlinka postupoval takto neprofesionálne a nekoncepčne, asi by nikto ani nemal potrebu podobnú „kolektívnu monografiu“ pripravovať. Aj takto zostalo len pri potrebe.

Roman Holec

HUSSON, Edouard. *HEYDRICH ET LA SOLUTION FINALE*. Paris : Perrin, 2008, 482 s.

Edouard Husson je francúzsky historik, vysokoškolský pedagóg pôsobiaci na univerzite Sorbonne v Paríži IV.

Recenzovaná publikácia je rozdelená na 15 kapitol. Každá z nich je ďalej členená na podkapitoly. Doplnená je o predslov, epilóg, doslov, bohatý poznámkový aparát ku každej kapitole, anex (preklad dokumentov z konferencie vo Wannsee do francúzskeho jazyka a názory historikov k otázke rozkazov daných *Einsatzgruppen*), zoznam použitej literatúry a prameňov, index a poďakovanie. Autorom predslovu je anglický historik nacizmu Ian Kershaw. Doslov napísal francúzsky historik Jean-Paul Bled. Obidvaja sa snažia Hussonovo dielo zaradiť do kontextu jeho už publikovaných prác. Pri písaní práce sa autor opieral o francúzsky, nemecky a anglicky písanú literatúru, taktiež i o bohatý archívny materiál z fondov Bundesarchiv v Berlíne, CDJC v Paríži, Institut für Zeitgeschichte v Mníchove, Landesarchiv Schleswig-Holstein, National Archives vo Washingtone, Stadtarchiv Bremen, United States Holocaust Memorial and Museum vo Washingtone a zo súkromnej zbierky od Mario Dederichs.

Hneď v úvode recenzie je potrebné upozorniť na to, že publikácia nie je biografiou Reinharda Heydricha, akoby sa na prvý pohľad mohlo zdať. Tú autor len pripravuje. Heydrich je síce ústrednou postavou, ale je tu predstavený ako jeden z hlavných aktérov a koordinátorov tzv. konečného riešenia.

Publikáciu možno považovať za novátorskú v dvoch základných bodoch. Prvý je spôsob, akým bol autor schopný vďaka precíznej analýze prameňov nájsť spojenie medzi formuláciou na konferencii vo Wannsee 20. 1. 1942 a viacerými predchádzajúcimi verziami plánovaného konečného riešenia, za ktorými stál i Heydrich. Druhým bodom je dátum začiatok novembra 1941, ktorý autor považuje za obdobie, keď Hitler dal pokyn ihneď prejsť ku genocide Židov z celej Európy, a to nielen zo ZSSR. Isteže, autor zostáva v hypotetickej rovine. V samej podstate ide o reinterpretáciu začiatku holokaustu.

V prvej kapitole „*Clarifier les questions de fond*“ *Reinhard Heydrich et la constitution d'un „corps unifié de protection de l'Etat d'un nouveau genre“* sa autor pokúsil na pozadí historických udalostí čitateľa zoznámiť nielen so životopisnými údajmi jedného z najväčších nacistických zločincov, ale aj so základnými údajmi zo života jeho najbližších príbuzných. Pokúsil sa vysvetliť komplikovaný pôvod Heydrichovho antisemitizmu.

Predmetom druhej kapitoly „*Certains travaux préparatoires au déroulement de la solution finale*“ *L'Aktion T 4: préhistoire du judéocide* bolo opísanie ideologických základov, prípravy, priebehu i dôsledkov predchodcu veľkej genocidy, a to programu „Akcia T 4“ a podrobnejší opis Heydrichovej účasti v ňom. Išlo o plánované systematické zabíjanie, z ktorého skúsenosti nacisti využili pri budovaní vyhlazovacích táborov. Poukázal i na to, že eutanázia, tzv. riešenie židovskej otázky i rozpútaná vojna boli navzájom poprepájané. Len čiastočne sa zmienil o postoji cirkvi a organizáciách, ktoré slúžili na kamuflovanie „Akcii T 4“.

V tretej kapitole „*Qui parle encore, aujourd'hui, de l'anéantissement des Arméniens?*“ (*A. Hitler, 22 août 1939*) *Les massacres commis en Pologne par la SS et la police (septembre – novembre 1939)* sa autor zamerail hlavne na popisanie okolností vzniku *Einsatzgruppen*, ich samotný vznik, úlohy, v krátkosti i na ich vnútornú organizáciu a zloženie, a aj na ich pôsobenie, praktiky po invázii do Poľska, keď sa ich činnosť rázne zradikalizovala i zintenzívnila. Ich obeťami boli pochopiteľne i Židia. Autor sa vzhľadom na sledovanú tému nevyhol popísaniu krokov čelných predstaviteľov (vrátane Heydricha), ktoré naznačovali, resp. smerovali k organizovaniu genocidy Židov v Európe.

V štvrtej kapitole „*Des solutions transitoires mais qui nous permettront d'acquérir des expériences pratiques*“ *La Pologne comme laboratoire de la „solution finale“* autor popísal predovšetkým

plánovanie, organizovanie deportácií Poliakov, čím ďalej tým viac i Židov, Cigánov a ďalších koncom roka 1939 na územie obsadeného Poľska. Toto bola ďalšia skúsenosť pri organizovaní deportácií do vyhladzovacích táborov. Heydrich a jeho *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA – Hlavný rišsky bezpečnostný úrad) sa taktiež aktívne zúčastnili tohto procesu. V súvislosti s deportáciami hovoril i o deportáciách Židov z ríše.

V súvislosti s plánovaním deportácií RSHA sa čiastočne zamerl na interpretáciu dokumentu *Fernplan der Umsiedlung in den Ostprovinzen*. V ňom možno odhaliť zárodky myšlienok, ktoré boli realizované v ZSSR v súvislosti s *Generalplan Ost* a na Židoch z Európy v rámci tzv. konečného riešenia židovskej otázky. Taktiež sa bližšie venoval diskusii z 30. 1. 1940, ktorá bola dôležitou etapou na ceste ku konferencii vo Wannsee.

V centre pozornosti piatej kapitoly „*Du ,projet Madagascar‘ au ,plan Heydrich‘*“ bolo po porážke Francúzska, popisanie prípravy plánu (a jeho neúspech) deportovať Židov na Madagaskar. V nasledujúcej časti kapitoly autor pôsobí presvedčivo, keď podrobnou analýzou textov (napr. Heydrichov list Ribbentropovi z 24. 6. 1940, „plán Madagaskar“ z 15. 8. 1940, málo známe Danneckerovo memorandum z 21. 1. 1941) ukazuje priame spojenie s formuláciou na konferencii vo Wannsee. Týmto poukázal na to, že šéf RSHA rozmyšľal o genocíde od leta 1940. Tiež i na to, že konferencia vo Wannsee bola základným elementom článku, ktorý sa ťahal už od leta 1940 a ústredná časť textu sformulovaná Heydrichom mala pravdepodobne svoj pôvod v januári 1941 a hovorila o deportáciách v súvislosti s predchádzajúcou antižidovskou politikou. V tejto súvislosti sa teda zmienil o tzv. *Heydrichovom pláne*. Avšak začiatkom roku 1942 bola iná situácia a koniec vojny bol posunutý na dobu neurčitú.

V centre pozornosti šiestej kapitoly „*Porter un coup décisif à la juiverie internationale*“ (P. Zapp, 29 janvier 1941) *Les unités de la SS et de la police et le projet de destruction du ,judéo-bolchevisme*“ bol hlavne plán vyvražďovania Židov v ZSSR existujúci už pred júnom 1941 a budúce deportácie Židov. V súvislosti s vojenským ťažením sa zamerl aj na to, že najneskôr v januári 1941 sa začalo formovanie *Einsatzgruppen*, ktoré i popísal. Dôraz sa kládol na presné rozdelenie úloh, aby sa znovu neobjavili konflikty ohľadom kompetencií, ako to bolo počas invázie do Poľska.

Siedma kapitola „*Poser les fondations de la solution européenne de la question juive*“ (P. Zapp, 29 janvier 1941) *La mise en oeuvre progressive du génocide des Juifs soviétique de la fin juin à la mi-août 1941*“ bola zameraná na pôsobenie *Einsatzgruppen* na východnom fronte, na konkrétnych miestach, na ich správy, na rôzne interpretácie rozkazov, ktoré im boli dané. V tejto súvislosti Himmler i Heydrich ponechali svojim podriadeným istú voľnosť. Popísal inšpekcie Himmlera a Heydricha na východnom fronte, v krátkosti i to, ktoré ďalšie zložky, a akým spôsobom sa podieľali na už systematickom vyvražďovaní. Upozornil, že genocída Židov v ZSSR bola v podstate prvou etapou genocídy Židov vôbec.

V ôsmej kapitole „*En considération des nouvelles possibilités à l'Est*“ *Une planification génocidaire multiple*“ sa zamerl na politiku nemeckej ekonomiky v ZSSR. Genocída Židov bola považovaná za podmienku germanizácie dobytých území. V tejto súvislosti sa autor zamerl na popisanie možností či plánov osídlenia dobytých území, zbavených i Židov, nemeckými kolonistami. Riešenia spočívalo v systematickom lúpení potravinových článkov ZSSR. Autor analyzoval konkrétne reakcie i názory na takýto spôsob riešenia. Autor sa pokúsil odôvodniť, prečo *plán Heydrich* z januára 1941 a plán hladomoru, vypracované približne v tom istom čase, boli v konečnom dôsledku utópiou. Ďalej sa venoval problematike vyhubenia vojnových zajatcov, ktoré prebiehalo paralelne s prvou fázou genocídy Židov v ZSSR. V závere kapitoly sa zamerl na situáciu v getách na jeseň roku 1941.

V deviatej kapitole „*Avec l'aval préalable du Führer*“ *Août 1941-la décision hitlérienne de déporter les Juifs du Reich* autor podrobne analyzoval jeden zo základných dokumentov v histo-

rických interpretáciách v súvislosti s tzv. riešením židovskej otázky, a to mandát z 31. 7. 1941 daný Heydrichovi Göringom. Ďalej analyzuje *Pokyny pre riešenie židovskej otázky* sformulované RSHA ešte pred tým, ako sa Heydrich stretol s Göringom a reakcie (napr. Stahleckerov text zo začiatku augusta 1941) na ne. Možno skonštatovať, že v protokole z Wannsee možno nájsť v istom slova zmysle zhrnutie týchto pokynov. Upozornil, že pokyny možno študovať z hľadiska prípravy tzv. konečného riešenia židovskej otázky i z hľadiska úloh daných *Einsatzgruppen* v ZSSR. Obidva aspekty boli navzájom úzko späté. Autor sa zamerával na problém datovania Pokynov a zdôvodnil, prečo boli podľa neho napísané ešte pred júlom 1941. V ďalšej časti paralelne mapuje situáciu v lete 1941 v ríši, vo Francúzsku a na východnom fronte. Prostredníctvom Himmlerovho vyhlásenia z 18. 9. 1941 autor v závere kapitoly poukázal, že protokol z Wannsee predchádzal samotnej konferencii.

Úvodom desiatej kapitoly *L'opération débutera sur le territoire du Reich, y compris les Protectorats de Bohême et de Moravie Coordonner la „solution finale de la question juive en Europe“ depuis Prague* sa autor v krátkosti venoval problematike deportácií Židov z ríše, vrátane Protektorátu Čiech a Moravy. Polemizoval nad stretnutím Hitlera, Himmlera a Heydricha 21. – 24. 9. 1941. V centre pozornosti autora boli dôvody i okolnosti menovania Heydricha za zastupujúceho ríšskeho protektora Čiech a Moravy v septembri 1941, ktorý mal odtiaľto o. i. koordinovať „prípravné práce“ týkajúce sa „konečného riešenia“. Tu analyzoval i Heydrichov prejav v Prahe z 2. 10. 1941, schôdzu z 10. 10. 1941. V súvislosti s textom správy si možno všimnúť jeho podobnosť s textami *Pokyny pre židovskú otázku*, Stahleckerov text zo začiatku augusta 1941 a s protokolom z konferencie z Wannsee, v ktorých možno nájsť identickú predstavu o tzv. konečnom riešení židovskej otázky v Európe. Ďalej načrtol plánovanie, priebeh deportácií Židov z Nemecka, Rakúska a Protektorátu do Lodže, Rigy, Minska, Kovna hlavne od jesene 1941 a reakcie na ne. Autor ďalej analyzuje postoj Hansa Franka od jari 1941 k deportáciám Židov do a z Generálneho gubernátu. Popísal situáciu vo východnej Galícii v druhej polovici roku 1941, potom ako sa 1. 8. 1941 začlenila do Generálneho Gubernátu. V krátkosti popísal i priebeh vzniku táborov Belzec, Chelmo. Záver kapitoly venoval popisu rozličných praktík zabíjania i projektov likvidácie až po plynové komory.

V prvej časti jedenástej kapitoly *„En raison des dangers de l'emigration en temps de guerre“ Le piège se referme sur les Juifs d'Europe* podrobne analyzoval Hitlerove vyhlásenia z októbra 1941, v ktorých si s pretrvávajúcou vojnou možno všimnúť radikalizujúci sa Führerov antisemitizmus, taktiež i obavy zo stále pokračujúcej vojny, obavy zo spojenectva Veľkej Británie a USA. Predmetom druhej časti bola opäť cez Hitlerove vyhlásenia jeho tendencia k okamžitej genocíde Židov v celej Európe, keďže Hitler Himmlerovi a Heydrichovi naznačoval možnosť začiatku novej etapy politiky „konečného riešenia“. Obidvaja sa totiž aktívne v Hitlerovom duchu zúčastňovali záverečných prác týkajúcich sa fyzickej likvidácie Židov v Európe, čakajúc na zelenú od Hitlera napriek stále pokračujúcej vojne.

Dvanásta kapitola *Les Juifs ne vivent que du fait que la solidarité européenne n'existe pas (A. Hitler, 5 novembr 1941) La troisième décision de Hitler en novembre 1941 – la déportation de Juifs de tout le continent* v podstate predstavuje podrobnú analýzu a polemiku k súboru prameňov, ktorými sa autor snažil podložiť hypotézu, že začiatok novembra 1941 bol obdobím, keď Hitler dal súhlas k okamžitej genocíde Židov z celej Európy v takej forme, v akej ju poznáme. Množstvo elementov sa vyjadrilo v prospech tejto hypotézy.

Predmetom úvodnej časti trinástej kapitoly *„Nous savons quelle force se tient derrière Roosevelt“ (A. Hitler, 11 décembre 1941) La déclaration de guerre aux Etats-Unis pour légitimer le judéocide* bola v prvom rade rozsiahla analýza organizovania konferencie vo Wannsee, ktorej cieľom bolo zorganizovať genocídu Židov z celej Európy, a ktorá sa mala pôvodne uskutočniť 9. 12. 1941. V tejto súvislosti autor detailne vysvetľuje pozvánky na konferenciu (i problém

adresy figurujúci na pozvánkach); problém i dôvody výberu účastníkov konferencie, keďže Heydrichovi ako organizátorovi konferencie išlo nie tak o súhlas s obsahom konferencie, ale hlavne o koordináciu jednotlivých inšancií ohľadom tzv. konečného riešenia židovskej otázky; dôvody jej odročenia. V ďalšej časti sa autor snažil cez niekoľko vyhlásení (napr. Hitlerov prejav z 12. 12. 1941 na schôdzi *Reichs-* a *Gauleiter*-ov; prejav Hansa Franka z 16. 12. 1941 v Krakowe) ilustrovať Hitlerove rozhodnutie z novembra 1941 týkajúce sa „konečného riešenia židovskej otázky“ na celom európskom kontinente, nečakajúc koniec vojny. V záverečnej časti autor načrtol otázku existujúcich spôsobov fyzickej likvidácie Židov a v súvislosti s vyhlásením vojny USA i „židovskou otázkou“ stručne analyzoval Rosenbergerov a Heydrichov prejav z decembra 1941.

Predmetom štrnástej kapitoly *„La responsabilité du traitement de la solution finale de la question juive relève, sans considération des frontières géographiques, du Reichsführer SS“* *La signification de la conférence de Wannsee* je podrobná analýza i interpretácia dobre známeho protokolu z konferencie vo Wannsee z 20. 1. 1942, organizovanej Heydrichom. Okrem organizácie fyzickej likvidácie Židov a snahy o koordináciu jednotlivých inšancií ohľadom tzv. konečného riešenia židovskej otázky sa autor snažil poukázať aj na ďalší zmysel konferencie, ktorá o. i. potvrdila, resp. upevnila Heydrichovo postavenie. Ďalej znamenala víťazstvo SS, ktorých význam a autorita uprostred nacistickej polykracie vyšla z konferencie nesporne posilnená. Konferencia bola dôležitým momentom vo vytváraní politickej i ekonomickej moci SS. V tomto ohľade nebola náhoda, že *Wirtschafts-und Verwaltungsamt* bol vytvorený krátko po konferencii vo Wannsee. Autor končí interpretáciu protokolu stručným rozborom dokumentu z 27. 4. 1942 sformulovanom Erhardom Wetzelom, Rosenbergovým spolupracovníkom. V ňom bol o. i. uvedený dôvod, prečo SS mohla mať v úmysle vybudovať ekonomické panstvo.

Názov poslednej, pätnástej kapitoly *„Certains travaux préparatoires au déroulement de la solution finale“* *La mise en place des camps d'anéantissement par Himmler et Heydrich* jasne naznačil jej obsah. V úvode kapitoly sa autor, cez vyjadrenia Hitlera, Himmlera i Heydricha, sice vrátil k obsahu protokolu po ukončení konferencie vo Wannsee. Avšak jej predmetom bolo hlavne podrobné popísanie prípravných prác k rozbehnutiu genocídy Židov po konferencii vo Wannsee (i čiastočne jej priebeh v Európe v roku 1942). V závere kapitoly sa zmienil o obavách nacistov z hnutí odporu i kroky, ktoré podnikli k ich zamedzeniu a tiež i o atentáte na architekta genocídy, situácii po ňom nielen v Protektoráte, ale i v Európe.

Práca je ukončená epilógom *Reinhard Tristan Eugen Heydrich (1904 – 1942) L'architecte du génocide des Juifs d'Europe*, v ktorom autor na pozadí historických udalostí

chronologicky zrekapituloval život a aktivity jedného z hlavných aktérov genocídy Židov i najväčších zločincov v histórii.

Dve základné skupiny (intencionalisti a funkcionalisti, resp. štrukturalisti) medzi historikmi sa snažia odhaliť postup, pochopiteľne, každá svojím spôsobom, ktorý viedol k najstrašnejšiemu zločinu v dejinách Európy. Édouard Husson sa domnieva, že táto opozícia je oteraz prežitá. Každá zo škôl sa zhodne na tom, že Hitler rozhodol o systematickej exterminácii v období okolo novembra 1941 a bola už obsahom jeho predchádzajúcich rozhodnutí i rozhodnutí jeho podriadených. Autor publikácie sa do diskusie zapája tým, že cez Heydrichove listy z polovice mája 1940 i zo začiatku roku 1941 sa snaží poukázať, že šéf RSHA mal genocídu v pláne už v spomínanom období.

Záverom možno skonštatovať, že ide o skutočne náročné, ale zato pútavé čítanie, ktoré si vyžaduje veľmi pozorného a erudovaného čitateľa. Publikácia je preto určená úzkemu okruhu čitateľov, a to hlavne historikom, odborníkom zaoberajúcim sa obzvlášť holokaustom.

Lucia Galibert

HLAVINKA, Ján – NIŽŇANSKÝ, Eduard. *PRACOVNÝ A KONCENTRAČNÝ TÁBOR V SEREDI 1941 – 1945*. Bratislava : Dokumentačné stredisko holokaustu, 2009, 191 s.

V ostatnom období v slovenskej historiografii napreduje výskum a spracovanie problematiky holokaustu formou edícií prameňov, zborníkov štúdií i monografií. Jednu z kľúčových otázok výskumu holokaustu v rokoch 1939 – 1945 predstavuje nútená práca príslušníkov židovskej komunity na podklade legislatívy totalitného režimu slovenského štátu, ktorej násilný charakter sa postupne prehlboval zároveň s ďalšími protižidovskými opatreniami. Vývrcholením daného smeru protižidovskej represívnej politiky súdobého režimu bolo zriadenie pracovných, respektíve koncentračných, táborov v Novákoch, Seredi a vo Vyhniach. Tieto sa stali prestupnou stanicou do vyhladzovacích táborov, ale paradoxne aj útočiskom pred deportáciami. Kontroverzná úloha pracovných táborov v dejinách holokaustu na Slovensku už bola čiastočne spracovaná v edíciách dokumentov, v štúdiách a ohľadne tábora v Novákoch aj v podobe monografie. Doteraz však chýbalo monografické spracovanie dejín pracovného a koncentračného tábora v Seredi, ktorý mal v sledovanej kapitole holokaustu z viacerých uhlov pohľadu osobitné miesto a význam. Na túto náročnú úlohu sa podujal mladý nádejný historik holokaustu Ján Hlavinka a renomovaný odborník na predmetnú problematiku Eduard Nižňanský. Ich iniciatívu, podporenú Dokumentačným strediskom holokaustu, možno len privítať. Výsledkom aktivity uvedených autorov je monografia, ktorá vyšla roku 2009.

J. Hlavinka a E. Nižňanský koncipovali sledovanú monografiu na pevných základoch bohatého heuristického výskumu, ktorý zohľadnil všetky relevantné historické práce k danej téme, ako aj edície dokumentov a zároveň priniesol nové poznatky zo zdrojov domácich a zahraničných archívov. Autori čerpali nové pramene z fondov Slovenského národného archívu, z niektorých regionálnych archívov, ďalej z archívu Ústavu pamäti národa, z archívov oral history, z fondov pamätníka holokaustu v Izraeli Yad Vashem, ako aj z najnovších výskumov v nemeckých a českých archívoch. K najvýznamnejším pramenným materiálom patrí aj zoznam väzňov tábora v Seredi z prelomu rokov 1944 – 1945, objavený prednedávnom v Slovenskom národnom archíve. Jeho nález bol jedným z motivačných činiteľov, ktoré bezprostredne podnietili koncipovanie sledovaného diela. Heuristický základ monografie je náležite spracovaný a po všetkých stránkach využitý. Vývoj a úloha tábora v Seredi sú programovo zakomponované do kontextu dejín holokaustu a tiež do širších súvislostí národných dejín. Výsledná koncepcia je premyslená a zdôvodnená. Autori sledujú formovanie hlavných funkcií tábora na pozadí jednotlivých fáz prehlbovania protižidovských opatrení. Vecne popisujú zámery a náplň činnosti tábora, ale tieto zároveň interpretujú ako výsledok dlhodobého vývoja autochtónneho antisemitizmu vládnych štruktúr i širších vrstiev majoritného obyvateľstva. Osobitne zdôrazňujú súvislosti s procesom arizácie, ktorého výsledkom bola sociálna pauperizácia židovského obyvateľstva. Práve tábory nútenej práce predstavovali jednu z alternatív riešenia sociálneho problému židovskej komunity jej využitím pre hospodárske potreby štátu. Vládny režim však uprednostňoval druhú alternatívu riešenia sociálneho problému Židov, a to ich vyvezenie do tzv. nových domovov mimo územia Slovenska.

Vlastný text monografie autori členia na úvod, 5 kapitol, 13 podkapitol a analytický záver, ale v zásade rozoznávajú štyri hlavné etapy dejín tábora. Prvá etapa zachytáva genézu tábora do februára 1942 v súvislosti s formovaním idey nútenej práce Židov a myšlienky pracovných, či koncentračných táborov, korešpondujúcej s nacistickými vzormi. Druhá zobrazuje tábor v úlohe koncentračného strediska Židov pred deportáciami do vyhladzovacích táborov v období od marca do septembra 1942. Tretia etapa predstavuje tábor v dlhšom časovom horizonte od októbra 1942 až do augusta 1944, keď plnil svoju pôvodne plánovanú funkciu strediska nútenej práce Židov so zámerom ich hospodárskeho využitia, čo mala byť „umiernená“ alternatíva deportácií a štvrtá eta-

pa približuje transformáciu sereďského tábora na koncentračný vyhladzovací tábor, zodpovedajúci nacistickému vzoru v období od vypuknutia SNP do marca 1945.

Každá z etáp je zasadená do rámca širších súvislostí vývoja perzekúcie Židov, či už vo vzťahu k arizácii, k činnosti Ústredného hospodárskeho úradu alebo k úlohám a postaveniu Ústredne Židov. Komplexne je spracované budovanie, organizačná štruktúra a náplň činnosti tábora v jednotlivých etapách jeho vývoja po stránke personálnej, hospodárskej a sociálnej. Piata kapitola, pojednávajúca o poslednom období existencie tábora, súčasne rieši vzťah židovskej komunity a majoritnej spoločnosti po obsadení Slovenska nemeckou armádou, keď sa osudy oboch komunít začali vzájomne prelínať. Tu sa autori dotýkajú v súčasnosti veľmi frekventovanej problematiky sociálneho okolia holokaustu. Dôležité miesto má podkapitola o slovensko-nemeckých diplomatických vzťahoch na prelome rokov 1944 – 1945, ktorá približuje postoje čelných vládnych predstaviteľov k obnoveniu deportácií a k likvidácii Židov, ako aj príslušníkov majoritného obyvateľstva v uvedenom období. Vzhľadom na zobrazované pohnuté obdobie rokov 1944 – 45 je piata kapitola najdynamickejšou časťou monografie. Vychádza z bohatého a rôznorodého pramenného materiálu, získaného vo viacerých svetových archívoch. Text umocňujú napríklad správy veliteľa smutnej známej Pohotovostnej skupiny H J. Witisku, pochádzajúce z nemeckých archívov.

Pôsobivé sú aj ďalšie časti monografie, pochopiteľne najmä stať o deportáciách Židov zo sereďského tábora v roku 1942. Tu aj v iných statiach autori vhodným spôsobom umiestnili výpovede očitých svedkov z archívov oral history. Autentickosť výpovedí najvernejšie priblíži zobrazované udalosti i atmosféru celej doby. Za jadro monografie možno označiť štvrtú kapitolu, ktorá líči najdlhšie obdobie existencie tábora od septembra 1942 do SNP. V sledovanej časti mali autori možnosť na väčšej ploche analyzovať hospodárske a sociálne aspekty každodenného života v tábore, čím ho zaradili do kontextu hospodárskeho a sociálneho vývoja slovenského štátu. Monografia týmto predstavuje aj hodnotný príspevok k hospodárskym a sociálnym dejinám Slovenska v rokoch 1939 – 1945. Absurdnosť každodennej reality života väzňov sereďského tábora, vyličená v predmetnej kapitole, je tiež dostatočnou odpoveďou na pokusy o obhajobu súdobého režimu, ktorý pod nátlakom zmenil „väčšie za menšie zlo“ pri riešení sociálneho rozmeru židovskej otázky.

Monografia prináša celú plejádu postáv z radov iniciátorov holokaustu a ich obetí. Okrem čelných predstaviteľov režimu vystupujú do popredia organizátori, velitelia a dozorcovia tábora, regrutovaní spomedzi domáceho majoritného obyvateľstva alebo prichádzajúci ako „experti a poradcovia“ z nacistického Nemecka. Na druhej strane stoja významné osobnosti perzekvovanej židovskej komunity a jej radoví členovia. Podnetný je záver publikácie, kde autori analyzujú a zároveň sumarizujú miesto pracovného tábora v Sereďi a nútej práce Židov v kontexte dejín holokaustu a antisemitizmu v podmienkach Slovenska. Záver knihy dopĺňa rozsiahle anglické resumé, štatistiky väzňov tábora a deportovaných, ako aj kvalitná obrazová príloha. V monografii však mohol byť, podľa môjho názoru, viac zohľadnený medzinárodný rozmer porovnaním riešenia židovskej otázky na Slovensku so situáciou v Nemecku a jeho satelitoch, najmä v súvislosti s hodnotením úlohy nútej práce Židov.

Monografia J. Hlavinku a E. Nižňanského o pracovnom a koncentračnom tábore Židov v Sereďi je významným krokom v rozvoji výskumu holokaustu na Slovensku. Už v prvých mesiacoch po vydaní vyvolala značný ohlas doma aj v zahraničí. Uvažuje sa o jej publikovaní v cudzom jazyku. Preto sledovanú knihu doporučujeme do pozornosti odborníkom i laickej verejnosti.

Eudovít Hallon

LABISCHOVÁ, Denisa – GRACOVÁ, Blažena. *PŘÍRUČKA KE STUDIU DIDAKTIKY DĚJEPISU*. Ostrava : Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta, 2008, 276 s.

Vyučovať dejepis na základnej a strednej škole patrí k najnáročnejším pedagogickým úlohám – profesiám. Minulosť totiž, ktorá je obsahom tohto vyučovacieho predmetu, žiaci a študenti nikdy nepoznali, a nepoznajú ju ani dnešní, z autopsie a len výnimočne mali a majú možnosť zoznámiť sa s jej autentickými relikťami. Obsahom výučby bolo preto, a tak aj zostalo, poznávanie minulosti sprostredkované najmä historickou vedou, poznávanie transformované do vyučovaco-výchovného programu – do kurikula. Už prvé štátne závažné dokumenty legalizujúce moderný školský systém dali do vienka tomuto vyučovaciemu predmetu aj štátno-politické poslanie, ktoré sa menilo konkrétnymi ambíciami nastavených štátno-politických režimov. Len v minulom storočí sa v českej škole a v školách na Slovensku vystriedali štyri signifikantne odlišné kurikula výučby dejepisu (od promonarchistickej, resp. prouhorskej, cez československú, protektorátnu, resp. slovenskú až po socialistickú). Politicko-spoločenské pomery po roku 1989, návrat k pluralitnej demokratickej spoločnosti, vznik samostatnej Českej a Slovenskej republiky, ich začleňovanie sa do európskych a svetových štruktúr, akceptácia európskych a globálnych hodnôt a problémov, atď. ... to všetko sa zákonite a neodkladne premieta i do výučby dejepisu, ktorá je v súčasnosti nebyvala liberálna a prebieha v spoločenskom prostredí disponujúcom modernými informačnými zdrojmi a technológiami vzdelávania. Dnes, viac ako v minulosti, si uvedomujeme multiperspektívnosť histórie – viacznačnosť vnímania a hodnotenia jej fenoménov (súčasť poučení najmä nedávnou jednostrannou politickou koncepciou výučby dejepisu, ktorá deformovala viacrozmernosť, viacznačnosť historického diania, devalvovala kredit skutočných kultúrno-historických hodnôt a blokovala záujem o ich poznanie). A ďalej... súčasná výučba dejepisu nemôže sledovať len tradičné vzdelávacie a kultúrno-výchovné úlohy, ale aj, a to najmä, generovať osobnostné kompetencie žiakov a študentov pre poznávanie súčasnosti a ich budúci občiansky profesijný život s dodatkom, že výučba dejepisu, znalosť histórie a historické vedomie neposkytuje síce taký praktický potenciál ako výučba cudzích jazykov, matematiky, či telovedy, a pod., ale je a zostáva nevyhnutným atribútom osobnosti človeka, a to aj napriek tlaku a prevahe iných hodnôt súčasnosti. Faktom ďalej zostáva, že každé učivo, každá jeho zložka (faktografia, priestorová a časová lokalizácia, informácie z rôznych oblastí spoločenského života, a pod.) má svoju didaktickú osobitosť a tým aj svoju potrebu didaktických médií, metód a postupov. Svoje špecifiká má aj osnovanie učiva (čo do vecnosti, geopolitických a časových dimenzií; národné – svetové dejiny, chronologické – synchronické, fenomény – trendy, a pod.). Toto sú v základných črtách zvláštnosti – odlišnosti výučby dejepisu, ktoré zakladajú a umocňujú jej konštatovanú náročnosť.

Spôsobilosť vyučovať dejepis na školách 1. cyklu sa v našich podmienkach získavala po desaťročia na učiteľských preparandiách a odbornými skúškami; na školách 2. cyklu štúdiom histórie na filozofických fakultách univerzít. Na týchto fakultách dominoval názor, že spôsobilosťou je predovšetkým vecná znalosť histórie a jej prezentovanie a využívanie v pedagogickej praxi sa cez tieto desaťročia riešila viacmenej symbolicky. (Ešte po druhej svetovej vojne na Univerzite Komenského v Bratislave to bola jednosemestrálna hodinová prednáška z didaktiky, výberové prednášky z dejín pedagogiky, lektorské cvičenie z metodiky, semester náčuvov a jeden samostatný výstup). Náročnosť pedagogickej praxe, učiteľskej profesie, nároky kladené na školu, skúsenosti absolventov, ale aj niekoľko pedagógov – vedcov už v 30. rokoch minulého storočia navrhovalo vysokoškolské vzdelanie pre všetkých učiteľov a v 40. rokoch sa zasadzovalo za vyrovnanie disparancií medzi odbornou a pedagogickou zložkou vysokoškolskej prípravy. Tieto zámery sa začali naplňovať iba postupne (r. 1946 vysokoškolské vzdelávanie pre učiteľov 2. stupňa základnej školy, r. 1959 aj pre prvý stupeň základnej školy) a ucelenejšou koncepciou propedeutických pedagogických zložiek, ale najmä fixovaním odborových metodík do študijných progra-

mov. V tomto kontexte sa začala generovať aj didaktika dejepisu. V 60. rokoch 20. storočia sa profilovala ako aplikačná veda (aplikácia didaktiky vo vyučovaní dejepisu), v 70. a 80. rokoch dostávala nové dimenzie ako samostatná vedná disciplína hraničnej povahy medzi dejepisom a vedami o vzdelávaní, ako veda integrujúca dejepis so širokým spektrom týchto vied. Súdobý stav a vývoj didaktiky dejepisu bol ale blokovaný jednostranným historicko-materialistickým poňatím všetkých spoločenských vied, jednotnou školou a politicko-vedeckou izoláciou od moderných medzinárodných trendov. Za úspech tejto fázy vývoja treba považovať, že sa postupne konštituoval obsah a cieľ didaktiky dejepisu, čo malo svoje výstupy aj vo forme študijnej literatúry pre poslucháčov (skriptá, učebnice). Porevolučná doba spravidla odsudzuje, resp. spochybňuje všetko predchádzajúce. Pokiaľ sa jedná o jeho vecnú kritiku, je to akceptovateľné a produktívne; horšie sú však likvidačné zámery (napríklad spochybňovanie odborových didaktík; na Slovensku sa odborové didaktiky zlegalizovali, možno sa v nich kvalifikovane uplatňovať a presadzovať, žiaľ didaktika dejepisu nemá nateraz odborného garanta). Po odideologizovaní didaktiky dejepisu má svoje racionálne a využiteľné hodnoty aj jej predchádzajúci vývoj (osobitne treba napríklad pripomenúť, že preferovala domáce tradície pred sovietskym importom, čo je nezanedbateľné upozornenie i pre dnešok). Výsledky a skúsenosti sú prvým pilierom možností ďalšieho rozvoja didaktiky dejepisu. V kontexte so sledovanou problematikou je 21. storočie odlišné od predchádzajúceho. Podmienilo, ba priam si vynútilo, ako to vyplýva z predchádzajúcej časti, zmeny kurikula dejepisného vyučovania a tým logicky nielen zmeny obsahu, ale aj cieľov didaktiky dejepisu. Nové možnosti a nové potreby nielen revitalizujú koncepcie, ale tomuto vednému odboru dávajú nové obzory, umocňujú jeho aktuálnosť a potrebnosť. Moderná výučba dejepisu, moderná príprava vyučujúcich je tým druhým pilierom, impulzom pre rozvoj tak vedného odboru, ako aj pedagogickej praxe.

Čitateľovi tohto príspevku chcem predstaviť *Príručku ke studiu didaktiky dejepisu* od Denisy Labischovej a Blaženy Gracovej. Nezvyčajne dlhý úvod som použil preto, aby som tento autorký zámer vkomponoval do súčasných podmienok a potrieb, naznačil jeho náročnosť, obtiažnosť, ale zároveň avizoval jeho výnimočnosť a prínosnosť.

Príručka ke studiu didaktiky dejepisu vyšla roku 2008 v rámci edície Filozofických fakulty Ostravskej univerzity (Scripta Facultatis Philosophicae Universitatis Ostraviensis). Autorky rozštrukturovali obsah vysokoškolského kurzu didaktiky do štyridsiatich kapitol. Takýto rozvetvený, síce logicky a vecne kompatibilný, ale zároveň pestrý komplex, napriek uvedomeniu si istej vágnosti (didaktické fenomény sa len výnimočne dajú delimitovať „bezozbytku“), pre informovanosť čitateľa a jeho orientáciu sa dá zosystematizovať do troch oblastí: metodika vyučovania dejepisu, teória výučby dejepisu a didaktika dejepisu ako veda. Takmer všetky pojednávané fenomény majú historický aspekt a medzinárodnú dimenziu. Vzhľadom na adresátu *Príručky ke studiu didaktiky dejepisu* autorky položili ťažisko na reálne súčasnej výučby dejepisu v Čechách, na dejepis ako vyučovací predmet a metodiku jeho vyučovania. Tejto orientácii sú venované kapitoly o kurikulu (č. 7-10; školské a iné závažné dokumenty, osnovanie a obsah vyučovania dejepisu, učebnice dejepisu s návodom na ich výskum a hodnotenie), o výchovno-vyučovacom procese (č. 11), didaktickej analýze učiva (č. 12), vyučovacích formách a metódach (č. 13-15; osobitne treba upozorniť na interdisciplinárne projektové vyučovanie) a o didaktických médiách (č. 16-30; o textových: písomných, krásnej a náučnej literatúre, oral history; o vizuálnych: hmotných, obrazových, fotografických, karikatúrach, plagátoch, komixoch, grafických; auditívnych a audiovizuálnych; o moderných technológiách). Do tohto metodického komplexu vsúvam aj regionálne dejiny vo výučbe dejepisu (kap. č. 39; pre ich didaktickú produktivitu sa žiada zakomponovať ich do kurikula), kapitoly venované spätnej väzbe (didaktické testy – kap. č. 32; komunikácia a prezentácia výsledkov výučby – kap. č. 31; nové poňatie maturitnej skúšky – kap. č. 33; vnímam ju ako výstup kurikula). Orientáciu na teóriu dejepisného vyučovania majú kapito-

ly: súčasné trendy vo vyučovaní dejepisu (č. 4-6), historické vedomie a historická kultúra (č. 34), historické mýty a stereotypy (č. 35-36), európska dimenzia vo výučbe dejepisu (č. 38) a genderové témy (č. 40). Kapitoly z metodiky a teórie vyučovania dejepisu majú svoju funkčnosť aj pre rozvoj didaktiky dejepisu, ktorej sú venované dve špeciálne kapitoly (kap. č. 1: didaktika ako vedná disciplína; kap. č. 37: výskum v didaktike dejepisu). Do nastavenej sústavy nezapadajú dve kapitoly (č. 2 a 3) o vývoji vyučovania dejepisu v českých zemiach; čitateľ si ich isto so záujmom prešľahuje, pretože ho uvádzajú v nosných sférach do súčasných reálií. Tu uvedené je obsahom *Průručky ke studiu didaktiky dejepisu*. V zhode so súčasnou koncepciou didaktiky dejepisu, ktorú týmto konkretizuje, naplňuje a kvalifikovane vyčerpáva. Súčasťou tohto jej výkladového a pracovného obsahu je príloha: zaujímavé didaktické prvky a prístupy v zahraničných učebniciach dejepisu (nemeckých, rakúskych, francúzskych, anglických, poľskej a litovskej). Prezentované ukážky (v počte 21) sú náležité, sice ilustratívne, ale aj motivujúce, pretože sú napriek cudzojazyčnosti každému záujemcovi „čitateľné“ a zrozumiteľné.

Prezentovaná príručka je informatívno-pracovná a má dve roviny: základný kurz a kurz „dobrovoľný“ – rozširujúci. Jednotlivé jej kapitoly majú zhodnú vecno-metodickú štruktúru, ktorá pri jednorazovom, kontinuálnom čítaní navodzuje stereotypnosť; keďže ide o pracovnú príručku na priebežné, či príležitostné využívanie, takéto vecno-metodické spracovanie je produktívne, praktické. Pri kontinuálnom čítaní sa vynára už spomínaná črta pojednávaných didaktických segmentov – napr. vecné prelínanie sa, prípadne opakovanie. Toto nie sú indicie na spochybňovanie vecno-metodickej zručnosti autoriek, pretože spravidla každý didaktický segment je viacúčelový, vymykajúci sa striktnej, uzavretej kategorizácii. Vecno-metodická štruktúra jednotlivých kapitol vyzerá takto: účel a cieľ kapitoly („V této kapitole sa dozvíte...“), kľúčové slová (pojmy, ktoré si treba zapamätať), informatívne sekvencie, úlohy na zamyslenie, kontrolné otázky, odkazy na literatúru a námety na seminárne cvičenia. Sprievodcom po tejto štruktúre je vhodná symbolika, grafika a typy písma. Osobitnú pozornosť si zaslúžia výkladové sekvencie: sú v nich definície pojmov, názory odborníkov, vstupy autoriek, skúsenosti, výskumy a pod. Autorky sa prezentujú ako znalkyne nielen podmienok a reálií výučby dejepisu v Čechách, ale disponujú aj dôkladnou orientáciou v príslušnej zahraničnej (i slovenskej) odbornej literatúre, čo dokladá aj jej výberový zoznam. V týchto sekvenciách ide o akýsi dialóg medzi odborníkmi a konfrontáciu praxe s teóriou, ktorú autorky cieľavedome moderujú. Zároveň všetky pojednávané segmenty navigujú do najvýhodnejšieho a najprirodzenejšieho „terénu“: do základných školských dokumentov, do učebníc, odborných periodík a pod. Pri každej príležitosti rozkrývajú didaktický potenciál každého segmentu na rozvíjanie kompetencií žiakov a študentov. Napĺňaním týchto intencií sa nepochybne zvyšuje prínos *Průručky ke studiu didaktiky dejepisu* pre jej užívateľov, najmä pre pripravenosť poslucháčov na pedagogické poslanie.

Autorky majú za sebou medzinárodne akceptovanú publikačnú činnosť, vlastné skúsenosti z pedagogickej činnosti na vysokej škole. Zámer vybaviť vysokoškolské štúdium učebnicou, či príručkou didaktiky dejepisu siaha do 60. rokov minulého storočia (Mejstřík, Václav a kol.: Metodika dějepisu jako učebního předmětu. Praha : SPN, 1964), naň ku koncu storočia nadväzovali viacerí autori (menovite pod vedením V. Čapka: Didaktika dějepisu I., II. Praha : SPN, 1985, 1988). V tomto kontexte je *Průručka ke studiu didaktiky dejepisu* nielen zavŕšením týchto zámerov, ale je to moderná vzorová práca, za ktorú patrí autorkám vďaka a uznanie.

Július Alberty

GLOSÝ – BIBLIOGRAFIA

VŠEOBECNÉ DEJINY

ČECHURA, Jaroslav. *KRIMINALITA A KAŽDODENNOST V RANÉM NOVOVĚKU*. Praha : Argo, 2008, 366 s.

Český historik Jaroslav Čechura sa profesionálne venuje predovšetkým novovekým sociálnym dejinám, kriminalite, konfliktom, stavovskej politike. Edíciu každodenný život obohatil monografiou analyzujúcou dobovú kriminalitu v prostredí južných Čiech v rozmedzí rokov 1650 – 1770. Odbor historická kriminalita, rozoberajúca spôsoby vytvárania a aplikáciu právnych noriem v každodennej spoločnosti mestských i vidieckych societ, je rozvíjajúcim sa odvetvím stredovekého a ranonovovekého bádaní.

Kniha *Kriminalita a každodennost v raném novověku* vyšla na knižnom trhu s aspiráciou odhaliť minulosť človeka priblížením jeho spôsobov v prekračovaní písaných i nepísaných noriem. Najmä raný novovek vykazuje základné zmeny v tomto smere, keďže „*tehdejší společnost, zejména neurozených, disponovala, ba přímo vynikala neobyčejným konfliktním potenciálem*“. Prínosom práce je priblíženie sa hlboko k archívnym prameňom, na základe ktorých je podaná štruktúra a popis stránok kriminality v určitom časovom výseku.

Obsažnejší úvod oboznamuje čitateľov s genézou kriminality, vytyčuje skúmaný priestor a na ich pozadí predstavuje štruktúru, metodiku a cieľ autorovej práce. Cielene si všíma mesto Soběslav a jeho prečiny u obyvateľstva s tabuľkovým spracovaním kriminálnych deliktov podľa časových období, množstva prípadov a ich typov.

Názvy jednotlivých kapitol sú priame citácie z dokumentov kriminálnych deliktov. Prvá kapitola „*Polib ty mě, lehkomyšlná, tuto v prdel*“ podáva prostredníctvom príbehov z minulosti pestrú paletu príkladov nie príliš slušných výrazov, ktorými sa aktéri konfliktov navzájom „oslovovali“. Nasledujú údaje o role

richtára v konfliktach, ich množstve a frekvencii počas určitých dní, či fakty odhaľujúce mechanizmy súdnej praxe, podávané vyličením konkrétnych súdnych prípadov.

„*Vy jste nováckové, já jsem starej zloděj*“ je názov druhej kapitoly, zachytávajúcej príbehy drobnej majetkovej kriminality, zväčša krádeží kusov šatstva a iných osobných vecí, dobytká, obilia. Podrobne opisuje príhody „hrdinov“ súdnych spisov, ich život, zamestnanie, osud so zhrňujúcimi konštatovaniami o počte kriminálnych prípadov, ich charaktere či závažnosti.

V tretej kapitole „*Poznal, že již pannou nebyla*“ sú spomínané sexuálne delikty, ktoré majú vysoké percentuálne zastúpenie na pomyselnom rebríčku kriminality južných Čiech, so širokou paletou prečinov súdených soběslavským súdom. Sledovaná doba a študovaný región priniesli najpočetnejšiu skupinu trestov práve medzi infanticidiou.

Konkrétnosť názvu štvrtej kapitoly „*V tomhle farářském lese se vyskytují ještě dva medvědi*“ určuje jej zameranosť na rozbor prípadov lesného a vodného pytlactva proti mestskej samospráve a vrchnosti. Množstvo vyličených činov vykazuje rysy štrukturálnych posunov vzhľadom na stále novovydávané normy, ktoré sa však vo väčšine prípadov míňali účinkom.

Možnosť pozrieť sa na prípady ublíženia na zdraví, zabitia či dokonca vraždy poskytuje piata kapitola „*Nebožtik měl vlasy vyškubany a po tváři všečen zmodralý byl*“. Predkladané príbehy nás presvedčajú o agresívnom správaní konfrontovaných osôb, zaujímavé je pozorovať a porovnávať charakter činov so súčasnosťou.

Pomerne krátka šiesta kapitola „*Nepůjdu-li se s nimi ze bránu servati?*“ je venovaná deliktom spojeným v súvislosti s prítomnosťou vojska, ktoré bolo najmä po tridsaťročnej vojne súčasťou každodenného života. Pestrosť činov spojených s príslušníkmi armády sa neobmedzovala len na situácie vojaci a ženy.

Osudy cigánskej minority naskicuje kapitola s názvom „*Pravil, že přijde na cikánskou hospodu*“. Na pozadí početných prípadov si možno všimnúť nekompromisný postoj väčšinovej spoločnosti proti nim, či dvojaký meter pri rozsudkoch a exekúciách.

V centre pozornosti nasledujúcej kapitoly „*Znám ho, je plačlivej na voči*“ je židovské obyvateľstvo a ich prehršky. Napriek tomu, že s kriminálnymi prípadmi, v ktorých figurovali Židia sme sa stretli už aj v predošlých kapitolách, uvedená útlá kapitola zaznamenáva početné zastúpenie Židov v študovanom regióne.

Osobitne vyčlenené skupiny páchatel'ov a páchateliek zachytáva kapitola pod názvom „*Sakramenští haunižvíti, nevemte mi právo*“, ktorá je rozdelená na problémy a otázky trestných činov žien a na mužských nositeľov kriminality.

Záverečná kapitola, *Raně novověká kriminalita a její strukturální proměna*, je zhrňujúcou konštatáciou ranonovovekej kriminality juhočeského regiónu s dôrazom na charakter trestných činov, ich počet, intenzitu, riešenie, ale aj zložky celého spektra nositeľov kriminality. Istým druhom prekvapenia môžu byť aktivity židovského obyvateľstva, vymykajúce sa väčšine a vykazujúce isté diferenčné znaky v oblasti ich vlastnej kriminality. Pozoruhodné je zistenie absencie pokleskov proti štátu, panovníkovi či voči cirkvi.

Po závere, vysvetľujúcom príčiny výberu témy a možnosti jej spracovania, ktoré poskytoval bohatý archívny materiál, nasledujú obsažné poznámky, literatúra a menný register. Čechurov rozbor stretov ľudí so zákonom prostredníctvom kriminálnych deliktov spracovaných do krátkych príbehov je posúdením miery nezákonného správania sa a ranonovovekej morálky v protiklade s morálkou dnešnou. Vzájomné spojenie kriminality s každodenným životom a jeho príhodami je svojráznym čítaním pre odbornú i laickú verejnosť.

Viera Vallová

LENDEROVÁ, Milena. *A PTÁŠ SE, KNÍŽKO MÁ... Ženské deníky 19. století*. Praha : Nakladatelství Triton, 2008, 360 s.

Milena Lenderová patrí v Českej republike k renomovaným odborníkom na dejiny 19. storočia. Jej bádateľský záber je široký a siah

od dejín každodennosti cez ženskú otázku a *gender history* až k dejinám česko-francúzskych vzťahov. Hlavný zreteľ však kladie na dejiny a každodennosť žien a ich postavenie v českej spoločnosti 19. storočia, ktorým venovala niekoľko štúdií, zborníkov a monografií. Široký okruh (i laických) čitateľov zaujala už svojou monografiou s názvom *Tragický bál. Život a smrt Pavliny ze Schwarzenbergu* vydanou v nakladateľstve Paseka roku 2004, v ktorej strhujúco vykreslila plodný život a tragický skon kňažnej Pavliny ze Schwarzenbergu, ktorá zahynula pri požiari na ples v roku 1810. Zaslúhou prof. Lenderovej boli stredoeurópske dejiny 19. storočia obohatené o dimenziu každodenného prežívania žien, ktorým venovala svoje ďalšie práce – šľachticien, mešťanok či prostitútok. Jej práce sú priekopnícke z hľadiska metodologického i interpretačného: jej vedecké i pedagogické pôsobenie rehabilitovalo ženské denníky ako plnohodnotný historický prameň, ktorý v mnohých prípadoch, najmä z hľadiska kultúrnych dejín, ešte len čakal na svoje objavenie a historické zhodnotenie.

Práve ženským denníkom 19. storočia je venovaná najnovšia knižná práca prof. Lenderovej, ktorá vyšla v minulom roku. Je zavŕšením dlhoročnej snahy autorky o zmapovanie výskytu ženských denníkov v českých archívoch, ich výklad a historické zhodnotenie. Posledné desaťročia priam prajú objavovaniu a interpretácii textov ženských autoriek a zdá sa, že iba teraz historická obec docenila ich význam. Tento stav isto súvisí i s malým záujmom historikov o skúmanie dejín šľachty (predovšetkým v období 19. storočia) pred rokom 1989 a dominanciou tém z politických dejín, čo je príznačné najmä pre Slovensko.

Monografické spracovanie ženských denníkov 19. storočia je v našich i českých podmienkach odvážny a významný počin, ktorý treba oceniť po všetkých stránkach. Autorka svoju publikáciu rozdelila na osem kapitol usporiadaných do dvoch veľkých častí, pred ktoré zaradila obligátny úvod.

Úvod je prirodzene kvantitatívne najmenšou časťou knihy, v prípade práce Mileny Lenderovej obsahuje však základnú charakte-

ristiku situácie 19. storočia v kultúrno-historických súvislostiach, zdôvodnenie potreby bádaní denníkov a predovšetkým opis metodologických postupov a vymedzenie reflektovaného obdobia, ktorým je dlhé 19. storočie ohraničené útokom na Bastilu a výstrelmi na následnícky pár v Sarajeve. Ako v úvode uvádza sama autorka, hľadá „onú každodennosť rozpustenú či rozpúšťajúcu sa v politických a sociálnych dejinách“ (s. 21). Lenderová podáva základnú charakteristiku denníkov ako špecifického typu historického prameňa, ktoré jej slúžili ako vzorka pri základnom výskume a venuje sa i ich pisateľkám. Uvádza číslo hodné rešpektu – spolu 74 denníkov, ktoré boli objavené v archívnych fondoch, knižniciach či v regáloch antikvariátov. Jedným dychom však dodáva, že ide len o zlomok pôvodne napísaných denníkov, ktoré v minulosti v českom jazykovom prostredí vznikli. Záverečná časť úvodu patrí zhodnoteniu stavu doterajšieho výskumu denníkov v európskej historiografii s konštatovaním, že najmä 90. roky 20. storočia priali výskumu denníkov vo Francúzsku, Nemecku, Anglicku i Spojených štátoch amerických.

Prvá nosná časť monografie s názvom *Deník o sobě* sa skladá z piatich kapitol. Prvá z nich, *19. století, století osobních deníků*, čitateľa uvádza do kultúrno-spoločenskej situácie v 19. storočí a podáva základnú charakteristiku genézy denníkov v českom jazykovom prostredí.

Nasledujúca kapitola nesie názov *Předpoklady psaní deníků a motivy jeho založení*. V nej autorka charakterizuje tzv. spúšťací mechanizmus, ktorý stojí vždy na počiatku každého denníka. Ten bol u každej pisateľky rôzny. Autorka dokazuje, že pre všetky autorky denníkov platí, že šlo o udalosť, ktorá ich k písaniu priamo alebo nepriamo motivovala: mohlo ísť o významnú celospoločenskú udalosť, ktorá zasiahla do života spoločnosti (napr. francúzska okupácia Viedne, ktorá podnietila k písaniu denníka Máriu Františku Khevenhüllerovú) alebo rýdzo osobné pohnútky (Františku Ševčíkovú priviedli k písaniu denníka sympatie, ktoré v nej vzbudil Vojtěch Alois Šembera). Prof. Lenderová pripomína, že

základným predpokladom písania denníka bola istá úroveň vzdelanosti. Okrem vzdelania sa do písania denníka premietali i čitateľské zážitky, podnety z priestoru, v ktorom autorka denníka žila i jej vlastné sny a túžby, ktorým Lenderová venuje samostatné podkapitoly.

V tretej kapitole sa autorka dostáva k vonkajšej i vnútornej formálnej stránke denníkov, ich štruktúre, preferovanému jazyku, adresátovi, času a štýlu. Časť kapitoly je venovaná i nosiču písomného vyjadrenia myšlienok a pocitov pisateľky denníka. V samostatnej podkapitole Lenderová podáva konkrétne príklady, ako písanie denníka ovplyvnilo ich majiteľky. Pre všetky mal denník zostať pamäťou, niekedy dokonca podkladom pre plánované memoáre adresované verejnosti (s. 95). Jednoducho povedané, pre niektoré pisateľky boli denníky „iba“ búľtavou vrbou, ktorej mohli zveriť i tie najtajnejšie túžby, pre iné zase, ako napríklad pre Marie von Ebner-Eschenbachovú alebo Gabrielu zo Schwarzenbergu boli pracovným zošitom či prostriedkom umeleckého vyjadrenia.

Prvú časť knihy uzatvárajú dve kapitoly venované reflexii „veľkého“ a „malého“ sveta v tomto type prameňa. Ako autorka knihy správne uvádza, denník nie je len odzrkadlením vedomia: obsahuje nielen názory pisateľky, jej sny a túžby, ale i odraz skutočnosti spracovaný názorovým svetom a vedomím pisateľky. Pre historika je okrem tejto nezanedbateľnej roviny nesmierne cenná i druhá rovina, v ktorej majiteľka denníka podáva udalosti s celospoločenským dosahom, obraz spoločenskej triedy, v ktorej sa pohybuje, charakteristiky svojich blízkych i vzdialených príbuzných a významných osobností svojej doby – často obohatené o subjektívne názory na ne a drobné čriepky z ich života, o ktorých iné pramene mnohokrát mlčia.

Druhú časť autorka knihy výstižne pomenovala *Deník jako historický pramen*. Obsahuje tri kapitoly podrobne analyzujúce tri najdôležitejšie oblasti ženského života, pre výskum ktorých je denník nezastupiteľným zdrojom informácií: každodennosť (rodina, priateľstvo, manželstvo, viera a telo), vybočenie zo stereotypu (sviatky

a oslavy, cestovanie a spoločenské styky) a tzv. genderové charakteristiky (profesia a sebareflexia). Milena Lenderová však nezostáva len pri vymenovávaní suchých faktov, naopak, využíva svoje znalosti ženských denníkov a všetky svoje tvrdenia podkladá citáciami z denníkových záznamov ženských pisateliek a fundovane tak čitateľa zasväčuje do myšlienkového sveta autoriek denníkov.

Nezanedbateľným prínosom knihy je i dvadsaťdva ukážkových citácií zo ženských denníkov, ktoré autorka zaradila na záver svojej knihy. Tieto zaberajú približne pätinu publikácie. Popri ženských denníkoch šľachtičien publikuje i ukážky z denníkov mešťanok a dáva tak čitateľovi priestor na overenie si tvrdení a záverov uvedených na predchádzajúcich stranách. Každá ukážka z denníku je sprevádzaná informáciou, kedy vznikol a v ktorom archíve sa v súčasnosti nachádza. Nechýba ani stručná charakteristika autorky denníka a v prípade, že bol denník alebo jeho časť publikovaná, i bibliografický odkaz.

Informačná hodnota knihy je znáso-bená čiernobiou obrazovou prílohou na dvadsiatich štyroch stranách, na ktorých sú publikované portréty pisateliek ženských denníkov, s ktorými Milena Lenderová v texte operuje. Orientáciu v knihe uľahčuje menný register zaradený na konci knihy. Nezastupiteľnú úlohu zohráva i zoznam prameňov a literatúry, ktorý má charakter prehľadu odborných štúdií, monografií, editovaných prameňov a zoznamu archíválií použitých prof. Lenderovou pri zostavovaní knihy. Sympatické je, že autorka knihy nezabudla na tých, ktorí jej pri písaní knihy pomohli a inak by zostali v anonymite. Im všetkým, ktorí akýmkoľvek spôsobom prispeli k vzniku knihy, vyslovila svoje poďakovanie v predslove.

Po prečítaní knižnej práce nemožno skonštatovať nič iné, ako to, že kniha je vydatým syntetickým završením niekoľkoročnej vedeckej práce autorky a obsahuje mnoho podnetného pre všetkých, ktorí pri svojej bádateľskej činnosti prichádzajú alebo prídu do styku (nielen) so ženskými denníkmi. Zároveň však autorka necháva pole pôsobnosti otvorené pre všetkých tých, ktorí s denníkmi pracujú,

aby objavovali ďalšie a ďalšie denníky, ktoré by (nielen) do českých dejín priniesli viac plasticity a urobili ich bohatšími. Napokon to prof. Lenderová dokázala citovaním viacerých diplomových prác študentov, ktoré so ženským denníkom pracovali.

Kniha *A ptáš se, knížko má... Ženské deníky 19. století* obsahuje mnoho podnetného i pre slovenskú historiografiu a je škoda, že na podobnú syntetizujúcu prácu naša historická veda ešte len čaká.

Daniel Hupko

PORTMANN, Michael. *DIE KOMMUNISTISCHE REVOLUTION IN DER VOJVODINA 1944 – 1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*. Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008. (Zentral-europa-Studien 13), 554 S.

Historik Michael Portmann, spolupracovník Historickej komisie Rakúskej akadémie vied, sa vo svojom výskume zaoberá súčasnými dejinami Južoslávie, Srbska a Chorvátska a ich národnostnou politikou a dejinami nemecky hovoriaceho obyvateľstva v spomenutých krajinách. V monografii *Komunistická revolúcia vo Vojvodine 1944 – 1952. Politika, spoločnosť, hospodárstvo, kultúra* sa zamerá na národnostne a nábožensky diferencovaný a politicky turbulentný región.

V centre záujmu stojí viacvrstvový proces komunistickej revolúcie vo Vojvodine, ktorá je dnes súčasťou Srbska. Sledované územie zahŕňa regióny Srijem, Bačka a Banát v provinčných a štátnych hraniciach platných od roku 1945. Časový rámec predstavuje obdobie od októbra 1944 (nastolenie vojenskej správy v provincii) do novembra 1952 (VI. zjazd Komunistickej strany Južoslávie, ktorý okrem iného deklaroval aj oficiálny odklon od neúspešnej kolektivizačnej politiky). Autor sa snaží nájsť odpovede na otázky týkajúce sa premeny komunistických predstáv a cieľov o novej Južoslávii a objasniť dôsledky internácie vo Vojvodine usídlených Dunajských

Švábov, ako aj s tým súvisiace následné osídlenie srbskými prívržencami komunistického národnooslobodzovacieho hnutia. Pokúša sa zodpovedať i na to, či sa už v začiatkoch komunizmu dali odhaliť prvé príčiny dramatických udalostí 90. rokov.

Kniha je rozčlenená do desiatich kapitol, za ktorými nasledujú prílohy: tabuľky a dokumenty. Tie ilustrujú situáciu vo Vojvodine v období komunistickým odbojom nastolenej vojenskej správy a v prvých povojnových rokoch. Výberom dokumentov sa autor snaží priblížiť priebeh vojenskej správy a zaobchádzanie nových mocipánov s menšinami s dôrazom na etnických Nemcov.

V prvej kapitole autor naznačuje tému svojej práce, oboznamuje, aké otázky chce zodpovedať a akými metódami pracoval. Ďalej informuje o súčasnom stave historiografie, o problémoch spojených s výskumom archívnych dokumentov. V krátkosti vysvetľuje pre uvedenú problematiku dôležité pojmy ako sú proletárska revolúcia a internacionalizmus, kolektívna etnicita a spoločnosť i elita.

Druhú a tretiu kapitolu podáva vyčerpávajúci pohľad do minulosti so zreteľom na zmeny v skladbe obyvateľstva. Autor svoju pozornosť zameria najmä na osudy nemecky hovoriaceho obyvateľstva, Dunajských Švábov, od čias Márie Terézie až po vznik Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov (SHS) po prvej svetovej vojne. Následne objasňuje udalosti rokov 1941 – 1944, keď Kráľovstvo SHS bolo Hitlerovou Nemeckou ríšou rozbité a rozdelené. Rozdelenie postihlo aj Vojvodinu. Banát sa ocitol pod priamou nemeckou vojenskou správou, Bačka a Baranja pod maďarskou. Sriem sa stal súčasťou novovzniknutého Nezávislého štátu Chorvátska.

V ďalších dvoch kapitolách sa dozvedáme, ako sa v domácom odpore proti fašizmu presadil komunistický odboj a ako komunisti postupovali na nimi obsadenom území od zavedenia vojenskej správy až po konsolidáciu pomerov na platforme Národného frontu.

Šiesta kapitola je venovaná národnostnej politike Juhoslávie voči nemeckej a maďarskej menšine. Kým maďarská menšina po krátkom

období perzekúcií v dôsledku vplyvu Moskvy trpkému osudu unikla, tak nemecká si musela svoj kalich horkosti vypiť až do dna. Tí nemeckí obyvatelia, ktorí nestihli utiecť, boli internovaní a ich skonfiškovaná pôda predstavovala základ pre pozemkovú reformu a následnú kolektivizáciu poľnohospodárstva. Pod heslom Bratstvo a jednota však nastal pre jednotlivé národnostné menšiny nie práve ľahký proces integrácie do novej ľudovo-demokratickej spoločnosti.

Poľnohospodárstvu sa venujúca siedma kapitola odhaľuje problematiku spojenia komunistov s roľníkmi, proces pozemkovej reformy a na ňu nadväzujúcu kolektivizáciu, ktorá však nakoniec stroskotala.

V ôsmej kapitole autor načrtáva priebeh znovuosídlenia Vojvodiny. Multietnický charakter tohto regiónu prešiel pomerne rýchlo a radikálnou premenou. Kým v predvojnovom období žiadne etnikum nepredstavovalo početne výraznú väčšinu, v dôsledku povojnových presunov (útek, odsun, znovuosídlenie) v zložení obyvateľstva dominovalo srbské etnikum.

Hospodárstvu a kultúre je venovaná deväta kapitola, v ktorej sa autor venuje ochrane a správe národného majetku a s tým súvisiacim zákonodarstvom a výkonnými orgánmi jednak na celoštátnej úrovni, jednak na úrovni Vojvodiny. Rieši aj obnovu vojnou zničenej krajiny. Nakoniec sa zaoberá aspektmi kultúrnej politiky, tlačou, systémom vzdelávania a cirkevnou i náboženskou problematikou.

Posledná desiatka kapitol je zhrnutím poznatkov jednotlivých kapitol a autor využíva priestor aj na zamyslenie sa nad vplyvom udalostí minulých na súčasné dianie.

Radikálne zásahy do štruktúry obyvateľstva a majetkových vzťahov, industrializácia a s ňou súvisiace zanedbávanie poľnohospodárskeho sektora a v neposlednom rade politika núteného výkupu otriasli týmto regiónom. Komunistická revolúcia tak zanechala vo Vojvodine stopy až do dnešných čias a aj preto je dielo rakúskeho historika M. Portmanna prínosom.

Lucia Šulejová

1848 – 1945

LOPATKOVÁ, Zuzana. *MARTIN KOLLÁR (1853 – 1919)*. Trnava : Filozofická fakulta Trnavskej univerzity, 2009, 177 s. a obrazová príloha.

Biografie popredných postáv verejného, politického a spoločensko-kultúrneho života patria už tradične medzi vítané publikácie, ktoré vnášajú do historickej spisby ponor do jedinečnosti ich životnej cesty a diela. Ostáva však celý rad osobností, o ktorých živote a diele fundované prehľadné práce ešte nevyšli. Treba preto pokladať za pozitívny skutok, že vznikol prvý životopisný náčrt mnohostranne angažovaného katolíckeho kňaza Martina Kollára, ktorý sa okrem pôsobenia na cirkevnom poli zapísal do našich politických dejín ako jeden z mála slovenských poslancov uhorského snemu.

Autorka čerpala nielen z odbornej literatúry, ale aj z archívnych fondov, najmä v Spolku Sv. Vojtecha, čím sa usilovala vystihnúť osobnostné črty a dôverné postoje M. Kollára v prístupe k otázkam spojených s jeho verejným účinkovaním. Za originálne a poznatkovo najhodnotnejšie časti výkladu možno pokladať práve také, ktoré sa opierajú o archívne zdroje. Zaujímavé sú pasáže, kde autorka približuje osobné i zdravotné problémy M. Kollára najmä v súvislosti s vykonávaním funkcií v Spolku sv. Vojtecha a vydávaním *Katolíckych novín*, ktoré súviseli s komplikáciami pri snahách zachovať pôvodné poslanie spolku i novín aj napriek výčitkám cirkevných vrchností.

V Kollárovom stručnom životopisnom prehľade sa zachytávajú momenty jeho štúdií, kňazské pôsobiská, z nich najmä Trstín, kde účinkoval od roku 1892 až do smrti, ako aj ďalšie dôležité údaje o postoch, ktoré odrážali šírku jeho verejných aktivít. Zaslúžene veľkú pozornosť venuje autorka činnosti M. Kollára v Spolku sv. Vojtecha, kde sa za štyri desaťročia venoval vo vedúcich funkciách nielen vlastnej organizačnej práci, ale aj sústavnej starostlivosti o prekonávanie a riešenie rozličných prekážok, ktoré vyplývali z ohrozovania sa-

motnej existencie spolku. Poukazuje, že celkovú atmosféru v spolku zaťažovala neistota z hrozieb možnosti jeho zániku, ako aj vnútorné generačné rozpory, ktoré sa M. Kollár usiloval tlmieť a chrániť tak záujmy spolku a jeho členov. Kollárova účasť v politických zápasoch podala autorka cez jeho podiel na formovaní katolíckeho prúdu slovenskej politiky od 90. rokov 19. storočia a poslaneckú funkciu v dvoch obdobiach, keď na pôde uhorského snemu predniesol reči, ktorými v súzvuku s ďalšími poslancami za Slovenskú národnú stranu tlmočil jej postoje k vládnej národnostnej politike. Najmä presadenie sa na parlamentnej úrovni spôsobilo M. Kollárovi problémy s cirkevnou vrchnosťou, keďže ho pokladala za známeho „pansláva“ so všetkými atribútmi „nevlasteneckého“ kňaza. Autorka však mylne uvádza, že Kollár získal prvý priestor na politickú činnosť v rámci Katolíckej ľudovej strany na zhromaždení v Mošovciach roku 1893 (s. 67). V tom čase ešte táto strana nejstvovala a sériu zhromaždení so zámerom protestovať proti príprave tzv. cirkevno-politických zákonov a nedodržiavaniu národnostného zákona z roku 1868 organizovala Slovenská národná strana ako prejav oživenia verejnej politickej sebarealizácie, väčšinu z nich však úrady nepovolili. Z Kollárovej vydavateľskej činnosti sa autorka zamerala predovšetkým na *Katolícke noviny*, ktoré štvrtstoročie vychádzali pod jeho vedením. Kollárov zástoj aj v tejto oblasti, najmä jeho permanentné snahy o zachovanie vytýčeného smerovania novín, boli dôvodom na ataky maďarskej tlače i kritiku cirkevných predstaviteľov z provládnych pozícií. Kapitola o Kollárovej publicistickej a literárnej činnosti má orientačný a triediaci účel, keďže vyhodnotenie tematickej šírky a obsahovej dimenzie jeho prác by si vyžadovalo cielenú analýzu nielen v kontexte súdobej slovenskej žurnalistiky a publicistiky, ale aj v súvislostiach chápania politicko-spoločenských udalostí a javov, ktoré sa do Kollárových príspevkov premietali. Nemožno pritom z tejto analýzy vylúčiť, napr. príspevky presahujúce cirkevno-náboženskú sféru od iných autorov v *Katolíckych novinách*, lebo odrážali aj Kollárovu ideovú orientáciu ako

ich redaktora. M. Kollár začal totiž klesnúť cestu myšlienkam katolíckej ľudovej politiky ešte v čase, keď v slovenských kruhoch vládla taktika politickej pasivity a podnety na úvahy o potrebe zmeny tejto línie boli skôr výnimočné a do vedomia zainteresovaných sa dostávali len postupne.

Vo výklade sú organicky zakomponované Kollárove vzťahy k celému radu osobností, s ktorými nadviazal kontakty alebo priamo spolupracoval. Autorka im v poznámkach venuje biografické profile až nadštandardného rozsahu pre tento typ publikácie. Uvedený aspekt umožňuje podať signifikantné informácie o vnútorných napätiach a vážnych disparitách v okruhu Kollárovho účinkovania, ktoré sa týkali i širšieho politicko-spoločenského kontextu etablovania sa katolíckej zložky národného života.

Publikáciu dopĺňa obligátny zoznam použitých prameňov a literatúry, menný register, obrazová príloha a resumé v maďarčine a angličtine. Za pozitívne pokladáme uverejnenie bibliografie M. Kollára, ktorá poskytuje informácie pre ďalšiu orientáciu bádateľskej praxe. V tomto smere obsahuje publikácia Zuzany Lopatkovej dostatok podnetov.

MiP

HETÉNYI, Martin. *SLOVENSKO-MAĎARSKÉ POMEDZIE V ROKOCH 1938 – 1945*. Nitra : Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, 2008, 218 s.

Martin Hetényi sa dlhodobo venuje problematike maďarskej menšiny na Slovensku, ťažiskovo v období druhej svetovej vojny. Publikácia *Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938 – 1945* predstavuje akúsi syntézu jeho výskumu. Autor si v úvode vytýčil neľahkú úlohu, sledovať a vysvetliť niektoré črty života obyvateľstva na novoutvorenej južnej hranici Slovenska s Maďarskom z pohľadu slovenského štátneho aparátu. Časový záber M. Hetényi vymedzil Viedenskou arbitrážou, po ktorej sa začala utvárať neskôr definitívna hraničná čiara medzi oboma štátmi a oslobodením Slovenska do obnovenia predvojnových hraníc.

Prácu rozdelil do 12 kapitol, ktoré na seba logicky nadväzujú a postupne uvedú čitateľa do zvolenej problematiky. Otázkam slovensko-maďarských vzťahov v rokoch 1938 – 1945 sa venuje v prvej kapitole. Tie boli poznačené dlhodobým spolunažívaním ešte z čias existencie Uhorského kráľovstva a medzník v týchto vzťahoch predstavovala Trianonská mierová zmluva. Tá zaručovala po ukončení prvej svetovej vojny uznanie územia Slovenska Maďarskom ako súčasť Československej republiky, no zároveň sa stala počas medzivojnového obdobia predmetom neustáleho napätia. Viedenská arbitráž bola čiastkovým víťazstvom Maďarska. I tu rezonoval etnický princíp z pohľadu sčítania ľudu z roku 1910 a možno len súhlasiť s autorovým komentárom, že práve údaje z tohto cenzu boli z etnického pohľadu silno ovplyvnené (s. 15-16). Navyše arbitrážnym rozhodnutím došlo k porušeniu tejto zásady, keď sa súčasťou Maďarska stali aj čisto etnicky slovenské sídla. M. Hetényi sa pri tejto príležitosti dotkol aj údajov sčítania ľudu z roku 1940, ktoré priestorovo zobrazil na mape, či skôr štatistickou kartograme o „rozvrstvení obyvateľstva maďarskej národnosti“ (s. 18).

Slovensko-maďarské vzťahy sa po arbitráži nezlepšili, práve naopak. Zo slovenskej strany bola snaha o revíziu hraníc spred novembra 1938, maďarská strana sa zase snažila o udržanie znovuzískaného územia. Aktivizovala sa spravodajská činnosť, ktorú na Slovensku okrem konzulátu Maďarského kráľovstva vykonávali aj predstavitelia Maďarskej strany na Slovensku a „agent“, predseda vlády Slovenskej republiky (1939 – 1945) Vojtech Tuka (s. 25-26). Túto problematiku autor podrobnejšie analyzoval v tretej kapitole (s. 63 a n.). Z pohľadu maďarskej menšiny na Slovensku, resp. slovenskej v Maďarsku bola prijatá zásada reciprocity, ktorá sa udržiavala až do konca vojny.

Pohraničným stykom medzi Slovenskom a Maďarskom sa autor zaoberal v druhej kapitole. Podrobne charakterizoval novovytvorenú hraničnú líniu a načrtnol problém delimitácie hraničných a prihraničných území, ktoré sa dokončovali počas roku 1939. V osobitnej kapitole riešil aj nedostatky, ktoré pri delimitá-

ciách nastali (s. 74 – 76). Spolu s vytýčením nových hraníc ale došlo i k úpravám územnej správy, ktorá sa sprvu len prispôbovala novým podmienkam. M. Hetényi sa tejto problematike podrobnejšie venoval nielen z pohľadu civilnej správy, ale rovnako načrtnol i vojenskú správu pozdĺž novej južnej hranice (s. 31-33). Napokon sa podrobnejšie zaoberal úpravami a podmienkami prekročenia hraníc a malým pohraničným stykom (od s. 39). Autor nezabudol uviesť problémy, ktoré nové hranice priniesli. Týkalo sa to najmä dopravného spojenia, ale i hospodárskych a pracovných väzieb smerom na odtrhnuté územie, ktoré sa nakoniec riešilo dohodami ešte roku 1938. Všetky spomenuté problémy M. Hetényi demonštroval na viacerých príkladoch, ktoré boli výsledkom jeho dlhoročného bádateľského výskumu a jasne svedčia o autorovej rozľadenosti v problematike.

Konkretizovanie spravodajských aktivít neobmedzil len na maďarské spravodajstvo, ale sporadicky načrtnol aj spôsoby získavania informácií z obsadeného územia smerom na Slovensko (s. 63 – 65). Slovenská republika (1939 – 1945) sa v tomto smere bránila i obmedzovaním vycestovania nespoľahlivých osôb do Maďarska odobraním cestovných pasov, prípadne sťažením postupu pri vybavovaní tohto dokladu (s. 71).

Osobitne sa autor zaoberal rozsiahlou problematikou utečencov z obsadeného územia a v nasledujúcej kapitole i opačne vyhosteniami a útekmi Maďarov zo Slovenska. Napriek tomu, že v súčasnosti nemáme úplne presné štatistické dáta o počtoch týchto osôb (nešlo len o osoby, ktoré z obsadeného územia migrovali na Slovensko, či opačne, ale i o osoby, pre ktoré bolo Slovensko a Maďarsko len tranzitnou krajinou), M. Hetényi sa pokúsil aj o kvantifikáciu utečencov a ich charakteristiku. Migračné pohyby cez štátnu hranicu sledoval i z pozície antifasistov, prevádzačov a prenasledovaných osôb, ale rovnako neopomenul ani typické pašovanie. Osobitne sa zaoberal prechodmi ozbrojených zložiek, jednotlivcov (vojenský zbehovia – dezertéri, pohraničná stráž), ale i väčších vojenských skupín (napr. tzv. malá vojna v roku 1939). Nelegálne prekročenie slo-

vensko-maďarských hraníc sledoval i z pozície narušenia vzdušného priestoru.

V poslednej rozsiahlejšej kapitole sa autor venoval cezhraničnej propagande, ktorá bola pomerne častá. Jej sledovanie tvorilo trvalú agendu notárskych a okresných úradov, ktorým v tejto činnosti pomáhali najmä miestne jednotky žandárstva. Propaganda sa vyskytovala nielen pred vojnou a novým vytýčením hraníc v roku 1938. Promaďarsky orientovaná propaganda sa vyskytovala na Slovensku už od vzniku Československa a jej rezidua pretrvávali počas celého medzivojnového obdobia. Po pripojení časti južného Slovenska k Maďarsku táto propaganda vrcholila. Viaceré obce, či komunity sa vyslovovali za pripojenie k Maďarsku, ale i opačne po obsadení južného Slovenska vznikali petície za prinavrátenie obcí. Aj „slovenská strana“ viedla vlastnú propagandu orientovanú protimaďarsky a vplyvy oboch týchto kampaní najviac pocítovali ľudia v prihraničných oblastiach.

Záverom možno konštatovať, že ide o vydanú publikáciu, ktorá si v slovenskej historiografii nepochybné nájde svoje miesto. Autor svojím prístupom a koncepciou vhodne spojil všeobecné s konkrétnym a z priestorového pohľadu celoslovenské s regionálnym. Množstvo konkrétnych príkladov čerpajúcich z archívnych dokumentov 12 štátnych a špecializovaných slovenských a maďarských archívov jasne svedčí o autorovom zaničení a dlhoročnom výskume, ktorý pretavil do kvalitne spracovanej publikácie. Publikácia je priekopnícka, s množstvom podnetných úvah, ktoré jej hodnotu zvyšujú.

Pavol Tišliar

Po roku 1945

ZADOROŽNJUK, G. Ela. *OT KRUŠENIJA PRAŽSKOJ VESNY K TRIUMFU „BARCHATNOJ“ REVOLJUCII. Iz istorii oppozicionnogo dviženija v Čechoslovakii (avgust 1968 – nojabr' 1989 g.)*. Moskva : Indrik, 2008, 439 s.

Rozsiahle vedecké dielo, prvé svojho druhu v ruskej historiografii, sa venuje analýze

a rozboru opozičného hnutia v Československu, predovšetkým jeho dôležitej súčasti: disidentstvu. Práca chronologicky pokrýva obdobie od augusta 1968 do novembra 1989, čo vystihuje aj názov knihy *Od pádu Pražskej jari k triumfu „zamatovej revolúcie“*. Rozhľadenosť a svedomitosť autorky vidno aj z poznámkového aparátu: používa všetky najdôležitejšie domáce i zahraničné publikácie k danej téme. Spomenúť treba i fakt, že k rozhodujúcemu podielu českých autorov, ako napr. Vilém Prečan a mnoho ďalších, zaradila autorka aj prínos slovenských historikov: neobohého Michala Barnovského, Viery Hlavovej, Jana Peška a Jozefa Žatkuliaka. Škoda, že podľa vydavateľských zásad, platných v Rusku, kniha postráda súpis použitej literatúry a dokumentov. Čitateľ tak stretáva známych autorov a ich práce výlučne v poznámkovom aparáte. Z nášho hľadiska je tento prístup neobvyklý a trochu ťažkopádny.

Za mimoriadnu zásluhu autorky treba pokladať samotný fakt výberu témy a cieľ zoznamiť ruského čitateľa s tak významným úspechom československých dejín, v časovom rozpätí takmer 22 rokov. Práve v tomto čase sa dejinný osud Čechov a Slovákov tragicky pohyboval v súkolí rozhodnutí vedúcich predstaviteľov politickej Moskvy. Autorka vo svojej práci analyzuje základné formy a smery opozičnej činnosti, skúma formovanie širokého spektra nezávislých iniciatív aj štruktúr, „stojacich proti režimu normalizácie“. Prínosom je podrobná typológia a rozbor vývoja zámerov jednotlivých zoskupení, zafixovaná je postupná premena vzorov a východiská opozičnej činnosti, teda prechod od politickej aktivity ku koncepcii „nepolitickej politiky“. V prílohe sú obsiahnuté vybrané dokumenty základných súčastí československého opozičného hnutia. Z nášho hľadiska je v spomenutom výbere mimoriadne zaujímavý predslov Václava Havla, z októbra 1985, k pamfletu slovenského spisovateľa Dominika Tatarku *Démon súhlasu*.

Kniha, vzhľadom na nevyhnutnosť podrobne uviesť ruského čitateľa do samotnej problematiky, prináša podrobný, teoreticky ladený úvod, doplnený obsiahlymi odkazmi

na príslušnú literatúru. Autorka konštatuje, že v danom období bolo Československo osobitým seizmografom politických a ideových pohybov ne európskom kontinente. Zároveň poukazuje na to, že rozbor daného problému a samotnú úlohu tento pohyb analyzovať si dosiaľ nekládla ani česká a slovenská historiografia, pričom ho nenachádzame ani u autorov západoeurópskych či amerických.

Prvá kapitola venuje pozornosť československému opozičnému hnutiu v počiatočnej etape „normalizácie“, od augusta 1968 do augusta 1969. Autorka v troch podkapitolách sleduje protiklady jesene 1968, rozoberá eskaláciu odporu a načrtáva aktivitu protestného hnutia v apríli – auguste 1969. Druhá kapitola skúma aktivity socialistickej opozície až do jej totálneho potlačenia od augusta 1969 do roku 1972. Štyri podkapitoly sledujú hnutie revolučnej mládeže, popisujú socialistické hnutie československých občanov, upozorňujú na aktivity orientované na demokratický socializmus a poukazujú na rozsiahle represie proti opozícii. Tretia kapitola sleduje protinormalizačné hnutie od začiatku roku 1970 do polovice roku 1980.

V dvoch podkapitolách autorka poukazuje na prechod k novým formám protestu a vyzdvihuje *Chartu 77*, rozoberajúc jej vytýčené ciele. Záverečná, štvrtá kapitola, analyzuje obraz československej opozície v predvečer „zamatovej“ revolúcie. Mimoriadnu pozornosť venuje zároveň diferenciacii štruktúr a rotácii cieľov. Dve časti kapitoly načrtávajú predovšetkým prvé kroky ku konsolidácii a na-pokon sledujú orientáciu smerom na pozície priameho odporu. V úvodnej podkapitole tejto záverečnej časti monografie, s. 227-229, autorka upozorňuje na špecifiká opozičného hnutia v podmienkach Slovenska. Cituje názory, známe nielen v západnej, ale aj v slovenskej historiografii, teda, že takmer všetky organizované disidentské skupiny boli v zásade skupinami českými. K tomu poznamenáva, že skutočne, protinormalizačné hnutie na Slovensku sa vyznačovalo mimoriadnou rozdrobenosťou a do novembra 1989 mu chýbala spoločná platforma.

Kniha E. G. Zadorožnjukovej rozoberá viac než dve desaťroky rokov československých dejín, po otriasajúcom zleme v auguste 1968. S rozhl'adom, znalosťou a mimoriadne svedomito oboznamuje ruského čitateľa s udalosťami, ktoré po dlhé obdobie patrili k tabuizovaným témam historiografie, či už v Moskve, Prahe alebo v Bratislave. Analyzované udalosti, zlomy, pády a nové vystúpenia opozície v dramatickom slede ilustrujú tento napínavý dejinný úsek. Ostáva iba ľutovať, že znalosť ruského jazyka nie je už dostatočne rozšírená. Rozbor a sledovanie tejto práce, odporúčanej v Moskve historikom, politológom, prednášateľom či študentom, by nepochybne pomohli aj na Slovensku spoznať špecifický pohľad zvonka na dramatický vývoj po roku 1968.

Dagmar Čierna-Lantayová

BÚTORA, Martin – KOLLÁR, Miroslav – MESEŽNIKOV, Grigorij – BÚTOROVÁ, Zora (Eds.). *KDE SME? Mentálne mapy Slovenska*. Bratislava : Inštitút pre verejné otázky; Kalligram, 2010, 579 s.

Minulý rok, keď si verejnosť pripomínala dvadsiate výročie „nežnej revolúcie“, na adresu slovenskej historiografie odznievala vcelku oprávnená kritika, že porevolučný dvadsaťročný vývoj Slovenska ostáva mimo pozornosti profesionálnych dejepiscov a ich odborných analýz. Uvedený stav možno vysvetľovať rôznymi príčinami, no isté je, že slovenská historiografia vedela z omnoho kratšieho časového odstupu pohotovejšie a pružnejšie reagovať, aj keď v rámci tvrdých politických či ideologických limitov, na dejinný vývoj I. ČSR, I. SR, povojnovej ľudovej demokracie či socialistického Československa. Treba konštatovať, že, doterajší výskum slovenských historikov (na rozdiel od našich českých kolegov) neprekročil z hľadiska časového udalosti z konca roka 1989. Aj preto treba privítať knihu, ktorá sa zrodila na pôde Inštitútu pre verejné otázky (IVO) a na jej vypracovaní sa podieľalo štyridsať

autorov rôzneho odborného zamerania, vrátane dvoch historikov – Dušana Kováča a Milana Zemku, ktorí svojimi úvodnými kapitolami zaraďujú novembrové udalosti a dvadsaťročný vývoj po nich do širšieho kontextu moderných dejín Slovenska, aby „nadobudli v slovenskom národnom príbehu význam, ktorý im právom patrí“. Možno konštatovať, že „spiritus movens“ tohto projektu bol M. Bútora, ktorý má v knihe aj najviac textov. Prirodzene, vzhľadom na chronologický a obsahový objekt výskumu sa na zborníku autorsky najviac podieľali politológovia a sociológovia, ktorí interpretujú svoje poznatky z takmer všetkých sfér verejného života ponovembrovej spoločnosti na Slovensku. Ich poznatky dopĺňajú originálne pohľady pracovníkov z ďalších spoločenskovedných disciplín, no aj publicistov či spisovateľov. Zo žánrového hľadiska majú jednotlivé štúdie raz odborný analytický charakter, inokedy sú originálnou a zväčša podnetnou osobnou reflexiou príslušného autora na opisované udalosti. Vo všetkých statiach sa objavuje aj niekoľko spoločných črt. Ich autori vychádzajú z komparácie spoločenských a politických pomerov pred rokom 1989 a po ňom, upozorňujúc, že nežná revolúcia priniesla aj veľa ilúzií o ďalšom vývoji na Slovensku, ktoré sa nenaplnili, čo vzápätí vyvolávalo a vyvoláva nielen frustrácie a priaznivú pôdu pre uplatnenie sa populistickej a nacionalistickej politiky, ale i sentimentálne idealizujúce spomienky na obdobie reálneho socializmu. Ambíciou autorov bolo dávať aspoň približné alebo hypotetické odpovede na otázku, kde sa slovenská spoločnosť dvadsať rokov po páde totalitného režimu nachádza, aké sú jej „mentálne mapy“ a kto ich „kreslil“. Čitateľ nemusí so všetkými (najmä príliš subjektívnymi) názormi prezentovanými v knihe vždy súhlasiť, no musí priznať ich inšpiratívnu potenciú i fakt, že doteraz u nás nevznikla práca, ktorá by tak komplexne zmapovala po faktografickej i myšlienkovvej stránke dvadsať rokov politického a spoločenského vývoja na Slovensku po novembri 1989.

Pri nevyhnutnej dávke zjednodušenia možno vo vnútornej štruktúre knihy nájsť niekoľko tematických oblastí. Prvou, už spomínanou rovi-

nou je zaradenie ponovembrového vývoja do kontextu moderných slovenských dejín. Najviac pozornosti v knihe sa však venuje vnútropolitickému a zahraničnému vývoju Slovenska po roku 1989 – z aspektu dynamic-ky sa meniacej straníckopolitickej štruktúry, z hľadiska výsledkov šiestich parlamentných volieb, z aspektu stavu existujúceho právneho systému a zahraničnej politiky Slovenskej republiky, najmä s prihliadnutím na jej vzťahy k susedným štátom a k jej zaraďovaniu do európskych a atlantických štruktúr. Ďalšou – voľne prepojenou – tematickou oblasťou knihy sú ekonomické problémy, otázky procesov decentralizácie štátnej moci a citlivá téma korupcie, ktorá logicky prerastá nielen do hospodárskej, ale aj do politickej oblasti, kde sa stáva zvlášť nebezpečnou. Problematika postavenia národností či iných menšinových skupín obyvateľstva má v knihe tiež svoje miesto. Na ňu nadväzujú aj tri state o rodovej rovnosti, resp. o vzťahu cirkvi a štátu v demokratickej spoločnosti. Do jedného, aj keď voľnejšieho tematického celku možno zaradiť štúdie o občianskych aktivitách spoločnosti, ktoré vychádzajú jednak z kvalifikovaných výskumov verejnej mienky, jednak z postrehov jednotlivých autorov, profesionálne pracujúcich v konkrétnych

oblastiach verejného života (v médiách, v environmentálnej sfére a podobne). Do tejto tematickej oblasti možno zaradiť i niekoľko štúdií, ktoré sa zaoberajú mapovaním navonok menej registrovanými a vnímanými zmenami v spôsobe každodenného života občanov. Niekoľko kratších statí je venovaných jednotlivým oblastiam kultúrneho života na Slovensku a jeho nie vždy len pozitívnym a bezproblémovým zmenám po roku 1989. Píše sa v nich o slovenskej krásnej literatúre, divadle, filme, výtvarnom umení, hudbe, vzťahu ku kultúrnemu dedičstvu. Nesporným osviežením zborníka sú tri pohľady zahraničných autorov, dlhodobo žijúcich na Slovensku, na tunajší politický a spoločenský vývoj, na mentalitu domáceho obyvateľstva a na jeho reakcie voči tunajším dynamickým zmenám.

Cenným prínosom pre čitateľa zborníka je fakt, že autori v ňom podávajú nie idealizovaný, ale kritický rozbor stavu slovenskej spoločnosti za ostatných dvadsať rokov jej vývinu. Množstvo zhromaždených faktov je podľa môjho názoru už teraz solídnu základňou aj pre historikov, ktorí sa zaoberajú alebo budú zaoberať najčerstvejšou fázou „reálneho kapitalizmu“ na Slovensku.

I. K.

KRONIKA

ŠKOLSTVO A VZDELANOSŤ AKO ASPEKT ČESKO-SLOVENSKÝCH VZŤAHOV

V dňoch 13. – 15. apríla 2010 sa v Banskej Bystrici konalo 32. zasadnutie Česko-slovenskej komisie historikov. Podujatie má 16-ročnú tradíciu a koná sa dvakrát ročne, vždy na inom mieste Českej a Slovenskej republiky. Organizátormi a hostiteľmi pozvaných historikov, okrem iniciátorov stretnutia – Česko-slovenskej komisie historikov boli Katedra histórie humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Múzeum Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici a Slovenská historická spoločnosť.

Druhý deň podujatia, 14. apríl 2010, patril vedeckému semináru, ktorého témou bolo *Školstvo a vzdelanosť ako aspekt česko-slovenských vzťahov*. Vedecký seminár s bohatou účasťou študentov Katedry histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela sa konal v kinosále Múzea SNP v Banskej Bystrici.

Po prihovore predsedov komisie Viléma Prečana a Ivana Kamenca dostal slovo Marek Junek z Filozofickej fakulty Karlovej univerzity v Prahe. Vo vyžiadanom príspevku s názvom *Přebíraní škol na Slovensku po roce 1918 do československé správy* sa zaoberal činnosťou Antona Štefánka, politika agrárnej strany, sociológa, referenta pre školstvo v Šrobárovom ministerstve pre správu Slovenska. V chronologickom poriadku, v ktorom sledoval problémy formujúceho sa slovenského školstva, predstavil postupnosť činov novej vlády v oblasti vzdelávania a význam osobnosti A. Štefánka.

Matej Hanula z Historického ústavu SAV Bratislava v referáte *Vzdelaný roľník, stúpenec čs. štátnej jednoty* s podtitulom *Úloha školstva a vzdelania v politike agrárnej strany na Slovensku* sa zaoberal miestom vzdelávacieho systému v politických aktivitách agrárikov počas prvej Československej republiky (ČSR). Agrárna strana napriek zameraniu na poľnohospodárstvo venovala výraznú pozornosť školstvu a vzdelávaniu, nielen svojej členskej základne, ale vo všeobecnosti. Z jej radov boli štyria ministri školstva a národnej osvety. Výchova a vzdelávanie sa stali trvalou súčasťou činnosti a politických cieľov agrárnej strany.

Karel Rýdl z Filozofickej fakulty z pardubickej univerzity oboznámil prítomných so zámermi a obsahom projektu s názvom *Po stopách Ivana Dérera v československom školství*.

Popoludňajšiu časť seminára otvoril s rozsiahlym príspevkom doyen stretnutia – profesor Július Alberty z Fakulty humanitných vied univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. V príspevku venovanom *Podielu českých pedagogů na budování slovenského národního školstva v Gemer-Malohonte v mezivojnovom období* podrobne rozobral spoločensko-politickú situáciu v regióne od vzniku Československej republiky do roku 1939. Pozornosť venoval analýze postojov domáceho obyvateľstva k novým učiteľom a zapojeniu pedagógov do každodenného života. Do obsahu príspevku zakomponoval aj vlastné študentské zážitky a poznatky z dobovej situácie z pred roka 1939.

V príspevku *Formovanie československej identity vo vzdelávacom systéme prvej ČSR v konfrontácii s formovaním slovenskej identity* sa Milan Zemko v jeho prvej časti dotkol teoretických otázok súvisiacich s identitou, resp. národnou identitou v moderných dejinách. Druhú časť príspevku venoval ponímaniu československej a slovenskej identity v mezivojnovom období a v tretej časti na príkladoch z učebníc zemepisu, dejpisu a vlastivedy pre slovenské stredné školy poukázal ako sa uplatňovala školská výchova v pestovaní československej identity. V závere príspevku naznačil faktický neúspech tohto výchovno-vzdelávacieho zámeru v konfrontácii s rastúcou slovenskou národnou identitou.

Lubica Kázmerová v referáte *Školstvo na Slovensku a politický systém jednej strany (negácia československej štátnej myšlienky z hľadiska vzdelávacieho systému v r. 1939 – 1945)* sa v úvodnej časti zaoberala situáciou v školstve po vzniku slovenského štátu, realizáciou zákona o odsune českých zamestnancov v rezorte školstva do Čiech a dôsledkami odsunu, ktoré sa prejavovali počas existencie vojnovnej Slovenskej republiky.

Jadro príspevku tvorila analýza postojov a vplyvu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) a jej afinitných organizácií na tvorbu školských zákonov a na školskú reformu. V závere autorka konkretizovala vplyv HSĽS na výchovno-vzdelávací systém, s dôrazom na tvorbu učebníc.

Elena Londáková z Historického ústavu SAV v Bratislave v príspevku *Formovanie koncepcie výchovno-vzdelávacej sústavy v obnovenom Československu po roku 1945* zachytila vývoj slovenského školstva v krátkom povojnovom relatívne slobodnom období, v ktorom sa modernizácia vzdelávania stala jednou z aktuálnych tém českej a slovenskej spoločnosti. Charakterizovala základné trendy – úsilie o zachovanie kontinuity s predvojnovým školstvom, prípravu novej školskej reformy. Analyzovala situáciu na Slovensku, kde poštátnenie škôl prebiehalo od r. 1944 podľa sovietskeho vzoru. Reforma sa stala súčasťou politického zápasu. Česká reformná cesta, považovaná za elitársku, ustúpila slovenskej, v podstate socialistickej, koncepcii.

Vedecký seminár sprevádzala podnetná diskusia po každom prednesenom príspevku.

Lubica Kázmerová

SPOMIENKA NA LITERÁRNEHO HISTORIKA A INKUNÁBULISTU IMRICHA KOTVANA

Imrich Kotvan sa narodil 9. februára 1910 v obci Trnovec pri Holiči. Gymnaziálne štúdiá absolvoval v Skalici, potom študoval na univerzitách v Bratislave a Štrasburgu. V rokoch 1934 – 1938 vyučoval na Trnavskom gymnázii Jána Hollého, v rokoch 1938 – 1950 pôsobil v ústredných školských úradoch v Bratislave. Od roku 1950 pracoval v Univerzitnej knižnici v Bratislave. Svoj profesijný život zasvätil vedeckej tvorbe, v ktorej dominovala literárna história a inkunábulistika. V oblasti literárneho bádania prispel k hlbšiemu poznaniu bernolákovského obdobia slovenského národného obrozenia a v oblasti inkunábulistiky vykonal priekopnícku prácu v komplexnom spracovaní najstarších a najvzácnejších tlačí – inkunábul zachovaných v knižniciach a kultúrnych inštitúciách na Slovensku i v zahraničí.

Významné jubileum – 100. výročie narodenia I. Kotvana podnietilo odbornú verejnosť i rodákov usporiadať spomienkovú slávnosť na počesť tejto významnej osobnosti našich kultúrnych dejín. Obecný úrad v Trnoveci v spolupráci s Národným bibliografickým ústavom Slovenskej národnej knižnice (SNK) v Martine, Historickým ústavom Slovenskej akadémie vied (SAV) v Bratislave a Slovenskej historickej spoločnosti pri SAV (Sekcia pre dejiny knižnej kultúry) usporiadali 14. 5. 2010 spomienkové kultúrne podujatie v rodnej obci I. Kotvana v Trnoveci. Po slávnostnej omši v Kostole Ružencovej Panny Márie v Trnoveci a položení vencov na hrob I. Kotvana na miestnom cintoríne, kde sa zišli účastníci podujatia, rodinní príslušníci a miestni občania, podujatie pokračovalo v priestoroch Obecného domu v Trnoveci otvorením seminára s názvom *Prínos Imricha Kotvana v oblasti kultúrnej histórie*.

Účastníkov privítal starosta obce Trnovec Jozef Kotvan slávnostnou rečou, v ktorej vyzdvihol odkaz života a diela I. Kotvana pre kultúrne dejiny Trnovca i širšieho regiónu.

Úvodné vystúpenie s názvom *Výnimočný bádateľ dejín knižnej kultúry na Slovensku* pripravil Miloš Kovačka, riaditeľ Bibliografického ústavu SNK. V širšom zábere predstavil nadčasové kon-

texty výskumnej práce Imricha Kotvana a jeho pôsobenie v slovenskej i európskej kultúrnej histórii v oblasti spracovania inkunábul a starých tlačí. Biografický portrét Imricha Kotvana načrtla Kamila Fircáková v príspevku *Medailón o Imrichovi Kotvanovi (1910 – 1984)*. Na pozadí životných osudov osvetlila jednotlivé etapy bohatej vedeckej činnosti I. Kotvana. Sumarizovala jeho bádanie v oblasti literárnej histórie a dejín knižnej kultúry. Zamerala sa najmä na jeho dlhoročné pôsobenie v Univerzitnej knižnici v Bratislave. Augustín Maťovčík, riaditeľ Národného biografického ústavu SNK, sa vo svojom vystúpení *Bernolákovci v diele Imricha Kotvana* sústredil na hodnotenie podielu I. Kotvana na skúmaní bernolákovského obdobia národného obrozenia. Ocenil najmä Kotvanovu *Bibliografiu bernolákovcov*, vydanú v Martine roku 1957. Súdobí slovenskí historici považovali túto prácu za východiskový prameň pre výskum daného obdobia.

Elena Krasnovská z Pedagogickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave, sa venovala vedeckej tvorbe I. Kotvana v príspevku *Storočnica vedca, bibliografa, historika, experta v inkunábulistike Imricha Kotvana*. Ocenila Kotvanove „objavenie“ niektorých bernolákovských tlačí, ako napr. *Michal Klimko a jeho preklad Uhlicovej drámy Krizant a Daria*, ktoré sa výborne dajú využiť aj dnes pri vyučovanom procese. Eva Frimmová z Historického ústavu SAV predniesla historický prehľad *Inkunábuly a inkunábulistika na Slovensku*. Analyzovala vznik, vývoj a význam tlače ako fenomenálneho objavu ľudskej spoločnosti. V tomto kontexte svoju pozornosť obrátila na produkty najstarších tlačiarň – inkunábuly a na ich odborné spracovanie v domácich i zahraničných súvislostiach, na ktorých sa výraznou mierou zúčastňoval aj I. Kotvan.

Klára Komorová, pracovníčka Bibliografického ústavu SNK, zmapovala úzku spoluprácu I. Kotvana (*Spolupráca Imricha Kotvana so Slovenskou národnou knižnicou v Martine*) s odbornými pracovníkmi bývalej Matice slovenskej v oblasti projektovania výskumu najstarších dejín knižnej kultúry. Spolupráca I. Kotvana najmä s Jozefom Telgárskym vyústila do vydania Kotvanovho celoslovenského súpisu inkunábul – *Inkunábuly na Slovensku* (Martin 1979). Klára Mészárosová, pracovníčka Univerzitnej knižnice v Bratislave, predstavila súčasnú činnosť Kabinetu starých tlačí, dnes známy ako *Kotvaneum*, ktorý založil I. Kotvan počas svojho profesionálneho pôsobenia v Univerzitnej knižnici (*Kabinet v Univerzitnej knižnici žije*). Informovala o prioritných úlohách kabinetu v oblasti výskumu starých tlačí, o činnostiach spojených so službami pre bádateľov i širšiu verejnosť a perspektívach tohto významného pracoviska do budúcnosti. O svojich osobných a profesionálnych stretnutiach s I. Kotvanom referoval vo svojom vystúpení historik Viliam Čičaj, pracovník Historického ústavu SAV v Bratislave.

Spomienkové podujatie sa uskutočnilo v príjemnej atmosfére. Svoju úctu a poklonu rodákovi vyjadrili mnohí občania Trnavca svojou prítomnosťou a pohostinnosťou. V myšliach staršej generácie ešte rezonovali spomienky na I. Kotvana a jeho rodinu. Zhodnotenie čínorodého života I. Kotvana prinieslo mnoho motivujúcich a inšpiratívnych podnetov pre prítomných mladých Trnavčanov. Súčasťou seminára bola inštalovaná výstavka o diele Imricha Kotvana, na ktorej boli prezentované vedecké práce I. Kotvana a fotografický materiál, dokumentujúci jeho osobný život. Milým doplnkom programu bol umelecký prednes úryvkov z básnickej tvorby básnika, trnavského občana Dušana Kubu. Básnickú skladbu s názvom *Pieseň o významnom rodákovi* venoval oslave života a vedeckej tvorbe I. Kotvana.

Toto spomienkové podujatie bolo dôstojným pripomenutím vedeckého odkazu I. Kotvana v našich kultúrnych dejinách.

Helena Saktorová

KONFERENCIA O ZÁUJMOVÝCH, DRUŽSTEVNÝCH A PEŇAŽNÝCH ORGANIZÁCIÁCH AGRÁRNEJ STRANY

V dňoch 12. a 13. mája 2010 sa uskutočnila v Uherskom Hradišti ďalšia z tradičných medzinárodných vedeckých konferencií venovaných agrárnemu politickému hnutiu a problematike agrarizmu, ktoré sa tu konajú pravidelne v dvojročných intervaloch už od roku 1990. Hlavným organizátorom bolo znovu miestne Slovácke múzeum, na pôde ktorého rokovanie prebiehalo. Na príprave podujatia sa podieľali aj Historický ústav AV ČR, Masarykův ústav a Archiv AV ČR spolu s Odborovým zväzom pracovníkov poľnohospodárstva a výživy Čiech a Moravy.

Úvodný rokovací deň konferencie otvorili hlavné referáty, ktoré predniesli Josef Harna a Matej Hanula. Prvý predstavil organizačnú štruktúru strany v celoštátnom meradle, ako aj najdôležitejšie zdroje jej vplyvu, ktorými boli najčastejšie práve jej pridružené organizácie. Druhý sa zaoberal hlavnými rysmi politickej orientácie slovenských agrárnikov a ich pozíciou v rámci celorepublikovej strany pričom poukázal aj na najdôležitejšie pridružené organizácie agrárnikov, ktoré pôsobili na Slovensku v období medzi dvoma vojnami.

Prvý blok referátov sa sústredil na agrárne hnutie v medzinárodnom kontexte. Príspevok venovaný problémom bulharského agrarizmu predniesol Stefan Stefanov. Príčiny slabosti agrárneho hnutia v medzivojnovnej Litve napriek veľkému množstvu obyvateľstva zamestnaného v poľnohospodárstve osvetlil Luboš Švec. Jeho vplyv bol výrazne slabší ako v iných pobaltských krajinách aj preto, že agrárnu problematiku riešili vo svojich programoch aj iné politické prúdy. Miloš Trapl sa venoval agrárnej emigrácii z Poľska, ktorá našla vďaka patronátu agrárnej strany po Pílsudského prevrate útočisko v Československu. Pod jej ochranou žil v rokoch 1933 až 1939 v Rožnove pod Radhoštěm i najvýznamnejší poľský agrárnik Wincenty Witos. Zdroje vplyvu agrárnej strany na medzivojnovnej Podkarpatskej Rusi boli predmetom referátu Julije Judlovej. Podobne ako na Slovensku aj tu sa jej pri veľkom množstve strán podarilo zaujať pozíciu jednoznačne najúspešnejšej centralistickej politickej strany, i keď ani v najvýhodnejšej časti Československa nemohla konkurovať opozičným subjektom. Jan Rychlík predniesol referát, ktorého témou boli poľnohospodárske múzeá a úloha agrárnej strany pri ich zakladaní a následnom propagačnom využívaní v rôznych mestách Československa.

Popoludňajšie rokovanie sa začalo blokom referátov venovaných záujmovým organizáciám v štruktúre agrárnej strany a ich úlohe pri šírení jej vplyvu. Postupne odznali príspevky venované maloroľníckym Domovinám, odboru pre záujmy vidieckych žien, Ríšskej jednote republikánskeho dorastu čs. vidieka, organizácii agrárnych akademikov a agrárnym odborom. Ich autormi boli Karel Podolský, Jana Burešová, Miloš Charbuský, Lukáš Kopecký a František Čapka. Príspevky znovu potvrdili, že agrárna strana neuplatňovala svoj vplyv na vidiecke obyvateľstvo ani zďaleka iba prostredníctvom svojich miestnych politických organizácií, ale že pri šírení jej programu a náboře nových členov mali nezastupiteľné miesto práve početné záujmové organizácie, ktorých rozvetvenosti nemohli jej politickí súper ani zďaleka konkurovať. Netradičný a podnetný referát predniesla v rámci tohto bloku i Antonie Doležalová. Prezentovala metodologický návod na štúdium spolkovej činnosti poľnohospodárov, ktorý využíva sociálno-ekonomickú analýzu výsledkov ich pôsobenia zohľadňujúcu formálne i neformálne pravidlá.

V prvý deň konferencie odznali ešte tri referáty z ďalšieho bloku, ktorého témou boli inštitúcie finančného a hospodárskeho charakteru pod vplyvom agrárnej strany. Jiří Šouša predniesol príspevok, ktorého spoluautorom bol i Eduard Kubů a týkal sa agrárneho peňažníctva. S postupným nárastom vplyvu a prostriedkov agrárnych peňažných inštitúcií prišlo aj k veľmi dôležitej zmene ich charakteru – zo stavovských bánk sa stali banky celoštátne. Tento proces sprevádzalo postupné „pomešenie“ agrárnych elít, ktoré paradoxne program strany počas celého obdobia 1. republiky

ostro kritizoval. Vývojom poľnohospodárskych družstiev a ich miestom v štruktúre celoštátnych družstevných organizácií sa zaoberal referát Václava Průchu. Príspevok venovaný činnosti družstevných organizácií a ich vplyvu na Slovensku prezentovala Elena Šubertová. Prvý rokovací deň podujatia zakončila zaujímavá diskusia.

Blok venovaný finančným a hospodárskym inštitúciám pod vplyvom agrárnikov pokračoval aj na úvod druhého rokovacieho dňa. Podiel organizácií agrárnej strany v jej kampani pred parlamentnými voľbami v rokoch 1920 – 1929 rozoberal príspevok Lindy Osykovej. Jiří Dvořák sa zaoberal problematikou Národohospodárskych zborov v období 1. ČSR. Išlo síce o nepolitické organizácie, agrárici však mali napriek tomu na ich činnosť nezanedbateľný dosah. Vplyv agrárnej strany na proces elektrifikácie južných Čiech priblížil Pavel Dufek. Zároveň odhalil pozadie paradoxných koncepčných sporov medzi ministerstvom verejných prác a ministerstvom poľnohospodárstva ovládaným agrárnikmi, ku ktorým pri tom dochádzalo.

Záverečný blok tvorili príspevky venované kultúrnym a osvetovým inštitúciám. Lubomír Slezák sa zameriaval na miesto Slobodného učenia sedliackeho v politike agrárnej strany a spoločnosti. Jeho kurzy absolvovalo počas 1. republiky len v Čechách a na Morave približne 5 000 mladých ľudí. Problémom však bolo, že kurzy nedokázali rovnako ako stranický program reflektovať zmeny, ktoré v tom čase na československom vidieku prebiehali. Proces založenia a činnosť Československej akadémie zemiedľskej priblížil poslucháčom Marek Junek. V následnej záverečnej diskusie stanovili účastníci tému pre ďalšie pokračovanie podujatia na rok 2012. Bude ňou pôsobenie agrárnej strany v regionálnej politike v 1. polovici 20. storočia.

Konferencia priniesla množstvo podnetných príspevkov, ktoré opäť potvrdili, že témy súvisiace s agrárnou stranou presahujú oblasť politiky a dotýkajú sa aj ďalších významných sfér, akými sú napríklad hospodárstvo, finančný sektor, či školstvo a vzdelávanie. Je len na škodu, že tejto významnej problematike sa na Slovensku ani zďaleka nevenuje toľko profesionálnych historikov ako v Českej republike a pre usporiadateľov uherskohradištskej konferencie je z roka na rok ťažšie získať slovenských účastníkov. Výstupom z podujatia bude už tradičná kolektívna monografia, ktorá bude publikovaná ešte v tomto roku.

Matej Hanula

SYMPÓZIUM K VÝROČIU ŽILINSKEJ SYNODY

V tomto roku prešlo už 400 rokov od uskutočnenia významného zhromaždenia prívržencov Lutherovej reformácie na Slovensku, duchovných a šľachticov na čele s palatínom Jurajom Turzom. Využili možnosť, ktorú im dával zákon z roku 1608 a vytvorili legálne štruktúry evanjelickej cirkvi na západnom a strednom Slovensku. Pri príležitosti tohto výročia sa konalo v Bratislave 17. júna 2010 sympóziu s názvom *Žilinská synoda roku 1610*, na organizácii ktorého sa podieľali Sekcia pre cirkevné dejiny Slovenskej historickej spoločnosti, Historický ústav SAV, Katedra histórie Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity (TU) v Trnave a Slovenský historický ústav v Ríme pri TU v Trnave. Sympóziu otvorila predsedníčka Sekcie pre cirkevné dejiny M. Kohútová. I. Mrva (Univerzita Cyrila a Metoda v Trnave) v referáte *Bočkaiovo povstanie ako predpoklad osamostatnenia evanjelickej cirkvi* poukázal na politické a náboženské premeny, ktorých pôvodom bol vpád sedmohradských protestantských povstalcov na územie Uhorska a ich úspechy v boji proti Habsburgovcom. M. Kohútová (TU v Trnave) sa zaoberala politickou situáciou pred Žilinskou synodou, snahou arcivojvodu Mateja o zisk kráľovskej koruny i za cenu spolupráce s evanjelikmi, hoci žiadny zo zákonov proti nim nebol zrušený. T. Lengyelová

(Historický ústav SAV) v referáte *Palatín Juraj Turzo, organizátor Žilinskej synody* poukázala na úlohu palatína pri zorganizovaní oficiálnych cirkevných štruktúr evanjelikov. Rozbor materiálov, kníh a spisov, ktoré mali k Žilinskej synode predstavila H. Saktorová (Slovenská národná knižnica, Martin) *Dokumenty k Žilinskej synode v knižnici Juraja Turzu*. J. Nemeš (Katolícka univerzita v Ružomberku) ukázal pohľad oficiálnej cirkvi (katolíckej) na Žilinskú synodu v príspevku *Legitimita Žilinskej synody podľa arcibiskupa Forgáča* aj v širších súvislostiach. Záverom sympózia bola bohatá a podnetná diskusia.

Mária Kohútová

PRIATELIA A OBRANCOVIA

SLOVENSKO V AKTIVITÁCH A DIELE R. W. SETONA-WATSONA A B. BJØRNSONA

Ministerstvo zahraničných vecí Slovenskej republiky (SR) v Bratislave privítalo na svojej pôde 22. júna 2010 účastníkov medzinárodného seminára o diele Roberta Williama Setona-Watsona a Bjørnstjerna Bjørnsona nazvanom *Priatelia a obrancovia*. Stretnutie zorganizovali Historický ústav Slovenskej akadémie vied (SAV), Ministerstvo zahraničných vecí SR, Ústav svetovej literatúry SAV, Britské veľvyslanectvo v Bratislave a Veľvyslanectvo Nórskeho kráľovstva v Bratislave. Organizátorov zastupovali člen Predsedníctva SAV Miroslav Morovics, zástupkyňa riaditeľa Historického ústavu SAV Edita Ivaničková, štátna tajomníčka MZV SR Diana Štrofová, britský veľvyslanec Michael Roberts a nórska veľvyslankyňa Trine Skymoen.

Medzinárodný seminár sa zaoberal životom a dielom dvoch významných spisovateľov a verejných činiteľov Bjørnstjerna Bjørnsona a Roberta Williama Setona-Watsona, ktorí sa podstatným spôsobom zaslúžili o uplatňovanie záujmov Slovákov a ďalších malých národov v Rakúsko-Uhorsku. Seminár sa uskutočnil v roku dvoch jubileí, a to 100. výročia úmrtia Bjørnstjerna Bjørnsona a 130. výročia narodenia Roberta Williama Setona-Watsona. Štátna tajomníčka MZV SR Diana Štrofová pri príležitosti druhého spomínaného výročia odovzdala Zlatú plaketu Ministerstva zahraničných vecí SR in memoriam britskému spisovateľovi R. W. Setonovi-Watsonovi. Cenu prevzala jeho vnučka. Nórska veľvyslankyňa v SR Trine Skymoen uviedla, že Bjørnson, nositeľ Nobelovej ceny za literatúru, oduševnene obhajoval utláčané národy, a tiež ich právo používať materinský jazyk. Britský veľvyslanec na Slovensku Michael Roberts pripomenul, že práve Seton-Watson upriamil pozornosť na tragédiu v Černovej v roku 1907. Okrem toho, že si všimol národnostný útlak v Uhorsku, patril medzi osobnosti, ktoré sa zasadili o vznik Československa.

Politológ Bernt Hagtvet z Univerzity v Oslo prezentoval Bjørnsonovu činnosť vykonávanú na prelome 19. a 20. storočia, zameranú predovšetkým na obranu práv menšín. Milan Žitný, nordista a germanista z Ústavu svetovej literatúry SAV sa venoval tvorbe Bjørnstjerna Bjørnsona a prekladom jeho diel do slovenčiny. Eva Bubnášová, taktiež z Ústavu svetovej literatúry SAV, predniesla príspevok zameraný na prehľad prekladov Bjørnsonovej tvorby na Slovensku.

Dušan Kováč z Historického ústavu SAV oboznámil prítomných s názormi Roberta Williama Setona-Watsona, ktorý publikoval aj pod pseudonymom Scotus Viator, týkajúcich sa obmedzovania práv národností v Uhorsku. Pripomenul participáciu Setona-Watsona na vzniku Československa a jeho pozitívny vplyv na situáciu na Slovensku. Edita Ivaničková z Historického ústavu SAV prezentovala príspevok o politickej činnosti Setona-Watsona v medzivojnovom období, keď sa zaoberal predovšetkým vzťahmi medzi Čechmi a Slovákmi. Jan Rychlík z Ústavu českých dejín Filozofickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe sa zamerával na aktivity Setona-Watsona z obdobia druhej svetovej vojny, pričom si vybral ako hlavnú tému slovenskú otázku v práci

Setona-Watsona. Roman Holec z Katedry slovenských dejín na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave prezentoval pohľad maďarskej historiografie na Setona-Watsona, ktorá mala skôr nesúhlasný charakter s dielom a činnosťou tohto publicistu, historika a politického aktivistu angažovaného v ochrane ľudských práv. Prednesené príspevky mali zaujímavé pokračovanie v podobe živej diskusie, ktorá len podčiarkla význam dvoch osobností, ktorým bol medzinárodný workshop venovaný.

Linda Osyková

MEDZINÁRODNÁ KONFERENCIA CUKROVARNICTVÍ, CUKROVARY A CUKROVARNÍCI

Národné technické múzeum (NTM) v Prahe okrem hlavnej náplne svojej činnosti, ktorou je dokumentácia vývoja techniky v českých krajinách, rozvíja aktívnu vedecko-výskumnú činnosť. Medzi kľúčové výstupy tejto činnosti múzea patrí organizácia odborných konferencií na jednotlivé témy z dejín techniky. Na podklade tradičnej dlhodobej spolupráce historikov techniky českých krajín a Slovenska múzeum pravidelne pozýva na tieto konferencie aj slovenských historikov. Na konci júna 2010 múzeum zorganizovalo ďalšiu zo svojich konferencií, tentoraz na významnú tému dejín cukrovarníctva. Keďže bývalé Československo bolo cukrovarníckou veľmocou a dôležitá časť cukrovarníckeho priemyslu sa nachádzala na Slovensku, múzeum opäť pozvalo na svoju konferenciu aj účastníkov zo Slovenska. Hlavnými organizátormi podujatia boli poprední pracovníci múzea I. Lorencová a M. Hořejš.

Rozsiahla a mnohohrstevná téma konferencie musela byť rozdelená do viacerých tematických blokov. Dva z nich mapovali aktivity cukrovarníckych podnikateľov a ďalšie technický vývoj cukrovarov, výstavbu a hospodársky rozvoj cukrovarníckych podnikov, dejiny cukrovarníctva v zahraničí, archívne pamiatky cukrovarníctva, ako aj cukrovarnícke školstvo. Na konferenciu sa prihlásilo až 40 aktívnych účastníkov z českých a slovenských vysokoškolských a akademických vedeckých pracovísk, z centrálnych a regionálnych archívov a múzeí, z profesiových cukrovarníckych korporácií a tiež z dobrovoľných združení záujemcov o dejiny techniky a ekológiu. Podujatie otvoril generálny riaditeľ Národného technického múzea H. Kubiček. Potom už nasledovali dva bloky príspevkov o podnikaní a podnikateľoch v cukrovarníctve. Tu odzneli napríklad témy o prepojení bánk s cukrovarníckymi podnikmi (J. Šouša, Univerzita Karlova Praha), o prepojení cukrovarníckeho a bavlárského kapitálu na Morave v 19. storočí (B. Smutný, Moravský zemský archív Brno), ďalej o podnikaní šľachty v českom cukrovarníctve (M. Hořejš, NTM Praha) alebo o čelných postavách moravských cukrovarníckych korporácií (L. Slezák, Historický ústav (HÚ) AVČR Brno; F. Čapka, Masarykova univerzita Brno). V poobedňajších hodinách prvého dňa konferencie boli prednesené príspevky o cukrovarníctve v zahraničí. Sem organizátori zaradili aj príspevky slovenských účastníkov. L. Hallon a M. Sabol z HÚ SAV Bratislava oboznámili v sledovanom bloku s vývojom cukrovarníckeho priemyslu na Slovensku do vzniku ČSR a v období rokov 1918 – 1948. K územiu Slovenska sa vzťahovali aj prednášky zamerané špeciálne na aktivity priekopníka cukrovarníctva K. Kuffnera a na dejiny cukrovarov v Sládkovičove a Záhorskej Vsi, prednesené pracovníčkou Mestského kultúrneho strediska v Sládkovičove E. Sudovou a zástupcom dobrovoľníckych korporácií T. Haviarom.

Z ďalších tematických okruhov zaujali napríklad príspevky o archívnom fonde cukrovarníckej rodiny Karlíkovcov (L. Jůn, NTM), o technickej tvorbe cukrovarníckej rodiny Wiesnerovcov (L. Jouza – M. Jouzová), ďalej prednášky na témy stavebno-historický vývoj cukrovarov (L. Mašková), formovanie cukrovarníckych kartelov (K. Pánková), história vysokoškolskej výuky cukrovarníctva (P. Kadlec, Vysoká škola chemicko-technologická Praha) alebo vyučovanie cukrovarníckych technológií na českej polytechnike (K. Mádrová, Filozofická fakulta UK Praha). Podnetná bola aj väčšina ďalších príspevkov konferencie, ktoré pojednávali o rôznych stránkach historického rozvoja cukrovarníctva v českých krajinách. Leitmotívom odborného podujatia boli úvahy nad postupným rozkladom celého odvetvia cukrovarníctva na území bývalej ČSR po roku 1989. Väčšina uvedených, ako aj ďalších príspevkov cukrovarníckej konferencie bude uverejnená na stránkach odborného časopisu *Cukrovarnícke listy*. Tu sa môžu s ich obsahom oboznámiť odborníci na cukrovarníctvo, historici hospodárstva i techniky a tiež ďalší záujemcovia.

Eudovít Hallon

OBHÁJENÉ DOKTORANDSKÉ DIZERTAČNÉ PRÁCE V ODBORE SLOVENSKEJ DEJINY

MGR. ZUZANA MIČKOVÁ: ŠPANIA DOLINA V 16. A 17. STOROČÍ

Obhajoba sa konala 30. júna 2010.

Školiteľ: doc. PhDr. Marián Skladaný, CSc.

Oponenti: prof. PhDr. Jozef Baďurík, CSc., doc. PhDr. Miroslav Kamenický, CSc., PhDr. Oto Tomeček, PhD.

Školiace pracovisko: Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava.

Slovenská historiografia sa pri spracovaní otázky baníctva v stredoslovenskom regióne, dosiaľ zameriavala najmä na dejiny banskobystrického mediarskeho podniku. Špania Dolina, ktorá tvorila surovinovú základňu tohto jedinečného fenoménu uhorského hospodárstva, však dosiaľ zostávala na okraji záujmu. Zmenu tejto tendencie naznačil až seminár, ktorý sa konal v Španej Doline roku 2005. Bolo tu prezentovaných niekoľko kvalitných štúdií prinášajúcich nové vedomosti ohľadom osady a života v nej. Dodnes sa však Špania Dolina ako téma prekračujúca nielen hranice regiónu, ale i krajiny, nedočkala rozsiahlejšieho monografického spracovania.

Práve z tohto dôvodu sa stalo cieľom dizertačnej práce objasniť a zdokumentovať dejiny Španej Doliny ako osady od jej počiatkov do konca 17. storočia. Dôraz je kladený najmä na 16. a 17. storočie a na problematiku správneho a cirkevného vývoja osady v koexistencii s mestom.

V správnej oblasti sa snažíme sledovať vývoj úradu banského majstra v špecifických banskobystrických podmienkach, práva a povinnosti mešťanov v banskom podnikaní a vzťahy nájomcov baní s mestom. Neskôr sledujeme i štatistiky a životné podmienky banského robotníctva pracujúceho a žijúceho v Španej Doline.

V cirkevnej oblasti bolo hlavným cieľom na základe historického výskumu vyvrátiť dosiaľ prezentovanú starobylosť špaňodolinského kostola, ktorý bol údajne najstarším v banskobystrickom historickom chotári. Ambíciou bolo taktiež datovať vznik špaňodolinskej farnosti a príčiny jej vzniku. V neskoršom období sme sa pokúsili o zmapovanie dopadov protireformácie a rekatalizácie na konfesiю obyvateľov Španej Doliny.

Dizertačná práca sa prostredníctvom jej obsahu snaží naplniť stanovené ciele hlavne kritickým zhodnotením dosiaľ napísanej literatúry a syntézou dostupných prameňov. V archívnom výskume sme sa snažili sústrediť na Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Banská Bystrica, Štátny ústredný banský archív v Banskej Štiavnici a Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice. Množstvo nespracovaných dobových dokumentov je pomerne veľké. Týkajú sa však zväčša baníctva a informácie o osade, ktoré sú len okrajové, sa v nich vyhľadávajú pomerne ťažko.

Pri koncipovaní práce sme zvolili za najvhodnejšiu metódu kombináciu chronologického a problémového prístupu.

Práca je rozdelená na 5 kapitol, ktoré sa s výnimkou prvej kapitoly delia na dve podkapitoly. V prvej kapitole je navyše podkapitola venovaná najstarším dejinám Banskej Bystrice a východiskám vzniku banských osád v jej okolí. V ostatných prípadoch je vždy prvá podkapitola venovaná všeobecnému historickému úvodu toho-ktorého časového úseku, následne vzťahom osád s mestom a vývoju ich správ. Druhá podkapitola je vždy venovaná cirkevným dejinám Španej Doliny a cirkevno-sociálnej ustanovizni banských robotníkov Bratstvu Božieho Tela.

Čitateľovi práce sa možno bude zdať, že je kladený prílišný dôraz na proces zakladania mesta a na koniec 15. a začiatok 16. storočia. No práve toto obdobie sa javí ako rozhodujúce pre vznik Španej Doliny nielen ako banickej lokality s menšími banskými podnikmi a neskôr hlavnej surovinovej základne turzovsko-fuggerovského podniku, ale i ako osady so stabilne usadeným obyvateľstvom so špecifickým pracovným zameraním.

MGR. JERGUŠ SIVOŠ: NÚTENÁ PRACOVNÁ POVINNOSŤ NA SLOVENSKU V ROKOCH 1945 – 1953. PRACOVNÉ A SÚSTREDOVACIE TÁBORY

Obhajoba sa konala 30. júna 2010.

Školiteľ: prof. PhDr. Róbert Letz, PhD.

Oponenti: doc. PhDr. Jan Pešek, DrSc., PhDr. Viera Hlavová, CSc., PhDr. Michal Schvarc, PhD.

Školiace pracovisko: Filozofická Fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, Katedra histórie.

Dizertačná práca si kladie za cieľ prehliadnúť doterajšie poznatky historiografie o inštitúte nútených prác na Slovensku a porovnať táborový systém v rokoch 1945 – 1948 a 1948 – 1953. Predpokladom komplexného spracovania je aj pohľad na niektoré čiastkové problémy – napr. zdroj myšlienky obnovenia pracovných táborov po II. svetovej vojne, legislatívna príprava zákonov o pracovných táboroch, pohľad na výchovu, resp. prevýchovu zaraďencov, ktorou sa zaraďovanie osôb do pracovných táborov tiež zdôvodňovalo, zmeny v táborovom systéme po definitívnom prevzatí moci komunistami, chod a vnútorný život v táboroch, štatistické spracovanie a vyhodnotenie získaných údajov (počet zaradených, sociálne zloženie, národnostné zloženie a pod.), činnosť Štátnej bezpečnosti v útvaroch a budovanie agentúrnej siete a i. Práca prostredníctvom analýzy právnych noriem, ktoré určovali legislatívny rámec nútených prác a pôsobenia inštitúcií na republikovej, krajskej a okresnej úrovni, ktoré zabezpečovali realizáciu nariadení v praxi chce prispieť do diskusie o charaktere nútených prác na Slovensku v rokoch 1945 – 1953. Prináša aj prehľad pracovných a sústreďovacích táborov na Slovensku v rokoch 1945 – 1953, s údajmi o ich zriadení a zrušení.

Základnou pracovnou hypotézou je kontinuita pracovných táborov ako perzekučného prostriedku namiereného na potrestanie (prevýchovu) časti obyvateľstva pochádzajúceho z rôzneho sociálneho, národnostného prostredia, patriaceho k rôznej politickej orientácii. Predpokladal som, že perzekúcia, jej intenzita a metódy sú závislé od charakteru daného politického režimu, že v rokoch 1945 – 1948 prevládala národnostná povaha perzekúcie nad sociálnou a že politický motív perzekúcie bol sústavne prítomný.

Práca okrem formálnych častí (obsah, abstrakt, zoznam prameňov a použitej literatúry) pozostáva z úvodu, troch kapitol a záveru. Vzhľadom na to, že korene nútených prác na Slovensku siahajú do obdobia pred rokom 1945, približuje úvodná kapitola v krátkosti vývoj inštitútu nútenej práce na Slovensku v jednotlivých historických obdobiach – od habsburskej monarchie po Slovenskú republiku 1939 – 1945. Následná kapitola je venovaná obdobiu rokov 1945 – 1948. Približuje zdroj myšlienky obnovenia pracovných táborov, ako aj legislatívny proces prijímania nariadenia o pracovných táboroch v roku 1945. Venuje sa organizácii táborového systému v období od apríla 1945 do mája 1947, obdobiu tzv. právneho vákuu a prijatiu nariadenia o pracovných táboroch i fungovaní táborov po februári 1948. Zaoberá sa osvetovou činnosťou v pracovných útvaroch a vytvorením referátu osvetu a výchovy na povereníctve vnútra, ktorý za osvetovú činnosť v táboroch zodpovedal. Tretia kapitola je venovaná táborom nútenej práce, ktoré komunistický

režim v Československu zriaďoval od konca roku 1948. Pozornosť venuje príprave zákona o táboroch nútenej práce a postupnému zavádzaniu jednotlivých ustanovení zákona do praxe. Analyzuje príčiny neúspechu inštitúcie táborov nútenej práce a dokumentuje ich postupný zánik. Zároveň rozoberá aj čiastkové problémy, akými je osvetová a výchovná činnosť alebo agentúrno-operatívna činnosť ŠtB v táboroch nútenej práce.

Dizertačná práca sa opiera najmä o primárny archívny výskum. Vychádza však aj z dostupných odborných publikácií, štúdií a článkov, ako aj zo zbierok úradných dokumentov (zbierky zákonov a nariadení), publikovaných prameňov a dokumentov, štúdia periodickej tlače, či osobných svedectiev ľudí internovaných v týchto zariadeniach.

Autori čísla:

Mgr. Anna **Fundárková**, PhD., Historický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, anna-fund@gmail.com; Michal **Chvojka**, Ph.D., Filozofická fakulta Univerzity Sv. Cyrila a Metoda, Katedra histórie, Námestie J. Herdu 2, 917 01 Trnava, chvojka@yaho.de; PhDr. Valerián **Bystrický**, DrSc., Historický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, histvabi@savba.sk; prof. Eduard **Nižňanský**, Katedra všeobecných dejín, Gondova 2, 818 01 Bratislava, niznanskyedo@stonline.sk; PhDr. Jindřich **Dejmek**, DrSc., Historický ústav AV ČR, Prosecká 76, 190 00 Praha 9, Česká republika, Jindra.Dejmek@seznam.cz; PhDr. Igor **Baka**, PhD., Vojenský historický ústav, Krajná 27, 821 04 Bratislava, igorbaka@centrum.sk; Mgr. Jana **Tulkisová**, Katedra všeobecných dejín, Gondova 2, 818 01 Bratislava, tulkisova@gmail.com; prof. PhDr. Ferdinand **Uličný**, DrSc.

Errata:

HČ 2010, roč. 58, č. 2 štúdia ČERNÍK, Václav – VICENÍK, Jozef. *K niektorým metodologickým otázkam historického poznania:*

na s. 207, riadok 11-12 zdola: etickej interpretácie a ideologickej implikácie. Vysvetlenie ideologickej implikáciou závisí... (má byť: etickej interpretácie a dopĺňa sa ideologická implikácia. Ideologická implikácia závisí...)

na s. 208, 14 riadok zhora: hermeneutickej interpretácie (má byť: sociálnej interpretácie)

na s. 208, 18 riadok zdola: v ktorom sa vydávajú neskutočné, vymyslené príbehy za pravdu. (má byť: v ktorom sa nevylučuje rozdiel medzi pravdivým a vymysleným.)

Pokyny pre autorov

Historický časopis vychádza štyrikrát do roka. Uverejňuje výhradne pôvodné články, ktoré sú výsledkom vlastnej bádateľskej činnosti autora. Príspevky redakcia predloží na posúdenie dvom lektorom. O ich prijatí alebo neprijatí na základe lektorských posudkov a rozhodnutia redakčnej rady Historického časopisu autorov upovedomíme do 90 dní odo dňa doručenia do redakcie. Autori poskytujú svoje rukopisy exkluzívne *Historickému časopisu* a pred rozhodnutím redakčnej rady ich neuverejnia v iných časopisoch. Rukopisy sa nevracajú.

Príspevky do Historického časopisu odovzdávajte, resp. posielajte na adresu redakcie v elektronickej forme (na diskete alebo e-mailom formou prílohy) v textovom editore Word pod operačným systémom Windows. Pri písaní poznámok pod čiarou (nie na konci príspevku) používajte príkaz *Vložiť* a následne *Poznámka pod čiarou*.

Rozsah štúdií, vrátane poznámkového aparátu, by nemal presiahnuť 40 strán (72 000 znakov vrátane medzier), recenzii 10 strán (18 000 znakov vrátane medzier) a anotácií 3 strany (5 400 znakov vrátane medzier). K štúdiu je potrebné pripojiť resumé v rozsahu cca 1 400 znakov, krátky abstrakt (cca 700 znakov) a osobné údaje o autorovi (bydlisko, zamestnanie, e-mail a telefonický kontakt).

Vzhľadom na platnosť *STN ISO 690 – Dokumentácia. Bibliografické odkazy* – je potrebné rešpektovať jej zásady. Niektoré interpunkčné znamienka sa v odkazoch používajú odlišne od pravidiel slovenského pravopisu. Pre uľahčenie citovania uvádzame niektoré vzory:

Odkaz na monografiu (1 – 3 autori):

¹KAMENEC, Ivan. *Po stopách tragédie*. Bratislava : Archa, 1991, s. 56.

²PEŠEK, Jan - BARNOVSKÝ, Michal. *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava : Veda, 1997, 311 s.

Pozn.: dve alebo tri mená sa navzájom oddeľujú spojovníkom s medzerami po oboch stranách spojovníka.

Odkaz na monografiu (viac ako 3 autori):

³HOLEC, Roman et al. *Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva : Víťazstvá a prehry*. Bratislava : Družstevná únia SR, 1995, s. 201-202.

Pozn.: čísla strán v rozpätí strán sa uvádzajú so spojovníkom.

Odkaz na zborník ako celok:

⁴BYSTRICKÝ, Valerián (ed.). *Slovensko v politickom systéme Československa : Materiály z vedeckého sympózia Časť 11. – 13. novembra 1991*. Bratislava : Historický ústav SAV, 1992, 99 s.

Pozn.: Ako prvý údaj sa uvádza meno editora, ak má primárnu zodpovednosť za zostavenie diela. Pri viacerých zostavovateľoch meno prvého na titulnom liste.

Pozn.: Osoby, ktoré majú sekundárnu zodpovednosť (napr. vedecký redaktori, editori, prekladatelia...) sa uvádzajú za názvom.

⁵*Slovenská veda : zborník zo 14. medzinárodnej konferencie*. Ed. Elena Nedorostová. Bratislava : Veda, 2001, 248 s.

Odkaz na štúdiu v zborníku alebo v kolektívnej práci:

⁶MICHÁLEK, Slavomír. Hodža a Osuský, názory a pozície v rokoch 1939 – 1945. In PEKNÍK, Miroslav (ed.). *Milan Hodža štátnik a politik*. Bratislava : Veda, 2002, s. 301-317.

Odkaz na štúdiu publikovanú v periodiku:

⁷KOVÁČ, Dušan. Popoluška slovenskej historiografie – vlastné dejiny. In *Historický časopis*, 2004, roč. 52, č. 2, s. 233-244.

Odkaz na už uvedený prameň:

⁸KAMENEC, ref. 1, s. 37.

V prípade, že v jednej poznámke sú uvedené dva pramene toho istého autora, v ďalších poznámkach uvádzame aj prvé slová názvu prameňa:

⁹KAMENEC, Po stopách, ref. 1, s. 12.

Odkaz na elektronický zdroj:

¹⁰KUCIANOVÁ, Anna. Personálie v elektronickej súběžnej Slovenskej národnej bibliografii. In *Bibliografický zborník 2000 – 2001* [online]. Martin : Slovenská národná knižnica, 2005, s. 136-139. Dostupné na internete: <http://www.snk.sk/nbuu/Zbornik_2000_2001.pdf>

Všeobecné poznámky:

- Ak v prameni nie je uvedené miesto vydania, rok vydania, vydavateľstvo uvádzame:

b. m., b. r., b. v.

- V prípade viacerých miest vydania a vydavateľstiev sa názov vydavateľstva pridá k príslušnému miestu vydania:

Praha : Argo; Bratislava : Concordia, 1999.

- Ak je viac miest vydania a len jeden vydateľ, tak miesta vydania oddelíme bodkočiarkou a medzerou:

Bratislava; Martin : Osveta, 1956.

- Údaje v bibliografickom popise citovaného prameňa sa uvádzajú v jazyku prameňa až po údaj o rozsahu. Preklad názvu sa môže pripojiť v hranatých zátvorkách.

- Skratkou pre označovanie strán alebo strany je s., ročníky časopisov a čísla zborníkov sa uvádzajú arabskými číslicami. Pokiaľ sú dokumenty v edíciách číslované, je potrebné uvádzať okrem strán aj číslo.

- Odkaz na archívny prameň:

Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Poverenieťvo informácií a osvety (ďalej PIO), kartón (ďalej k.), č. j. 785.

Adresa redakcie: Historický časopis, Historický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava

Tel.: +421-2-529 25 753; 0908 09 89 37

E-mail: hiscaso@savba.sk

<http://www.historickycasopis.sk/>

objednávky: písomne, telefonicky, mailom, prípadne prostredníctvom elektronického objednávkového formuláru na webovskej stránke časopisu